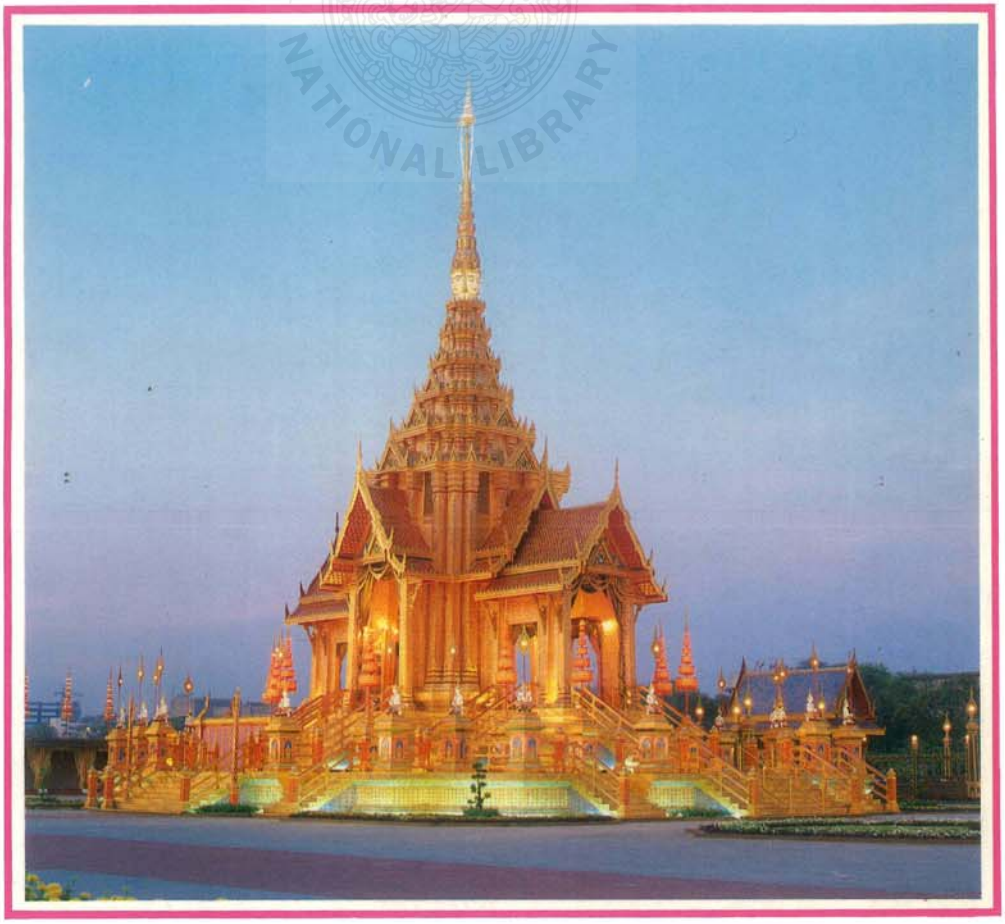
งานพระเมรุมาศ
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

รัฐบาลในพระบาทสมเด็จ พระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ
ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง
วันอังคารที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
NATIONAL LIBRARY

งานพระเมรุมาศ
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
จัดพิมพ์น้อมเกล้าฯ ถวาย สนองพระมหากรุณาธิคุณ
ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี
ในรัชกาลที่ ๗

ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง
วันอังคารที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ
ในคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๘ จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

๗๒๑.๘ ศิลปากร, กรม. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.
ศ ๕๒๘ ง งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. โดย นายยิ้ม ปัณฑยางกูร และคนอื่น ๆ.
กรุงเทพฯ, ๒๕๒๘.
๔๕๑ หน้า. ภาพประกอบ.

๑. พระเมรุ. ๒. พระราชพิธี. ๓. ไทย. ความเป็นอยู่และประเพณี. ๔. ยิ้ม ปัณฑยางกูร. ๕. ชื่อเรื่อง.

ISBN 974 - 7921 - 98 - 7.

บรรณาธิการ นางสายไหม จบกลศึก
ผู้ช่วยผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

ที่ปรึกษา นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

แหล่งภาพ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กองหอสมุดแห่งชาติ สำนักราชเลขาธิการ
หอดำรงราชานุภาพ สำนักพิมพ์เมืองโบราณ

ถ่ายภาพปก นายบรรจบ ไมตรีจิตต์

ออกแบบปก ฝ่ายศิลป์อมรินทร์

พิมพ์ที่ อมรินทร์การพิมพ์ ถนนอรุณอมรินทร์ โทร. ๔๒๔๒๘๐๐-๑

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

คำปรารภ

รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร คำนึงด้วยความกตัญญูอยู่เนืองนิจว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก ฯลฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ซึ่งพระบรมราชคุณูปการแก่ประเทศชาติและประชาชนมากมายสุดที่จะประมาณได้ เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ไม่ว่าจะทรงประสบปัญหาวิกฤตอย่างไร พระองค์ก็ทรงใช้พระปรีชาญาณและวิจารณญาณแก้ไขสถานการณ์ได้ด้วยดีตลอดมา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเวลาที่ทั่วโลกกำลังอยู่ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ และมีผลกระทบมาถึงประเทศไทยด้วย ภาวการณ์เช่นนี้ เป็นที่หนักพระราชหฤทัยในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงใช้วิธีการต่อสู้กับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ด้วยการประหยัดตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง ทรงโปรดให้ลดเงินพระคลังข้างที่ซึ่งรัฐบาลถวายเป็นค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์ โปรดให้ลดเงินเสด็จประพาส และลดบำเหน็จบำนาญข้าราชการในราชสำนัก แต่ไม่ทรงโปรดให้ตัดรายจ่ายเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์ เพราะทรงตระหนักดีว่า การพัฒนาประเทศในทุกด้านจะไม่บรรลุเป้าหมายได้ หากจะต้องตัดรายจ่ายในส่วนที่เป็นการบำรุงให้เกิดความเจริญ ความสมบูรณ์แก่บ้านเมืองและประชาชน ทรงเป็นนักปกครองที่มีพระราชหฤทัยกว้างขวางอย่างที่สุด ทรงบริหารประเทศด้วยการกระจายพระราชอำนาจ ริเริ่มปลูกฝังเพื่อฝึกให้ราษฎรเรียนรู้การปกครองส่วนท้องถิ่น ทรงมีพระราชประสงค์และพระราชปณิธานที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญแก่ประชาชน โดยถือเอาประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร์เป็นที่ตั้ง และตระหนักในพระราชภาระหน้าที่ขององค์พระมหากษัตริย์ในการทะนุบำรุงประเทศชาติเป็นสำคัญ ทรงตั้งปณิธานแน่วแน่ในการที่จะดำเนินรอยตามพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงพยายามเข้าถึงประชาราษฎร์อย่างใกล้ชิด เพื่อให้ทรงทราบความเป็นไปที่แท้จริง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมประชาชน ณ ที่ใด ก็

ทรงมีพระราชดำรัสให้ประชาชนทราบถึงพระราชประสงค์ และทรงตักเตือนให้ราษฎรตั้งใจประกอบสัมมาชีพตามหลักแห่งศีลธรรมและกฎหมายเสมอ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี สมเด็จพระอัครมเหสีของพระองค์ ทรงมีส่วนสนับสนุนสมเด็จพระบรมราชสวามีเป็นอันมาก ทรงรับใช้เบื้องยุคลบาททั้งในเวลาเมื่อทรงสุขสำราญและทรงพระประชวร เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรที่อยู่ห่างไกลตลอดทั่วมณฑลพายัพ จังหวัดต่าง ๆ ก็ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจโดยตลอด ด้วยพระวิริยะอุตสาหะดียิ่งเสมอมา

ณ บัดนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี สมเด็จพระอัครมเหสี ได้เสด็จสวรรคตลง ในฐานะที่พระองค์ทรงมีพระราชคุณูปการแก่ประเทศชาติและประชาชนเป็นอันมาก ประกอบกับได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทั้งในด้านการผ่อนพระราชภาระในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลปัจจุบัน ทั้งยังได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่ปวงชนเป็นอเนก โดยเฉพาะประโยชน์ของปวงชนในจังหวัดจันทบุรีที่ได้ทรงปลูกพระตำหนักแบบสวนป่าประทับอยู่ ดังปรากฏพระราชประวัติสังเขปที่อัญเชิญมาตีพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้แล้ว ดังนั้น รัฐบาลจึงเห็นเป็นโอกาสที่จะได้สนองพระมหากรุณาธิคุณโดยการจัดการพระบรมศพถวายให้สมพระเกียรติสมเด็จพระบรมอัครราชมเหสี จึงได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอรับพระราชทานเป็นผู้จัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพให้สมแก่พระเกียรติยศ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชานุมัติและได้พระราชทานกระแสพระราชดำริว่า ขอให้ดำเนินการโดยประหยัด แต่ก็ควรเป็นไปโดยสมพระเกียรติยศและถูกต้องตามราชประเพณีด้วย

การพระบรมศพสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า หรือสมเด็จพระอัครมเหสี ตามโบราณราชประเพณีที่จัดในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น ยิ่งใหญ่ทั้งการปลูกสร้างพระเมรุมาศมากมายทั้งในการฉลองสมโภช และจัดกระบวนแห่อัญเชิญพระบรมศพ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แต่ยุคแรกก็มิได้สร้างพระเมรุให้ใหญ่โตเทียบเท่าอยู่แล้ว ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงมีพระบรมราชโองการตัดทอนการพระบรมศพของพระองค์เองให้น้อยลงด้วย เช่น การสร้างพระเมรุมาศมีขนาดเล็กลงเพียงพอเผาได้ ความสูงไม่ถึง ๒ เส้นดังแต่ก่อน และทรงมีพระราชดำรัสให้งดการตั้งพระบรมศพฉลองที่พระเมรุเป็นเวลาหลายวันหลายคืนเสีย โดยเชิญพระบรมศพออกพระเมรุแล้วถวายพระเพลิงให้เสร็จวันเดียวกัน รุ่งขึ้นจึงเชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีพระบรมราชโองการให้ลดจำนวนราชรถในกระบวนแห่อัญเชิญพระบรมศพลงเสีย ๓ คัน ให้เหลือเพียง ๒ คัน การพระเมรุสมัยนี้เมื่อจัดดำเนินรอยพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ แล้ว การพระเมรุก็เล็กลงพอสมควร จึงเป็นไปในทางประหยัดพอควรอยู่แล้ว

รัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ขึ้น โดยอัญเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ

สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นประธานที่ปรึกษา และแต่งตั้งรองนายกรัฐมนตรี นายพิชัย รัตตกุล เป็นประธานกรรมการ ประกอบด้วย ผู้มีเกียรติ ผู้ทรงคุณวุฒิ รอบรู้ราชประเพณีหลายท่านเป็นกรรมการและได้กำหนดนโยบายให้ดำเนินการโดยประหยัด แต่ให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี ตามกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งรัฐบาลได้รับไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อมแล้ว

เนื่องจากขอบข่ายของงานที่จะต้องดำเนินการ มีแยกออกเป็นหลายสาขา เช่น ๑. ดำเนินการเกี่ยวกับการพระราชพิธี ๒. ดำเนินการเกี่ยวกับการก่อสร้างพระเมรุมาศและปริมณฑล รวมทั้งจัดการซ่อมราชรถ ราชยาน ตลอดจนพัสดุอันเป็นวิจิตรศิลป์ต่าง ๆ ที่ต้องใช้ในการพระบรมศพ ๓. ดำเนินการเกี่ยวกับการรักษาความปลอดภัย ความสงบเรียบร้อยและการจราจร ๔. ดำเนินการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกฯ ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ๕. ดำเนินการเกี่ยวกับการประชาสัมพันธ์ และ ๖. ดำเนินการเกี่ยวกับการจัดทำแผนการปฏิบัติงานและติดตามผล จึงได้มอบหมายให้อำนาจประธานคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ตั้งอนุกรรมการและคณะทำงานแต่ละสาขาไว้ รวมเป็นอนุกรรมการ ๖ คณะ ดำเนินการแต่ละสาขาดังกล่าวแล้วข้างต้น

ทั้งรัฐบาล คณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ คณะทำงานและเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องต่างปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเต็มใจ ในทางศิลปะและวิทยาการก็ไว้ฝีมือเต็มความสามารถ เพื่อเป็นการสนองพระมหากรุณาธิคุณทั้งในองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งถือว่าทรงเป็นเจ้าภาพ ทั้งในองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอัครมเหสีที่หาพระองค์ไม่แล้ว คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ทรงทราบด้วยพระญาณวิถีใด ก็คงจะทรงพระโสมนัส พึงพอพระราชหฤทัย

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานอัญเชิญพระราชวิญญาณทั้งสองพระองค์ ทรงอภิรักษ์ชาติไทยและองค์พระผู้ทรงราไชศวรรย์สืบเนื่องในมหาจักรีบรมราชวงศ์ ให้สถิรธำรงอยู่ด้วยความวัฒนาสถาพรสืบไปชั่วกาลนาน ขอพระราชทานพระมหากรุณาทรงดลบันดาลให้พระบรมราชวงศ์และทวยนาครแห่งราชอาณาจักรไทย มีความสุขสวัสดิ์พิพัฒนมงคลโดยทั่วกัน.

พลเอก

(เปรม ติณสูลานนท์)
นายกรัฐมนตรี

คำนำ

ประเพณีนิยมของคนไทยที่ได้ปฏิบัติเกี่ยวกับการศพนั้น นอกจากการบำเพ็ญกุศลทางศาสนาอุทิศแด่ท่านผู้ล่วงลับแล้ว ยังถือว่าการจัดพิมพ์หนังสือที่มีคุณประโยชน์แจกจ่ายเป็นวิทยาทานแก่ผู้ไปร่วมงาน ก็เป็นทั้งอนุสรณ์แก่ผู้ล่วงลับและเป็นกุศลผลบุญอันสำคัญอีกประการหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในทางพระพุทธศาสนาถือว่ากุศลอันเกิดแต่วิทยาทานเป็นกุศลอันประเสริฐ พุทธศาสนิกชนจึงนิยมจัดพิมพ์หนังสือแจกจ่ายเป็นวิทยาทานในการศพ ด้วยหวังที่จะให้พลังใจของผู้ได้รับวิทยาทานร่วมกันอนุโมทนาเป็นพลวปัจจัยส่งให้ผู้ล่วงลับไปสู่สุคติในสัมปรายภพ ประเพณีนิยมดังกล่าวมาแล้วนี้นับได้ว่าเป็นการแสดงออกถึงจิตใจอันสูงส่งของคนไทยประการหนึ่งด้วย

โดยเหตุดังได้กล่าวมาแล้ว คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและหนังสือที่ระลึกฯ ในคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จึงเสนอให้รัฐบาลจัดพิมพ์หนังสือ เรื่อง *"งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์"* น้อมเกล้าฯ ถวายเป็นอนุสรณ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชินีพระองค์ที่เสด็จสู่สวรรคาลัยไปแล้วนั้นอีกเล่มหนึ่งเป็นส่วนของรัฐบาล น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระราชกุศล ต่างหากจากหนังสือหลวงที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำนักราชเลขาธิการจัดพิมพ์เป็นหนังสือพระราชทาน รัฐบาลเห็นพ้องด้วยความดำริของคณะอนุกรรมการและอนุมัติให้ดำเนินการได้

หนังสือเรื่อง *"งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์"* เป็นหนังสือที่นายยิ้ม ปัณฑยางกูร อดีตหัวหน้ากองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้ค้นคว้ารวบรวมจากเอกสารอันเกี่ยวกับงานพระบรมศพสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๖ เช่น จากจดหมายเหตุเก่า จากหมายกำหนดการงานพระบรมศพในแต่ละรัชสมัย เดิมผู้ค้นคว้ารวบรวมให้ชื่อเรื่องว่า *"จดหมายเหตุงานพระบรมศพ"* เคยนำออกพิมพ์เผยแพร่แล้วในหนังสือวารสาร

ศิลปากร ของกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๔๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ จัดว่าเป็นเรื่องที่ประมวลพิธีการต่าง ๆ ในงานพระบรมศพไว้ค่อนข้างจะสมบูรณ์ เป็นประโยชน์ทั้งแก่ผู้ที่สนใจศึกษาทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และขนบธรรมเนียมราชประเพณีเป็นอย่างมาก ทั้งจะเป็นประดุจตำราคู่มือสำหรับผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการรักษาและปฏิบัติการให้เป็นไปโดยถูกต้องตามราชประเพณี และพระราชนิยม ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในแต่ละรัชกาลได้มีพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งไว้ในการพระบรมศพครั้งนี้ หาเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติที่รอบรู้ขนบประเพณีได้น้อย และในจำนวนน้อยนี้เองก็แก่เฒ่ามากแล้วด้วย จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะป้อนความรู้ให้แก่ผู้ปฏิบัติรุ่นหลังไว้บ้าง

แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ถ้าจะใช้ชื่อว่า *"จดหมายเหตุงานพระบรมศพ"* ตามเดิมก็จะซ้ำกับจดหมายเหตุการจัดงานพระบรมศพสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์โปรดเกล้าฯ ให้จัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระอัยยิกาน้อย เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระมเหสีฝ่ายซ้ายในสมเด็จพระเพทราชา ดังนั้นจึงเปลี่ยนชื่อเสียนอกจากเพื่อมิให้ซ้ำกันแล้ว จะได้ตรงกับความหมายในเนื้อเรื่องซึ่งเกี่ยวกับงานพระบรมศพสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย

เมื่อได้มีการพิจารณาเป็นที่ตกลงว่าจะพิมพ์หนังสือเล่มนี้ คณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ ได้นำต้นฉบับทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เพื่อขอรับกระแสพระราชดำริ ก็ตรัสว่าเป็นหนังสือที่มีคนรู้น้อย จึงน่าจะได้ประโยชน์ในทางธำรงรักษาราชประเพณีอยู่บ้าง แต่ถ้ามีเพียงรัชกาลที่ ๖ น่าจะไม่สมบูรณ์ ควรเพิ่มเติมให้ครบทุกพระองค์ และควรมีเรื่องที่เกี่ยวกับการจัดงานพระบรมศพสมเด็จพระอัครมเหสี ซึ่งราชประเพณีถวายพระเกียรติพระบรมศพใกล้เคียงสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้ารวมอยู่ด้วย

คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกฯ จึงได้มอบให้คณะทำงานดำเนินการสนองพระราชประสงค์ คณะทำงานจึงได้รวบรวมเรื่องที่เกี่ยวกับงานรับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว งานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล งานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า มาตีพิมพ์รวมไว้ตามกระแสพระราชดำริในสมเด็จองค์ประธานที่ปรึกษา ส่วนงานพระบรมศพสมเด็จพระอัครมเหสี และสมเด็จพระบรมราชชนนีในรัชกาลก่อน ๆ คณะทำงานยังไม่พบจดหมายเหตุหรือหมายกำหนดการ ถ้าจะรอให้ได้ครบถ้วนก็เกรงจะล่าช้าเกินไป จึงยังเป็นการจนด้วยเกล้าฯ ที่ไม่สามารถปฏิบัติการสนองพระราชบัญชาแห่งสมเด็จองค์ประธานที่ปรึกษาให้ครบถ้วนได้

อนึ่ง เพื่อเป็นเค้าว่าการพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ในสมัยแรกได้ดำเนินการตามราชประเพณีอันมีมาแต่กรุงศรีอยุธยา ต่อมาจึงมีการเปลี่ยนแปลงโดยพระบรมราชโองการ

ให้ลดความยิ่งใหญ่ในการพระบรมศพของพระองค์เองลงในรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ดังนั้น จึงได้นำเรื่อง *"สมเด็จพระบรมศพ"* อันเป็นกฎหมายจัดงานพระบรมศพสมัยกรุงศรีอยุธยา มารวมพิมพ์ไว้เป็นแนวทางเปรียบเทียบด้วย

ขอมหิทธานุภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และจิตใจอันตั้งมั่นของรัฐบาลและประชาชนที่พร้อมใจกันมาถวายสักการะ และถวายความสวามิภักดิ์ต่อเบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จงเป็นพลวปัจจัยให้เสด็จสถิตเสถียรธำรงอยู่ในทิพยสถานอันสมบูรณ์พรั่งพร้อมด้วยทิพยสมบัติ ทุกเมื่อเทอญ.

(นายชวน หลีกภัย)
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ
ประธานคณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกฯ
ใน
คณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

สมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ

๑. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (นายชวน หลีกภัย)	ประธานอนุกรรมการ
๒. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (นายสมาน แสงมลิ)	รองประธานอนุกรรมการ
๓. นายเดโช สวนานนท์	อนุกรรมการ
๔. อธิบดีกรมศิลปากร (นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์)	อนุกรรมการ
๕. อธิบดีกรมสามัญศึกษา (นายเอกวิทย์ ณ ถลาง)	อนุกรรมการ
๖. รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายประพัฒน์ แสงวณิช)	อนุกรรมการ
๗. ผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ (นางประกอบ ลาภเกษร)	อนุกรรมการ
๘. ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ (นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ)	อนุกรรมการ
๙. หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล	อนุกรรมการ
๑๐. หม่อมเจ้า ยุธิษเฐียร สวัสดิวัฒน์	อนุกรรมการ
๑๑. หม่อมเจ้า การวิก จักรพันธุ์	อนุกรรมการ
๑๒. นายภาวาส บุนนาค	อนุกรรมการ
๑๓. หม่อมราชวงศ์แสงสูรย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการ
๑๔. นายเศวต ธนประดิษฐ์	อนุกรรมการ
๑๕. นายธนิต อยู่โพธิ์	อนุกรรมการ
๑๖. นายยิ้ม ปัณฑยางกูร	อนุกรรมการ

๑๗. นายนรนิติ เศรษฐบุตร อนุกรรมการ

๑๘. หม่อมราชวงศ์ บุตรี วีระไวทยะ อนุกรรมการ

๑๙. คุณหญิง อารี กุลตัณฑ์ อนุกรรมการ

๒๐. ผู้อำนวยการกองจดหมายเหตุแห่งชาติ
(ร้อยเอกหญิง ประนอม ปัญญางาม) อนุกรรมการและเลขานุการ

๒๑. ผู้ช่วยผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
(นางสายไหม จบกลศึก) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๒. หัวหน้างานบันทึกเหตุการณ์ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
(นางสาวทรงสรรค์ นิลกำแหง) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๓. หัวหน้างานเอกสารสำคัญ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
(นางสาวขนิษฐา วงศ์พานิช) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๔. ผู้แทนปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

คณะทำงานเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือ งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

๑. นางประกอบ ลาภเกษร ประธานคณะทำงาน

๒. นางสายไหม จบกลศึก คณะทำงาน

๓. นางสาวฉวีงาม มาเจริญ คณะทำงาน

๔. นางศันสนีย์ วีระศิลปชัย คณะทำงาน

๕. นางสาวบุหลง ศรีกนก คณะทำงาน

๖. นางสาวศิรินันท์ บุญศิริ คณะทำงาน

๗. นางสาววีณา โรจนราธา คณะทำงาน

๘. นางสาวสุทธิพันธ์ ขุทรานนท์ คณะทำงาน

๙. นายธีระ แก้วประจันทร์ คณะทำงาน

๑๐. นางสาววัฒนา อุ่นทรัพย์ คณะทำงาน

สารบาญ

งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หน้า

คำปรารภ.....(๕)

คำนำ.....(๙)

พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗..... ๑

หมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ..... ๒๕

บทนำ..... ๕๘

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนเรศวรมหาราช..... ๖๕

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนารายณ์มหาราช..... ๖๖

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเพทราชา..... ๖๘

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเจ้าเสือ หรือขุนหลวงสรศักดิ์..... ๖๙

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ..... ๗๐

งานพระเมรุมาศกรมหลวงโยธาทิพ..... ๗๑

งานพระเมรุมาศสมเด็จเจ้าฟ้าอภัย..... ๗๑

งานพระเมรุมาศสมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ..... ๗๑

กฎหมายงานพระบรมศพครั้งกรุงเก่า..... ๗๒

ประดิษฐานพระบรมศพ บำเพ็ญพระราชกุศล ณ
พระที่นั่งจักรพรรดิไพชยนต์มหาปราสาท.....๗๓

อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ.....๗๔

บำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระเมรุมาศ.....๗๗

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ.....๗๙

สรงพระบรมอัฐิและลอยพระอังคาร..... ๘๐

พระ ฉันสามหาบ..... ๘๒

พระราชกระแสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สอบเรื่องราวพระเมรุกรมหลวงโยธาเทพกับ
พระราชพงศาวดาร.....๘๕
เรื่องพระราชมณเฑียรในกรุงเก่า.....๘๗

งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....๙๔
งานพระเมรุมาศสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก.....๙๕
โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง.....๙๗

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.....๑๒๑
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.....๑๒๓
งานพระเมรุมาศ.....๑๒๕

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....๑๓๗
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....๑๓๙
งานพระเมรุมาศ.....๑๔๑
ทรงพระประชวร.....๑๔๑
เสด็จสวรรคต.....๑๔๒
สรงพระบรมศพทรงเครื่องต้นพระมหาสุกำ.....๑๔๓
เชิญเสด็จเข้าประดิษฐานลองในพระสุพรรณโกศ.....๑๔๔
ริ้วกระบวนเชิญพระบรมศพประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท.....๑๔๔
ตกแต่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับพระโกศพระบรมศพ.....๑๔๕
บำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ.....๑๔๙

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๕๕
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๕๗
งานพระเมรุมาศ.....๑๕๙
อธิบายเรื่องการสร้างพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๖๐
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ.....๑๖๒

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๗๕
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๗๗
งานพระเมรุมาศ.....๑๘๐
สมโภชพระบรมสารีริกธาตุ.....๑๘๑
สมโภชพระบรมอัฐิ.....๑๘๑
อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ.....๑๘๒

แปรพระรูป.....๑๘๒
อัญเชิญพระบรมอัฐิสู่พระบรมมหาราชวัง.....๑๘๓
หมายกำหนดการ.....๑๘๓
เกณฑ์เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีแต่ละฝ่าย.....๑๘๔

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๙๗
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๑๙๙
งานพระเมรุมาศ.....๒๐๓
พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๐๓
ประกาศเรื่องการพระบรมศพ.....๒๑๑
หมายกำหนดการ.....๒๑๓
การบรรจุพระอังคาร.....๒๓๒
การแต่งกาย.....๒๓๒
ตำแหน่งที่เฝ้าฯ.....๒๓๔

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๔๗
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๔๙
การพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๕๖

การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จ
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๖๙
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จ
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....๒๗๑
การบำเพ็ญพระราชกุศล.....๒๗๙
ข่าวการสวรรคต.....๒๗๙
การรับพระบรมอัฐิและการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน.....๒๘๑
ประกาศสำนักพระราชวังเรื่องเปิดโอกาสให้เข้าถวาย
สักการะพระบรมอัฐิ.....๒๘๔

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล.....๒๘๙
พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล.....๒๙๑
ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล.....๒๙๙
งานพระเมรุมาศ.....๓๐๑
แถลงการณ์รัฐบาล.....๓๐๑

การปลูกสร้างพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จ
พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในหน้าที่ของกรมศิลปากร ๓๐๑
การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๑ ..... ๓๐๒
การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๒..... ๓๐๔
การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๓.....๓๐๗
การซ่อมพระราชรถและพระราชยาน.....๓๑๐
การเตรียมงานเพื่อความเรียบร้อย ๓๑๑
การถวายพระเพลิงพระบรมศพ.....๓๑๖
กำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง.....๓๑๗
งานพระราชกุศลออกพระเมรุ.....๓๑๙
เชิญพระบรมศพ.....๓๑๙
ถวายพระเพลิง.....๓๒๑
เก็บพระบรมอัฐิ.....๓๒๒
การพระราชกุศลพระบรมอัฐิ.....๓๒๓
เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน.....๓๒๔
บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร ๓๒๔
การแต่งกาย.....๓๒๕
ตำแหน่งเฝ้าฯ.....๓๒๖
ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท.....๓๒๖
ที่พลับพลาทรงธรรม.....๓๒๗
การบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร.....๓๒๗
ทางขึ้นลงถวายพระเพลิง.....๓๒๗
ริ้วกระบวนเชิญพระบรมศพ.....๓๒๙
ริ้วที่ ๑ กระบวนเชิญพระบรมราชอิสริยยศเชิญพระบรมศพ
จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปยังพระมหาพิชัยราชรถ
หน้าวัดพระเชตุพนฯ ๓๒๙
ริ้วที่ ๒ กระบวนเชิญพระบรมศพจากหน้าวัดพระเชตุพนฯ
ไปสู่พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง.....๓๓๑
ริ้วที่ ๓ กระบวนเชิญพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ.....๓๓๔
ริ้วที่ ๔ กระบวนเชิญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสรีรางคาร
จากพระเมรุมาศ เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง..... ๓๓๖
ริ้วที่ ๕ กระบวนเชิญพระบรมอัฐิ จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท.....๓๓๘
ริ้วที่ ๖ กระบวนเชิญพระบรมราชสรีรางคาร จากวัดพระศรี
รัตนศาสดารามไปบรรจุ ณ วัดสุทัศนเทพวราราม.....๓๓๙

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.....๓๔๕
พระราชประวัติย่อ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.....๓๔๗
งานพระเมรุมาศ.....๓๕๒
การสรงและเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท.....๓๕๔
การบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพ.....๓๕๗
การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาห.....๓๕๘
การบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร.....๓๕๙
การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห.....๓๖๓
การถวายพระเพลิงพระบรมศพ บำเพ็ญพระราชกุศลและบรรจุพระอังคาร.....๓๖๗

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า...๓๘๑
พระราชประวัติย่อ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า.....๓๘๓
หมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ.....๓๘๘
งานพระราชกุศลออกพระเมรุ.....๓๘๙
เชิญพระบรมศพ.....๓๙๐
เก็บพระบรมอัฐิ.....๓๙๓
งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ.....๓๙๔
เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน.....๓๙๖
งานบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร.....๓๙๖
การแต่งกาย.....๓๙๘
ตำแหน่งเฝ้าฯ.....๓๙๘
ทางขึ้นลงพระเมรุมาศ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ.....๓๙๙
ริ้วกระบวนเชิญพระบรมศพ.....๔๐๐

หมายเหตุท้ายเล่ม.....๔๑๑
พระโกศ - พระลอง.....๔๑๓
พระยานมาศสามลำคาน.....๔๑๖
ราชรถเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ.....๔๑๗
การบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ.....๔๑๘
พระเมรุมาศ.....๔๑๙
เศวตฉัตร.....๔๑๙

ภาคผนวก.....๔๒๓
ภาคผนวกหมายเลข ๑ พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยคำว่า พระเมรุทอง พิหารหลวง และพิหารราย.....๔๒๕
ภาคผนวกหมายเลข ๒ ความเห็นเกี่ยวกับการเผาศพ
พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.....๔๒๖
ภาคผนวกหมายเลข ๓ มูลเหตุแห่งการถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระนิพนธ์สมเด็จฯเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.....๔๒๘

บรรณานุกรม.....๔๓๗

สารบาญภาพ

ภาพที่ ๑ - ๖	แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ภาพที่ ๗	ระทาดอกไม้และโรงรำ ในงานพระศพสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ภาพที่ ๘ - ๑๓	ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ ณ ระเบียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงงานศพทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกา
ภาพที่ ๑๔ - ๑๘	แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ภาพที่ ๑๙ - ๓๐	แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปยังพระมหาพิชัยราชรถ
ภาพที่ ๓๑ - ๓๔	แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปสู่พระเมรุมาศ
ภาพที่ ๓๕	พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ภาพที่ ๓๖ - ๔๐	พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ ๔๑ - ๕๔ พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ ๕๕ - ๖๐ งานรับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ ๖๑ - ๖๘ พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

ภาพที่ ๖๙ - ๗๕ พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง

ภาพที่ ๗๖ พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า

ภาพที่ ๗๗ - ๗๙ งานพระเมรุสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ภาพที่ ๘๐ พระเมรุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ภาพที่ ๘๑ - ๘๔ งานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

ภาพที่ ๘๕ - ๘๖ พระเมรุสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ

ภาพที่ ๘๗ - ๘๙ พระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

พระราชประวัติ
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี
พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

NATIONAL LIBRARY

พระราชประวัติ
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันอังคารที่ ๒๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๔๗ เป็นพระธิดาองค์เดียวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ กับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาพรรณี มีพระนามเดิมว่า หม่อมเจ้ารำไพพรรณี สวัสดิวัตน์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ในสกุลสุจริตกุล ซึ่งต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น เจ้าคุณจอมมารดา ในรัชกาลที่ ๕ และได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ มีพระเชษฐาและพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาเดียวกันดังนี้

๑. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๓๙๙ ทรงเป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก สิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช ๒๔๑๗ พระชันษาได้เพียง ๑๘ ปี

๒. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๑ ต่อมาทรงได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเป็นมหาอำมาตย์นายก ซึ่งเทียบเท่าจอมพลของฝ่ายทหาร ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศที่ยืนนานที่สุด ทรงเป็นสภานายกแห่งสภาการคลัง สิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช ๒๔๖๖ พระชันษา ๖๖ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล *"เทวกุล"*

๓. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๓ ทรงเป็นพระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทิวงคตในพุทธศักราช ๒๔๒๓ พระชนมายุ ๒๑ พรรษา สมเด็จพระบรมราชสวามี ทรงสถาปนาพระศพขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี อัครมเหสี ประชาชนขานพระนามว่า พระนางเรือล่ม เพราะเสด็จทิวงคต

เนื่องจากเรือที่ประทับล่มในแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง

๔. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เสด็จสวรรคตในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๘ พระชนมายุ ๙๓ พรรษา เป็นพระราชมารดาในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร และสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก

๕. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๖ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้า พระอัครราชเทวี ต่อมาเมื่อทรงได้รับการสถาปนาเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ในเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จต่างประเทศ จึงได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยเป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เสด็จสวรรคตในพุทธศักราช ๒๔๖๒ พระชนมพรรษา ๕๗ พรรษา ทรงเป็นสมเด็จพระพันปีหลวงในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

๖. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๘ เป็นพระราชโอรสพระองค์เดียวในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้เสด็จไปทรงศึกษาในต่างประเทศ โดยทรงศึกษาวิชากฎหมายจากประเทศอังกฤษ เมื่อเสด็จกลับมารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นกรรมการกรมพระนครบาล เป็นประถมเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ทรงจัดระบบราชการกระทรวงนั้นให้เป็นแบบแผนด้วยพระวิริยะอุตสาหะ ภายหลังได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอออกไปจัดการให้ทรงเล่าเรียนวิชา ณ ประเทศอังกฤษ และประทับอยู่ประจำ แนะนำราชการในสถานอัครราชทูตสยามถึงสามประเทศ จึงได้รับการสถาปนาเป็น กรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อนเป็นกรมหลวงสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ และเมื่อจัดระเบียบศาลฎีกาขึ้นใหม่ให้รวมเข้าอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลฎีกาเป็นองค์แรก ในพุทธศักราช ๒๔๖๖ ทรงได้รับการสถาปนาเลื่อนกรมขึ้นเป็นกรมพระ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเฉลิมพระเกียรติจาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นกรณีพิเศษ สิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช ๒๔๗๘ พระชันษา ๗๐ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล *"สวัสดิวัตน์"*

ส่วนพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาพรรณี พระราชชนนีในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ มีพระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าอาภาพรรณี คัคณางค์ เป็นพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเป็นอธิบดีศาลรับสั่งชำระความฎีกา ทรงเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอีสาน และทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ทรงเป็นต้นราชสกุล *"คัคณางค์"* หม่อมเจ้าอาภาพรรณีนั้นเคยอยู่ในพระราชสำนักสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นที่ทรงพระเมตตามาแต่ก่อน และทรงมีอัธยาศัยอันดี มีมรรยาทสุภาพ สมเป็นกัลยาณีนารีรัตน์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงสถาปนาเป็น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาพรรณี

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อครั้งยังทรงเป็นหม่อมเจ้าหญิง และเจริญพระชันษาได้ ๒ ขวบ พระบิดาได้นำเข้าไปถวายตัวแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถตามราชประเพณีของเจ้านายสมัยก่อนที่ถวายตัวเข้าไปอยู่ในวังตั้งแต่พระชันษาได้ ๒ - ๓ ขวบ ซึ่งในระยะนั้นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีก็ได้ทรงเริ่มเขียน ก ข - ก กา ขณะที่ประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับในพระบรมมหาราชวังตลอดระยะเวลางานพระราชพิธีพระบรมศพ ขณะนั้นหม่อมเจ้ารำไพพรรณีมีพระชันษา ๖ ปี ก็ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปประทับในพระบรมมหาราชวังด้วย และได้เสด็จเข้าทรงศึกษาในโรงเรียนราชินีพร้อมด้วยหม่อมเจ้าเล็ก ๆ ทั้งหลาย วิชาที่ทรงศึกษาคือ วิชาเลขและภาษาไทย โดยทรงศึกษาตั้งแต่เวลา ๐๙.๐๐ - ๑๒.๐๐ นาฬิกา การเดินทางไปโรงเรียนก็เสด็จโดยรถสองแถวของกรมรถยนต์หลวง ซึ่งเป็นรถใช้สอยธรรมดาของราชสำนักในขณะนั้น มีคุณเฒ่าแก่นั่งควบคุมดูแลไปจากวังหลวง นักเรียนสมัยนั้นยังไม่มีเครื่องแบบ เจ้านายเล็ก ๆ จึงแต่งฉลองพระองค์ทรงผ้าลายเปลี่ยนสีไปตามวัน เสื้อเป็นผ้าดอกแบบเสื้อชั้นในคอสี่เหลี่ยมมีลูกไม้ติดระบาย และที่ลูกไม้นั้นก็สอดโบว์สีตามวันเอาไว้ด้วย

เมื่อเสร็จการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานจากที่ประทับในพระบรมมหาราชวังไปประทับที่พระราชวังพญาไท ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักขึ้นใหม่ได้ประทับ ณ พระราชวังแห่งนี้ เป็นการถาวรจนตลอดพระชนมชีพของพระองค์

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงรักและทรงไว้วางพระราชหฤทัยในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ ซึ่งเป็นพระอนุชามาก เมื่อเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับ ณ สถานที่แห่งใดก็ตาม มักจะโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชาองค์นี้ตามเสด็จ

พระราชดำเนินไปด้วยทุกครั้ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ และพระชายา จึงได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระราชวังพญาไท และประทับอยู่ที่ตำหนักโรงนาในบริเวณพระราชวังพญาไทนั้น ส่วนหม่อมเจ้ารำไพพรรณี เนื่องจากได้ถวายตัวอยู่ในพระบรมราชินูปถัมภ์แล้ว จึงประทับอยู่บนพระตำหนักที่ห้องชั้นล่างทางปีกตะวันตกของพระตำหนักฝ่ายในติดกับห้องเสวย

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ต้องพระราชประสงค์ที่จะให้หม่อมเจ้ารำไพพรรณีได้อยู่เฝ้าถวายงานอย่างใกล้ชิด จึงโปรดเกล้าฯ ให้ครูจากโรงเรียนราชินีซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมมาถวายอักษรหม่อมเจ้ารำไพพรรณีที่พระตำหนัก โดยไม่ต้องเสด็จไปทรงศึกษาที่โรงเรียนราชินี แต่พอถึงเวลาสอบไล่ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปสอบที่โรงเรียน และในขณะที่ทรงศึกษาวิชาต่าง ๆ นั้น ได้ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษด้วยเป็นพิเศษ ซึ่งในกาลต่อมาก็ได้ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองจนทรงมีความรู้อย่างกว้างขวาง

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ สมัยที่ทรงพระเยาว์นั้น เรียกขานพระนามว่า *"ท่านหญิงนา"* พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงนิพนธ์หนังสือชื่อเกิดวังปารุสก์[๑] เล่าถึงที่มาของพระนามนี้ว่า *"เพื่อนเล่นที่ข้าพเจ้ารักมากที่สุดเป็นหญิงและแก่กว่าข้าพเจ้าราวสามปี เป็นหม่อมเจ้าธิดาของเสด็จปู่สวัสดิ์ ทรงนามว่า รำไพพรรณี และเรียกกันในเวลานั้นว่า ท่านหญิงนา หม่อมเจ้าหญิงนั้นโดยมากจะเรียกกันว่า ท่านหญิงใหญ่ ท่านหญิงเล็ก ท่านหญิงน้อย ดังนี้เป็นต้น การถูกเรียกว่าท่านหญิงนานั้น ผู้อ่านบางคนอาจจะเห็นว่าแปลก เรื่องราวเป็นเช่นนี้ เมื่อเล็ก ๆ อยู่เป็นเด็กที่มีรูปร่างอ้วน จึงถูกล้อว่าเป็นเต่า สำหรับไทยเราการถูกเรียกว่าเต่าเมื่อเล็ก ๆ ไม่เป็นของเสียหาย แม้ทูลหม่อมลุงก็เคยถูกสมเด็จย่าเรียกว่าเต่า อย่างไรก็ดี เมื่อท่านหญิงนายังเล็ก ๆ อยู่ ได้ถูกถามว่า "อยากเป็นอะไร อยากเป็นเต่าทองหรือเต่านา" ท่านหญิงองค์เล็กได้ยิ้มและตอบว่า "อยากเป็นเต่านา" และก็เลยกลายเป็นท่านหญิงนาตั้งแต่นั้นมา"*

เมื่อหม่อมเจ้ารำไพพรรณีมีพระชันษาได้ ๘ ปีเศษ และผ่านการพระราชพิธีเกศากันต์ (โกนจุก) แล้ว ก็ได้ทรงรู้จักคุ้นเคยกับ ร้อยโท สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ที่เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาวิชาการทหารจากประเทศอังกฤษ และเสด็จนิวัติกรุงเทพมหานครแล้ว ได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังพญาไทของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นครั้งคราว จึงได้ทรงรู้จักสนิทสนมคุ้นเคยกับพระญาติทั้งหลายทั้งชายหญิง และในบรรดาพระญาติที่เป็นหญิงนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ก็ต้องพระอัธยาศัยในหม่อมเจ้ารำไพพรรณีมากกว่าองค์อื่น ๆ จนในพุทธศักราช ๒๔๖๐ เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทรงพระผนวชและประทับจำพรรษา ณ พระตำหนักทรงพรต วัดบวรนิเวศวิหาร จนครบไตรมาส และทรงลาสิกขาแล้ว ก็ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่ามีพระหฤทัยผูกพันในหม่อมเจ้ารำไพพรรณี ใคร่ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตที่จะเสกสมรสกับหม่อมเจ้ารำไพพรรณี ซึ่งเมื่อความทราบฝ่าละอองธุลี

---

(๑) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, **เกิดวังปารุสก์ เล่ม ๑.** (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา ๒๕๑๑), หน้า ๖๐.

พระบาท พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงรับเป็นพระราชธุระขอหม่อมเจ้ารำไพพรรณีต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ แต่ยังทรงเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกอบพิธีอภิเษกสมรสพระราชทาน โดยมีพิธีขึ้นตำหนัก ณ วังศุโขทัย สามเสน และพระราชพิธีอภิเษกสมรสที่พระที่นั่งวโรภาษพิมาน พระราชวังบางปะอิน นับว่าเป็นพิธีอภิเษกสมรสรายแรก หลังจากที่โปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการเสกสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์ พุทธศักราช ๒๔๖๑ ขึ้นใช้บังคับ กฎมณเฑียรบาลฉบับดังกล่าวนี้มีสาระสำคัญว่า เจ้านายในพระราชวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป จะทำการเสกสมรสกับผู้ใด ให้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงจะทำการพิธีนั้นได้ และการพิธีอภิเษกสมรสของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชากับหม่อมเจ้ารำไพพรรณีนั้น นับเป็นรายแรกอีกเช่นกันที่ทรงพระราชดำริให้มีการสอบถามความสมัครใจของคู่ที่จะทำการสมรส กล่าวคือ ในวันที่ ๒๖ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๖๑ เวลา ๑๔.๐๐ นาฬิกา เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ณ พระที่นั่งวโรภาษพิมานแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหิธร (ละออ ไกรฤกษ์) แต่ยังเป็นมหาเสวกโท พระยาจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิ สมุหพระนิติศาสตร์ ตั้งกระทู้กราบทูลและทูลถามว่า

(ชาย) *ฝ่าพระบาทตั้งพระหฤทัยที่จะทรงรับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีไปเป็นพระชายาเพื่อทรงถนอมทะนุบำรุงด้วยความเสน่หา และทรงพระเมตตาสืบไปจนตลอดนั้นฤๅ?*

(ตอบ) *ข้าพเจ้าตั้งใจเช่นนั้น*

(หญิง) *ท่านตั้งหฤทัยที่จะมอบองค์ของท่านเป็นพระชายาแห่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ด้วยความเสน่หาจงรักสมัครจะปฏิบัติอยู่ในพระโอวาทแห่งพระสามีสืบไปจนตลอดนั้นฤๅ ?*

(ตอบ) *ข้าพเจ้าตั้งใจเช่นนั้น*

เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และหม่อมเจ้ารำไพพรรณีทรงตอบกระทู้กราบทูลและทูลถามเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ และทรงเจิมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และหม่อมเจ้ารำไพพรรณี แล้วพระราชทานเข็มพระบรมนามาภิไธยประดับเพชรแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และพระราชทานสร้อยพระศอมีวัชระและอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อภายใต้พระมหามกุฎประดับด้วยเพชรล้วนกับหีบหมากทองคำแก่หม่อมเจ้ารำไพพรรณี และพระราชทานเงินพระคลังข้างที่เป็นทุนด้วย ๑๖๐,๐๐๐ บาท

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และหม่อมเจ้ารำไพพรรณีทรงลงพระนามในสมุดทะเบียนเฉพาะพระพักตร์ แล้วพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระปรมาภิไธยเป็นองค์ผู้สู่ขอตกแต่งคู่อภิเษกสมรสและทรงเป็นพยาน จากนั้น

โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการลงพระนามและลงนามเป็นพยานในสมุดทะเบียนด้วย เสร็จแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลี้ยงในงานพิธีอภิเษกสมรสเพื่อเป็นเกียรติแด่คู่อภิเษกสมรส โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ได้ลงพระนามและลงนามในสมุดทะเบียนรวมทั้งข้าราชการที่โปรดเกล้าฯ ให้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นได้รับพระราชทานเลี้ยงด้วย และเมื่อการพระราชทานเลี้ยงใกล้จะเสร็จสิ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสพระราชทานพรและทรงชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการดื่มถวายพระพรแด่คู่อภิเษกสมรส และในโอกาสนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแหวนเพชรทองคำลงยามีข้อความจารึกว่า *"อภิเษกสมรส"* แก่บรรดาผู้ที่เป็นสักขีในพิธีอภิเษกสมรสในครั้งนี้ด้วย แหวนดังกล่าวนี้จัดทำเป็นที่ระลึกตามพระราชดำริในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี

เสร็จการรับพระราชทานเลี้ยงแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และหม่อมเจ้ารำไพพรรณี กราบถวายบังคมลา ครั้นได้พระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (หม่อมราชวงศ์ปุ้ม มาลากุล) เสนาบดีกระทรวงวัง ท้าวนารีวรคณารักษ์ และท้าวภัณฑสารนุรักษ์ นำเสด็จหม่อมเจ้ารำไพพรรณีขึ้นรถไฟขบวนพิเศษกลับกรุงเทพมหานคร ไปสู่วังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ณ ตำบลสามเสน (วังศุโขทัย)

วังศุโขทัยนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานที่ดินให้แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักขึ้นพระราชทานเป็นเรือนหอ เมื่อแรกที่ทั้งสองพระองค์เสด็จมาประทับนั้นมีตำหนักสำคัญอยู่ในบริเวณวังเพียงสองหลัง คือตำหนักใหญ่และตำหนักริมคลองสามเสน ส่วนตำหนักไม้ที่อยู่เคียงกันกับตำหนักใหญ่นั้นมาสร้างเพิ่มเติมขึ้นภายหลังจากที่เสด็จมาประทับแล้วราว ๒ - ๓ ปี และด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ ทรงกรมเป็นกรมขุนศุโขทัยธรรมราชา ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๔๘[๑] วังนี้จึงมีนามว่าวังศุโขทัย และชวนให้ทรงคิดนำโอ่งดินเผาสุโขทัยมาตกแต่งเป็นเครื่องประดับสนามในวัง และแม้ว่าตำหนักในวังศุโขทัยจะเป็นเพียงตึกสองชั้นขนาดย่อม ๆ หลังหนึ่ง แต่ก็เป็นตำหนักและเป็นวังที่มีความหมายต่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เป็นอย่างยิ่ง เพราะที่นี่เป็นเรือนหอของพระองค์ เป็นบ้านที่ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขพร้อมกับพระราชสวามีมาเป็นเวลาช้านาน ข้าน้ำคนหลวงในวังศุโขทัยที่ทันรู้เห็นเหตุการณ์ในครั้งนั้น ย่อมจะยังรำลึกถึงภาพแห่งความสุขที่เจ้า

---

(๑) คำว่า "กรมขุนศุโขทัยธรรมราชา" ในที่นี้ใช้ตัว "ศ" สะกดตามจารึกพระสุพรรณบัฏ ประกาศเฉลิมพระนามทรงกรมเป็น กรมขุน ในพุทธศักราช ๒๔๔๘ ซึ่งสะกดด้วย "ศ" ต่อมาในพุทธศักราช ๒๔๖๘ ทรงได้รับการสถาปนาเลื่อนกรม ขึ้นเป็น กรมหลวง และในประกาศสถาปนาเลื่อนกรมนั้นตามจารึกในพระสุพรรณบัฏ คำว่า "สุโขทัยธรรมราชา" ใช้ "ส" สะกด ด้วยเหตุนี้ในหนังสือเล่มนี้จึงใช้ "ส" สะกด คำว่า "สุโขทัยธรรมราชา" ตามอย่างประกาศสถาปนาในชั้นหลังทั้งหมด เว้นแต่ชื่อ "วังศุโขทัย" ยังคงใช้ "ศ" สะกด มาตั้งแต่ต้น เพราะไม่ได้มีการประกาศเปลี่ยนแปลงชื่อเป็นอย่างอื่น

นายทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ในวังศุโขทัยได้ ทุกวันในยามเช้าหลังจากเสวยพระกระยาหารร่วมกับพระชายาแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ก็จะทรงขับรถยนต์พระที่นั่งด้วยพระองค์เองไปทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่ผู้บังคับกองร้อย กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ รักษาพระองค์ฯ ในเวลากลางวันหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา ก็ทรงดูแลกิจการต่าง ๆ ในตำหนักเช่นเดียวกับแม่บ้านทั่วไป เสด็จลงทรงทำสวนบ้าง ทรงทำโน่นบ้างนี่บ้างตามพระอัธยาศัย ครั้นใกล้ค่ำเมื่อพระราชสวามีเสด็จกลับจากการทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการ ทั้งสองพระองค์ก็จะทรงกีฬาและเสวยเครื่องว่างและพระกระยาหารค่ำด้วยกันอีกครั้งหนึ่ง

ในพุทธศักราช ๒๔๖๓ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชาได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จไปรักษาพระองค์ที่ทรงประชวรเรื้อรังอยู่ ณ ทวีปยุโรป หม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา ก็ได้โดยเสด็จไปทรงถวายการดูแลรักษาพยาบาลด้วย และเมื่อหายจากอาการประชวรแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมเชษฐาธิราช โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เสด็จเข้าทรงศึกษาวิชาการทหารชั้นสูงเพิ่มเติม ณ โรงเรียนฝ่ายเสนาธิการในกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงฝึกงานภาคสนามตามมณฑลต่าง ๆ ในประเทศฝรั่งเศสนั้น หม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา ก็ได้รับสิทธิสามารถที่จะโดยเสด็จไปประทับแรม ณ ที่ประทับแรมตามชนบทได้ และได้ทรงถือเอาโอกาสนี้เสด็จทัศนศึกษาภูมิประเทศในบริเวณใกล้เคียงพร้อมทั้งทรงศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวฝรั่งเศสและทรงฝึกภาษาฝรั่งเศสให้มีความเชี่ยวชาญยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงสำเร็จการศึกษาวิชาการทหารชั้นสูงที่ทรงศึกษาเพิ่มเติมในพุทธศักราช ๒๔๖๗ ทรงได้รับประกาศนียบัตรเป็นนายทหารฝ่ายเสนาธิการของประเทศฝรั่งเศส มีศักดิ์และสิทธิ์เท่าเทียมกับนายทหารฝรั่งเศสทุกประการ จากนั้นได้เสด็จกลับประเทศไทยพร้อมด้วยหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา ผ่านทางสหรัฐอเมริกาและประเทศญี่ปุ่น ซึ่งก็ได้ทรงถือโอกาสศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณีของประเทศนั้น ๆ ไปในตัวด้วย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา มิได้ทรงคาดคิดว่าจะต้องเป็นพระมหากษัตริย์และพระราชินีแห่งกรุงสยามแต่ประการใด เพราะตามลำดับการสืบราชสันตติวงศ์สนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชาเป็นพระอนุชาองค์เล็กที่สุดของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีพระเชษฐาร่วมพระบรมราชชนนีที่อยู่ในข่ายที่จะสืบราชสันตติวงศ์สนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกสามพระองค์คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย แต่ได้มีเหตุเศร้าสลดเกิดขึ้น

ในพระบรมราชจักรีวงศ์ กล่าวคือภายในเวลาเพียง ๕ ปี สมเด็จพระเชษฐาทั้งสามพระองค์นี้ก็เสด็จทิวงคต ดังนั้นฐานะองค์รัชทายาทจึงตกทอดยังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เพราะขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่มีพระราชโอรสพระราชธิดา แต่ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงศึกษาราชการแผ่นดินในหน้าที่ของพระมหากษัตริย์มาตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๖๗ ซึ่งในบางครั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงทำหน้าที่เป็นประธานที่ประชุมสภาเสนาบดีในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ประทับอยู่ในพระนคร ซึ่งก็ได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยจนหยั่งรู้ในราชการนั้น ๆ และทรงปฏิบัติหน้าที่แทนพระองค์ด้วยความเรียบร้อย จึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา

หลังจากที่ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น กรมหลวง ได้ไม่ถึงเดือน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ด่วนสวรรคตในวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๘ พระบรมวงศ์และเสนาบดีได้ประชุมกันก่อนที่จะสว่างของวันนั้น เพื่อปรึกษาหารือปัญหาการสืบราชสมบัติ และการพระราชพิธีพระบรมศพ ที่ประชุมได้เปิดพระราชหัตถเลขานิติกรรมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏความทรงแสดงพระราชประสงค์ว่า หากพระนางเจ้าสุวัทนาซึ่งทรงพระครรภ์อยู่ประสูติพระราชโอรส ก็ให้พระราชโอรสได้สืบราชสมบัติต่อไป แต่ถ้าไม่มีพระราชโอรสก็ใคร่ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงรับเป็นรัชทายาทสืบสันตติวงศ์ตามพระราชประเพณี แต่สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นเองไม่เต็มพระราชหฤทัยจะรับราชสมบัติ ทรงอ้างว่าพระองค์ไม่เคยแก่ราชการแผ่นดินเพียงพอ เจ้านายที่มีอาวุโสพอจะรับราชสมบัติก็ยังน่าจะมี แต่ที่ประชุมได้ลงความเห็นเป็นเอกฉันท์ไว้วางใจในพระองค์ โดยเฉพาะสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งอยู่ในข่ายสมควรได้รับราชสมบัติด้วยพระองค์หนึ่ง ได้ทรงรับรองแข็งแรงว่าจะถวายความช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถทุกสถาน จึงต้องทรงยินยอมรับอัญเชิญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงรับพระบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๘ ทรงพระนามโดยย่อว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น ได้ทรงสถาปนาหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระวรราชชายาขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บรมราชินี ดังปรากฏในคำประกาศดังนี้

ประกาศ

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล ๒๔๖๘ พรรษา กุมภาพันธมาส ปัญจวีสติมสุรทิน พฤหัสบดีวาร กาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก ฯลฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า ราชประเพณีมีสืบมาแต่โบราณ เมื่อพระมหากระษัตราธิราชเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติราชาภิเษกแล้ว ย่อมโปรดฯ ให้พระชายาเดิมเฉลิมพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี ราชประเพณีอันนี้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร ก็ได้ทรงประพฤติสืบมาทั้งสมเด็จพระมหาไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาเว้นบ้างในรัชชกาลภายหลัง ก็เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลนั้น ๆ มิได้มีพระราชชายาอันทรงศักดิ์ สมควรจะเป็นพระมเหสีอยู่ในเวลาเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงมิได้ทรงสถาปนาพระอัครมเหสีบ้าง ทรงสถาปนาต่อภายหลังบ้าง ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ อยู่ในรัชชกาลก่อน สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานอภิเษกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ตั้งแต่พระพุทธศักราช ๒๔๖๑ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีได้ดำรงพระยศเป็นพระราชชายามาจนบัดนี้ และทรงศักดิ์เป็นอุภโตสุชาติ ขัตติยนารี สมควรจะทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี ตามโบราณราชประเพณีได้ประการ ๑

อีกประการ ๑ ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอภิเษกกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีมา ได้ทรงประจักษ์แจ้งความซื่อตรงจงรักของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีอันมีต่อพระองค์ ได้ตั้งพระหฤทัยสนองพระเดชพระคุณทั้งปฏิบัติวัฏจากในเวลาเมื่อทรงสุขสำราญ และรักษาพยาบาลในเวลาเมื่อทรงพระประชวร แม้เสด็จไปประทับอยู่ที่ทุระสถานต่างประเทศ ก็อุตสาหโดยเสด็จติดตามไปมิได้ย่อท้อต่อความลำบาก ควรนับว่าได้เคยเป็นคู่ร่วมทุกข์สุขกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาเป็นนิรันดร จะหาผู้อื่นเสมอเหมือนมิได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็สมควรที่จะทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีขึ้นเป็นสมเด็จพระอัครมเหสีเพราะความชอบความดีซึ่งได้มีต่อพระองค์มาแต่หนหลังด้วยอีกสถาน ๑

กระแสพระราชดำริทั้งนี้ ได้ทรงปรึกษาพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็ทรงยินดีเห็นชอบพร้อมกันดังพระราชบริหาร จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้ประกาศเฉลิมพระนามหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระวรราชชายา เป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บรมราชินี และให้มีพระเกียรติยศเป็นอัครมเหสีสมบูรณ์ตามพระราชกำหนดกฎหมายและพระราชประเพณีจงทุกประการ

ขออนุภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัยและเทพยเจ้าทั้งหลาย จงอภิบาล **สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บรมราชินี** *ให้ทรงพระเจริญทฤฆชนมายุ พรรณ สุข พลปฏิภาณ ธนสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล ศุภวิบูลยมนูญผล พระเกียรติยศมโหฬารทุกประการเทอญ"*

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกถือว่าเป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญยิ่งกว่าพระราชพิธีอื่นใด เจ้านายพระองค์ใดทรงได้รับการสถาปนาพระอิสริยศักดิ์ในพระราชพิธีนี้ นับได้ว่าเป็นพระเกียรติยศอันสูงสุด *สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงเป็นพระองค์แรกที่ได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินี ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก* ในรัชกาลก่อนไม่เคยมีการสถาปนาสมเด็จพระอัครมเหสีตำแหน่งใดในการพระราชพิธีนี้

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ มิได้ทรงตระหนักมาก่อนเลยว่าจะต้องทรงรับพระราชภาระในตำแหน่งพระบรมราชินีในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะทรงอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เล็กเท่านั้น แต่เมื่อพระบุญญาธิการสนับสนุนให้เสด็จขึ้นดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นพระบรมราชินี เป็นศูนย์รวมของสตรีทั้งชาติ ที่จะต้องทรงเป็นผู้นำทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการศึกษาและศิลปวัฒนธรรม และก็ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจได้อย่างเรียบร้อยงดงามทุกประการ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ได้เสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรห่างไกลตลอดทั่วมณฑลพายัพ จังหวัดต่าง ๆ ตามชายทะเลในอ่าวไทย จังหวัดในมณฑลทักษิณ และเสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศเป็นการเจริญทางพระราชไมตรี ตั้งแต่อินโดจีนของฝรั่งเศส เกาะชวา ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา และประเทศต่าง ๆ ในยุโรป สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ก็ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจโดยตลอดด้วยพระวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองแผ่นดินด้วยความเป็นธรรม ทรงพยายามที่จะทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าตามกาลสมัย ทรงมีพระราชปณิธานอันแน่วแน่ในอันที่จะให้พสกนิกรของพระองค์ได้เข้าอยู่ในการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่เหมาะสมแก่ตนเอง และภาวการณ์บ้านเมืองมาตั้งแต่ต้นรัชกาล ทรงสถาปนาอภิรัฐมนตรีสภาขึ้นเป็นคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินระดับสูง โดยมีพระราชดำริว่า *"สมองคน ๆ เดียวจะคิดการให้รอบคอบไปทุกอย่างนั้นไม่ได้ ยิ่งเป็นการแผ่นดินด้วยแล้ว ต้องระวังให้มาก"* ทรงฟื้นฟูเสนาบดีสภาให้เข้มแข็งขึ้นและพยายามให้เสนาบดีสภามีความรับผิดชอบร่วมกัน ทรงปรับปรุงองคมนตรีสภาให้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ประเด็นที่สำคัญคือ มีพระราชประสงค์ที่จะให้องคมนตรีสภานี้เป็นที่ฝึกหัดการประชุมทำนองรัฐสภา เพื่อเป็นการปูทางให้การปรับปรุงการปกครองประเทศให้เป็นระบอบประชาธิปไตยอย่างมีแผนในกาลต่อไป ทั้งนี้โดยคำนึงถึงสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยในขณะนั้น ซึ่งมีพระราชดำริเห็นว่าการที่จะให้การปกครองระบอบประชาธิปไตยหยั่งรากลึกในอนาคตนั้น จำเป็นต้องให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจระบบการเมืองการปกครอง โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองตนเองเสียก่อน มิฉะนั้นแล้วการปกครองระบอบประชาธิปไตยจะเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก และเมื่อประชาชนมีความรู้ทางการเมืองเพิ่มขึ้นมากแล้ว ก็จะพระราชทานอำนาจการปกครองให้แก่ประชาชนมากขึ้นตามลำดับ จนเป็นระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยในที่สุด และเพื่อให้ประชาชนได้มีการฝึกหัดปกครองตนเองในระดับท้องถิ่นอันได้แก่การเทศบาล จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะกรรมการขึ้นทำการ

ศึกษาการปกครองท้องถิ่นแบบเทศบาลของชาติต่าง ๆ แล้วร่างพระราชบัญญัติเทศบาลขึ้นมา แต่ขั้นแรกของแนวพระราชดำริที่จะพัฒนาการเมืองตามนัยนี้ต้องประสบกับปัญหาอย่างมากมาย และเป็นที่น่าเสียดายว่าได้มีการกีดขวางถ่วงเวลาให้พระราชบัญญัติเทศบาลฉบับนี้ออกล่าช้าไป

พระราชกรณียกิจที่สำคัญยิ่งในการเตรียมประเทศให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้นายเรมอนด์ บี สตีเวนส์ ที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ และพระยาศรีวิศาลวาจา ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ ร่างรัฐธรรมนูญขึ้นเพื่อเตรียมพระราชทานแก่ปวงชนชาวไทยในโอกาสวันฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี ในวันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ แต่มีพระบรมวงศ์บางพระองค์คัดค้านว่ายังไม่ถึงเวลาอันสมควรที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ การเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยจากพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระราชอำนาจโดยสิทธิขาดจึงต้องชะงักรอเวลาออกไป

ในระยะที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น เป็นเวลาวิกฤติที่ทั่วโลกกำลังอยู่ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ การทำมาหากินของประชาชนฝืดเคือง งบประมาณแผ่นดินมีรายจ่ายสูงกว่ารายได้ติดต่อกันมาตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๖๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาวการณ์เช่นนี้เป็นที่หนักพระราชหฤทัยในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีการต่อสู้กับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำด้วยการประหยัด ตัดรายจ่ายของทางราชการลงทุกวิถีทางที่จะทำได้ เริ่มด้วยการยุบหน่วยราชการที่พอจะรวมกันได้เข้าเป็นหน่วยเดียวกัน ปลดข้าราชการออกจากตำแหน่ง ตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่แก่บุคคลที่พอจะมีกำลังเสีย ทำจนกระทั่งทรงเสียสละเงินพระคลังข้างที่ซึ่งรัฐบาลตั้งถวายเป็นค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์จากปีละ ๘ ล้านบาท คงเหลือ ๔ ล้านบาท และทรงยินยอมให้เก็บภาษีทรัพย์ส่วนพระองค์เช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป

เช้ามืดของวันที่ ๒๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับแรมที่ *"สวนไกลกังวล"* อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งเป็นพระราชวังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดซื้อที่ดินปลูกสร้างพระตำหนักและจัดสวนพฤกษชาติด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ เพื่อพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้มีบุคคลคณะหนึ่งเรียกตนเองว่า *"คณะราษฎร"* เข้ายึดอำนาจการปกครองแผ่นดินที่กรุงเทพมหานครไว้ได้ โดยเข้าจับกุมพระบรมวงศ์บางพระองค์และข้าราชการตำแหน่งสำคัญ ๆ ไว้เป็นตัวประกัน จากนั้นจึงได้มีหนังสือกราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสด็จพระราชดำเนินกลับคืนสู่พระนครเป็นพระมหากษัตริย์อยู่ใต้ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินที่คณะราษฎรได้สร้างขึ้น ในครั้งนั้นไม่มีผู้ใดทราบว่าเหตุการณ์จะรุนแรงเพียงใด จะถึงขนาดฆ่าฟันล้มล้างพระราชวงศ์เช่นที่เคยเกิดขึ้นในประเทศฝรั่งเศส และประเทศรัสเซียหรือไม่ ดังนั้นเมื่อผู้รักษาพระนครได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับกรุงเทพมหานคร จึงเป็นการตัดสินใจยากว่าจะต่อสู้ยึดอำนาจการปกครองคืน หรือจะหลบหนีออกนอกพระราชอาณาจักร หรือจะกลับเข้ากรุงเทพ

มหานคร เพื่อยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งถามความเห็นในเรื่องนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงตัดสินพระราชหฤทัยอย่างเด็ดเดี่ยวกล้าหาญเลือกในทางที่จะกลับเข้ากรุงเทพมหานครให้ความร่วมมือกับคณะราษฎร ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพื่อแก้ไขสถานการณ์ของบ้านเมืองให้กลับเข้าสู่ความสงบเรียบร้อยระงับเหตุที่อาจนำไปสู่การรบกันจนนองเลือดได้ เกี่ยวกับเรื่องนี้พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงแปลลายพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีไปพระราชทานพระองค์เล่าถึงเหตุการณ์ในวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง ลงพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือเกิดวังปารุสก์(๑) ไว้ดังนี้

"ฉันรู้สึกเสียดายอย่างยิ่งที่เขามิได้คิดจะถอดฉัน แล้วฉันยังเสียใจอยู่จนบัดนี้ ความรู้สึกขั้นแรกก็คือจะลาออกทันที แต่สมเด็จกรมพระสวัสดิ์แนะนำว่าไม่ควรทำ เพราะถ้าทำเช่นนั้นอาจมีการรบกันจนนองเลือด ทั้งยุ่งยากต่าง ๆ จนอาจจะมีฝรั่งเข้ามายุ่ง และชาติเราอาจเสียอิสระภาพได้... ถ้าเราจะรบโดยใช้ทหารหัวเมืองหรือ ...นั่นเป็นของแน่ ที่เราอาจจะทำได้ แต่ฉันไม่ยินยอมเลยแม้ชั่วขณะเดียว เพราะเจ้านายในกรุงเทพฯ อาจถูกฆ่าหมด ฉันรู้สึกว่าฉันจะนั่งอยู่บนราชบัลลังก์ที่เปื้อนโลหิตไม่ได้... สมเด็จกรมพระสวัสดิ์แนะนำตลอดเวลาให้ยินยอมกลับกรุงเทพฯ และช่วยคณะราษฎรจัดตั้งการปกครองโดยมีกษัตริย์และรัฐธรรมนูญ ซึ่งก็เป็นของที่ฉันเคยอยากจะทำมานานแล้ว แต่ว่าฉันเสียขวัญ ในที่สุดมีทางจะทำได้ ๒ ทาง คือจะหนีหรือจะกลับกรุงเทพฯ ฉันยอมรับว่าฉันตัดสินใจไม่ได้ทันทีว่าจะทำอย่างไรดี เราเพิ่งได้ยินคำแถลงการณ์อันรุนแรงทางวิทยุกระจายเสียง ดูราวกับจะไปทางบอลเชวิค ถ้าเช่นนั้นการที่จะกลับไปให้เขาตัดหัว ดูออกจะไร้ประโยชน์ เป็นการเสียสละอันไม่มีใครได้ประโยชน์อะไรเลย แต่นั่นแหละ คำแถลงการณ์นั้นอาจเป็นถ้อยคำของผู้ที่ออกจะคิดสั้น และรุนแรงรวดเร็วจัดคนหนึ่ง และไม่ใช่นโยบายจริงของคณะ ฉันเลยตกลงใจเสี่ยงโดยให้พวกผู้หญิงเขาเลือก ทั้งหญิง (สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี) และหญิงอาภา (พระมารดาในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ) ตกลงเลือกให้กลับอย่างแน่วแน่ และฉันเห็นว่าทั้งสองควรจะได้รับเกียรติอย่างเต็มที่ในการตกลงใจอย่างกล้าหาญเด็ดเดี่ยวเช่นนั้น เพราะในเวลานั้นเราอาจกลับไปสู่ความตายก็ได้ ผู้หญิงเขาเลือกเอาความตายดีกว่าการเสียศักดิ์ (คือการหนี) เท่านั้น ก็พอแล้วสำหรับฉัน"

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้เสด็จพระราชดำเนินจากหัวหินสู่กรุงเทพมหานครโดยขบวนรถไฟพระที่นั่งถึงสถานีรถไฟหลวงสวนจิตรลดาเมื่อเวลา ๐๐.๔๐ นาฬิกา ของวันที่ ๒๖ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ เป็นเวลาดึกสงัดปราศจากกองทหาร มีแต่ลูกเสือไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทคอยรับเสด็จ ข้าราชการที่ไปคอยรับเสด็จก็มีแต่ข้าราชการกระทรวงวัง ไฟที่สถานีรถไฟหลวงสวนจิตรลดาก็ขมุกขมัว ความมืดกับความเงียบสงัดเข้าผสมกันเกิดเป็นความวิเวกวังเวง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินกลับสู่พระนครในท่ามกลางความมืดและเยือกเย็น บุคคลที่ได้ไปเห็นไปคอยรับเสด็จในครั้งนั้นพากันสลดใจ แต่ในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระ

---

(๑) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, **เกิดวังปารุสก์ เล่ม ๒.** (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา ๒๕๑๑), หน้า ๔๕.

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนั้น ทรงอยู่ในพระราชอิริยาบถที่อ่อนโยนแจ่มใสโดยปกติ ทั้ง ๆ ที่พระองค์ต้องทรงประสบกับความยุ่งยากในส่วนพระราชอำนาจอย่างใหญ่หลวง อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนเลยในพระบรมราชจักรีวงศ์ และจากสถานีรถไฟหลวงสวนจิตรลดาก็ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งกลับคืนสู่พระตำหนัก วังศุโขทัย *"บ้าน"* ที่แท้จริงของทั้งสองพระองค์ และที่พระตำหนักนี้ในวันรุ่งขึ้น คณะราษฎรได้นำร่างพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช ๒๔๗๕ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อทรงลงพระปรมาภิไธยสำหรับใช้ไปพลางก่อนระหว่างที่การยกร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรยังไม่เสร็จซึ่งในเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศไปสู่ระบอบประชาธิปไตยนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตระเตรียมที่จะพระราชทานอำนาจอธิปไตยนี้ให้แก่ราษฎรอยู่แล้ว แต่เมื่อมีคณะราษฎรแสดงปรารถนาอันแรงกล้าเช่นนี้พระองค์ก็มิได้ถือทิฐิมานะ ทรงละพระบรมเดชานุภาพด้วยไม่มีพระราชประสงค์จะให้มีการขัดใจในระหว่างชาวไทยด้วยกัน ทรงปลดพระราชาภิสิทธิลงทุกสถานเพื่อให้เป็นที่พอใจแก่ผู้ริเริ่มการนี้ และในวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศกเดียวกันนั้นที่พระที่นั่งอนันต-สมาคม พระราชวังดุสิต ก็ได้มีพระราชพิธีพระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม โดยมีพระราชปรารภหวังว่ารัฐธรรมนูญฉบับนี้จะเป็นที่สถาพรมีประสิทธิภาพเป็นบ่อเกิดแห่งความสุขของประชาชนและนำให้ประเทศชาติบรรลุถึงความเจริญวัฒนา

ในเดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๖ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วย สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ไปทรงเจริญทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศในทวีปยุโรป และประทับทรงรับการผ่าตัดและรักษาพระเนตร ณ ประเทศอังกฤษ ในระหว่างนั้นการเจรจาความเมืองกับรัฐบาลทางกรุงเทพมหานครก็ยังดำเนินอยู่อย่างสืบเนื่อง แต่แล้วก็มีความคิดเห็นขัดแย้งกัน ระหว่างพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรัฐบาลในเรื่องหลักการสำคัญ ๆ เช่น รัฐบาลได้แต่งตั้งพรรคพวกเข้าเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่สอง และรัฐบาลไม่ได้ให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนอย่างเพียงพอ ซึ่งไม่ตรงกับพระราชปณิธานอย่างแน่วแน่ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงสละพระราชอำนาจอันเป็นของพระองค์เองมาแต่เดิมให้แก่ราษฎรโดยทั่วไป และจะไม่ทรงยินยอมที่จะให้ผู้ใดคณะใดโดยเฉพาะ ใช้อำนาจนั้นโดยสิทธิขาด และโดยไม่ฟังเสียงอันแท้จริงของประชาราษฎร การเจรจาดำเนินอยู่เป็นเวลานานแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ในที่สุดทรงเห็นว่า เมื่อไม่อาจทรงขอร้องหรือทักท้วงให้รัฐบาลแก้ไขนโยบายโดยกระแสพระราชดำริอย่างหนึ่งอย่างใดได้แล้ว ก็เสมือนกับพระองค์ไม่ทรงสามารถช่วยเหลือคุ้มครองประชาชนตามสิทธิของพระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยได้เลย ดังนั้น ในวันที่ ๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗ ขณะที่ยังประทับอยู่ในประเทศอังกฤษ จึงทรงเลือกโอกาสสุดท้ายที่จะแสดงความไม่เห็นพ้องกับคณะผู้บริหารประเทศด้วยการตัดสินพระราชหฤทัยว่า

"บัดนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า ความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะให้ราษฎรมีสิทธิออกเสียงในนโยบายของประเทศโดยแท้จริง ไม่เป็นผลสำเร็จ และเมื่อข้าพเจ้ารู้สึกว่าบัดนี้เป็นอันหมดหนทางที่ข้าพเจ้าจะช่วยเหลือหรือให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนได้ต่อไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอสละราชสมบัติออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่บัดนี้เป็นต้นไป"

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติแล้ว พระองค์และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี พร้อมด้วยพระประยูรญาติสนิทบางพระองค์ ได้ประทับอยู่ในชนบทใกล้กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ทรงวางพระองค์เยี่ยงคหบดีชนบท ทรงจัดสวน เลี้ยงนก เลี้ยงปลา เสด็จประพาสทัศนศึกษาตามโบราณสถาน ทรงติดต่อกับผู้ที่ทรงคุ้นเคย และทรงไปเยี่ยมพบปะนักศึกษาไทยในการประชุมประจำปีของสามัคคีสมาคม ตามคำกราบบังคมทูลเชิญของคณะกรรมการสามัคคีสมาคมในประเทศอังกฤษ

ในเวลาที่ประทับอยู่ในประเทศอังกฤษนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่เนือง ๆ เนื่องเพราะพระพลานามัยของพระองค์ไม่ใคร่จะสมบูรณ์ แต่ก็ทรงมีสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี คอยเฝ้าถวายการรักษาพยาบาลสนองพระเดชพระคุณอย่างใกล้ชิดโดยตลอด ครั้นถึงวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔ ขณะประทับ ณ พระตำหนักคอมพ์ตัน ตำบลเวอร์จิเนียวอเตอร์ ประเทศอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จสวรรคตโดยฉับพลันด้วยพระหทัยวาย ขณะนั้นทรงมีพระชนมพรรษา ๔๘ พรรษา สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงจัดการเรื่องพระบรมศพและถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการภายใน ในวันที่ ๓ มิถุนายน ศกนั้น นับเป็นงานพระบรมศพที่เรียบและง่ายที่สุดตั้งแต่มีชาติไทยมา ไม่มีพระเมรุมาศ ไม่มีเสียงประโคมย่ำยาม ไม่มีแม้แต่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม นับว่าเป็นการสูญเสียครั้งใหญ่ที่สุดของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งต้องทรงต่อสู้กับความเศร้าโศกโทมนัสด้วยพระขันติธรรมที่สูงยิ่งปิ่มว่าจะเอาพระชนม์ไม่รอด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ยังต้องประทับอยู่ในประเทศอังกฤษต่อไป เพราะการคมนาคมติดต่อระหว่างประเทศยังไม่มีความปลอดภัยเนื่องจากอยู่ในภาวะสงคราม และเมื่อประเทศไทยจำต้องยอมประกาศสงครามเข้าข้างฝ่ายญี่ปุ่น เป็นศัตรูโดยเปิดเผยกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในคราวสงครามโลกครั้งที่ ๒ นั้น คนไทยที่รักชาติซึ่งพำนักอยู่ในต่างประเทศจำนวนหนึ่งได้ประกาศตัวเป็นเสรีไทยทำงานประสานกับเสรีไทยในกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ แม้จะมิได้ทรงมีพระนามร่วมในคณะเสรีไทยอย่างเป็นทางราชการ แต่ก็ได้พระราชทานพระกรุณาอุดหนุนจุนเจือกิจการของเสรีไทยในประเทศอังกฤษอย่างสม่ำเสมอ ข้าราชบริพารฝ่ายหน้าใกล้ชิดที่มีอยู่เพียงไม่กี่คนก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชานุญาตให้ไปเป็นทหารในคณะเสรีไทย เสรีไทยในประเทศอังกฤษมีจำนวนทั้งหมด ๓๖ คน ก่อนไปเข้าค่ายฝึกทหารก็โปรดพระราชทานเลี้ยงเป็นการบำรุงขวัญ ใครได้ลาพักก็มาพึ่งพระบารมีอยู่ที่พระตำหนัก จนถึงกับมีการเฉลิมพระสมัญญาว่าทรงเป็น *"อภิเสรีไทย"* ในเรื่องนี้ต่อมาได้พระราชทานสัมภาษณ์แก่หนังสือพิมพ์ว่า

"ฉันเป็นแต่เพียงไปลงชื่อกับเขา เป็นกำลังใจให้กับคนที่ทำงาน ฉันเองไปช่วยเขาทางด้านกาชาด แต่ฉันทำอย่างไม่เป็นทางการ ระหว่างที่พวกเสรีไทยฝึกโดดร่มฝึกอาวุธกัน ฉันก็ไปช่วยเขาทำของ ตอนนั้นไม่ได้อยู่ในลอนดอนหรอก น่ากลัวมากทีเดียว แต่ก็มาลอนดอนอาทิตย์ละครั้งสองครั้ง"

ต่อมาในพุทธศักราช ๒๔๙๒ รัฐบาลได้กราบบังคมทูล สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ขอพระราชทานให้ทรงอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับสู่พระนคร เพื่ออัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ ที่อันควรแก่พระบรมราชอิสริยยศร่วมกันกับสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมมหาราชวัง พร้อมกันนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายครบถ้วนตามพระราชประเพณี

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ได้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจากประเทศอังกฤษกลับสู่ประเทศไทยในพุทธศักราช ๒๔๙๒ นั้น รัฐบาลได้ใช้พระตำหนัก วังศุโขทัย เป็นสถานที่ทำงานของกระทรวงสาธารณสุขเสียแล้ว สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีจึงได้เชิญเสด็จสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ไปประทับอยู่ที่ตำหนักของสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ในวังสระปทุม อยู่นานถึงสามปีจึงได้เสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับที่พระตำหนัก วังศุโขทัย อีกครั้งหนึ่ง

พระตำหนัก วังศุโขทัย ซึ่งจัดเป็นที่ประทับชั้นหลังนี้ ได้จัดอย่างเรียบง่ายตามพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ผู้เป็นเจ้าของวัง ชั้นล่างประกอบด้วยห้องรับแขกห้องหนึ่ง ห้องเสวยห้องหนึ่ง และห้องสำหรับใช้ประชุมหรือประกอบพระราชพิธีอีกห้องหนึ่ง ส่วนชั้นบนจัดเป็นเขตที่สำราญพระราชอิริยาบถอย่างแท้จริง มีห้องเสวยอย่างลำลองห้องหนึ่งเชื่อมต่อกันกับห้องทรงพระสำราญ ซึ่งเป็นทางแยกไปสู่ห้องพระและห้องพระบรรทมได้ และที่โต๊ะเล็กข้างพระแท่นบรรทมนั้นประดิษฐานพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขนาดเล็ก ๆ ทรงฉลองพระองค์อย่างลำลอง แวววพระเนตรเต็มไปด้วยความอ่อนโยนและแสดงพระเมตตาคุณอย่างชัดเจนคล้ายกับจะทรงคุ้มครองพระตำหนักนี้ให้ร่มเย็นเป็นสุขตลอดกาลนาน

ในระยะที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เสด็จพระราชดำเนินกลับมาประเทศไทยและประทับอยู่ที่ตำหนักของสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ณ วังสระปทุมนั้น เป็นเวลาที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลปัจจุบันยังทรงพระเยาว์อยู่ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จึงทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ผ่อนคลายพระราชภารกิจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบันเป็นอันมาก และเนื่องจากทรงมีพระราชหฤทัยที่อ่อนโยนไม่ต้องพระราชประสงค์ที่จะทรงรบกวนสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีในการประทับอยู่ ณ ตำหนัก วังสระปทุม นานเกินควร จึงได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรพื้นที่ในจังหวัดเชียงใหม่และในจังหวัดจันทบุรี เพื่อทรงหาสถานที่ซึ่งเหมาะสมสำหรับพระองค์จัดเป็นที่ประทับ การเดินทางในสมัยนั้นเป็นไปด้วยความลำบาก ทรงเห็นว่าเชียงใหม่นั้นอยู่ไกลจากกรุงเทพมหานครมากเกินไป จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรพื้นที่ในจังหวัดจันทบุรี ซึ่งในระยะนั้นเส้นทางคมนาคมยังเต็มไปด้วยหลุมบ่อและฝุ่น

ตลบ ถนนหนทางยังไม่ได้ราดยาง บางแห่งต้องใช้แพขนานยนต์หรือสะพานลำลองข้ามผ่านลำน้ำสายต่าง ๆ และในที่สุดทรงเลือกได้ที่ดินบริเวณตำบลบ้านแก้ว จังหวัดจันทบุรี ด้วยทรงเห็นว่าเป็นทำเลที่มีธรรมชาติงดงามมีความเงียบสงบต้องกับพระราชอัธยาศัยของพระองค์ และระยะทางก็อยู่ไม่ห่างไกลจากตัวเมืองจนเกินไปนัก

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงกู้เงินจากธนาคารไปจัดซื้อที่ดินบริเวณสองฝั่งคลองบ้านแก้วจากเจ้าของที่ดินเดิมหลายราย รวมได้เนื้อที่ ๖๘๗ ไร่ แล้วพระราชทานชื่อว่า *"สวนบ้านแก้ว"* และโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชบริพารทำการปรับที่ดินพร้อมกับสร้างที่ประทับชั่วคราวทำด้วยไม้ไผ่หลังคามุงจาก และได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๓ ซึ่งในขณะนั้นยังไม่มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือนรับรอง พระตำหนักและเรือนข้าราชบริพารขึ้น โดยการก่อสร้างนั้นให้เป็นไปด้วยความประหยัดมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ กล่าวคือ จ้างช่างให้มาสอนคนงานที่ "สวนบ้านแก้ว" ให้รู้จักการสร้างเตาเผาอิฐแล้วทำการเผาอิฐ เผากระเบื้องมุงหลังคา เพื่อนำไปใช้เป็นวัสดุก่อสร้าง เป็นต้น สำหรับไฟฟ้านั้นโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชบริพารตั้งเครื่องปั่นกระแสไฟฟ้าขึ้นใช้ และเมื่อมีกระแสไฟฟ้าแล้วก็นำไปใช้กับเครื่องสูบน้ำทำการสูบน้ำจากคลองบ้านแก้วขึ้นมาใช้ต่อไป ต่อมากรมชลประทานได้ก่อสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดเล็กขึ้นน้อมเกล้าฯ ถวาย และกรมทางหลวงก็ได้ทำการปรับปรุงสภาพถนนหนทางให้ดีขึ้น

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ มีพระราชประสงค์ที่จะให้ "สวนบ้านแก้ว" ดำเนินกิจการในด้านการปลูกพืชผักสวนครัว ปลูกไม้ผลนานาชนิด ทั้งที่เป็นพืชและไม้ผลในท้องถิ่นและพืชและไม้ผลจากที่อื่น ตลอดจนมีการเลี้ยงสัตว์ เพื่อที่จะให้ "สวนบ้านแก้ว" เป็นไร่ตัวอย่างมากกว่าเป็นการค้า โดยทำการทดลองว่าหากปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ชนิดใดได้ผลดีก็จะทรงนำเอาความรู้นั้นออกเผยแพร่แก่ประชาชน โดยมีนักวิชาการเกษตรจากสถานีทดลองเกษตรจังหวัดจันทบุรีที่เป็นข้าราชบริพารเก่ามาช่วยเหลือแนะนำทางด้านวิชาการ ชาวบ้านที่มารับจ้างทำงานใน "สวนบ้านแก้ว" ส่วนมากก็มีสวนเป็นของตนเองอยู่ด้วย การนำความรู้ที่ได้จาก "สวนบ้านแก้ว" ไปปฏิบัติที่สวนของตนจึงเป็นไปอย่างได้ผลดีและมีใจรักที่จะทะนุบำรุงสวนของตนให้มีสภาพที่ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย ทั้งนี้ก็เพราะว่าเขาเหล่านั้นได้พบเห็นตัวอย่างอันประเสริฐจากสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ที่มีพระวิริยะอุตสาหะในการทำไร่ "สวนบ้านแก้ว" ด้วยพระองค์เองอยู่เสมอ ๆ อาทิ ทรงเกี่ยวข้าว สีข้าว ปลูกถั่วลิสง เก็บเมล็ดถั่วลิสง ตลอดจนดูแลเลี้ยงสัตว์พันธุ์ต่าง ๆ บางครั้งถึงกับทรงขับแทรกเตอร์และตัดหญ้าด้วยพระองค์เอง ทั้งยังทรงปลูกไม้ดอกไม้ประดับไว้เป็นจำนวนมาก จนปรากฏว่าที่ "สวนบ้านแก้ว" มีไม้ดอกไม้ประดับหลากชนิดงดงามเป็นยิ่งนัก

ระหว่างที่ประทับอยู่ ณ "สวนบ้านแก้ว" นี้ ยังได้ทรงพัฒนาการทอเสื่อจันทบูรอันเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านที่เป็นอาชีพหลักซึ่งมีชื่อเสียงอย่างหนึ่งของชาวจังหวัดจันทบุรีให้เจริญก้าวหน้าไปกว่าเดิมเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรกิจการการทอเสื่อจันทบูร

ของแม่ชีที่วัดญวน แล้วทรงพบข้อบกพร่องต่าง ๆ เช่น สีที่ใช้ย้อมกกที่จะนำไปทอเป็นเสื่อนั้นไม่คงทน สีมักจะตกและมีสีที่จะใช้ย้อมกกเพียงไม่กี่สี จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงงานทอเสื่อกกจันทบูรขึ้นที่ "สวนบ้านแก้ว" สั่งซื้อกกตากแห้งจากชาวบ้านมาเป็นวัตถุดิบในการทอเสื่อ และมีพระราชดำริให้ปรับปรุงกรรมวิธีการผลิตใหม่ให้ทันสมัยและมีคุณภาพดียิ่งขึ้น เช่น ให้ค้นคว้าผลิตสีที่จะใช้ย้อมกกให้มีมากสีขึ้น ใช้กรรมวิธีฟอกกกให้ขาวก่อนแล้วจึงย้อมสี วิธีนี้ทำให้สีที่ย้อมกกคงทนถาวรและได้กกหลากสีขึ้น เป็นต้น

โรงงานทอเสื่อของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ที่มีลูกจ้างเพียง ๓๐ คน แยกทำหน้าที่ในแผนกฟอกกกให้ขาว แผนกย้อมกก แผนกทอ และแผนกตัดเย็บนั้น นอกจากจะทอเสื่อออกจำหน่ายจนเป็นที่นิยมแพร่หลายและเรียกกันว่า เสื่อจันทบูรสมเด็จฯ แล้ว ยังผลิตของใช้ประเภทอื่นที่ทำจากเสื่อกกอีก เช่น กระเป๋าเอกสาร กระเป๋าถือสตรี ถาด ที่รองถ้วยแก้ว ที่รองจาน กล่องใส่กระดาษเช็ดมือ ฯลฯ โดยทรงเป็นผู้ออกแบบและตรวจตราคุณภาพสิ่งของ ที่ผลิตขึ้นด้วยพระองค์เอง และสินค้าต่าง ๆ ที่ผลิตออกมาจากโรงงานนั้น โปรดเกล้าฯ ให้ติดเครื่องหมายการค้าเป็นรูปคนหาบกระจาด ใช้ชื่อว่า *"อุตสาหกรรมชาวบ้าน"* และถึงแม้ว่าจะมีลูกจ้างคนงานไม่มากนัก แต่โรงงานแห่งนี้ก็สามารถผลิตสินค้าได้ดีมีคุณภาพทำให้มีรายได้ถึงเดือนละหลายหมื่นบาทและเมื่อผู้มาฝึกงานหรือลูกจ้างของโรงงานแห่งนี้ลาออกไปประกอบกิจการของตนเองก็ได้นำประสบการณ์ที่ได้รับจากการทำงานในโรงงานไปดำเนินกิจการของตนเองได้ผลเป็นอย่างดี เป็นผลให้กิจการในด้านนี้แพร่หลายออกไปตามครัวเรือนต่าง ๆ ของราษฎรมากขึ้นทุกที ซึ่งก็ต้องกับพระราชประสงค์ที่จะเผยแพร่ความรู้ในด้านการประกอบอาชีพแก่ประชาชนให้มากที่สุด

พระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงบำเพ็ญระหว่างที่เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมที่ "สวนบ้านแก้ว" จังหวัดจันทบุรี คือทรงอุปถัมภ์โรงพยาบาลประจำจังหวัดจันทบุรีให้กลายเป็นโรงพยาบาลที่ใหญ่โตทันสมัยในปัจจุบัน มีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่าในขณะที่เสด็จพระราชดำเนินไปหาที่ดินในจังหวัดจันทบุรีเมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๓ นั้น ได้ทรงช่วยข้าราชบริพารเตรียมพระกระยาหารและทรงทำมีดบาดพระดัชนีเป็นรอยแผลเล็ก ๆ เมื่อทำความสะอาดบาดแผลแล้วต้องพระราชประสงค์ผ้าพลาสเตอร์ปิดแผล แต่ไม่มีข้าราชบริพารคนใดในคณะนำติดไปด้วย จึงเสด็จพระราชดำเนินไปยังโรงพยาบาลประจำจังหวัดจันทบุรีซึ่งสร้างมาตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๕๓ แพทย์และพยาบาลต่างวิ่งกันวุ่นในโรงพยาบาลหลังเล็ก ๆ ที่ทรุดโทรมและมีอยู่เพียงหลังเดียวนั้น ที่สุดก็ค้นหาได้เศษพลาสเตอร์ยาวประมาณหนึ่งนิ้วครึ่งนำมาถวาย ทำให้ทรงสลดพระราชหฤทัยยิ่งนักว่าหากประชาชนธรรมดามาพึ่งโรงพยาบาลในยามเจ็บไข้จะได้รับความไม่สะดวกเพียงใด

ดังนั้นเมื่อประมาณพุทธศักราช ๒๔๙๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการแสดงละครในพระราชินูปถัมภ์เพื่อจัดหาทุนก่อสร้างตึกผ่าตัดให้แก่โรงพยาบาลประจำจังหวัดจันทบุรี และเมื่อก่อสร้างแล้วเสร็จในพุทธศักราช ๒๔๙๗ ได้พระราชทานนามตึกหลังนี้ว่า *"ตึกประชาธิปก"* และพระราชทานตรา *"ศักดิเดชน์"*

ซึ่งเป็นตราประจำพระองค์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ อันเป็นพระนามเดิมของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นตราประจำตึก และทรงสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐานไว้ที่มุขหน้าตึกนั้นด้วย ต่อมาพระยาบริรักษ์เวชการ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ได้ขอให้รัฐบาลปรับปรุงโรงพยาบาลนี้ให้มีขนาดใหญ่และทันสมัยยิ่งขึ้น คือขยายจากโรงพยาบาล ๕๐ เตียง เป็น ๑๕๐ เตียง พร้อมด้วยอุปกรณ์การแพทย์ที่ทันสมัย เพื่อเป็นโรงพยาบาลหลัก และสร้างวิทยาลัยพยาบาลเพื่อเป็นศูนย์กลางการศึกษาวิชาพยาบาลผดุงครรภ์และอนามัยของภาคตะวันออก การก่อสร้างได้แล้วเสร็จในพุทธศักราช ๒๔๙๘ และคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้เปลี่ยนนามโรงพยาบาลเป็น *"โรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ"* เพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระบรมราชานุสรณ์แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดป้ายชื่อ *"ตึกประชาธิปก"* และ *"โรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ"* ในวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๙๙

นอกจากจะทรงรับโรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ และวิทยาลัยพยาบาลดังกล่าวไว้ในพระราชินูปถัมภ์แล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ยังได้พระราชทานทุนในการดำเนินงานของโรงพยาบาลชื่อ *"ทุนประชาธิปก"* และได้พัฒนาขึ้นเป็น *"มูลนิธิประชาธิปก"* ในพุทธศักราช ๒๕๑๘ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจะบำรุงโรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ วิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้าฯ และวิทยาลัยครูจันทบุรี ไว้ใช้ในการก่อสร้าง จัดซื้อวัสดุเครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนเป็นทุนในการศึกษาของนักเรียนพยาบาลและนักศึกษาวิทยาลัยครูจันทบุรี ที่เรียนดีมีความประพฤติดีแต่ขาดแคลน เงื่อนไขสำคัญของการรับทุนคือผู้รับทุนต้องกลับไปทำงานพัฒนาท้องถิ่นของตนต่อไป

ในพุทธศักราช ๒๕๑๑ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ไม่ต้องพระราชประสงค์ที่จะประทับอยู่นอกกรุงเทพมหานครอีกต่อไป เนื่องจากทรงมีแต่พระประยูรญาติและข้าราชบริพารที่เป็นสตรีเป็นส่วนใหญ่ที่ยากจะตามเสด็จพระราชดำเนินไปอยู่ในต่างจังหวัด ประกอบกับทางกระทรวงศึกษาธิการมีความสนใจจะหาที่ดินสร้างวิทยาลัยครูจันทบุรี จึงตัดสินพระราชหฤทัยขาย "สวนบ้านแก้ว" ให้แก่กระทรวงศึกษาธิการไปในราคาถูกเพื่อเป็นวิทยาทานไปในตัวด้วย แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับที่พระตำหนักวังศุโขทัยเป็นการถาวร แต่ก็มิได้ทรงละทิ้งกิจการทอเสื่อและผลิตสินค้าจากเสื่อ โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินกิจการเช่นเคย แต่ในปริมาณงานที่ลดลง และโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระตำหนักน้ำในวังศุโขทัยที่อยู่ติดริมคลองสามเสนเป็นสถานที่ทอเสื่อและผลิตสินค้าที่ทำจากเสื่อภายใต้การควบคุมอย่างใกล้ชิดของพระองค์เอง

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ก็ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแบ่งเบาพระราชภาระในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ โดยการสนองพระราชประสงค์เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ไปในงานและพิธีต่าง ๆ อยู่เนืองนิจ ได้เสด็จพระราชดำเนินเข้าเฝ้าฯ ในการพระราชพิธีต่าง ๆ โดยตลอด และทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ในการ

เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมราษฎรตามท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นประจำ พระราชทานพระราชานุเคราะห์แก่ราษฎรที่เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมตามความเหมาะสม และตามควรแก่กรณี และในส่วนพระองค์นั้นก็ทรงเป็นพระบรมวงศ์ชั้นสูงซึ่งเป็นที่เคารพแห่งพระบรมวงศานุวงศ์โดยถ้วนทั่ว

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงพระบุญญาธิการประจำพระองค์อยู่ประการหนึ่งคือ ทรงพระสิริโฉมงดงามยิ่งมาแต่ทรงพระเยาว์ ความงามของพระองค์นั้นเป็นความงามที่สมพระชนมายุน่ามหัศจรรย์ และยังทรงมีพระปรีชาในการกำหนดฉลองพระองค์ได้อย่างเหมาะสม และนอกจากพระสิริโฉมงดงามและทรงรู้จักแต่งพระองค์ได้เหมาะสมแล้ว ความประทับใจของประชาชนชาวไทยที่มีแด่สมเด็จพระนางเจ้าพระองค์นั้น คือพระราชจริยวัตรอันนุ่มนวล พระพักตร์ที่แจ่มใสทรงแย้มพระโอษฐ์อยู่เป็นนิตย์ ทำให้ประชาชนที่ไปเฝ้าทูลละอองพระบาทรับเสด็จได้สัมผัสกับพระเมตตาคุณด้วยตนเองอย่างชัดเจน ไม่น่าเชื่อว่าสมเด็จพระบรมราชินีที่ทรงประสบกับโลกธรรมและการสูญเสียที่ยิ่งใหญ่หลายครั้งหลายคราจะมีพระพักตร์อิ่มเอิบเต็มไปด้วยพระกรุณาเช่นนั้น

ในวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗ มีประกาศสำนักพระราชวัง เรื่อง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เสด็จสวรรคต ความว่า

"นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับสนองพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศว่า

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ประชวรสวรรคตด้วยพระหทัยวาย โดยพระอาการสงบ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗ เวลา ๑๕ นาฬิกา ๕๐ นาที ณ พระตำหนัก วังศุโขทัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และทรงอาลัยระลึกถึงพระคุณูปการที่ทรงมีพระจริยวัตรตั้งอยู่ในสัจธรรมและขันติธรรมอย่างมั่นคง เป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งของพระองค์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพระบรมศพ ถวายพระเกียรติยศตามราชประเพณี ประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

อนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทในราชสำนักไว้ทุกข์ถวายมีกำหนด ๑๐๐ วัน ตั้งแต่วันสวรรคตเป็นต้นไป"

นอกจากนั้นสำนักนายกรัฐมนตรีได้ออกประกาศ เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗ เรื่องสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ สวรรคต ความว่า รัฐบาลได้รับทราบด้วยความโทมนัสอย่างยิ่ง และได้พิจารณาเห็นว่าในฐานะที่พระองค์ทรงมีพระเมตตา เป็นที่

เคารพสักการะของประชาชนชาวไทยตลอดมา สมควรที่ข้าราชการ ประชาชน จะได้ไปถวายสักการะพระบรมศพ ถวายความจงรักภักดีทั่วกัน และการไปถวายสักการะพระบรมศพนั้น ให้แต่งกายสุภาพ แต่ไม่จำเป็นต้องไว้ทุกข์ก็ได้ ทั้งนี้เป็นไปตามพระราชดำริมิให้ประชาชนเดือดร้อน

ขณะเดียวกันสำนักนายกรัฐมนตรีได้ประกาศให้ส่วนราชการต่าง ๆ ทุกแห่งลดธงครึ่งเสา มีกำหนด ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์ถวายมีกำหนด ๑๕ วันนับตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นต้นไป

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในทุติยสัตมวาร ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๒๗ และในวันนั้นเจ้าประคุณ สมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสวิหาร ได้ถวายพระธรรมเทศนาหน้าพระบรมศพ บรรยายถึงพระราชจริยวัตรในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ไว้ด้วยถ้อยคำที่น่าจับใจ ดังความบางตอนว่า

"สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ พระองค์นั้น เสด็จอุบัติมาก็เป็นไปตามกระแสแห่งสงสารวัฏที่หมุนเวียนไป คือ กิเลส กรรม วิบาก วิบากนั้นมีทั้งสุขและทุกข์ มีทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เมื่อถึงคราววิบากเป็นสุข เป็นอิฏฐารมณ์ก็ทรงเกษมสำราญ แต่ไม่ทรงมัวเมาตามพระราชอัธยาศัยที่ทรงอบรมหนักแน่นในพระพุทธศาสนา เมื่อถึงคราวที่วิบากเป็นทุกข์ เป็นอนิฏฐารมณ์มาปรากฏ แม้จะหนักแสนหนักเหลือกำลังของคนธรรมดาที่ไม่มีธรรมะรักษาใจจะทนทานได้ แต่พระองค์ทรงมีพระราชหฤทัยมั่นคงอยู่ในธรรมะในพระพุทธศาสนา ทรงเผชิญทุกข์ เผชิญภัย เผชิญอนิฏฐารมณ์นั้น ๆ ด้วยพระปัญญาสามารถและพระขันติธรรมซึ่งเป็นธรรมะรักษาพระราชหฤทัย สมดังพระบาลีว่า ปญฺญสหิโต นโร อิธ อปิ ทุกฺเขสุ สุขานิ วินฺทติ นรชนในโลกนี้ประกอบด้วยปัญญาแล้ว แม้เผชิญทุกข์ก็ประสบสุขได้ดังนี้

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นสมเด็จพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นรัชกาลที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นการปกครองในระบอบประชาธิปไตย มีรัฐธรรมนูญ แต่ประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจในประชาธิปไตยนั้นว่าเป็นอย่างไร การเปลี่ยนแปลงย่อมกระทบกระเทือนถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เป็นอย่างยิ่ง แม้ทรงประสบทุกข์ประสบอนิฏฐารมณ์เช่นนั้น ก็ข่มพระราชหฤทัย ทรงอดกลั้นด้วยพระขันติธรรม ทรงแก้ไขเหตุการณ์ด้วยพระปัญญาปรีชาสามารถ ไม่ให้เสียเลือดเนื้อในครั้งเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น ยังความสงบเรียบร้อยให้เกิดขึ้นภายในประเทศและประชาชน ภายหลังพระราชประสงค์ที่ได้ทรงพระราชทานธรรมนูญ ก็ไม่ได้เป็นไปตามพระราชประสงค์นั้น และเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ในประเทศอังกฤษเพื่อทรงรักษาพระเนตร เหตุการณ์ในประเทศไทย ประชาธิปไตยก็แปรผันไปดังพระราชปรารภในพระราชหัตถเลขาที่ทรงสละราชสมบัติ เหตุการณ์ทั้งมวล สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีก็ได้เสด็จติดตามไปในที่ทุกสถาน ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขมาโดยตลอด จนวาระสุดท้ายทรงอัญเชิญ

พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ กลับสู่ประเทศไทย เป็นที่เศร้าสลดของปวงชนชาวไทยเป็นที่ยิ่ง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงต่อสู้กับห้วงแห่งความทุกข์ ทรงรักษาพระองค์มาได้จนพระชนมายุจะครบ ๘๐ พรรษา และได้ปฏิบัติพระองค์ให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนพลเมือง โดยเฉพาะในจังหวัดจันทบุรีทรงอุปถัมภ์โรงพยาบาลเล็กให้เป็นโรงพยาบาลใหญ่ เป็นที่อบรมแพทย์ที่จะส่งไปในส่วนภูมิภาค คือโรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ นับว่าเป็นโรงพยาบาลที่เป็นประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป และทรงแนะนำอาชีพของชาวจังหวัดจันทบุรีบางประการ เช่น การปรับปรุงการทอเสื่อจันทบูร ดัดแปลงเป็นกระเป๋าถือมีลวดลาย เป็นต้น การที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงเผชิญความทุกข์ต่าง ๆ แต่พยายามรักษาพระองค์มาได้โดยตลอดด้วยอำนาจคุณธรรมคือพระปัญญา สามารถทรงบรรเทาทุกข์ที่เกิดขึ้นให้สงบลงด้วยทรงมีพระปรีชาสามารถ และมีความจริงในพระราชหฤทัย ทรงมีศีลาจารวัตรสงบเสงี่ยมน่าเลื่อมใส ทรงมีพระราชหฤทัยมั่นคง แน่วแน่ในคุณความดี เป็นครูฐานียบุคคล น่าเคารพ น่าสรรเสริญ ในพระบารมีธรรมยิ่งนัก ต้องตามเถรภาษิตที่ได้ยกไว้เบื้องต้นว่า

ปญฺญวนฺตํ ตถาวาทำ สีเลสุ สุสมาหิตำ
เจโตสมถมนุยุตฺตำ ตำ เว วิญฺญู ปสำสเรติ

ความแปลว่า วิญญู คือผู้รู้ทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญท่านผู้มีปัญญา ผู้พูดจริง ตั้งมั่นอยู่ในศีล ประกอบธรรมเป็นเครื่องสงบใจ นั้นแลดังนี้"

แม้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จะได้เสด็จสู่สวรรคาลัยแล้วก็ตาม แต่พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ และพระราชจริยวัตรของพระองค์ ก็จักยังคงอยู่ในความทรงจำรำลึกถึงของประชาชนตลอดไป

การถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ได้กำหนดขึ้นตามโบราณราชประเพณี โดยก่อสร้างพระเมรุมาศ สำหรับการพระราชพิธี ณ ปริมณฑลท้องสนามหลวง ระหว่างวันที่ ๙ - ๑๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘ ดังหมายกำหนดการพระราชพิธีต่อไปนี้

หมายกำหนดการ

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

ในรัชกาลที่ ๗

ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หมายกำหนดการ

งานพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ
เชิญพระบรมศพออกพระเมรุมาศถวายพระเพลิง
พลับพลาหน้าวัดพระเชตุพนฯ พระมหาพิชัยราชรถ
พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
เก็บพระบรมอัฐิ
พระราชกุศลพระบรมอัฐิ
เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน ณ พระวิมานพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร
ริ้วกระบวน

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หมายกำหนดการ

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระราชกุศลออกพระเมรุมาศ		
จันทร์ที่ ๘ เมษายน	๑๖.๓๐ น.	เสด็จฯ ทรงจุดธูปเทียน ถวายราชสักการะพระบรมศพ บูชาพระพุทธรูป ทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะ ถวายพระธรรมเทศนา พระราชาคณะ ๓๐ รูป สวดศราทธพรต ถวายไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระเทศน์และที่สวดศราทธพรต สดับปกรณ์ พระจีนและญวน ๑๖ รูป สวดมาติกาสดับปกรณ์ ทรงจุดธูปเทียนที่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม	พระที่นั่งดุสิตฯ	เต็มยศ มงกุฎไทย ไว้ทุกข์
		เชิญพระบรมศพ ถวายพระเพลิง		
อังคารที่ ๙ เมษายน	๗.๐๐ น.	เสด็จฯ ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะพระบรมศพ บูชาพระพุทธรูป ทรงทอดผ้าไตรก่อนเชิญพระบรมศพ พระราชาคณะ ๓๐ รูป สดับปกรณ์ โปรดเกล้าฯ ให้เปลื้องพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศพระบรมศพออก เชิญพระโกศพระบรมศพลงจากพระสุวรรณเบญจดลไปประดิษฐานที่พระยานมาศสามลำคานที่ประตูกำแพงแก้ว พระที่นั่งดุสิตฯ เสด็จฯ ส่งพระบรมศพที่ลานพระที่นั่งดุสิตฯ มุขเหนือ เชิญพระโกศพระบรมศพด้วยพระยานมาศสามลำคานออกจากพระบรมมหา	พระที่นั่งดุสิตฯ	เต็มยศ จักรี ไว้ทุกข์

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		ราชวัง โดยกระบวนพระราชอิสริยยศ ไปยังพระมหาพิชัยราชรถหน้าวัดพระเชตุพนฯ	หน้าวัดพระเชตุพนฯ	
		โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จฯ แทนพระองค์ไปยังพลับพลายกหน้าวัดพระเชตุพนฯ ทรงทอดผ้าไตร ๒๐ ไตร ที่ท้ายเกรินบันไดนาคพระมหาพิชัยราชรถ	พลับพลายกหน้าวัดพระเชตุพนฯ พระมหาพิชัยราชรถ	เต็มยศ จักรี ไว้ทุกข์
		พระสงฆ์สดับปกรณ์เที่ยวละ ๕ รูป เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานในบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ		
	๙.๐๐ น.	ยาตรากระบวนแห่เชิญพระบรมศพไปยังพระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง	พลับพลายกวัดพระเชตุพนฯ ถนนสนามไชย ถนนราชดำเนินใน	
		โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ แทนพระองค์ตามพระบรมศพ		
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ไปยังพระที่นั่งทรงธรรม พระเมรุมาศ	พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง	เต็มยศ จักรี ไว้ทุกข์
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ไปทรงรอรับพระบรมศพ ที่พลับพลายกด้านเหนือพระเมรุมาศ	พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง	
		กระบวนกองทหาร กระบวนพระราชอิสริยยศ แห่เชิญพระบรมศพ เข้าสู่ท้องสนามหลวง	ถนนตัดกลางสนามหลวง	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		เทียบพระมหาพิชัยราชรถ เชิญพระโกศพระบรมศพจากพระมหาพิชัยราชรถโดยเกรินบันไดนาค ประดิษฐานพระโกศพระบรมศพที่พระยานมาศสามลำคาน ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ เชิญพระบรมศพโดยพระยานมาศสามลำคาน เข้าสู่ในราชวัติ เวียนพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ ตามพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศครบ ๓ รอบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จประทับ ณ พระที่นั่งทรงธรรม เทียบพระยานมาศสามลำคาน ทรงพระโกศพระบรมศพที่เกรินบันไดนาคพระเมรุมาศเชิญพระโกศพระบรมศพโดยเกรินเข้าสู่ในพระเมรุมาศ ประดิษฐาน ณ พระจิตกาธานประกอบพระโกศจันทน์ ปิดพระฉาก พระวิสูตร ตั้งแต่งเสร็จแล้วเปิด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ขึ้นสู่พระเมรุมาศ ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะ	หน้าพลับพลายกพระเมรุมาศ	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		เสด็จฯ ลงจากพระเมรุมาศ เสด็จฯ ขึ้นผ่านพระที่นั่งทรงธรรม ไปประทับรถยนต์พระที่นั่ง หลังพระที่นั่งทรงธรรม เสด็จฯ กลับ		
		ถวายพระเพลิงพระบรมศพ		
อังคารที่ ๙ เมษายน บ่าย	๑๖.๓๐ น.	เสด็จพระราชดำเนิน มายังพระที่นั่งทรงธรรม	พระที่นั่งทรงธรรม	เต็มยศ จักรี ไว้ทุกข์
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายพัดรองที่ระลึกงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ แด่สมเด็จพระราชาคณะที่จะถวายเทศน์ และพระราชาคณะที่จะสวดศราทธพรต รวม ๕๑ รูป	หน้าพระอาสนสงฆ์	
		ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม	พระเมรุมาศ	
		โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ ไปทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อย สำหรับพระบรมศพทรงธรรมที่พระเมรุมาศ		
		สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนาจบ พระราชาคณะ ๕๐ รูป สวดศราทธพรต	อาสนสงฆ์	
		ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้าไตรถวายพระสงฆ์ที่สวดศราทธพรต	พระที่นั่งทรงธรรม อาสนสงฆ์ พระที่นั่งทรงธรรม	
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ขึ้นพระเมรุมาศ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ เสด็จฯ ประทับมุขหน้าพระที่นั่งทรงธรรม	พระจิตกาธานพระเมรุมาศ	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทนราษฎร ประธานศาลฎีกา ประธานองคมนตรี คณะทูตานุทูต องคมนตรี รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการ ทหาร พลเรือน ผู้มีตำแหน่งเฝ้า ฯ บรรพชิต ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพ เสด็จพระราชดำเนินกลับ		
	๒๒.๐๐ น.	เสด็จพระราชดำเนินมายังพระที่นั่งทรงธรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์	พระที่นั่งทรงธรรม	ปรกติขาวไว้ทุกข์
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ขึ้นพระเมรุมาศ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ	พระเมรุมาศ	
		เสด็จฯ ประทับมุขหน้าพระที่นั่งทรงธรรม		
		พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพ		

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		เจ้าพนักงานปฏิบัติการถวายพระเพลิงพระบรมศพสิ้นแล้ว		
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ขึ้นพระเมรุมาศ		
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์		
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินกลับ		
		เก็บพระบรมอัฐิ		
พุธที่ ๑๐ เมษายน	เช้า	เจ้าพนักงานเลี้ยงพระสงฆ์ที่สวดพระอภิธรรมประจำซ่าง	พระเมรุมาศ	
		เจ้าพนักงานประมวลพระบรมอัฐิ พระราชสรีรางคาร ถวายคลุมไว้	พระจิตกาธาน	
	๘.๐๐ น.	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ มายังพระที่นั่งทรงธรรม	พระที่นั่งทรงธรรม	เต็มยศ จุลจอมเกล้าไว้ทุกข์
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ขึ้นพระเมรุมาศ (พนักงานภูษามาลาเปิดผ้าตาดที่ถวายคลุมพระบรมอัฐิ) ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะพระบรมอัฐิ ถวายสรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ทั่วแล้ว พนักงานถวายผ้าตาดคลุมพระบรมอัฐิ		
		ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อยสำหรับพระบรมอัฐิบูชาพระสงฆ์ ทรงทอดผ้าไตร ๓ หาบ พระสงฆ์ขึ้นสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ	พระจิตกาธาน	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระสงฆ์สดับปกรณ์ครบ ๙ รูปแล้ว พนักงานภูษามาลาเปิดผ้าคลุมพระบรมอัฐิ ทรงเก็บพระบรมอัฐิ สรงพระสุคนธ์ เชิญลงในพระโกศ โปรดเกล้าฯ ให้พนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจากพระเมรุมาศไปยังพระที่นั่งทรงธรรม เสด็จพระราชดำเนินตาม	พระจิตกาธาน	
		เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิประดิษฐานในบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้า	พระที่นั่งทรงธรรม บุษบก	
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ	พระที่นั่งทรงธรรม อาสนสงฆ์	
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนโตกสำรับภัตตาหาร ๓ หาบ แด่พระสงฆ์ ๙ รูป รับพระราชทานฉัน พระสงฆ์ ๓ หาบฉันเสร็จแล้ว	พระที่นั่งทรงธรรม	
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายเครื่องสังเค็ดงานพระเมรุมาศพระบรมศพ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก กลับ พระสงฆ์อีก ๓๐ รูปขึ้นนั่งยังอาสนสงฆ์ สวดมาติกา ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์พระบรมอัฐิ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก กลับ	พระไตรปิฎกและตู้	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ เชิญพระโกศพระบรมอัฐิพระราชสรีรางคาร เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง	หน้าพระที่นั่งทรงธรรม	
		เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานในบุษบกพระที่นั่งราเชนทรยานและเชิญพระราชสรีรางคาร ประดิษฐานในพระวอสีวิกากาญจน์	พระที่นั่งทรงธรรม	
		เสด็จพระราชดำเนินออกจากพระที่นั่งทรงธรรมโดยรถยนต์พระที่นั่งไปทรงรอรับที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท		
		โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ แทนพระองค์ตามพระโกศพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง		
		ยาตรากระบวนพระราชอิสริยยศเชิญพระโกศพระบรมอัฐิ - พระราชสรีรางคาร พระราชสรีรางคารแยกเข้าวัดพระศรีรัตนศาสดารามประตูเกยหลังวัด เชิญพระผอบพระราชสรีรางคารพักไว้ที่พระศรีรัตนเจดีย์	พระที่นั่งทรงธรรม ถนนกลาง สนามหลวงด้านเหนือ ถนนราชดำเนินในถนนหน้าพระลานเข้าประตูวิเศษไชยศรี	
		กระบวนพระราชอิสริยยศ เชิญพระโกศพระบรมอัฐิเข้าประตูพิมานไชยศรีเทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท		

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ออกทรงรับที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท		
		เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งราเชนทรยานเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตฯ ประดิษฐานที่บุษบกแว่นฟ้าทอง	พระที่นั่งดุสิตฯ	
		เสด็จฯ ตาม		
		สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ ขึ้นเฝ้าฯ ที่พระที่นั่งดุสิตฯ ประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะ		
		เสด็จฯ กลับ		
		งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ		
พฤหัสบดีที่ ๑๑ เมษายน	ก่อนเวลา	เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชกุศล	พระที่นั่งดุสิตฯ	
	๑๖.๓๐ น.	เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะพระบรมอัฐิ	พระที่นั่งดุสิตฯ พระแท่นราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร และพระแท่นสุวรรณเบญจดลบุษบก	เต็มยศจักรี
		ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวารของพระบรมอัฐิ พระสงฆ์ ๓๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์พระบรมอัฐิสมเด็จ	พระแท่นมณฑลมุก	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม ทรงศีล สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนา (ถวายอนุโมทนาบนธรรมาสน์) พระ ๔ รูป รับอนุโมทนา		
		พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตรพระเทศน์และที่รับอนุโมทนา รวม ๕ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ถวายอดิเรก กลับ	อาสนสงฆ์	
		ทรงทอดผ้าไตรอีก ๑๑ ไตร พระสงฆ์ ๑๑ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี และพระอัฐิสมเด็จพระบุพการี เชิญออกในการพระราชกุศลนี้ เสด็จฯ กลับ		
		เลี้ยงพระ **เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน**		
ศุกร์ที่ ๑๒ เมษายน	๑๐.๓๐ น.	เสด็จพระราชดำเนินมายังพระที่นั่งดุสิตฯ ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗	ในพระบรมมหาราชวัง บุษบกพระสุวรรณเบญจดล	เต็มยศ จุลจอมเกล้า
		ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวาร พระสงฆ์ ๓๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อนถวายพรพระ	พระแท่นนพปฎลมหาเศวตฉัตร อาสนสงฆ์	

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		ทรงประเคนภัตตาหาร พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้วถวายจตุปัจจัยไทยธรรม ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา		
		ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม ทรงศีล สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนา ถวายอนุโมทนา (บนธรรมาสน์) พระ ๔ รูป รับอนุโมทนา	ธรรมาสน์ อาสนสงฆ์	
		ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม บูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้าไตร ถวายพระเทศน์และที่สวดรับเทศน์ ๕ รูป สดับปกรณ์ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา	อาสนสงฆ์	
		พระสงฆ์อีก ๗๙ รูป เท่าพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ขึ้นนั่งยังอาสนสงฆ์ สวดมาติกา ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์เป็นเที่ยว ๆ จนครบ ๗๙ รูป (เที่ยวแรก สดับปกรณ์แล้วถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา เที่ยวต่อไปขึ้นชักผ้าแล้วกลับจนหมด ๗๙ รูป)	พระที่นั่งดุสิตฯ	
		เสร็จการพระราชกุศลเชิญพระโกศพระบรมอัฐิประดิษฐาน พระวิมานพระที่นั่งจักรีฯ		เต็มยศ จุลจอมเกล้า
		เจ้าพนักงานเทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท	พระที่นั่งดุสิตฯ	
		ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ เชิญพระโกศพระบรมอัฐิ	พระที่นั่งจักรีฯ	
		เสด็จพระราชดำเนินตาม		

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		เชิญพระโกศพระบรมอัฐิ ขึ้นประดิษฐาน ที่พระวิมาน บนพระที่นั่งจักรีฯ เสด็จฯ กลับ		
		บรรจุพระราชสรีรางคาร		
เสาร์ที่ ๑๓ เมษายน	๑๖.๓๐ น.	กระบวนกองทหารม้านำ และตามตั้ง พร้อม เชิญพระราชสรีรางคารจากวัดพระ ศรีรัตนศาสดารามโดยรถยนต์พระที่นั่ง ออกจากพระบรมมหาราชวัง ทางประตู วิเศษไชยศรี ไปยังวัดราชบพิธ กระบวนทหารม้า นำ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระ ที่นั่งตาม กองทหารม้าตาม เชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากประตู วัด ถนนราชบพิธ ในพระอุโบสถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธ ปฏิมาพระประธานพระอุโบสถ ทรงจุดเครื่องทองน้อยถวายราชสักการะ พระบรมราชสรีรางคารพระบาทสมเด็จ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ทรงจุดธูปเทียนถวายราชสักการะ พระราชสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้า รำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาล ที่ ๗ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูป สดับปกรณ์ แล้วทรงบรรจุพระราชสรีรางคารที่ ฐานพระพุทธบัลลังก์ ทรงวางพวงมาลา เสด็จฯ กลับ	ถนนหน้าพระ ลาน ประตูวิเศษ ไชยศรี พระอุโบสถ	เต็มยศ จุลจอมเกล้า

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ พระชนมพรรษา ๗๙ ประชวรสวรรคตด้วยพระหทัยวาย ที่วังศุโขทัย เมื่อวันอังคารที่ ๒๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗ เวลา ๑๕ นาฬิกา ๕๐ นาที ได้อัญเชิญพระบรมศพถวายพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศทรงพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือพระแท่นสุวรรณเบญจดลจำหลักลายประดับรัตนชาติ ภายใต้สัปตปฎลเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยพระอภิรุมชุมสาย พุ่มดอกไม้ทองเงินและเครื่องพระราชอิสริยยศ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง และได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในวาระครบ ๗ วัน ๕๐ วัน ๑๐๐ วัน และทุกสัปดาห์ที่บรรจบวันสวรรคต มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม พนักงานประโคม สังข์ แตร ปี่ กลองชนะ ประจำยามตามราชประเพณีแต่กาลก่อน

การที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ เสด็จสวรรคตนี้ คณะรัฐมนตรีโดยมี พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ประชุมลงมติจัดงานพระบรมศพถวายสนองพระกรุณาธิคุณให้เป็นไปตามราชประเพณีทุกประการ ทั้งได้ประชุมปรึกษาแต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ มีรองนายกรัฐมนตรี (นายพิชัย รัตตกุล) เป็นประธานกรรมการ ประกอบด้วยรัฐมนตรี ผู้ทรงคุณวุฒิและเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เป็นกรรมการ

บัดนี้ พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า คณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ พร้อมด้วยคณะอนุกรรมการต่าง ๆ ได้ดำเนินการจัดปลูกสร้างพระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวงและเตรียมการพระราชพิธีทั้งปวงพร้อมที่จะถวายพระเพลิงพระบรมศพตามราชประเพณีได้แล้ว

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการ

พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ออกพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ดังรายการต่อไปนี้

งานพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ

เจ้าพนักงานตกแต่งที่ประดิษฐานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง สำหรับการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ ไว้พร้อม

วันจันทร์ที่ ๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ผ่านหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะและเครื่องทองน้อยถวายสักการะพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ชาวพนักงานประโคมสังข์ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศพระบรมศพถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวารของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ที่หน้าพระแท่นราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูป สวดศราทธพรตจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร สมเด็จพระราชาคณะที่ถวายพระธรรมเทศนาและพระสงฆ์ที่สวดศราทธพรต ๓๐ รูป สดับปกรณ์ พระสงฆ์ทั้งนั้นถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา บรรพชิตจีนและญวน ๑๖ รูปขึ้นสู่พระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายพัดรองที่ระลึกงานพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ แล้วนั่งยังอาสนสงฆ์ สวดมาติกา จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรและย่ามที่ระลึกงานพระบรมศพ บรรพชิตจีนและญวนสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา เสด็จพระราชดำเนินไปทรงจุดธูปเทียนเครื่องบูชากระบะมุก ที่แท่นมณฑลสวดพระอภิธรรม พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมตลอดทั้งคืน รุ่งขึ้นรับพระราชทานฉัน และชาวพนักงานประโคมสังข์ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะ ประจำยามตามราชประเพณี

เสด็จพระราชดำเนินกลับ ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เชิญพระบรมศพออกพระเมรุมาศ
ถวายพระเพลิง

วันอังคารที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เทียบพระยานมาศสามลำคานที่จะเชิญพระโกศพระบรมศพออกพระเมรุมาศ โดยกระบวนพระราชอิสริยยศ ตกแต่งพระที่นั่งทรงธรรม พระจิตกาธาน พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง

ตั้งกระบวนกองทหารเกียรติยศนำ กระบวนทหารกองเกียรติยศตาม และกระบวนพระราชอิสริยยศสำหรับแห่เชิญพระโกศพระบรมศพไปบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายพระเพลิงตามราชประเพณี

อนึ่ง ตามแนวราชวิถีที่กระบวนกองทหารเกียรติยศและกระบวนพระราชอิสริยยศแห่เชิญพระบรมศพโดยพระมหาพิชัยราชรถ มีราชรถสมเด็จพระราชาคณะนั่งอ่านพระอภิธรรมนำ จัดทหารรายทางถวายเป็นพระเกียรติ สลับกับตำรวจนครบาล สารวัตรทหาร ยืนรักษาการณ์ ไว้พร้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ผ่านหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เวลา ๗ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะและเครื่องทองน้อยถวายราชสักการะพระบรมศพแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวารของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ที่หน้าพระแท่นราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูป สดับปกรณ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเปลื้องพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศพระบรมศพถวายตาดคลุมแล้ว นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เชิญพระโกศพระบรมศพลงจากพระแท่นสุวรรณเบญจดลออกพระทวารทางมุขตะวันตก ลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปประดิษฐานที่พระยานมาศสามลำคานที่หน้าประตูกำแพงแก้วด้านตะวันตก

ขณะที่นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เชิญพระโกศพระบรมศพจากพระแท่นสุวรรณเบญจดลนั้น ทหารปืนใหญ่จะได้ยิงปืนถวายพระเกียรตินาทีละ ๑ นัด ตลอดเวลาที่เชิญพระโกศพระบรมศพไปเทียบยังพระมหาพิชัยราชรถหน้าวัดพระเชตุพนฯ จึงหยุดยิง และเมื่อนายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เชิญพระโกศพระบรมศพลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทหารกองเกียรติยศพระบรมศพถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางบันไดพระทวารมุขเหนือไปประทับที่ชาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ส่งพระบรมศพเชิญขึ้นประดิษฐานที่พระยานมาศสามลำคาน เจ้าพนักงานภูษามาลาขึ้นถวายบังคมประคองหน้าหลัง ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ทหารนายพลราชองครักษ์เป็นคู่เคียง

ขณะเปลื้องพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศพระบรมศพ ณ ที่ประดิษฐานพระแท่นสุวรรณเบญจดลภายใต้สัปตปฎลเศวตฉัตรนั้น ชาวพนักงานในริ้วกระบวนจะได้ประโคมแตรสังข์ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะตลอดเวลา และหยุดประโคมเมื่อเทียบพระยานมาศสามลำคานที่เกริน พระมหาพิชัยราชรถ

พร้อมแล้ว เชิญพระโกศพระบรมศพโดยพระยานมาศสามลำคานออกจากพระบรมมหาราชวัง ขณะนั้นกองทหารเกียรติยศพระบรมศพถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

พระยานมาศสามลำคานเชิญพระบรมศพออกทางประตูศรีสุนทร ประตูเทวาภิรมย์ เข้าประจำริ้วกระบวนพระราชอิสริยยศ เจ้าหน้าที่ยกสัปตปฎลเศวตฉัตรคันดาลถวายกางกั้นพระโกศพระบรมศพ ซึ่งประดิษฐานบนพระยานมาศสามลำคาน คู่เคียงข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ทหารนายพลราชองครักษ์ อินทร์ พรหม พระกลด บังพระสูรย์ พระประยูรญาติเชิญเครื่องพระราชอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์เข้าประจำที่ในริ้วตามลำดับ ยาตรากระบวนพระราชอิสริยยศ ๔ สาย มีเจ้าพนักงานนำริ้ว ธง ๓ ชาย คู่แห่นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวงถือหอก มหาดเล็กหลวง สมเด็จพระราชาคณะนั่งเสลี่ยงกลีบบัวอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่กระทรวงศึกษาธิการเป็นคู่เคียง อินทร์ พรหม นาลิวัน กระบวนพระราชอิสริยยศประกอบด้วยพระอภิรุมชุมสาย พระแสงหว่างเครื่อง แตรงอน แตรฝรั่ง สังข์ ปี่ กลองชนะ ประโคมแห่เชิญพระบรมศพตามราชประเพณี ไปตามถนนมหาราช ถนนซอยตัดกลางวัดพระเชตุพนฯ ออกถนนสนามไชย พระราชวงศ์ฝ่ายหน้ามหาดเล็กข้าในพระองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ตามกระบวนเชิญพระบรมศพ

เมื่อเชิญพระโกศพระบรมศพโดยพระยานมาศสามลำคานออกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ส่งพระบรมศพเชิญออกจากประตูศรีสุนทร แล้วจะได้เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับยังพระที่นั่งบรมพิมาน

พลับพลาหน้าวัดพระเชตุพนฯ
พระมหาพิชัยราชรถ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินไปยังพลับพลาหน้าวัดพระเชตุพนฯ ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ในการบำเพ็ญพระราชกุศลสดับปกรณ์พระบรมศพที่ท้ายเกรินพระมหาพิชัยราชรถ แล้วเสด็จฯ ตามพระบรมศพ

กระบวนพระราชอิสริยยศเชิญพระบรมศพถึงพลับพลาหน้าวัดพระเชตุพนฯ กระบวนหน้าตั้งแต่นำริ้ว ธง ๓ สาย คู่แห่นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวงถือหอก มหาดเล็กคู่แห่ เครื่องสูง ฉัตรพระนำ เสลี่ยงกลีบบัวพระนำ และเครื่องสูงหักทองขวาง พระแสงหว่างเครื่อง ซึ่งเป็นกระบวนหน้าพระยานมาศสามลำคานเดินหลีกพระมหาพิชัยราชรถไปทางด้านขวาหยุดตั้งแถวตามลำดับต่อท้ายกระบวนกองทหาร แล้วหันกลับสู่ที่ตั้งพระมหาพิชัยราชรถ สมเด็จพระราชาคณะลงจากเสลี่ยงกลีบบัวเปลี่ยนไปขึ้นนั่งในบุษบกราชรถพระนำ คู่เคียงอินทร์ พรหม เข้าประจำที่ราชรถพระนำ

พระยานมาศสามลำคานทรงพระโกศพระบรมศพเทียบที่เกรินบันไดนาคพระมหาพิชัยราชรถ เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระโกศพระบรมศพจากพระยานมาศสามลำคานเข้าสู่ท้ายเกรินบันไดนาค เข้าที่แล้วถอยพระยานมาศสามลำคานออกไปพักที่ถนนท้ายวัง เจ้าหน้าที่เชิญสัปตปฎล

เศวตฉัตรคันดาลถวายกางกั้นพระโกศพระบรมศพแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ แทนพระองค์ทรงทอดผ้าไตรที่พระโกศพระบรมศพท้ายเกริน เที่ยวละ ๕ ไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์จนครบ ๒๐ รูป แล้วเสด็จฯ ขึ้นประทับพลับพลา

เจ้าพนักงานภูษามาลาขึ้นนั่งท้ายเกรินถวายบังคมพระบรมศพประคองพระโกศเจ้าหน้าที่ผู้ฉุดชักพระมหาพิชัยราชรถ ถวายบังคมพร้อมกันกับเจ้าพนักงานภูษามาลา แล้วเลื่อนเกรินเชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นสู่บุษบกพระมหาพิชัยราชรถ ขณะนั้นกระบวนพระราชอิสริยยศประโคมสังข์ แตร ปี่ กลองชนะ และกองทหารถวายความเคารพ แตรวงโยธวาทิตบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี จบแล้ว กระบวนหน้าทั้งหมดหันกลับสู่ราชวิถีที่จะเชิญพระมหาพิชัยราชรถไปยังพระเมรุมาศท้องสนามหลวง

เวลา ๙ นาฬิกา จะได้เริ่มยาตรากระบวนพระราชอิสริยยศเชิญพระบรมศพโดยพระมหาพิชัยราชรถ เมื่อเคลื่อนกระบวน ทหารปืนใหญ่ยิงปืนถวายพระเกียรตินาทีละ ๑ นัด จนกว่าพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระจิตกาธานในพระเมรุมาศแล้วจึงหยุดยิง กระบวนพระราชอิสริยยศมีสังข์ แตร ปี่ กลองชนะประโคมตลอดเวลา

เมื่อประตูหลังกระบวนพระราชอิสริยยศพระบรมศพผ่านพลับพลาที่ประทับหน้าวัดพระเชตุพนฯ ไปแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินเข้ากระบวนตามพระบรมศพ โดยมีตำรวจหลวง นายทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์เชิญธงเยาวราชใหญ่นำเสด็จฯ นายทหารราชองครักษ์ ข้าราชการมหาดเล็กประจำพระองค์เชิญเครื่องราชอิสริยยศ และทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จฯ แล้วต่อด้วยพระราชวงศ์ฝ่ายหน้า สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร

พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

ก่อนที่กระบวนทหารเกียรติยศแห่นำกองหน้าจะเลี้ยวเข้าถนนตัดกลางท้องสนามหลวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จะเสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรีไปยังพระเมรุมาศ เทียบรถยนต์พระที่นั่งหลังพระที่นั่งทรงธรรม ถนนหน้าพระธาตุ ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี ๘ ตำรวจหลวงและนายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำเสด็จฯ ราชองครักษ์ตามเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แซง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งทรงธรรม ประทับ ณ มุขหน้าพระที่นั่งทรงธรรม แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงรอรับพระบรมศพที่พลับพลานอกราชวัติพระเมรุมาศด้านเหนือ โดยมี ๘ ตำรวจหลวง และนายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์นำเสด็จฯ ราชองครักษ์ตามเสด็จฯ มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องพระบรมราชอิสริยยศพร้อมด้วยทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จฯ

ทหารกองเกียรติยศกระบวนหน้านำพระบรมศพยาตราไปตามถนนสนามไชย ถนนราช ดำเนินใน เลี้ยวเข้าถนนตัดกลางท้องสนามหลวง แล้วเลี้ยวเข้าไปตั้งแถวแต่ละกองพันในสนาม ด้านเหนือหลังแถวทหารกองเกียรติยศพระบรมศพหน้าพลับพลานอกราชวัติพระเมรุมาศ

กระบวนพระราชอิสริยยศตอนหน้าพระมหาพิชัยราชรถตรงไปตามถนนตัดกลางท้องสนาม หลวงเทียบราชรถพระนำที่มุมราชวัติต่อถนนพระจันทร์ส่งสมเด็จพระราชาคณะลงจากราชรถพระนำ แล้วราชรถพระนำเลยไปพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พร้อมด้วยฉัตรพระนำ สมเด็จพระราชาคณะ และคู่เคียง อินทร์พรหม ไปพักที่ท้ายพระที่นั่งทรงธรรม คู่แห่ นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหาร อากาศ นำริ้วธง ๓ ชาย สังข์แตร ปี่ กลองชนะเดินเข้าไปตั้งแถวในพระเมรุมาศตามแนวริมราชวัติ ด้านเหนือ ตะวันออก และด้านใต้ แล้วนำริ้วธง ๓ ชายไปยืนอยู่ที่ประตูราชวัติทางเข้าพระเมรุมาศ ฉัตรเครื่องสูงหักทองขวาง พระแสงหว่างเครื่องหน้าและหลังเข้าตั้งพักรอที่ในสนามริมประตูนอก ราชวัติ

เมื่อพระมหาพิชัยราชรถจะถึงที่เทียบสะพานเกรินบันไดนาคหน้าพลับพลานอกราชวัติ พระเมรุมาศ กองทหารเกียรติยศพระบรมศพถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญ พระบารมี กองทหารเกียรติยศแห่นำพระบรมศพ ถวายความเคารพ เทียบพระมหาพิชัยราชรถที่ สะพานเกรินบันไดนาค คู่เคียง อินทร์พรหม และเครื่องสูงหักทองขวางพระแสงหว่างเครื่อง พระ ประยูรญาติที่เชิญเครื่องพระราชอิสริยยศ นาลิวัน ประตูหลัง เดินชิดขวาเลียบข้างพระมหาพิชัย ราชรถริมขอบสนามตรงไปตั้งแถวในถนนระหว่างหน้าผู้ฉุดชักราชรถและในสนามข้างประตูราชวัติ รวมกับเครื่องสูงกระบวนหน้า

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ ที่พลับพลา กระบวน ตามเสด็จฯ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร พักรอที่ท้ายพลับพลา

พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าในพระองค์สมเด็จ พระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ยืนเฝ้าฯ ที่ท้ายพลับพลา

กระบวนทหารเกียรติยศกองหลังเลี้ยวเข้าถนนตัดกลางสนามหลวง แล้วเลี้ยวซ้ายไปตั้งแถว ตรงประตูราชวัติพระเมรุมาศด้านตะวันออกและด้านใต้ตามลำดับกองพัน

เทียบพระมหาพิชัยราชรถที่เกรินบันไดนาคตรงหน้าพลับพลา และเทียบพระยานมาศสาม ลำคานเรียบร้อยแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาถวายบังคมพร้อมกับผู้ฉุดชักพระมหาพิชัยราชรถ แล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาจะได้เลื่อนเชิญพระโกศพระบรมศพเคลื่อนลงทางเกรินบันไดนาค ประดิษฐาน ที่พระยานมาศสามลำคานภายใต้สัปตปฎลเศวตฉัตร ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศอย่างน้อย มีคู่เคียง ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ทหารนายพลราชองครักษ์ อินทร์พรหม และสมเด็จพระราชาคณะนั่ง เสลี่ยงกลีบบัวอ่านพระอภิธรรมนำ ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่กระทรวงศึกษาธิการเป็นคู่เคียง และอินทร์พรหม พนักงานนำริ้ว ประตูหน้า ธง ๓ ชาย เครื่องสูงหักทองขวาง พระแสงหว่างเครื่อง หน้าหลัง และพระประยูรญาติเชิญเครื่องพระราชอิสริยยศ นาลิวัน ประตูหลัง ยาตราเข้าสู่ในราชวัติ

เชิญพระบรมศพโดยพระยานมาศสามลำคานเวียนพระเมรุมาศ เมื่อเคลื่อนกระบวนเชิญพระบรมศพยาตราเข้าสู่พระเมรุมาศ ทหารกองเกียรติยศพระบรมศพถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินตามพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร โดยมี ๘ ตำรวจหลวง นายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นายทหารราชองครักษ์ ข้าราชการมหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องพระบรมราชอิสริยยศ ทหารมหาดเล็กแซงเสด็จฯ พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า เวียนพระเมรุมาศโดยอุตราวัฏครบ ๓ รอบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ขึ้นประทับ ณ มุขพระที่นั่งทรงธรรม เทียบพระยานมาศสามลำคานที่สะพานเกรินบันไดนาคพระเมรุมาศ

อนึ่งในขณะที่เสด็จพระราชดำเนินตามพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทหารพลเรือน คณะทูตานุทูต ที่เฝ้าฯ อยู่บนพระที่นั่งทรงธรรมไม่ต้องลงมาเฝ้าฯ ที่พื้นชั้นล่างหน้าพระที่นั่งทรงธรรม

ส่วนสมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่เดินตามกระบวนเชิญพระบรมศพให้ไปเฝ้าฯ ที่พระที่นั่งทรงธรรม

เมื่อเทียบพระยานมาศสามลำคานที่สะพานเกรินบันไดนาคพระเมรุมาศเรียบร้อยแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระโกศพระบรมศพที่ประกอบพระลองทองใหญ่ เชิญขึ้นเกรินบันไดนาค แล้วถอยพระยานมาศสามลำคานออกไปยังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าหน้าที่ยกฉัตรสัปตปฎลเศวตฉัตรคันดาล ถวายกางกั้นพระโกศพระบรมศพแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาขึ้นถวายบังคม ประคองพระโกศพระบรมศพ เจ้าหน้าที่เลื่อนเกรินเชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นสู่ที่ตั้งพระจิตกาธานในพระเมรุมาศ ครั้นถึงที่แล้ว ปิดพระวิสูตรพระฉากเพื่อเปลื้องพระลองทองใหญ่ที่ประกอบพระโกศพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศพระบรมศพประดิษฐานในบุษบกพระจิตกาธานยอดสัปตปฎลดอกไม้สด ประกอบพระโกศจันทน์ตั้งแต่งแวดล้อมด้วยฉัตรดอกไม้สด ๔ มุมพระจิตกาธาน ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เข้ายืนยามถวายพระเกียรติยศ ๔ มุมพระจิตกาธาน และวางยามตามมุมบันไดพระเมรุมาศ พร้อมแล้วเปิดพระฉากพระวิสูตร หยุดประโคมสังข์ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะ ทหารปืนใหญ่หยุดยิงปืนถวายพระเกียรติยศ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระเมรุมาศ โดยมี ๘ ตำรวจหลวง นายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์นำเสด็จฯ ราชองครักษ์ตามเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อยถวายราชสักการะพระบรมศพ แล้วเสด็จพระราช

ดำเนินลงจากพระเมรุมาศ เสด็จขึ้นพระที่นั่งทรงธรรม แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับรถยนต์พระที่นั่งที่ถนนหน้าพระธาตุหลังพระที่นั่งทรงธรรม เสด็จพระราชดำเนินกลับ ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

ต่อจากนี้ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทหารพลเรือน และผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ จะได้กราบบังคมพระบรมศพ พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมประจำทั้งกลางวันกลางคืน จนกว่าจะเชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานที่บุษบกในพระที่นั่งทรงธรรม ชาวพนักงานประโคมสังข์แตรปี่กลองชนะประจำยามตามราชประเพณี

กระบวนกองทหารเกียรติยศแห่นำและตาม กระบวนพระราชอิสริยยศแห่เชิญพระโกศพระบรมศพ เลิกกระบวนกลับ

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

วันนี้เวลาบ่าย

เจ้าพนักงานเตรียมการถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุมาศ พระที่นั่งทรงธรรมไว้พร้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระเมรุมาศท้องสนามหลวง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที รถยนต์พระที่นั่งเทียบที่หลังพระที่นั่งทรงธรรม ถนนหน้าพระธาตุทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระที่นั่งทรงธรรม โดยมี ๘ ตำรวจหลวงนายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำเสด็จฯ นายทหารราชองครักษ์ตามเสด็จฯ ประทับพระราชอาสน์ตรงหน้าอาสนสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายพัดรองที่ระลึกงานพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ แด่สมเด็จพระราชาคณะที่จะถวายพระธรรมเทศนา และสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ ๕๐ รูปที่จะสวดศราทธพรต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จฯ ไปทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อยสำหรับพระบรมศพทรงธรรมที่พระเมรุมาศ ทรงศีล สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้วพระสงฆ์ ๕๐ รูปสวดศราทธพรต จบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร

สมเด็จพระราชาคณะที่ถวายพระธรรมเทศนาและพระสงฆ์ ๕๐ รูปที่สวดศราทธพรตสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก กลับ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินจากพระที่นั่งทรงธรรมไปขึ้นพระเมรุมาศ โดยมี ๘ ตำรวจหลวงและนายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงวางเครื่องราชสักการะพระบรมศพ ทันใดนั้นกองทหารเกียรติยศพระบรมศพเป่าแตรเดี่ยวสัญญานอน จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนดอกไม้จันทน์ ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ชาวพนักงานประโคมสังข์แตรปี่กลองชนะและปี่พาทย์ กองเกียรติยศทหารบก ทหารเรือ ทหารอากาศ ถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีและยิงปืนเล็กถวายพระเกียรติ พร้อมกันกับทหารปืนใหญ่ยิงปืนถวายพระเกียรติ ๒๑ นัด

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินลงจากพระเมรุมาศไปประทับ ณ มุขหน้าพระที่นั่งทรงธรรม ทหารกองเกียรติยศพระบรมศพ ๓ เหล่าทัพที่ในราชวัติพระเมรุมาศเลิกแถวกลับ

พระบรมวงศานุวงศ์ องคมนตรี นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทนราษฎร ประธานศาลฎีกา ทูตานุทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการทหารพลเรือน และสตรีผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ จะได้ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพตามลำดับ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินกลับ โดยรถยนต์พระที่นั่งออกจากหลังพระที่นั่งทรงธรรม ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
เวลา ๒๒.๐๐ นาฬิกา

เวลากลางคืน

เจ้าพนักงานภูษามาลา กองพระราชพิธี สำนักพระราชวังเตรียมการที่จะถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระจิตกาธานพระเมรุมาศไว้พร้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิตไปยังพระที่นั่งทรงธรรมพระเมรุมาศ

เวลา ๒๒ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูป สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุมาศ ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงจากพระเมรุมาศไปประทับ ณ มุขหน้าพระที่นั่งทรงธรรม พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพ

เจ้าพนักงานปฏิบัติการถวายพระเพลิงพระบรมศพสิ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุมาศ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์ เสด็จพระราชดำเนินกลับ

เก็บพระบรมอัฐิ

วันพุธที่ ๑๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

เจ้าพนักงานตกแต่งเตรียมการพระราชกุศลเก็บพระบรมอัฐิ ที่พระที่นั่งทรงธรรม จัดตั้งพระแท่นแว่นฟ้าบุษบกสำหรับประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิ และเตรียมโตกสำรับคาวหวานสามหาบถวายพระสงฆ์ พร้อมเครื่องสังเด็ดมีพระไตรปิฎกพร้อมตู้บรรจุ และเตรียมจัดตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ แห่เชิญพระโกศพระบรมอัฐิด้วยพระที่นั่งราเชนทรยาน และพระวอสีวิกากาญจน์สำหรับเชิญพระราชสรีรางคาร คู่แห่ เครื่องสูงสังข์แตรปี่กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศของพระบรมอัฐิไว้พร้อม

เวลาเช้าพนักงานจะได้เลี้ยงภัตตาหารแก่พระสงฆ์ที่สวดพระอภิธรรมประจำช่างพระเมรุมาศ

ที่พระเมรุมาศ จัดทอดพระราชอาสน์ที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเทียบข้างพระจิตกาธาน เจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงด้วยน้ำพระสุคนธ์ ประมวลพระบรมอัฐิ และพระราชสรีรางคาร ถวายคลุมด้วยผ้าเยียรบับ ที่เพดานเหนือพระจิตกาธานแขวนสัปตปฎลเศวตฉัตรถวายกางกั้น ตั้งเครื่องพระสุคนธ์ ขันทองคำสำหรับสรงพระบรมอัฐิ พระโกศทองคำลงยาประดับเพชรรัตน์สำหรับทรงพระบรมอัฐิพร้อมด้วยเครื่องราชสักการะตามราชประเพณี

เวลา ๘.๐๐ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง เทียบรถยนต์พระที่นั่งที่หลังพระที่นั่งทรงธรรม ถนนหน้าพระธาตุ กองทหารเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งทรงธรรม โดยมี ๘ ตำรวจหลวง นายทหารราชองครักษ์ เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำเสด็จฯ นายทหารราชองครักษ์ตามเสด็จฯ เสด็จพระราชดำเนินประทับพระราชอาสน์หน้าอาสนสงฆ์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระเมรุมาศ โดยมี ๘ ตำรวจหลวง นายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำเสด็จฯ นายทหารราชองครักษ์ตามเสด็จฯ ประทับพระราชอาสน์ข้างพระจิตกาธาน เจ้าพนักงานเปิดคลุมพระบรมอัฐิ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ แล้วถวายน้ำพระสุคนธ์ สรงพระบรมอัฐิ เจ้าพนักงานถวายปิดคลุมพระบรมอัฐิ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อยสำหรับพระบรมอัฐิบูชาพระสงฆ์ แล้วทรงทอดผ้าไตร ๓ หาบบนผ้าเยียรบับที่ปิดคลุมพระบรมอัฐิ สมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะ ๙ รูปสดับปกรณ์ ขึ้นนั่งข้างพระจิตกาธานครั้งละ ๑ รูป จนครบ ๙ รูป เจ้าพนักงานภูษามาลาเปิดคลุมพระบรมอัฐิ ทรงเก็บพระบรมอัฐิสรงพระสุคนธ์ในขันทองคำ แล้วประมวลลงในพระโกศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจากพระเมรุมาศไปยังพระที่นั่งทรงธรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามแล้วประทับพระราชอาสน์ที่หน้าอาสนสงฆ์ เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิประดิษฐานในบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทอง ส่วนพระราชสรีรางคารเจ้าพนักงานจะได้ประมวลลงในพระผอบโลหะปิดทองพักไว้ในพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนโตกภัตตาหาร ๓ หาบ แด่สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ ๙ รูป ที่ได้สดับปกรณ์พระบรมอัฐิแล้วนั้น พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายหนังสือพระไตรปิฎก เครื่องสังเค็ดงานพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ รวม ๑๙ พระอาราม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกกลับ เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์อีก ๓๐ รูป ขึ้นนั่งยังอาสนสงฆ์ สวดมาติกาจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกกลับ

ในระหว่างพระสงฆ์รับพระราชทานฉันภัตตาหาร ๓ หาบ เจ้าหน้าที่จะได้จัดตั้งริ้วกระบวนพระราชอิสริยยศ เทียบพระที่นั่งราเชนทรยาน สำหรับเชิญพระโกศพระบรมอัฐิและเทียบพระวอสีวิกากาญจน์ที่หน้าพระที่นั่งทรงธรรม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลา เชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากบุษบกแว่นฟ้าทองไปประดิษฐานในบุษบกพระที่นั่งราเชนทรยาน เชิญพระผอบพระราชสรีรางคารจากพระเมรุมาศประดิษฐานในพระวอสีวิกากาญจน์ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ตามพระบรมอัฐิเชิญเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินจากพระที่นั่งทรงธรรม ประทับรถยนต์พระที่นั่งหลังพระที่นั่งทรงธรรม ถนนหน้าพระธาตุ โดยมี ๘ ตำรวจหลวงและนายทหารราชองครักษ์เชิญธงชัยพระครุฑพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์ นำ

เสด็จฯ ทหารราชองครักษ์ตามเสด็จฯ กองทหารเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี รถยนต์พระที่นั่งเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ทางประตูวิเศษไชยศรี เทียบรถยนต์พระที่นั่งที่ประตูกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทประทับรอพระบรมอัฐิ

ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ ๔ สาย มีเจ้าพนักงานนำริ้วธง ๓ สาย นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวงถือหอก มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ทหารนายพลราชองครักษ์ เคียงพระที่นั่งราเชนทรยานทรงพระโกศพระบรมอัฐิและอินทร์พรหม ที่พระวอสีวิกากาญจน์ทรงพระผอบพระราชสรีรางคาร มีข้าราชการในพระองค์และอินทร์พรหมเคียงข้าง ตำรวจหลวง ๒ คู่นำ พร้อมด้วยเครื่องสูงอภิรุมชุมสายหักทองขวาง พระกลด บังพระสูรย์ พัดโบก เจ้าพนักงานภูษามาลาประคองพระโกศพระบรมอัฐิและพระราชสรีรางคาร พระประยูรญาติเชิญเครื่องพระราชอิสริยยศตามราชประเพณี

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ตามพระโกศพระบรมอัฐิ โดยมีตำรวจหลวง ๒ คู่ นายทหารราชองครักษ์เชิญธงเยาวราชใหญ่ นำเสด็จฯ ข้าราชการมหาดเล็กในพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เชิญเครื่องพระราชอิสริยยศ และนายทหารราชองครักษ์ ตามเสด็จฯ

ยาตรากระบวนพระราชอิสริยยศเชิญพระบรมอัฐิ พระราชสรีรางคารออกทางประตูราชวัติพระเมรุมาศด้านเหนือ ทหารกองเกียรติยศพระบรมอัฐิถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี กระบวนพระราชอิสริยยศ เลี้ยวขวาถนนตัดกลางท้องสนามหลวง ออกถนนราชดำเนินในถนนหน้าพระลาน เข้าสู่พระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ถนนจักรีจรัณย์ กระบวนพระวอสีวิกากาญจน์ คู่เคียงอินทร์พรหม พระกลด บังพระสูรย์ พัดโบก ภูษามาลาประคอง ตำรวจหลวง ๒ คู่นำแยกออกไปเลี้ยวถนนหน้าศาลาสหทัยสมาคมไปเทียบพระวอสีวิกากาญจน์ที่เกยประตูหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้าพนักงานเชิญพระผอบพระราชสรีรางคารขึ้นพระราชยานไปประดิษฐานพักไว้ในพระศรีรัตนเจดีย์

กระบวนพระราชอิสริยยศพระบรมอัฐิตรงไปเข้าประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวขวาถนนอมรวิถีไปเทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกทรงรอรับพระโกศพระบรมอัฐิที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท

กระบวนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ตำรวจหลวงและนายทหารราชองครักษ์เชิญธงเยาวราชใหญ่นำส่งเสด็จฯ ที่ประตูกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเฝ้าฯ

เทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาทเรียบร้อยแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งราเชนทรยานเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินตาม

เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานในบุษบกทองเหนือพระแท่นสุวรรณเบญจดล ณ มุขตะวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

พระราชกุศลพระบรมอัฐิ

วันพฤหัสบดีที่ ๑๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชกุศลพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี ออกประดิษฐาน ณ พระแท่นมุกราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยต้นไม้ทองเงิน เครื่องบรมราชอิสริยยศราชูปโภค เครื่องราชสักการะ และเชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี พระพุทธรูปประจำพระชนมวารของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ประดิษฐานที่พระแท่นมณฑลมุก ทอดเครื่องนมัสการไว้พร้อมสรรพ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีที่เชิญออกประดิษฐาน ณ พระแท่นมุกราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งประดิษฐานในบุษบกทองพระแท่นสุวรรณเบญจดล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวารพระบรมอัฐิที่พระแท่นมณฑลมุก พระสงฆ์ ๓๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์สดับปกรณ์ พระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียน

เครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้วถวายอนุโมทนา พระสงฆ์ ๔ รูปรับอนุโมทนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระเทศน์และรับอนุโมทนา ๕ รูปสดับปกรณ์ ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรอีก ๑๑ ไตร พระสงฆ์ ๑๑ รูป สดับปกรณ์ พระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีที่เชิญออกประดิษฐานในการพระราชกุศลนี้ แล้วถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันศุกร์ที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง จากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะ พระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งประดิษฐานในบุษบกทองพระแท่นสุวรรณเบญจดล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระพุทธรูปประจำพระชนมวารของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ประดิษฐานบนพระแท่นมุกราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตรแล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อนถวายพรพระ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนภัตตาหาร พระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้วถวายอนุโมทนา แล้วพระสงฆ์ ๔ รูปรับอนุโมทนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระเทศน์และรับอนุโมทนา ๕ รูปสดับปกรณ์ ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์อีก ๗๙ รูป สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา

เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน ณ พระวิมาน พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในระหว่างพระสงฆ์รับพระราชทานฉันในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าพนักงานจะได้เทียบพระที่นั่งราเชนทรยานสำหรับเชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ไว้ที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท

ตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศ ตำรวจหลวง มหาดเล็กหลวง เป็นคู่แห่ ๔ สาย ข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ทหารนายพลราชองครักษ์ เป็นคู่เคียงพระที่นั่งราเชนทรยาน ทรงพระโกศพระบรมอัฐิ พร้อมด้วยเครื่องพระอภิรุมชุมสาย สังข์แตรปี่กลองชนะ พระแสงหว่างเครื่อง พระกลดบังพระสูรย์ พัดโบก ภูษามาลาประคอง และพระประยูรญาติเชิญเครื่องพระราชอิสริยยศไว้พร้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ลงจากบุษบกพระแท่นสุวรรณเบญจดลไปออกพระทวารพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันออก ไปยังเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินตาม

เจ้าพนักงานภูษามาลาประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิในบุษบกพระที่นั่งราเชนทรยาน กระบวนพระราชอิสริยยศประโคมสังข์แตรปี่กลองชนะ พร้อมแล้ว ยาตรากระบวนพระราชอิสริยยศเชิญพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาทไปยังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินตาม พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยอัฒจันทร์ตะวันออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทไปยังพระวิมาน เมื่อประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิในพระวิมานทองแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระพุทธสัมพรรโณภาศ แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

บรรจุพระราชสรีรางคาร

วันเสาร์ที่ ๑๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีบรรจุพระราชสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ในพระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ไว้พร้อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระราชสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ โดยพระราชยานจากพระศรีรัตนเจดีย์ ตำรวจหลวงนำไปออกประตูเกยหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญขึ้นประดิษฐานในรถยนต์พระที่นั่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยาตรากระบวนเชิญพระราชสรีรางคารออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี มีกระบวนกองเกียรติยศทหารม้ารักษาพระองค์แห่นำ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนรถยนต์พระที่นั่งต่อตามรถยนต์พระที่นั่งที่เชิญพระราชสรีรางคาร แล้วทหารม้ารักษาพระองค์กองเกียรติยศกระบวนหลังตาม

กระบวนเชิญพระราชสรีรางคารไปตามถนนหน้าพระลาน เลี้ยวขวาถนนสนามไชย เลี้ยวถนนกัลยาณไมตรี ข้ามสะพานช้างโรงสี เลี้ยวขวาถนนอัษฎางค์ เลี้ยวซ้ายถนนราชบพิธ กระบวนหน้าทหารม้ารักษาพระองค์แห่นำไปหยุดหันหลังกลับเพื่อส่งเสด็จ รถยนต์พระที่นั่งราชสรีรางคารเทียบที่ประตูที่เป็นทางเคยเสด็จพระราชดำเนิน เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระราชสรีรางคารเข้าซุ้มประตูวัดราชบพิธ รถยนต์พระที่นั่งที่เชิญพระราชสรีรางคารถอยเลยไป รถยนต์พระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเข้าเทียบที่หน้าประตูวัดเสด็จพระราชดำเนินตามพระราชสรีรางคาร ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระราชสรีรางคารไปประดิษฐานที่โต๊ะหมู่ทองในพระอุโบสถข้างพุทธบัลลังก์พระพุทธอังคีรสปฏิมากร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ บูชาพระพุทธปฏิมาประธานพระอุโบสถ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อยถวายราชสักการะพระบรมราชสรีรางคารพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ และพระราชสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์วัดราชบพิธ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระราชสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ไปยังที่จะบรรจุ ณ ฐานพุทธบัลลังก์พระพุทธอังคีรส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเชิญพระราชสรีรางคารลงในถ้ำศิลา แล้วทรงปิดฝาถ้ำศิลาและเลื่อนเชิญเข้าสู่ที่บรรจุในฐานพุทธบัลลังก์ ชาวพนักงานประโคมสังข์ แตร ปี่กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี แล้วเจ้าหน้าที่จะได้ปิดผนึกที่บรรจุ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงวางพวงมาลา ณ ที่บรรจุพระราชสรีรางคาร ทรงกราบที่หน้าเครื่องนมัสการ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

สำนักพระราชวัง

๒๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๘

การแต่งกาย

งานพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันจันทร์ที่ ๘ เมษายน ๒๕๒๘ แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายมงกุฎไทย

เชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ - ถวายพระเพลิง

วันอังคารที่ ๙ เมษายน ๒๕๒๘

เวลาเช้า - เชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง
แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายมหาจักรี

เวลาบ่าย - ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระเมรุมาศ
แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายมหาจักรี

เวลากลางคืน - ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระเมรุมาศ แต่งเครื่องแบบปรกติขาว ไว้ทุกข์

งานเก็บพระบรมอัฐิ และเชิญพระบรมอัฐิ พระเมรุมาศ

วันพุธที่ ๑๐ เมษายน ๒๕๒๘

เวลาเช้า แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายจุลจอมเกล้า

สำนักหอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

งานพระเมรุมาศ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

บทนำ

ประเพณีการถวายพระเพลิงพระบรมศพ
งานพระเมรุมาศสมัยกรุงศรีอยุธยา
พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการตรวจสอบพระเมรุ
กรมหลวงโยธาเทพกับพระราชพงศาวดาร และพระราชมณเฑียรในกรุงเก่า

บทนำ

ประเทศไทยมีระบอบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เป็นระยะเวลานานกว่า ๗๐๐ ปีแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่เคารพสูงสุด เป็นมิ่งขวัญและเป็นศูนย์รวมแห่งพลังความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ซึ่งเป็นพลังสำคัญที่ทำให้ประเทศชาติผ่านพ้นภัยพิบัติจากศัตรูทั้งภายนอกและภายในตลอดมา ประชาชนชาวไทยทั้งมวลจึงมีความจงรักภักดีเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ นับได้ว่าเป็นวัฒนธรรมสำคัญของชาติสืบมา

ประวัติศาสตร์ของชาติได้จารึกไว้ชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์ของไทยนับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อประเทศชาติและประชาชนเป็นอเนกนานัปการ นอกจากจะเป็นผู้นำชุมชนในการก่อตั้งราชอาณาจักร ทรงเป็นนักรบนำกองทัพต่อสู้ขับไล่อริราชศัตรู นำความร่มเย็นเป็นสุขมาสู่อาณาประชาราษฎร์แล้ว ยังทรงทะนุบำรุงสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมและความเจริญในด้านต่าง ๆ ไว้เป็นมรดกสมบัติของชาติสืบทอดกันมา เช่น กฎหมาย ศาสนา วรรณกรรม นาฏศิลป สถาปัตยศิลป และระเบียบประเพณีต่าง ๆ ในการดำรงชีวิต

โดยเฉพาะในส่วนของประเพณีนั้น ได้กำหนดประเพณีขึ้นไว้เป็นแบบอย่างที่ดีงาม เพื่อประชาชนในชาติถือปฏิบัติ นับตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย เป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นชาติที่มีอารยธรรม เป็นต้นว่า ประเพณีทำศพ ตามแบบแผนที่ปฏิบัติสืบต่อกันมานั้น วัฒนธรรมไทยแต่โบราณกาลปลูกฝังให้มีจิตใจเคารพยึดมั่นในความกตัญญูกตเวทีต่อผู้ที่ทำคุณประโยชน์ไว้แก่ชาติบ้านเมือง โดยเฉพาะพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ซึ่งเป็นองค์ประมุขของบ้านเมือง มีคุณูปการแก่ประเทศชาติจึงได้รับความยกย่องเปรียบเสมือนสมมติเทวราช ฉะนั้น จึงมีประเพณีเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยตามระบอบเทวนิยม อันสืบเนื่องมาจากคติของพราหมณ์ปุโรหิตาจารย์ พระมหากษัตริย์เมื่อทรงพระราชสมภพถือเป็นทิพยเทพาวตาร ครั้นถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต จึงโปรดใช้คำว่า สุรคต (หรือสวรรคต) หมายความว่าเสด็จไปสู่เทวาลัยสถาน ณ เขา

พระสุเมรุ และตามพระราชประเพณีจะจัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพตามคติความเชื่อที่มีสืบมาแต่โบราณกาล โดยอัญเชิญพระบรมศพไปถวายพระเพลิง ณ พระเมรุที่ได้สร้างขึ้น ณ กลางใจพระนคร และในการประกอบพิธีเกี่ยวกับพระบรมศพนั้น ได้ยึดถือการบำเพ็ญพระราชกุศลตามหลักของพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

ตามโบราณราชประเพณีซึ่งถือปฏิบัติสืบกันมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อพระมหากษัตริย์ พระบรมราชินี เสด็จสวรรคต หรือพระบรมวงศ์ ซึ่งทรงประกอบคุณงามความดีไว้แก่ชาติบ้านเมือง สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลและถวายพระเพลิงตามลำดับพระเกียรติยศหรือพระอิสริยศักดิ์ ในการนี้ พระบรมศพและพระศพจะได้รับการบรรจุไว้ในพระโกศทอง แล้วอัญเชิญขึ้นประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองในพระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง มีการแต่งที่ประดิษฐานพระโกศตามพระเกียรติยศ แล้วบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนา เมื่อถึงกาลอันควร ก็อัญเชิญพระบรมศพออกไปถวายพระเพลิง ณ พระเมรุมาศ ซึ่งสร้างเป็นพิเศษดังกล่าวแล้ว ซึ่งมักจะเรียกเป็นสามัญว่า **"งานออกพระเมรุ"**

การสร้างพระเมรุมาศจะมีขนาดและแบบงดงามวิจิตรแตกต่างกันตามยุคสมัย และตามความบันดาลใจของช่างที่ออกแบบ อย่างไรก็ดีช่างจะยึดถือคติโบราณที่สืบทอดกันมาช้านานในการกำหนดสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่จะประกอบกันขึ้นเป็นพระเมรุมาศและปริมณฑลพิธี สำหรับงานถวายพระเพลิง

คำว่า **"พระเมรุมาศ"** มิได้หมายถึงอาคารที่ใช้สำหรับถวายพระเพลิงองค์เดียว แต่ยังมีปริมณฑลรายล้อมโดยรอบ ประดุจโบสถ์ วิหาร ซึ่งมีระเบียงล้อมรอบ ระเบียงที่ล้อมรอบพระเมรุมาศเรียกว่า **"ทับเกษตร"** มีความหมายว่า **"เขตอันเป็นที่พัก"** ตรงส่วนมุมคดของทับเกษตรทั้ง ๔ มุม เรียกว่า **"ส้างหรือสำส้าง"** เป็นที่สำหรับพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม นอกจากอาคารดังกล่าวยังมีบริวารขององค์พระเมรุมาศ คือ ราชวัติ ฉัตร ธง รายล้อม หลังส้างหรือสำส้างมีรูปสัตว์รายรอบ ถัดจากนั้นมีเสาดอกไม้ พุ่ม ดอกไม้ไฟ ด้านตรงข้ามพระเมรุมาศจะสร้างพระที่นั่งชั่วคราวขึ้นเป็นพระที่นั่งโถง สำหรับสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าประทับเมื่อเสด็จไปในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระที่นั่งชั่วคราวนี้จะได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลก่อนถวายพระเพลิงพระบรมศพ จึงเรียกพระที่นั่งโถงองค์นี้ว่า **"พระที่นั่งทรงธรรม"** ที่พรรณนามาเพื่อให้เห็นเค้าของผังก่อนสร้างพระเมรุมาศโดยสังเขปว่าประกอบด้วยส่วนสำคัญสิ่งใดบ้าง

เกี่ยวกับคติในการสร้างพระเมรุนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานไว้ว่า

"พระเมรุ" เห็นจะได้ชื่อมาแต่การปลูกสร้างปราสาทอันสูงใหญ่ขึ้นท่ามกลาง ปลูกปราสาทน้อยขึ้นตามมุมทิศ มีโขลนทวาร (โคปุระ) ชักระเบียงเชื่อมถึงกัน ปักราชวัติล้อมเป็นชั้น ๆ มีลักษณะดุจเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ท่ามกลาง มีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อม จึงเรียกว่าพระเมรุ ทีหลังทำย่อลง แม้ไม่มีอะไร

ล้อมเหลือแต่ยอดแหลม ๆ ก็คงเรียกว่า **"เมรุ"** ด้วยความเชื่อของคนไทยแต่เดิมที่ยึดถือเรื่องไตรภูมิตามคติของพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงภาพจักรวาล อันมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของภูมิทั้งสามและรายล้อมด้วยสรรพสิ่งนานา นับแต่วิมานท้าวจตุโลกบาล เขาสัตตบริภัณฑ์ เป็นอาทิ ดังนั้นจึงได้นำคติความเชื่อจากไตรภูมิมาใช้ในการประกอบพิธีถวายพระเพลิง เพื่อให้ได้ถึงภพแห่งความดีงามอันมีแดนอยู่ที่เขาพระสุเมรุนั่นเอง สิ่งก่อสร้างในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงจะมีส่วนจำลองให้ละม้ายกับดินแดนเขาพระสุเมรุด้วย ดังเช่นโบราณจะมีรูปสัตว์ป่าหิมพานต์มีลักษณะหลากหลายนานาพรรณบนหลังตั้งสังเค็ดผ้าไตรถวายสงฆ์ เดินเข้ากระบวนแห่อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ หรือแม้แต่การสร้างพระเมรุทองอยู่ภายในพระเมรุใหญ่ก็เชื่อว่าเป็นความคิดสร้างสรรค์ หมายความว่าถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ เขาพระสุเมรุนั่นเอง

การปลูกสร้างพระเมรุมาศในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นมีความยิ่งใหญ่โอฬารมาก ปรากฏตามจดหมายเหตุและพระราชพงศาวดารว่า พระเมรุมาศมีความสูงถึงสองเส้น และมีปริมณฑลกว้างใหญ่ไพศาลมาก เช่น พระเมรุมาศสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวว่า

"พระเมรุมาศ...โดยขนาดใหญ่ ชื่อ ๗ วา ๒ ศอก โดยลง ๒ เส้น ๑๑ วา ศอกคืบ มียอด ๕ ยอด ภายในพระเมรุทองนั้น ประกอบด้วยเครื่องสรรพโสภณวิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยพระเมรุทิศ พระเมรุราย แลสามสร้าง"

พระเมรุมาศครั้งนี้มีความสูงกว่าพระเมรุมาศสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือ ๕ วาเศษ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการให้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตัดทอนการพระบรมศพของพระองค์เองลง เป็นต้นว่า ให้สร้างพระเมรุมาศมีขนาดเล็กลงเพียงพอถวายพระเพลิงได้ มิให้สูงถึง ๒ เส้นดังแต่ก่อน การปลูกสร้างพระเมรุมาศจึงลดขนาดลงนับตั้งแต่นั้นมา

การถวายพระเพลิงพระบรมศพแต่โบราณนั้นมีรายละเอียดมาก กล่าวคือ มักจัดเป็นงานใหญ่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๔ คืน เป็นเกณฑ์ ส่วนมากจะกำหนดเวลาตรงกับฤดูกาลที่ไม่มีฝนตก เช่น ในเดือนเมษายน และมักจะเริ่มงานตั้งแต่ ๕ ค่ำ หรือ ๖ ค่ำ ไปจนถึงแรม ๔ ค่ำ เหตุที่กำหนดวันไว้เช่นนี้ก็เพราะในสมัยโบราณจำเป็นต้องอาศัยแสงเดือนให้ความสว่างด้วย อาจสรุปวันที่ประกอบพิธีไว้ได้โดยสังเขป ดังนี้

วันแรก	อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสู่พระเมรุ พระราชาคณะสวดพระพุทธมนต์
วันที่สอง	เวลาค่ำจุดดอกไม้ไฟเป็นพุทธบูชาสมโภช แล้วแห่อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุกลับ เรียกว่า สมโภชพระบรมสารีริกธาตุ งานนี้สมัยกรุงศรีอยุธยาน่าจะยังไม่มี
วันที่สาม	อัญเชิญพระบรมอัฐิออกสู่พระเมรุ สมโภชวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง
วันที่สี่	เชิญกลับ (สมัยกรุงศรีอยุธยาไม่มีการเชิญพระบรมอัฐิ เพราะพระบรมอัฐิบรรจุที่วัดหมด)

วันที่ห้า ถึง วันที่สิบเอ็ด เชิญพระบรมศพออกจากพระมหาปราสาทไปสมโภช ณ พระเมรุมาศ ๗ วัน ๗ คืน

วันที่สิบสอง ถึง วันที่สิบสี่ เมื่อถวายพระเพลิงเสร็จแล้ว สมโภชพระบรมอัฐิ อีก ๓ วัน ๓ คืน รวมเป็นงานทั้งสิ้น ๑๔ วัน ๑๔ คืน

ขั้นตอนของงานพระราชพิธีแม้จะมีดังกล่าวข้างต้นไม่กี่วัน แต่ก็ต้องเตรียมงานเป็นลำดับอยู่หลายเดือน เช่น เตรียมสร้างพระเมรุมาศและปริมณฑล ตลอดจนเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ให้พรักพร้อม ต้องมีการซ้อมการยาตรากระบวนที่จะอัญเชิญพระบรมศพในจุดต่าง ๆ ด้วย

สิ่งที่ต้องจัดเตรียมให้พร้อมสำหรับพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ นอกจากสิ่งก่อสร้างแล้วยังมีอุปกรณ์หลายสิ่งหลายอย่าง คือ *พระโกศไม้จันทน์ เครื่องฟืนไม้จันทน์ ธูปทอง เทียนทอง พระโกศบรรจุพระบรมอัฐิ* และ *พระผอบบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร เครื่องดอกไม้สด* ประดับบนพระเมรุมาศ และ*เครื่องหยวก*แทงเป็นลวดลายประดับพระจิตกาธาน เหล่านี้ต้องทำเตรียมพร้อมสรรพ บางอย่างเตรียมแต่เนิ่น ๆ ได้ แต่บางอย่างเช่น ดอกไม้สดและหยวกจะต้องทำแล้วเสร็จในคืนก่อนวันรุ่งขึ้นเชิญพระบรมศพเพียงไม่กี่ชั่วโมง

การอัญเชิญพระบรมศพจากที่ประดิษฐานออกสู่พระเมรุมาศตามพระราชประเพณีถือว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษ เป็นการถวายพระเกียรติแก่พระบรมศพหรือพระศพ ดังนั้นจึงอัญเชิญโดยกระบวนพระราชอิสริยยศทำนองกระบวนพยุหยาตราสี่สายดังที่ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณกาล ใช้ราชรถสำหรับอัญเชิญพระบรมศพ ตามหลักฐานในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา สมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงใช้พระมหาพิชัยราชรถเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ราชรถนี้ใช้กำลังคนลาก เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์เฉพาะงานพระบรมศพเท่านั้น มิใช่ราชพาหนะสำหรับเดินทาง เมื่อครั้งงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เรียกราชรถเชิญพระบรมศพว่า **"มหากฤษฎาธาร"** ไม่เรียกว่า **"พระมหาพิชัยราชรถ"** ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เรียกทั้งสองชื่อรวมกันว่า **"พระมหาพิชัยราชรถกฤษฎาธาร"** กระบวนแห่เชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศโดยพระมหาพิชัยราชรถนั้นมีความสง่างามยิ่งนัก ดังจะได้พรรณนาไว้ในเรื่องพระเมรุมาศสมัยกรุงศรีอยุธยาที่จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า ในกระบวนจะประกอบด้วยราชยาน ๕ คัน คือ ราชยานโปรยข้าวตอกดอกไม้ ราชยานโยง ราชยานพระอ่านพระอภิธรรมนำพระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ ซึ่งกระบวนจะแห่แหนตามพระราชอิสริยยศ

คำว่า พระราชอิสริยยศ หมายถึงเครื่องประกอบพระเกียรติยศตามพระราชอิสริยศักดิ์เฉพาะ เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระบรมศพได้มีระเบียบกำหนดไว้เป็นแบบแผนตามโบราณราชประเพณี เช่น เมื่อพระบรมศพประดิษฐานเพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระมหาปราสาท เครื่องประกอบเกียรติยศ คือ พระโกศทองคำประดับด้วยลวดลายมณีนพรัตน์ ประดิษฐานเหนือแท่น

พระเบ็ญจาทอง ๓ ชั้นพร้อมด้วยเครื่องสักการะอันเป็นบริวารของพระโกศ หรือราชยาน ราชรถ เมื่อจะอัญเชิญพระบรมศพจากพระมหาปราสาทไปสู่พระเมรุมาศ หรืออัญเชิญพระบรมอัฐิจากพระเมรุมาศไปยังพระบรมมหาราชวัง เชิญพระบรมราชสรีรางคารไปบรรจุหรือลอยพระอังคารตามโบราณกาลก็ตาม จะได้อัญเชิญไปด้วยกระบวนพระราชอิสริยยศ ซึ่งเรียกกันว่า "ริ้วกระบวน" ทั้งสิ้น พระราชยานในริ้วกระบวนแต่ละริ้วมีคนหาม คนฉุดชัก มีเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ คือ เครื่องสูง พระกลด บังสูรย์ พัดโบก บังแทรก พุ่มไม้เงิน พุ่มไม้ทอง จามร พระอภิรุมชุมสาย แวดล้อมตามพระราชฐานันดรศักดิ์แห่งพระบรมศพหรือพระศพนั้น พรั่งพร้อมด้วยเครื่องประโคม เช่น สังข์ แตร ปี่ กลองชนะ พร้อมสรรพด้วยโขลนพลโยธา แห่นำ ตาม แซงเสด็จ ทั้งคู่แห่ คู่เคียง เป็นจำนวนมาก ซึ่งจะเข้ากระบวนและเคลื่อนกระบวนไปอย่างมีระเบียบและสง่างาม

การจัดริ้วกระบวนพระราชอิสริยยศ โดยทั่วไปจะจัดดังลักษณะดังต่อไปนี้

ริ้วกระบวนที่ ๑ กระบวนพระราชอิสริยยศอัญเชิญพระโกศพระบรมศพจากพระมหาปราสาทไปยังพระมหาพิชัยราชรถ โดยพระยานมาศสามลำคาน

ริ้วกระบวนที่ ๒ กระบวนพระราชอิสริยยศอย่างริ้ว ๑ ประกอบกระบวนทหารนำและตามอัญเชิญพระโกศพระบรมศพประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ ในกระบวนจะมีราชรถโยงราชรถโปรยข้าวตอกดอกไม้ ราชรถพระนำยาตรากระบวนจากวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามไปยังพระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

ริ้วกระบวนที่ ๓ กระบวนพระราชอิสริยยศอย่างริ้วที่ ๑ เวียนพระเมรุ พระบรมศพทรงพระยานมาศหรือราชรถปืนใหญ่

ริ้วกระบวนที่ ๔ อัญเชิญพระบรมอัฐิสู่พระบรมมหาราชวัง โดยพระที่นั่งราเชนทรยาน มีพระวอสีวิกากาญจน์เชิญพระราชสรีรางคารสำหรับขัตติยราชนารี (ถ้าเป็นพระบรมราชสรีรางคารอัญเชิญด้วยพระราชยานกง)

ริ้วกระบวนที่ ๕ อัญเชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง พระราชพาหนะเหมือนกระบวนที่สี่

ริ้วกระบวนที่ ๖ เชิญพระราชสรีรางคารไปบรรจุ ณ พระอารามโดยกระบวนรถม้าหรือพระราชยานคานหาม (ปัจจุบันเชิญโดยรถยนต์มีทหารม้าแห่นำและตาม)

การจัดงานพระบรมศพสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า หรือสมเด็จพระบรมราชินีตามโบราณราชประเพณีที่เคยจัดในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น มีความยิ่งใหญ่โอพารทั้งในการปลูกสร้างพระเมรุมาศ ในการฉลองสมโภช และการจัดกระบวนอัญเชิญพระบรมศพ ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในยุคแรก บ้านเมืองยังอยู่ในภาวะศึกสงคราม การจัดงานพระบรมศพมิได้สร้างพระเมรุมาศสูงใหญ่เทียบเท่าพระเมรุมาศสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้ตัดทอนการพระบรมศพของพระองค์เองให้น้อยลง เป็นต้นว่าให้สร้างพระเมรุมาศให้มีขนาดเล็กลงเพียงพอเผาได้ มิให้สูงถึง ๒ เส้นดังแต่ก่อน ได้ทรงสั่งให้งดการตั้งพระบรมศพฉลองที่พระเมรุเป็นเวลาหลายวันหลายคืน เปลี่ยนเป็นให้เชิญพระบรมศพออกพระเมรุแล้วถวายพระเพลิงให้เสร็จในวันเดียวกัน รุ่งขึ้นให้เชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีพระบรมราชโองการ ให้ตัดจำนวนราชรถในกระบวนอัญเชิญพระบรมศพลง ๓ คัน เหลือเพียง ๒ คัน การพระเมรุในสมัยดังกล่าวนี้ เมื่อจัดดำเนินตามรอยพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวแล้วนี้ การพระเมรุก็เล็กลงพอสมควรและเป็นไปโดยประหยัดอยู่แล้ว

หลังจากที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว มีการเก็บพระบรมอัฐิประมวลลงในพระโกศทองคำลงยา ประดับพุ่มเฟื่องอัญมณี เชิญไปประดิษฐานไว้ในที่อันควรแก่การสักการะต่อไป ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเชิญไปบรรจุไว้ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เชิญประดิษฐานไว้ ณ พระราชมณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง

ในสมัยโบราณ การจัดงานพระบรมศพเมื่อถึงเวลาถวายพระเพลิงนั้นจะได้มีการเตรียมการมาแล้วไม่น้อยกว่า ๕-๗ เดือน นับตั้งแต่ปลูกสร้างพระเมรุมาศและเตรียมเครื่องประกอบอิสริยยศในกระบวนต่าง ๆ ให้พรั่งพร้อม เมื่อเวลาถวายพระเพลิงซึ่งเป็นเวลางานประมาณ ๑๐-๑๕ วันนั้น จะได้มีการแสดงมหรสพสมโภชประกอบด้วยเท่าที่ปรากฏในงานพระเมรุครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้กล่าวถึงการละเล่นสมโภช คือ มอญรำ ละคร โขน หุ่น หนัง งิ้ว เทพทอง โมงครุ่ม ไต่ไม้ แพนรำไต่ลวด กายกรรม เพื่อให้ประชาชนได้ชมด้วย และถือว่าเป็นงานที่ออกทุกข์ในเวลาเดียวกัน

ประวัติการจัดพระราชประเพณีพระบรมศพ

หลักฐานที่กล่าวถึงการจัดงานพระบรมศพที่เก่าที่สุด ปรากฏอยู่ในหนังสือไตรภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ พญาลิไท แห่งกรุงสุโขทัย พระราชนิพนธ์เมื่อปีระกา มหาศักราช ๑๒๖๗ ประมาณ พ.ศ. ๑๘๘๘ ได้พรรณนาการจัดพระศพพระยามหาจักรพรรดิราช ความว่า (๑)

"เมื่อนั้น จิงพระญาจักรพรรดิราชนั้น ธ ก็ทิพธรรชงคตพิธรรชะโลมด้วยกระแจะจวงจันทน์ แลจิงเอาผ้าขาวอันเนื้อละเอียดนั้นมาตราสังศพพระญาจักรพรรดิราชนั้น แล้วจิงเอาสำลีอันดีด้วยสะพัดได้แลร้อยคาบมาห่อชั้นหนึ่ง แล้วเอาผ้าขาวอันละเอียดมาห่อชั้น ๑ เล่า แล้วเอาสำลีอันละเอียดมาห่อ

---

(๑) กรมศิลปากร, **ไตรภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง**. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๗๑.

เล่าดังนั้น นอกผ้าตราสังทั้งหลายเป็น ๑,๐๐๐ ชั้น คือว่าห่อผ้า ๕๐๐ ชั้น แลสำลีอันอ่อนนั้นก็ได้ ๕๐๐ ชั้น จิงรดด้วยน้ำหอมอันอบแลได้ ๑๐๐ คาบ แล้วเอาใส่ในโกศทองอันประดับนิคำถมอ แลรจนาด้วยวรรณลวดลายทั้งหลายอันละเอียดนักหนา แล้วจิงยกศพไปสงสการด้วยแก่นจันทน์กฤษณาทั้งห้า แล้วบูชาด้วยเข้าตอกดอกไม้ทั้งหลาย(๑) ครั้นว่าสงสการเสร็จแล้ว คนทั้งหลายจิงเก็บเอาธาตุพระญามหาจักรพรรดิราชนั้นไปประจุแลก่อพระเจดีย์แทบทางพบแห่งกลางเมืองนั้น แต่ให้คนทั้งหลายไปไหว้นบบูชา..."

ครั้นล่วงมาถึงสมัยอยุธยายุคต้น ไม่มีหลักฐานกล่าวถึงการพระศพเลย จะเริ่มปรากฏในยุคกลาง ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ซึ่งกล่าวถึงเฉพาะการสร้างพระเมรุสำหรับถวายพระเพลิงเท่านั้น มิได้กล่าวถึงรายละเอียดการจัดพิธี และในยุคปลายจะกล่าวถึงจดหมายเหตุพระบรมศพ คือ งานพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระซึ่งพรรณนาเฉพาะตอนถวายพระเพลิงแห่พระบรมอัฐิและพระอังคาร และเรื่องงานพระเมรุมาศ สมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพเพียง ๒ เรื่องเท่านั้น ดังได้รวบรวมมาแสดงไว้ตามลำดับ เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาค้นคว้าเรื่องโบราณขัตติยราชประเพณีเกี่ยวกับพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ซึ่งรวบรวมจากพระราชพงศาวดารมาแสดงไว้ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า สมเด็จพระเอกาทศรถ โปรดให้จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช(๒) ความว่า

"แล้วพระบาทสมเด็จเอกาทศรุทอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว บำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว ก็ตรัสให้แต่งการซึ่งจะถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสร็จสรรพประดับด้วยเครื่องรจนาลังการทั้งหลาย หมายเป็นอาทิคือพระสุเมรุมาศ สูงเส้น ๑๑ วา ศอกคืบ และเมรุทิศเมรุรายประดับด้วยฉัตรทองฉัตรนากฉัตรเงินฉัตรเบญจรงค์ ธงเทียวบรรดาการ จึงอัญเชิญพระศพเสด็จเหนือบุษบกพิมาน แล้วประดับด้วยกลิ้งกลดจามร บวรนิมิตประไพไปด้วยกาญจนดิเรกดุริยางค์นฤนาทเดียรดาษ ด้วยภาพยนตร์ มฤฎปอันรจนาต่าง ๆ ตั้งประดับเรียงรายย้ายโดยขบวนซ้ายขวา ทั้งท้าวพระยาสามนตราช พฤฒามาตย์ราชเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย มาประดับแห่โดยหน้าหลังบุษบกพิมานนั้นแล้ว อัญเชิญพระศพเสด็จลีลาคลาเคลื่อนแห่แหนโดยขบวน เสด็จโดยรัถยาราชวัติ ไปยังพระสุเมรุมาศ และบำเรอด้วยดุริยดนตรีฆ้องกลองแตรสังข์ นางรำระบำอันมโหฬารมหรสพทั้งปวง และนิมนต์

---

(๑) ดูภาคผนวกหมายเลข ๒ หน้า ๔๒๖

(๒) กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)**. (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๖๙.

พระสงฆ์สบสังวาส ๑๐,๐๐๐ ถวายทักษิณาทานบูชาพระสงฆ์ทั้งปวง โดยบุราณราชประเพณีพระมหากษัตริยาธิราชแต่ก่อน จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเพลิง แล้วให้รับพระอัฐิธาตุเข้ามาไว้ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ นิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์"

และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน[๑] กล่าวว่า

"พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงให้แต่งการพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แลแต่งเมรุมาศสูงเส้นสิบเจ็ดวา ประดับด้วยเมรุทิศ เมรุราย ราชวัติ ฉัตรนาค ฉัตรเบญจรงค์นานาเสร็จ ก็อัญเชิญพระบรมศพเสด็จเหนือกฤษฎาธารอันประดับด้วยอภิรุมกลิ้งกลดรจนา แลท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายมาประดับแห่ห้อมล้อมมหากฤษฎาธาร อัญเชิญพระบรมศพเสด็จลีลาโดยรัถยาราชวัตร ไปยังเมรุมาศด้วยบริวาร แลเครื่องสักการบูชาหนักหนา พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้นิมนต์พระสงฆ์สบสังวาสหมื่นหนึ่ง ถวายพระราชทานเครื่องอัฐบริขาร ทักษิณาบูชาพระสงฆ์ทั้งปวงเป็นมโหฬาร"

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในยุคปลายสมัยอยุธยา สมเด็จพระเพทราชา โปรดให้แต่งการพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา[๒] ดังนี้

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อได้ปราบดาภิเษก พระชนม์ได้ ๕๑ พรรษา แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพนักงาน ให้แต่งการพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า พระเมรุมาศใหญ่สูง ๓ เส้น ขื่อ ๘ วา พระเมรุทิศพระเมรุแทรกขื่อ ๕ วา ให้อลังการประกอบแก้วกาญจนรจนาแนมแกมกระสันรุ่งเรืองอร่ามวโรภาส สำหรับขัตติยราชประเพณี แล้วจึงให้เชิญพระโกศทองคำ ซึ่งใส่พระบรมศพสู่มหาพิชัยราชรถอลงกตกอบด้วยสุพรรณมาศมณีศรี กระจ่างจับพรายพร้อมหลากหลายแลสลับเทียมด้วยอาชาไนยชาติม้าต้น ๒ คู่พู่จงกล สุวรรณกุดั่นดาษดวงเพชรมณีขนจามรีขาวลอองามห้อย ๒ หูทุกตัว จึงวิภูษนาอัสสาภรณ์พรายพรรณล้วนสุวรรณวิโรจน์ราย

---

(๑) *กรมศิลปากร,* **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน.** (กรุงเทพ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

(๒) กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม).** หน้า ๔๑๑-๔๑๒.

พลอยประดับสรรพทุกตัวสัตว์ แล้วอลงการประดับเครื่องสูงฉัตรจามรมาศดาษไปโดยขนัด พร้อมด้วยหมู่ราชบรรสัชแสนยากร มาตยามุขมนตรีทั้งคณานางบุเรจาริกราชนารีนางใน ครั้นได้มหุดิวารราชฤกษ์ดีดตีอึงอินทเภรีฆ้องชัย ทั้งแตรสังข์เสียงพิณพาทย์กึกก้อง เสียงคณานางก็ร้องร่ำโสกาลัย ละห้อยหวนครวญวิลาปรำพันต่าง ๆ ก็เคลื่อนมหาพิชัยราชรถไปสู่พระเมรุยังหน้าพระศพ มีเครื่องเล่นสมโภชพร้อมทั้ง ๗ วัน ๗ คืน พระสงฆ์สดับปกรณ์เสร็จ ถวายพระเพลิงแล้วอัญเชิญพระอัฐิเข้าสู่พระโกศเชิญมาไว้โดยที่อันสมควร จึงแห่พระอังคารไปลอยยังกระแสอุทกธารา"

และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน กล่าวว่าดังนี้

"จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดำรัสให้เจ้าพนักงานจัดแจงการจะเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศเสร็จแล้ว... ครั้นถึงวันอันได้มหาพิชัยฤกษ์แล้ว... อัญเชิญพระบรมโกศลงสู่เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย อันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตร บังรวิวรรณบังแซกไสว แห่แหนไปโดยลำดับชลมารควิถีลงไปยังกรุงเทพมหานครก่อน... ให้เชิญพระบรมโกศ ขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท แล้วดำรัสให้เจ้าพนักงานกะเกณฑ์ทำพระเมรุมาศแลการในพระราชวังในพระนครทั้งปวง...

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสให้เจ้าพนักงานเร่งทำการพระเมรุมาศซึ่งจะถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า โดยขนานใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก โดยสูงสองเส้นสิบเอ็ดวาศอกคืบ มียอดห้ายอด ภายในพระเมรุทองนั้นก็ประกอบไปด้วยเครื่องสรรพโสภณพิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยพระเมรุทิศ พระเมรุแทรก แลสามสร้างเสร็จ แลการพระเมรุมาศนั้น ประมาณแปดเดือนจึ่งสำเร็จ

ครั้นถึงวันเพ็ญ เดือนหก ปีกุน เบญจศก ได้มหาศุภนักขัตฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาปราสาทที่นั่งสุริยามรินทร์ ประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ อันอลังการด้วยสุวรรณรัตนวิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยเศวตบวรฉัตรขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังพระสุริยันบังแซกสลอน พลแตรงอน แตรฝรั่ง อุโฆษสังข์ นี่สนั่นบันลือลั่นด้วยศัพท์สำเนียงเสียงดุริยางคดนตรี ปี่กลองชนะประโคมครั่นครื้นกึกก้องกาหลนฤนาท แลรถสมเด็จพระสังฆราช สำแดงพระอภิธรรมกถา แลรถโปรยข้าวตอกดอกไม้ รถโยง รถท่อนจันทน์ แลรูปนานาสัตว์จัตุบาททวิบาททั้งหลาย หลังมีสังเค็ดใส่จีวรเป็นคู่ ๆ แห่ดูมโหฬารดิเรกพันลึก อธึกด้วยพลแห่แหนแน่นนัน เป็นขนัดโดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลัง พรั่งพร้อมด้วยท้าวเสนาบดีมนตรีมุขลูกขุน ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ล้วนแต่งกายนุ่งผ้าท้องขาวตรวยเชิงใส่ลำพอกเสื้อครุย แวดล้อมพระพิชัยราชรถ แลตามไปเบื้องหลังเป็นอันมาก ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน จึ่งขยายพยุหยาตราไปโดยรัถยาราชวัติ อันรายรื่นทรายสวาทตา ครั้นพระบรมศพถึงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ์ จึ่งทรง

พระกรุณาโปรดให้ตีฆ้องสัญญา ให้หยุดขบวนแห่ทั้งปวงหน้าหลัง แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพัชนีฝักมะขาม โบกสามทีให้ทิ้งทาน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ประจำต้นกาลพฤกษ์ ถวายบังคมลงสามลาแล้วก็ทิ้งทาน ครั้นทิ้งทานแล้วก็ให้ตีฆ้องสัญญา ให้ยาตราขบวนแห่ทั้งปวงไปถึงพระเมรุมาศ จึ่งเชิญพระบรมโกศเข้าประดิษฐานในพระเมรุทอง ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภช แลดอกไม้เพลิงต่าง ๆ แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์หมื่นหนึ่ง คำรบเจ็ดวัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูป สดับปกรณ์พระสงฆ์อีกสี่ร้อยรูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระยานุมาศ แห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งอัญเชิญพระโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้าย จระนำพระมหาวิหาร วัดพระศรีสรรเพชญดาราม[๑]"

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเพทราชา

สมเด็จพระเจ้าเสือ โปรดให้แต่งการพระบรมศพ สมเด็จพระเพทราชา ความกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หน้า ๔๑๗ - ๔๑๘ ความว่า

"...ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพนักงานให้แต่งการพระเมรุใหญ่เมรุทิศ เมรุแทรกอลังการประดับสำหรับขัตติยราชประเพณีเสร็จ ครั้นได้มหาพิชัยศุภมงคลแล้วก็เชิญพระโกศทองทรงพระบรมศพขึ้นสู่มหาพิชัยราชรถปิลันทนา พร้อมด้วยม้าต้นวิภูษณาอัสสาภรณ์เสด็จชักเคลื่อนมหาพิชัยราชรถอลังการประดับกายตามอย่างธรรมเนียม แห่หน้าแห่หลังฝูงคณานาฏนิกรพระสนมนางใน นุ่งเศวตพัสตรสไบโขมพัสตร ร้องรำพิไรครวญหวนเสียงสยองเย็นยะเยือกโทมนัสเดินตามพระศพ ครั้นถึงเชิญขึ้นสู่พระเมรุ พระสงฆ์สดับปกรณ์เป็นอันมาก เครื่องเล่นสมโภชพร้อมทั้ง ๗ วัน ๗ คืน ครั้นเสร็จ จึงดำรัสสั่งให้ทำพระโกศทองคำฉลองขึ้นใหม่ เชิญพระอัฐิลงไว้แล้วเชิญมาไว้โดยที่อันสมควร แต่พระโกศทองคำองค์เก่านั้น มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ให้ทำเป็นรูปเงินสองไพ จะไปบริจาคทานพระพุทธบาท และพระอังคารนั้นแห่ตามอย่างเอาไปลอยหน้าวัดสุทไธศวรรย์"

และความในหน้า ๔๔๒ กล่าวว่า

"ณ เดือน ๕ ปีมะแมตรีศก ศักราช ๑๐๖๓ (พ.ศ. ๒๒๔๔) จึ่งให้เชิญพระบรมศพขึ้นบนพระมหาพิชัยราชรถ แห่แหนเป็นกระบวนไปเข้าพระเมรุมาศ มีการมหรสพและพระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ สดับปกรณ์คำรบ ๓ วันตามอย่างทุกครั้ง แล้วถวายพระเพลิง เชิญพระอัฐิใส่พระโกศน้อย แห่เป็นกระบวนเข้ามาบรรจุไว้ท้ายจระนำพระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพชญ์..."

---

(๑) กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน**, หน้า ๔๘๘-๔๘๙ และ ๔๙๕-๔๙๗.

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน กล่าวว่า

"...แล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงาน จัดการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก กอปร์ด้วยเมรุทิศเมรุแทรก แลสามสร้างพร้อม แลการพระเมรุมาศนั้นกำหนด ๑๑ เดือนจึ่งสำเร็จ

ลุศักราชได้ ๑๐๖๐ ปีขาล สัมฤทธิศก เดือนสี่ ได้ศุภวารดิถีพิชัยฤกษ์ จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหาพิชัยราชรถแห่แหนเป็นขบวนไป เข้าพระเมรุมาศตามอย่างแต่ก่อน แลให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ แลมีการมหรสพต่าง ๆ ทุกประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่สิบหกระทา บูชาพระบรมศพ เป็นมโหฬารายิ่งนัก แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบเจ็ดวันแล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูปทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์อีกสี่ร้อยรูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระราชยาน แห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจระนำพระมหาวิหาร วัดพระศรีสรรเพชญดาราม(๑)"

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเจ้าเสือ หรือขุนหลวงสรศักดิ์

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน หน้า ๕๘๑ และ หน้า ๕๘๓-๕๘๔ กล่าวถึงการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าเสือ หรือขุนหลวงสรศักดิ์ดังนี้

"ในศักราช ๑๐๖๘ นั้น จึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แลพระราชวงศานุวงศ์ทั้งหลาย ก็กระทำชำระพระสรีรกิจโสรจสรง ด้วยน้ำสุคนธมาลาอันหอมขจรตลบองค์ แล้วทรงเครื่องราชาภรณ์พร้อมเสร็จ ก็อัญเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศกาญจนอลงกตรจนาด้วยมหาเนาวรัตนเรืองอร่าม ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งสุริยามรินทร์...

ลุศักราช ๑๐๖๙ ปีกุน นพศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชดำรัสสั่งให้ช่างพนักงานจับการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก สูงสองเส้นสิบเอ็ดวาศอกคืบ แลการพระเมรุทั้งปวงนั้นสิบเอ็ดเดือนจึ่งสำเร็จ ครั้นถึงผคุณมาศศุกรปักษ์ดิถี ณ วันอันได้พระมหาพิชัยฤกษ์ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือรถพระมหาพิชัยราชรถ แล้วแห่เป็นขบวนไปโดยรัถยาราชวัติเข้าสู่พระเมรุมาศตามอย่างแต่ก่อน แล้วให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ แลมีงานมหรสพ แลดอกไม้เพลิงต่าง ๆ แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์

---

(๑) เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๒-๕๕๓.

๑๐,๐๐๐ คำรบเจ็ดวัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูป ทรงสดับปกรณ์ พระสงฆ์อีกสี่ร้อยรูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระราชยานแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจระนำพระมหาวิหาร วัดพระศรีสรรเพชญดาราม"

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

พระราชพงศาวดารมิได้กล่าวถึงการจัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่มีเอกสารเก่า คือ **จดหมายเหตุงานพระบรมศพ ปีฉลู เบ็ญจศก** ได้บันทึกเรื่องเกี่ยวกับงานพระบรมศพ กล่าวไว้เฉพาะตอนท้ายงาน คือ การถวายพระเพลิง การบรรจุพระบรมอัฐิ และการลอยพระอังคาร มีความดังนี้

"จึงเชิญสมเด็จพระบรมโกศขึ้นบนพระเชิงตะกอน ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๓ โมงบาท ๑ ขุนโชติ นายแรมโหร ให้ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์แล้ว ครั้นเพลา ๔ โมง ๘ บาทจึงสำเร็จ เสด็จกลับมา ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ ต่อเพลาตี ๕ ทุ่มเพลิงสงบแล้ว พระราชโกษาแลขุนพิพิธสมบัติให้สนมพนักงานเอาหยวกเข้าประคองถ่ายเพลิงไว้แล้วให้สี่ตำรวจเอาฉากแผงเข้ามาบังเพลิงไว้ แล้วขุนบำเรอภักดีให้นายด้านลดเพดานหยวกลง จึงให้ชาวม่านเอาเพดานกำมะหยี่มาใส่ แลม่านใหญ่ประดับแว่นซึ่งเอาออกไปไว้นอกพระเมรุนั้นขึ้นผูกไว้ จึงชักม่านสองไขทั้งสี่ทิศ ครั้นรุ่งขึ้น ณ ๔ ฯ ๓ ค่ำ (วันพุธขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓) เพลาย่ำฆ้องเช้าแล้วสามบาท เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ พระเมรุทรงตักบาตรพระสงฆ์แลสดับกรณ์ร้อยรูป มีกระจาดร้อยหนึ่งด้วยแลพระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ครั้นเพลาหกบาทสรงพระอัฐิเชิญขึ้นพระบรมโกศใส่พานทอง พระราชโกษารับขึ้นพระพิไชยราชรถเพลา ๓ โมง ๕ บาทจึงเสด็จ แลเศษพระอังคารนั้นขุนพิพิธสมบัติห่อผ้าขาวใส่พานทองเชิญขึ้นพระยานุมาศสามคานตามพระพิไชยราชรถ มหาดไทยกระลาโหมเกณฑ์แห่ เมื่อแห่สมเด็จพระบรมศพออกไป ณ พระเมรุนั้น แลพระพิไชยราชรถโยงปรายข้าวตอกอ่านหนังสือ แลรูปสัตว์ทั้งนั้นแห่กลับไปตามกระบวน ครั้นพระพิไชยราชรถไปตรงหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงหยุดพระพิไชยราชรถไว้ จึงเชิญพระยานุมาศสองคานเข้ารับพระบรมโกศ ซึ่งใส่พระอัฐินั้นเข้าไปยังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เกณฑ์แห่แลเครื่องแห่นั้นแห่เข้าไป ครั้งถึงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วกลับออกมาแห่เศษพระอังคารลงไปเรือขนาน ณ ประตูท่าปราบ จึงเอาเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์เข้ามารับเศษพระอังคารแห่ไปตามกระบวน มหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์ไปลอย ณ วัดพุทไธสวรรย์ แลม่านใหญ่นั้นปิดไว้ทั้งสี่ทิศให้ฉันสามหาบสำเร็จการพระบรมศพ ณ ปีฉลู เบญจศกแต่เท่านี้ แลเครื่องประดับนอกพระเมรุนั้นแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว."

งานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงโยธาทิพ

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ได้กล่าวถึงการที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโปรดให้จัดงานพระศพ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงโยธาทิพ พระขนิษฐาในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความว่า สมเด็จ สมเด็จเจ้า

"ในปีนั้นเจ้าพระยักีกรมหลวงโยธาทิพ ทิวงคต ณ พระตำหนักริมวัดพุทไธสวรรย์นั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ให้ช่างไม้กระทำการเมรุ ขื่อยาวห้าวาสองศอก โดยสูงยี่สิบวาสองศอก แลพระเมรุทองกลาง แลการพระเมรุทั้งปวงนั้น หกเดือนเศษจึ่งแล้ว เชิญพระโกศทองขึ้นราชรถพร้อมเครื่องอลงกตแห่แหนเป็นอันมาก นำมาสู่พระเมรุทอง แลการที่บูชาให้ท่านทั้งปวง ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน สมโภชเจ็ดวัน การศพนั้นสำเร็จบริบูรณ์"(๑)

งานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าอภัย

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ได้โปรดเกล้าฯ กำหนดจัดงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จเจ้าฟ้าอภัย ดังนี้

"...จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐,๐๐๐ ให้ลดเสียเอาแต่ ๕,๐๐๐ ให้จับการทำพระเมรุ ๑๐ เดือน จึงสำเร็จ ครั้นเดือน ๔ ปีฉลู จึงได้เชิญพระบรมศพออกไปถวายพระเพลิง ณ พระเมรุแล้ว ทรงพระกรุณาตรัสว่าทำบุญน้อยนัก ไม่สบายพระทัย ให้นิมนต์พระสงฆ์ขึ้นอีก ๑๐๐๐ เป็น ๖๐๐๐ สดับปกรณ์ ๓ วันแล้วถวายพระเพลิง แล้วดับพระเพลิงเก็บพระอัฐิธาตุใส่พระโกศน้อย แห่เข้ามาบรรจุไว้ท้ายจระนำวัดพระศรีสรรเพชญ์..."(๒)

งานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ นอกจากจัดงานพระศพสมเด็จเจ้าฟ้าอภัยแล้ว พระราชพงศาวดารมิได้กล่าวถึงงานพระเมรุของพระบรมวงศ์องค์ใดอีก แต่มีหลักฐานเรื่อง จดหมายเหตุงานพระเมรุครั้งกรุงเก่า เรียกชื่อในต้นฉบับเดิมว่า *"กฎหมายสมเด็จพระบรมศพ"* กล่าวว่า

---

(๑) เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๐.

(๒) กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)**, หน้า ๔๕๕.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ โปรดให้จัดงานพระเมรุมาศ สมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นพระมเหสีซ้ายของสมเด็จพระเพทราชาและเป็นพระชนนีของเจ้าฟ้าตรัสน้อย เมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ทรงผนวชเป็นรูปชี ออกไปประทับอยู่ที่พระตำหนักใต้วัดพุทไธสวรรย์ ด้วยเจ้าฟ้าตรัสน้อยผนวชอยู่ที่วัดพุทไธสวรรย์ เสด็จอยู่มาจนในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สิ้นพระชนม์เมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๐๙๗ (พ.ศ. ๒๒๗๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ โปรดให้เชิญพระศพมาประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทในพระราชวัง แล้วโปรดให้ทำพระเมรุกลางเมืองแห่พระศพโดยกระบวนอย่างใหญ่ไปพระราชทานเพลิงที่พระเมรุนั้น

งานครั้งนั้นได้มีเจ้าพนักงานจดหมายเหตุงานไว้โดยละเอียดตั้งแต่วันสิ้นพระชนม์ เป็นต้นว่ามีการจัดตั้งพระศพ จัดพระเมรุ การแห่พระศพ การบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระเมรุ การพระราชทานเพลิงและแห่พระอัฐิกลับ เขียนไว้ตลอดจนแผนที่ตั้งพระศพและแผนที่พระเมรุ

ในสมุด *"กฎหมายสมเด็จพระบรมศพ"* เล่มนี้ ได้มีบันทึกจดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระรวมอยู่ด้วยอีกงานหนึ่ง แต่ฉบับขาดไม่สมบูรณ์เหลือเฉพาะตอนท้าย ซึ่งได้นำมาเรียบเรียงไว้ในลำดับข้างต้นเรื่องนี้แล้ว

กฎหมายงานพระบรมศพครั้งกรุงเก่า[๑]

วัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ (วันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖) จุลศักราช ๑๐๙๗ (พ.ศ. ๒๒๗๘) ปีเถาะสัปตศก เพลาย่ำฆ้องแล้ว ๓ บาท สมเด็จพระรูปเจ้า [๒]เสด็จนิพพาน ณ วัดพุทไธสวรรย์ เสด็จพระราชดำเนินลงไป ณ พระศพ จึงทรงพระกรุณาสั่งว่าให้เชิญพระบรมศพขึ้นไปไว้ ณ พระที่นั่งจักรวรรดิไพชนต์

---

(๑) กรมศิลปากร, **เรื่องสมเด็จพระบรมศพ**, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๙). ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า สุธาสิโนทัย เทวกุล ท.ว.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๙.

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ในหนังสือเทศาภิบาลเล่ม ๑๐ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

พิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานศพ อำมาตย์เอก พระยาทวาราวดีภิบาล (แจ่ม โรจนวิภาต) พ.ศ. ๒๔๕๙

พิมพ์ครั้งที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าสุธาสิโนทัย เทวกุล พ.ศ. ๒๕๐๙

(๒) สมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นพระมเหสีฝ่ายซ้ายของสมเด็จพระเพทราชา เมื่อจะสิ้นพระชนม์ทรงผนวชเป็นชีจึงเรียกในหนังสือนี้ว่า พระรูป

มหาปราสาทนั้น แลพระธรรมากราบทูลพระกรุณาด้วยการจะตั้งเครื่องพระมหากฐิน(๑) สำหรับการพระบรมศพ แลคนแห่แลจะหามพระยาอนุมาศนั้นน้อยมิครบการ จึงทรงพระกรุณาสั่งว่าให้วานเอาล้อมพระราชวังหกสิบคน แบ่งให้ข้างพระอภิรมย์ ๓๐ พระราชยาน ๓๐ รวม ๖๐ คน(๒) แลที่จะตั้งเครื่อง ณ พระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็ให้ตั้งไว้ตามสมควรเถิด

ประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ์ไพชยนต์มหาปราสาท

ครั้น ณ วัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ (วันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๖) เพลาบ่ายแล้วโมง ๑ เสด็จพระราชดำเนินลงไปเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมศพ ครั้นเพลาบ่ายย่ำฆ้องชาวที่จึงเชิญพระเสลี่ยงเงิน(๓) เข้ามารับพระบรมโกศลงพระยานุมาศสามคานซึ่งตั้งอยู่ ณ เรือพระที่นั่งนั้น แล้วจึงเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่เป็นกระบวนมาตามทางชลมารค ล้นเกล้าล้นกระหม่อมก็เสด็จพระราชดำเนินมาด้วย ครั้นถึงฉนวนประทับเรือ ณ ท่าปราบ(๔)แล้ว จึงทรงพระกรุณาสั่งให้เชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้ว แลเรือพระที่นั่งซึ่งล้นเกล้าล้นกระหม่อมทรงมานั้น ถอยลงไปประทับ ณ ขนานประจำท่าพระราชวังหลวง แลขุนทิพไพชนต์คุมพระราชยานทองลงไปรับเสด็จ จึงเชิญเครื่องสิบแปดอย่างกลางแห่พระเสด็จไปหน้าจวนทหารในไปเข้าประตูท่าปราบตามสมเด็จพระบรมศพ ถึงพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทแล้ว เสด็จขึ้นเกยฝ่ายขวาแต่สมเด็จพระบรมนั้นชาวที่เชิญพระเสลี่ยงเงิน, ชาวเครื่องไปรับสมเด็จพระบรมศพจากพระยานุมานขึ้นบนร้านม้าซึ่งสี่ตำรวจทำไว้ข้างพระที่นั่งนั้น ล้นเกล้าฯ เสด็จขึ้นเกยฝ่ายขวาแล้ว เสด็จออกมาให้เชิญสมเด็จพระบรมศพเข้าไปในพระที่นั่ง ตั้งเหนือพระเบญจาแล้ว จึงเชิญเครื่องพระอภิรมย์ ๕ ชั้นเข้าตั้ง ๓ ด้านเป็นเครื่องสูง ๔ คู่ แลฐานเครื่องนั้นเป็นพนักงานสี่ตำรวจ การขาดได้เอามาตั้ง มีแจ้งอยู่ในแผนที่พระที่นั่งจักรวรรดินั้นแล้ว ครั้นเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเบญจาสำเร็จแล้ว ล้นเกล้าฯ จะได้เสด็จฯ กลับออกไปประตูท่าปราบดุจเสด็จฯ มานั้นหามิได้ แลชาววังเชิญพระเสลี่ยงงา(๕)เข้าไปรับเสด็จฯ ณ เกยหลังพระที่นั่งจักรวรรดิฯ ออกประตูหลังพระที่นั่งจักรวรรดิฯ มาตามทางเสด็จฯ เข้าไปข้างใน และเครื่องแห่นั้นหยุดอยู่แต่ต้นมะเกลือแล้วเสด็จฯ ไปตามท้องฉนวนข้างใน ลงเรือพระที่นั่ง ณ ขนานประจำท่าเสด็จฯ ออกมาพระราชวังบวรฯ ทีเดียว ครั้นถึงวันพระ ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เสด็จฯ เข้าไปปรนนิบัติพระสงฆ์เสมอวันละ ๓๐ รูป แลพิเศษจึงมาตั้งเทียบสำรับหน้าโรงช้างฝ่ายซ้าย

---

(๑) ที่เรียกเครื่องพระมหากฐินในหนังสือนี้ หมายความว่าเครื่องสูง คือ อภิรุม ชุมสาย แลบังแทรก รวมกัน

(๒) การที่ถึงกราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติเรื่องเกณฑ์แห่ขาด ๖๐ คน ชวนให้เห็นว่าในครั้งนั้นผู้คนรับราชการจะบกพร่องมิใช่น้อย

(๓) พระเสลี่ยงก็เห็นจะทำนองที่เรียกว่าพระเสลี่ยงหิ้ว แต่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏว่ามีเสลี่ยงเงิน

(๔) ท่าเจ้าปราบนั้นอยู่ทำนองท่าขุนนางในกรุงเทพฯ

(๕) พระเสลี่ยงงาเห็นจะอย่างเดียวกับเสลี่ยงที่เจ้านายทรงในกรุงเทพฯ นี้ สำหรับทรงในพระราชวัง ด้วยเล็กกว่าพระราชยาน

อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุ

แลอยู่ ณ วัน ๑ ฯ ๓ ค่ำ (วันอาทิตย์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓) ปีเถาะสัปตศก พระยาอภัยมนตรี ผู้ว่าที่สมุหนายก รับพระราชโองการฯ สั่งว่า ฤกษ์จะได้เชิญสมเด็จพระบรมศพเจ้ากรมหลวงโยธาเทพมาจากพระที่นั่งจักรวรรดิไปยังพระเมรุ ณ วัน ๕ ฯ ๓ ค่ำ (วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓) เพลารุ่งแล้ว ๔ บาท ให้เจ้าพนักงานแต่งการไว้ให้ครบจงทุกพนักงาน แล ณ วัน ๖ ฯ ๓ ค่ำ (วันศุกร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓) หลวงเทพอรชุณกราบทูลพระกรุณาฉลองว่า เมื่อล้นเกล้าฯ จะเสด็จฯ เข้าไปอยู่แรมถวายพระเพลิงนั้น แลพระที่นั่งจักรวรรดิเชิญสมเด็จพระบรมศพอยู่แล้ว แลจะแต่งที่รับเสด็จ ณ พระที่นั่งองค์ใดแล้วแต่จะทรงฯ จึงทรงพระกรุณาฯ สั่งหลวงเทพอรชุณว่า พระที่นั่งจักรวรรดินั้นสมเด็จพระบรมศพอยู่แล้ว ก็ให้แต่งที่ ณ ตำหนักตึกที่พระปรัศว์ซ้ายนั้นก่อน(๑) แลจะได้เสด็จฯ ไปอยู่แรมหามิได้ แต่ให้เตรียมเสื่อเตรียมพรมไว้ให้พร้อม ครั้นเพลาเชิญสมเด็จพระบรมศพออกจากพระที่นั่งจักรวรรดิแล้ว ให้เจ้าพนักงานมาแต่งที่รับเสด็จฯ ณ พระที่นั่งจักรวรรดิตามอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมศพ ณ ปีฉลูเบญจศกนั้น แลซึ่งจะปลูกพระที่นั่งเย็นแลพระตำหนักแลเรือนพระราชทานแลโรงพิเศษโรงน้ำร้อนนั้น ให้ทำตามแผนที่เมื่อครั้งปีฉลูเบญจศก(๒)นั้นเถิด

แลครั้นการสำเร็จแล้ว อยู่ ณ วัน ๓ ฯ ๑๒ ๓ ค่ำ (วันอังคาร ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓) เกณฑ์ให้นายศรีเถียร นายจำนง นายเจษฎา แต่งที่ ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ ให้นายปลัดวังขวา ขุนมหามณเฑียรแลหมื่นจงซ้าย นายปลัดวังซ้าย สารวัดตรวจตรา ดูการให้แต่งที่รับเสด็จ แลคนเข้าอยู่รักษาประตูแลการทั้งปวง อนึ่งเกณฑ์ให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร คุมพนักงาน เสื่อ พรม ม่าน เบาะแต่งที่ในพระเมรุ แลขุนบำเรอภักดิเอาแผนที่ครั้งสมเด็จพระบรมศพ ณ ปีฉลูเบญจศก ศักราช ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖) ปีนั้นไปดูให้ผูกม่านที่ใหญ่ทิศอุดรทางเสด็จฯ ออก พระสงฆ์นั้นผูกม่านแพรพื้นขาวปักทองแกมไหมเบญจพรรณผูกสองไข แลม่านนั้นสั้นจึงเอาช่องกุฎอย่างดีต่อริมเสาทั้งสองข้าง แลสายม่านไขนั้นไว้ข้างเสาหน้าฉานตะวันออกฝ่ายซ้าย แลม่านข้างที่ทั้งสองข้างนั้น ม่านช่องกุฎผูกแต่เสาพระเมรุ แล้วผูกเสามุขประตูพระเมรุไปร่วมเอาเก็จประตูทิศอุดรนั้นทั้งสองข้าง แลม่านซึ่งผูกต่อมาถึงประตูพระเมรุนั้นผูกม่านหน้ากากพื้นแดงสองข้าง แลม่านสลักทางเสด็จฯ ชั้นในนั้นผูกม่านมะชลิปต่ำอย่างดีสองไข แลชั้นนอกนั้นผูกม่านลายฉีกพื้นขาวสองไข แลจะได้มีเพดานผ้าขาวในที่ด้วยหามิได้ แลผูกม่านต่อหน้าฉานฝ่ายซ้ายตรงที่เฝ้านั้นเลี้ยวออกตามเก็จเอาประตูมุขทิศบูรพ์ ม่านช่องกุฎพื้นต่าง ๆ กัน แลผูกม่านเชิงพระเมรุปลายที่เฝ้าเลี้ยวย่อไปตามเก็จถึงประตูทิศบูรพ์นั้น ม่านจะเลียก

---

(๑) ตำหนักตึกที่พระปรัศว์ซ้าย ถ้าหมายความว่า พระปรัศว์ซ้าย ๆ อยู่ระหว่างพระที่นั่งวิหารสมเด็จกับสรรเพ็ชญ์ปราสาท ถ้าหมายความว่าตำหนักตึกหลังพระปรัศว์ซ้ายอยู่ตรงที่พลับพลาตรีมุขใหม่เดี๋ยวนี้

(๒) พระเมรุปีฉลูเบญจศกนั้น คือพระเมรุพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

แลม่านวงเดือนพื้นแดง ผูกม่านที่ใหญ่ฝ่ายขวาเป็นที่ข้างในสองผืน แลม่านสลักที่ข้างในสามแห่ง แลผูกม่านประตูทิศประจิม แลประตูทิศทักษิณนั้นผูกประตูแลสองชั้นม่านจะเลียกแหวกหาสายไขมิได้ แลผูกม่าน ณ เสาพระเมรุ ต่อม่านวงเดือนเลี้ยวมาถึงม่านผูกประตูทิศทักษิณ ฝ่ายตะวันตกม่านลายฉีกพื้นขาวซับขาวนั้นพระคลังในเอามาส่งให้ชาวม่านผูก ๘ ผืน แลม่านผูกเชิงพระเมรุแต่มุขประตูทิศทักษิณข้างตะวันออกเลี้ยวย่อตามเก็จมาถึงประตูมุขพระเมรุทิศบูรพ์ข้างใต้นั้น ชาวม่านไปยืมม่านรูปเทวดามาแต่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์มาผูกริมมุขข้างเหนือนอกม่านแถวเฝ้านั้นผืนหนึ่งด้วย ประสมกับม่านจะเลียกซึ่งผูกเชิงพระเมรุนั้น แลม่านสลักประตูทิศบูรพ์ชั้นนอกชั้นในนั้น ม่านลายฉีกพื้นขาวแหวกมิได้มีสายไขหามิได้ อนึ่ง ผูกม่านในพระมณฑปพระเมรุที่เสาแฝดล้อมพระเบญจาทิศอุดรแลทิศบูรพ์นั้น ผูกม่านแพรพื้นเขียวน้ำเงินปักทองแกมไหมเบญจพรรณประดับแว่น แลม่านผูกทิศทักษิณแลทิศประจิมนั้นม่านพื้นแดงปักทองแกมไหมเบญจพรรณประดับแว่นเหมือนกัน แลผูกม่านนั้นด้วยสายด้ายมีสียูตรึงต้นเสากลางเสา แลสอดสายม่านเข้าในสียูกลางเสาผูกไขอย่างผูกพระที่นั่งออกโรง(๑) ณ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท แลจะได้เอาราวเหล็กต่างสายม่านใหญ่ ดุจหนึ่งครั้งสมเด็จพระบรมศพปีฉลูเบญจศกนั้นหามิได้ ครั้นผูกม่านแล้วรูดผูกเข้าไว้กับเสาพระเมรุ ๔ ทิศ แลตรึงสียูผูกม่าน ณ เสาพระเมรุนั้นสูง แลเพดานกำมะหยี่พื้นแดงปักทองสละปะตุ่นอย่างเทศซึ่งผูกในพระเมรุนั้นสูงพ้นม่านพระเมรุขึ้นไป

แลครั้น ณ วันที่ ๔ ฯ ๓ ค่ำ (วันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓) สี่ตำรวจแลสนม ตำรวจนอกเชิญพระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธาร แลพระพิไชยราชรถโยง รถปรายข้าวตอก รถอ่านหนังสือ มาตั้งตามกระบวนหน้าประตูตัดขวา(๒) ครั้นเพลาบ่ายแล้วโมง ๑ เสด็จมาแต่พระราชวังบวรฯ จะได้อยู่แรมหามิได้ ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๓ โมง เสด็จกลับออกไปพระราชวังบวรฯ ต่อเพลาตี ๑๑ ทุ่มจะรุ่งขึ้น ณ วัน ๕ ฯ ๕ ๓ ค่ำ (วันพฤหัสขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓) เสด็จฯ มาแต่พระราชวังบวรฯ ขุนทิพไพชนต์คุมพระเสลี่ยงงาลงไปรับเสด็จ ณ ขนานน้ำประจำท่าพระราชวังหลวง จึงเสด็จขึ้นมาตามพระฉนวนใหญ่(๓) ออกฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกยข้างในนั้นได้แห่แต่บังพระสูรย์แลเครื่องพระอภิรุมนั้นจะได้แห่ด้วยหามิได้ ครั้นเพลารุ่งแล้ว ๔ บาท ชาวที่มารับเอาพระเสลี่ยงเงินต่อชาวเครื่องเข้าไปเชิญสมเด็จพระบรมโกศ(๔) ขึ้นบนพระเสลี่ยงเงินแล้วจึงเคลื่อนลงจากพระที่นั่งจักรวรรดิ จึงเป่าแตรสัญญา แล้วให้ตีฆ้องตีกลองประโคมอยู่ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทจึงแห่มาตามประตูฝ่ายซ้าย ๕ คู่ ครั้นถึงพระยานุมาศสามคานแล้ว จึงเชิญสมเด็จพระบรมโกศลงจาก

---

(๑) พระที่นั่งออกพระโรง เห็นจะหมายว่า มุขเด็จ

(๒) ประตูตัดขวา เข้าใจว่าประตูสกัดกำแพงพระราชวังกับกำแพงพระนคร ข้างตะวันออก

(๓) พระฉนวนใหญ่นี้ ตั้งแต่ประตูฉนวนน้ำ ตลอดไปทางหลังพระมหาปราสาทยังมีรอยถนนอยู่ ทางเสด็จในพระราชวังครั้งกรุงเก่าทำฉนวนมีหลังคาแทบทั้งนั้น ในพระราชวังบวรฯ กรุงเทพฯ ยังเอาอย่างมาทำ

(๔) ในหนังสือนี้เรียก พระโกศ หมายว่าลองใน เรียก พระลอง หมายว่า พระโกศที่ประกอบนอก

พระเสลี่ยงแล้ว พระราชโกษา ชาวพระมาลา ชาวพระภูษา จึงเชิญพระลองเข้าประกับพระบรมโกศ แลสนมตำรวจนอกยืมพระยานุมาศ, เสลี่ยงงา, สำหรับพระราชทานนั้นต่อชาวเครื่อง เจ้ากรมหมื่นอินทรภักดี(๑) ทรงพระยานุมาศโยง แลพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นจิตรสุนทร ทรงพระยานุมาศปรายข้าวตอก แลพระสังฆราชาขี่เสลี่ยงงาอ่านหนังสือ แลนายชาวพระคลังเอาผ้าขาวโยงมาส่งให้พระราชโกษาผูกแล้วจึงเชิญพระยานุมาศ แลคู่แห่ ๒๕ คู่ ซึ่งนายปลัดวังขวาตรวจไว้นั้น เข้าบรรจบเป็น ๓๐ คู่แห่มาตามกระบวน ล้นเกล้าฯ เสด็จฯ ลงพระราชยานทอง ณ เกยฝ่ายขวา แห่เลี้ยวมาหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิฝ่ายซ้าย ตามสมเด็จพระบรมศพมาถึงพระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธารแล้ว ชาวพระมาลาจึงเชิญพระเสลี่ยงเงินเข้ารับสมเด็จพระบรมโกศขึ้นพระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธารแล้ว จึงเชิญพระลองซึ่งขุนอินทรช่างทอง, หมื่นมไหสวรรย์, ช่างทองมีชื่อเลว, ตั้งไว้บนพระยานุมาศนั้นประกับพระบรมโกศแล้ว ชาวพระมาลารับเอาสายไหมซึ่งสนมซ้ายขวาเบิกมาให้นั้นผูกระยางพระบรมโกศ แลพระราชโกษานั่งหน้า แลนายชาวพระมาลานั่งหลังพระมหาพิไชยราชรถ แลเกณฑ์แห่ ๒๕ คู่ ซึ่งแห่มานั้นเข้าบรรจบด้วยกันกับเกณฑ์แห่ทั้งปวง ซึ่งมหาดไทย กระลาโหม, เกณฑ์ตรวจเตรียมอยู่หน้าพระมหาพิไชยราชรถนั้น

ครั้นพร้อมกันแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งให้พระท้ายน้ำผู้เป็นเจ้าพนักงานตีกลองสัญญา แล้วจึงเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่ไปตามกระบวน ครั้นถึงต้นกัลปพฤกษ์พระคลังวิเศษต้นมือ ๒ ต้นนั้น หลวงไชยมนตรีว่าที่มหามนตรีตีฆ้องสัญญาให้หยุดพระมหาพิไชยราชรถแล้ว ข้าทูลละอองฯ เกณฑ์แห่ทั้งปวงกลับหน้ามากราบถวายบังคมสงบอยู่ แต่มหาดเล็กถือพระแสงแลอินทร์พรหมชาวเครื่องพระอภิรมย์นั้น ยืนกลับหน้าเข้ามาถือเครื่องประนมมือยืนอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดพัชนีให้ทิ้งทานสิ้นทั้ง ๒ ต้นแล้ว, พระท้ายน้ำจึงตีกลองสัญญาแล้วเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่มาตามกระบวน ครั้นถึงต้นกัลปพฤกษ์ พระคลังในใกล้พลับพลานักเสด็จ ๆ (๒) เฝ้าอยู่บนพลับพลา จึงตีฆ้องสัญญาหยุดลงให้ข้าทูลละอองฯ เกณฑ์แห่ทั้งปวงนั้นกราบถวายบังคมสงบอยู่ตามกระบวน แล้วทรงพระกรุณาโปรดพัชนีให้ทิ้งทานอีก ๒ ต้นสำเร็จแล้ว จึงตีกลองเชิญสมเด็จพระบรมศพไปถึงพระเมรุ จึงตีฆ้องหยุดพระมหาพิไชยราชรถไว้ตรงหน้าประตูพระเมรุทิศบูรพ์ แต่เพลาเช้าโมง ๑ สี่บาท แลพระราชโกษาชาวพระมาลา จึงเชิญพระลองออกจากพระบรมโกศแล้ว ชาวที่ชาวพระมาลาจึงเชิญพระเสลี่ยงเงินเข้ารับสมเด็จพระบรมศพไปในพระเมรุแล้ว เวียนนอกเสาแฝดสามรอบแล้ว จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเบญจาแล้วเชิญพระลองประกับเข้าไว้

แลขุนพรหมวิจิตร ขุนเพชวะกรรม์ แลช่างมีชื่อ เอาฉัตรแก้ว, ฉัตรปวะหล่ำ, ฉัตรทองอังกฤษ, ออกมาประดับ แลพันทองจึงเชิญเครื่องพระมหากฐินเข้าตั้งในพระเมรุ ๒๘ องค์ แลตั้งเครื่องชุมสาย ๔ มุมพระเบญจา แลทิศอาคเณย์, ทิศหรดี, ๒ ทิศนี้สีแดง แลพายัพ, อิสาณ, ๒ ทิศนี้สีใบตอง แลเครื่อง

---

(๑) กรมหมื่นอินทรภักดีองค์นี้สงสัยกันอยู่ ไม่แน่ใจว่าจะเป็นเจ้านายในรัชกาลไหน สันนิษฐานกันไว้ว่า จะเป็นเจ้าพระพิไชยสุรินทร ที่สมเด็จพระเพทราชามอบราชสมบัติพระราชทาน

(๒) นักเสด็จนี้เป็นเจ้านายผู้ใหญ่กรุงกัมพูชา เข้ามาเฝ้าฤๅเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุง ประหลาดอยู่หน่อยที่ในจดหมายเหตุนี้ว่าเฝ้าอยู่บนพลับพลา ที่เรียกว่าพลับพลา เห็นจะเป็นโรงพื้นเตี้ย ๆ อยู่ไม่ห่างดิน

พระอภิรมย์ตั้งทิศบูรพ์ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสีเขียวคู่ ๑ บังแทรกสีเหลืองปูทองคู่ ๑ สีดำปูทองคู่ ๑ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสีเหลืองปูทองคู่ ๑ เครื่องชุมสายสีแดงคู่ ๑ สีใบตองคู่ ๑ สองคู่ เข้ากันตั้งทิศบูรพ์ ๖ คู่ แลเครื่องตั้งทิศทักษิณ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสีใบตองคู่ ๑ บังแทรก แพรเหลืองปูทองคู่ ๑ ชุมสายสีเหลืองปูทองคู่ ๑ รวม ๓ คู่ แลเครื่องตั้งทิศประจิม พระอภิรมย์ ๕ ชั้น สีเหลืองปูทองคู่ ๑ สีน้ำเงินคู่ ๑ รวม ๒ คู่ แลเครื่องตั้งทิศอุดร พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสีแพรเขียวน้ำเงินคู่ ๑ เข้ากันเป็นเครื่องตั้งในพระเมรุ ๒๘ พระองค์ แลฐานเครื่องนั้นจำหลักกลีบบัวปิดทองคำเปลว แลราวเทียนจงกล แลเตียงแว่นฟ้า แลเตียงสำหรับเทศนา แลฉากแผงสำหรับบังเพลิงนั้น เป็นพนักงานสี่ตำรวจนายด้านพระเมรุเอามาส่งให้พนักงานชาวพระมาลา ชาวเครื่องสนมศุภรัต ตั้งแต่งตามพนักงาน แลโคมเขาแพะซึ่งแขวนหว่างเครื่องนั้น เป็นพนักงานหมื่นภาชนะพระคลังในเอามาส่งให้ขุนอินทราทิตย์สนม ๆ ได้ตาม แลขุนภูเบศร์นุรักษ์ ขุนสุเรนทรักษา ชาวที่ยกราวจงกลมาตั้งนอกม่านใหญ่หน้าพระที่นั่งราว ๑

แลทรงพระกรุณาฯ ว่าแต่งที่แลผูกม่านมุขทิศอุดรนั้นผิด จึงทรงพระกรุณาฯ เรียกเอาแผนที่ไปทอดพระเนตรแล้ว ทรงพระกรุณาฯ ว่าแผนที่ ณ ปีฉลูเบญจศกนั้นผิดเพี้ยนอยู่ แลผูกม่านแต่ริมฝ่ายซ้ายมาที่เฝ้าแล้วเลี้ยวตามเก็จออกไปเอามุขเก็จประตูทิศบูรพ์นั้นผิด พระสงฆ์นั่งฉันสดับปกรณ์นั้นแคบผิดที่ อนึ่ง ทอดที่เฝ้าในม่านนั้นก็ผิดที่หนึ่งอีกเล่า อนึ่ง ผูกม่านในที่แต่เสาพระเมรุใหญ่ไปผูกเสามุขพระเมรุทิศอุดรแล้วไปผูกเสาเก็จมุขประตูพระเมรุให้เป็นตรวยมิได้ตรงเป็นเหลี่ยมนั้นก็ผิดอีกแห่งหนึ่ง อนึ่ง ม่านทิศข้างใต้นั้นก็มิได้ผูกเลี้ยวไปตามเก็จ แลผูกแต่เสาพระเมรุขึงตรงไปถึงแผงพระเมรุทีเดียวให้ที่ข้างในแคบก็ผิดอีกแห่งหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาฯ สั่งจมื่นไวยวรนารถว่า ให้ผูกม่านในที่นั้นตรงออกไปนอกเสามุข แลให้ผูกม่านสลักที่เฝ้า แลผูกม่านต่อที่ใหญ่ไปถึงที่เฝ้านั้นอย่าให้เลี้ยวไปตามเก็จเลย ให้ผูกขึงตรงไปเอาเหลี่ยมเก็จมุขประตูทิศบูรพ์ทีเดียว อนึ่งที่เฝ้านั้นให้ทอดนอกม่านสลักข้างที่ใหญ่นั้น อนึ่งม่านทิศทักษิณนั้นอย่าให้ผูกตรงออกไปอย่างแผนที่เก่านั้นเลย แลให้ผูกเลี้ยวไปตามเก็จแล้วขึงตรงไปผูกเอาเหลี่ยมประตูทิศทักษิณทีเดียว แลที่ข้างในจะอยู่นั้นจึงจะได้กว้างกว่าผูกม่านแต่ก่อน แลให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร แต่งที่แลปูเสื่อพรมอย่างต่ำอย่างสูง แลผูกม่านรับเสด็จพระราชดำเนินตามจมื่นไวยวรนารถรับสั่งนั้น จะได้ทรงพระกรุณาตำหนิประการใดหามิได้นั้นแจ้งอยู่ในแต่งที่ใหม่นั้นแล้ว

บำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศ

แลเมื่อวันแรกเชิญเสด็จพระบรมศพไปถึงพระเมรุนั้น เพลาเช้า ณ วัน ๕ ๑๔ ๓ ค่ำ (วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓) พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานฉันสดับปกรณ์หามิได้ แลครั้นเพลาเช้าโมงหนึ่งกับเจ็ดบาท เสด็จกลับเข้ามาตามฉนวนประตูนครไชย(๑)มาอยู่พระที่นั่งจักรวรรดิ แลจะได้

---

(๑) ประตูนครไชย เป็นประตูพระราชวังชั้นนอก อยู่ด้านใต้

เสด็จอยู่ ณ พระปรัศว์ฝ่ายซ้ายซึ่งทรงพระกรุณาฯ สั่งให้แต่งไว้รับเสด็จนั้น หามิได้ ครั้นเพลาบ่าย แล้วโมง ๑ สามบาท เสด็จออกไป ณ พระเมรุนั้น พระสังฆราชถวายพระธรรมเทศนาแจงหัสนัยในพระเมรุ พระครูเทพมงคลนำมาติกา ๑ อันดับวัดมหาธาตุคู่สวด ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรมเทศนาแล้วพระสงฆ์สดับปกรณ์ ราชาคณะ ๒๐ อธิการสมถะ ๒๓ อธิการปริยัติ ๑๗ รวม ๖๐ รูป ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง เสด็จกลับเข้ามาแรม ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นเพลาค่ำเสด็จออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง(๑)

ครั้น ณ วัน ๖ ๑๕ ๓ ค่ำ (วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓) เพลาย่ำฆ้องรุ่งแล้ว ๔ บาท เสด็จฯ ออกไปปรนนิบัติพระสงฆ์รับพระราชทานฉันในพระเมรุ ๔๐ สามสร้างตะวันออก ๖๐ รวม ๑๐๐ รูป แลพระสงฆ์นั้นนั่งในพระเมรุ ๓ แถว แลเมื่อพระสงฆ์จะฉันนั้นให้ยกรูปเทวดาเข้ามาตั้งไว้ในเครื่อง แลบาตรตั้งข้างใน ๔๐ บาตรนั้นส่งออกมาข้างหน้ายกถวายพระสงฆ์ฉันในพระเมรุ แลบาตรตั้งข้างหน้า ๖๐ บาตรนั้น ถวายพระสงฆ์ฉันสามสร้างทีเดียว แลพระสงฆ์ฉันทั้งสองตำบลเป็นพระสงฆ์ ๑๐๐ รูป แลสำรับของคาว ๔๐ นั้นมีสำรับมุก ๖ สำรับ สำรับของฉัน ๔๐ นั้น มีสำรับมุก ๒ สำรับ (นอก) นั้นมีแต่ปากบาตร(๒) แลจะได้มีกระจาดด้วยหามิได้ อนึ่ง เกณฑ์ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทปรนนิบัติ แลรับบาตรส่งบาตรเป็นสองเหล่า แลพระสงฆ์ซึ่งรับพระราชทานฉัน ณ สามสร้างนั้น ให้นิมนต์เข้าไปในพระเมรุบรรจบกันกับพระสงฆ์ ๔๐ รูปนั้น เป็นพระสงฆ์ ๑๐๐ รูปด้วยกันจึงสดับปกรณ์ ๆ สำเร็จแล้วจึงถวายไทยทาน

ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ เสด็จฯ กลับมา ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ จึงทรงพระกรุณาฯ สั่งให้นายสิทธิมหาดเล็กถามชาววัง, พิเศษ, ว่าเตียบมุกน้อย อนึ่ง ทรงพระกรุณาฯ สั่งพระยาอภัยมนตรีผู้ว่าที่สมุหนายกว่าในพระเมรุนั้นมืดนัก ให้แหวะช่องเก็จข้างบนแต่พอเสมอเพดาน แลแหวะกว้างยาวแจ้งอยู่ในแผนที่นั้น

ครั้นเพลาโมง ๑ สามบาท เสด็จฯ ออกไปพระเมรุ พระธรรมโคดมถวายพระธรรมเทศนาแจงสหัสนัย พระมหามงคลเทพนำมาติกา ๑ คู่สวดอันดับวัดโคกแสง ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรมเทศนา จึงสดับปกรณ์แล้วชักผ้า เป็นพระสงฆ์ราชาคณะ ๑๘ อธิการสมถะ ๒๕ อธิการปริยัติ ๑๗ รวม ๖๐ รูป สำเร็จเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง ๘ บาท เสด็จกลับมา ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ

---

(๑) เสด็จออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิงที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ซึ่งทำนองเดียวกับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ที่กรุงเทพฯ

(๒) ที่ว่ามีแต่ปากบาตร ตรงนี้ควรเข้าใจว่า ลักษณะการเลี้ยงพระครั้งกรุงเก่า แม้ในงานหลวง ไม่มีสำรับเลี้ยงพระหมดทุกองค์ ที่ไม่มีสำรับ พระฉันคาวหวานจากของฝาบาตร ธรรมเนียมเลี้ยงพระแต่โบราณ คงใช้ฝาบาตรใส่กับข้าว ของหวานเป็นปรกติ ที่มีสำรับนั้นเป็นอติเรก

ครั้นเพลาค่ำเสด็จออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง ณ มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นจุดดอกไม้เพลิงสำเร็จแล้วเสด็จขึ้น แล้วเสด็จออก ณ เตียงเงินตั้งหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิฝ่ายซ้ายนั้น ข้าทูลละอองเฝ้าพร้อมกันอยู่

ครั้นเพลาทุ่มมีเศษเพลิงไหม้ ณ ศาลาไทยทานพระคลังในและโรงสังเค็ดโรงหนึ่ง ฉัตรเบญจรงค์คัน ๑ ตั้งตรงหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์นั้น เสด็จออก ณ มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ทอดพระเนตรให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทดับเพลิง จึงปิดประตูพระราชวังแลประตูนครไชยไว้มิให้คนเดินลุมเล้าเข้าออกไปมาได้ ครั้นเพลา ๒ ทุ่มเพลิงจึงดับสำเร็จแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งให้ผ่อนเอาราชวัตรและฉัตรรายทางตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดินั้นไปตั้งแทน

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ฯ ๓ ค่ำ (วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓) เพลา ๔ บาทเสด็จพระราชดำเนินออก ณ พระเมรุ พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐๐ รูป มีแต่ปากบาตรแลกระจาด ๑๐๐ จะได้รับพระราชทานฉันด้วยหามิได้ ครั้นเพลาโมง ๑ จึงเสด็จกลับมา ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ แล้วพระราชสมบัติเชิญแก้วสุรกาญจน์ใส่พานทองตะลุ่มเงินรองออกไป ณ พระเมรุ พระศรีมโหสถ ส่องเอาเพลิงฟ้า(๑) แล้วนายมีใจภักดิสนมเบิกเอาโคมเงินเหลี่ยมเป็นมณฑป แลเทียนเลี้ยงเพลิงฟ้าไว้ในพระเมรุ ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๖ บาท เสด็จฯ ออกไป ณ พระเมรุ พระธรรมไตรโลกถวายพระธรรมเทศนาแจงสหัสนัยนั้น พระครูเทพมงคลนำมาติกา ๑ คู่สวดอันดับวัดรามาวาส ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรมเทศนาจึงสดับปกรณ์ถวายผ้าราชาคณะ ๑๐ อธิการสมถะ ๑๐ อธิการปริยัติ ๑๐ รวม ๓๐ รูป สำเร็จแล้ว ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง จึงทรงพระกรุณาฯ สั่งให้เชิญเครื่องแลรื้อดอกไม้, รื้อราชวัตร, ฉัตรดอกไม้, ซึ่งขุนอินทรสนมซ้าย ขุนจันทรสนมขวาเอามาตั้งนั้นออกจากพระเมรุ แล้วจึงเชิญพระลองออกจากพระบรมโกศแล้ว ทรงพระกรุณาฯ สั่งให้ลดม่านใหญ่ประดับแว่นซึ่งกั้นพระเมรุทั้ง ๔ ทิศนั้นลงแล้วจึงเชิญสมเด็จพระบรมศพลงจากพระเบญจา ตั้งไว้ ณ เตียงแว่นฟ้าต่อเสาแฝดหน้าพระที่นั่งฝ่ายซ้าย แล้วจึงให้ลดเพดานกำมะหยี่ปักทองนั้นลงแล้ว ให้รื้อม่านสลักประตูทิศบูรพ์นั้นออกไว้ทั้งสองชั้น แล้วจึงให้สี่ตำรวจเอาเพดานหยวกขึ้นผูก แลให้ตลบพรมทิศบูรพ์ ทิศอุดร ทิศทักษิณเข้าไว้ แลเสื่อซึ่งใกล้พระเบญจานั้นให้ม้วนเข้าไว้ อนึ่งเสื่อพรมปู ณ ทิศประจิมต่อทิศที่ข้างในนั้นให้ม้วนแต่นอกม่านเข้าไว้แล้ว ขุนสยุมพรชาวน้ำสรงจึงเชิญพระสาครทองคำเข้าไปในพระเมรุ ใส่น้ำตั้งไว้ ณ เตียงแว่นฟ้า

---

(๑) ธรรมเนียมในกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงส่องเพลิงฟ้าเอง

ริมเสาแฝดทิศบูรพ์เฉียงเหนือองค์หนึ่ง และเชิญพระสาครทองคำ ใส่น้ำตั้งไว้ ณ เตียงแว่นฟ้าข้างเสาแฝดทิศประจิมข้างเหนือองค์หนึ่ง แลสนมจึงเอาสาครทองเหลืองใส่น้ำตั้งไว้ ณ ทิศทักษิณ ๓ ใบ แล้วหมื่นตามหมื่นตูม หมื่นโจม หมื่นฟาด สนมซ้ายขวา จึงเอาเสาพระเชิงตะกอน แลตารางเหล็กขึ้นตั้งบนพระเบญจาแล้ว พระราชโกษาแลชาวพระมาลา จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเชิงตะกอนแล้วหมื่นเทวาทิตย์ เอาฉลองพระหัตถ์แลเทียนทองส่งให้มหาดเล็กทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง ๓ บาทจึงได้ฤกษ์ (๑) แลขุนโชติ ขุนโลกไนยนา ขุนเทพากรณ์ โหรให้ประโคมแตรสังข์ ฆ้องกลอง จึงถวายพระเพลิง

ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๓ โมง ๔ บาทเสด็จพระราชดำเนินกลับมา ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ อยู่แต่พระราชโกษา แลชาวพระมาลานายพนักงานทั้งปวง

ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๕ โมง ตำรวจใหญ่แลสนมตำรวจนอก เชิญพระมหาพิไชยราชรถเข้ามาประทับไว้ ณ มุขพระเมรุทิศบูรพ์ แลพระพิไชยราชรถโยง ปรายข้าวตอก อ่านหนังสือ แลรูปสัตว์ทั้งปวงมาตั้งเตรียมไว้ตามกระบวน(๒) ดุจหนึ่งเมื่อเชิญสมเด็จพระบรมศพออกไป ณ พระเมรุนั้น

ครั้นเพลาค่ำเสด็จฯ ออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง ครั้นเพลาทุ่ม ๑ ขุนบำเรอภักดิให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร แลนายพนักงาน เอาเพดานหยวกลงเสียแล้ว จึงให้เอาเพดานกำมะหยี่แลม่านใหญ่นั้นขึ้นผูกไว้ทั้งสี่ทิศดุจหนึ่งเก่า แลชาวพระมาลาอยู่สุมพระอัฐิ แลนายพนักงานจึงเอาฉากแผงเข้าบังเพลิงไว้ทั้ง ๔ ด้าน แลให้พันทองชาวเครื่องเชิญเครื่องพระมหากฐินเข้าไปตั้งไว้ในพระเมรุดุจหนึ่งเก่า แลราชวัตรฉัตรเครื่องประดับประดาทั้งปวงนั้นพนักงานจะได้เอาเข้าไปประดับไว้เหมือนหนึ่งเมื่อสมเด็จพระบรมศพอยู่นั้นหามิได้ ครั้นเพลาตี ๑๑ ทุ่ม ข้าทูลละอองพระบาทเกณฑ์แห่ทั้งปวง มาเตรียมพร้อมกันอยู่ตามกระบวน

สรงพระบรมอัฐิ และลอยพระอังคาร

ครั้น ณ วัน ๑ ๒/๒ ๓ ค่ำ (วันอาทิตย์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๓) เพลารุ่งแล้ว ๓ บาท เสด็จฯ ออกไปสรงพระอัฐิพระเมรุ แลพระสงฆ์สดับปกรณ์ราชาคณะ ๑๕ อธิการสมถะ ๓๕ เจ้าทรงพระ

---

(๑) ควรจะสังเกตว่า เผาศพครั้งกรุงเก่ามีฤกษ์เหมือนกับงานโกนจุก

(๒) ควรจะสังเกตว่า แห่พระอัฐิครั้งกรุงเก่า มีกระบวนราชรถและโยงโปรยทั้งรูปสัตว์อย่างแห่พระศพไปเมรุในกรุงรัตนโกสินทร์ จัดเป็นกระบวนน้อย

ผนวช ๑[๑] อธิการปริยัติ ๙ สวดสามสร้าง ๔๐ รวม ๑๐๐ รูป แล้วเชิญเครื่องซึ่งตั้งไว้นั้นออกไปแห่แลมีแต่ปากบาตร แลกระจาด ๑๐๐ จะได้รับพระราชทานฉันด้วยหามิได้ ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ ห้าบาท จึงเชิญพระอัฐิเข้าพระบรมโกศแล้วขึ้นตั้งบนพานทองสองชั้นมีครุฑอัด แลพระราชโกษาแบกพระอัฐิเชิญขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ แลขุนพิพิธสมบัติชาวพระมาลา เอาผ้าขาวมาห่อเศษพระอังคารใส่พานทองตั้งบนพระยานุมาศ ๓ คานแล้ว แลพระราชโกษาชาวพระมาลาประคองพระบรมโกศ ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ หกบาท จึงตีกลองสัญญาเคลื่อนพระมหาพิไชยราชรถแห่ไปตามกระบวน จึงเสด็จฯ มาตามฉนวนเข้าประตูนครไชยออกประตูฉนวนฝ่ายขวา เข้าประตูแสดงราม ออกประตูหลังพระคลังวิเศษไปประทับเกยลา เสด็จฯ เข้าประตูฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์มาท้ายจระนำ ซึ่งแต่งที่ไว้รับเสด็จสำหรับประจุอัฐินั้น ครั้นพระมหาพิไชยราชรถมาถึงประตูตรงหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงตีฆ้องสัญญาให้หยุดพระมหาพิไชยราชรถเข้าประทับร้านม้า ซึ่งสี่ตำรวจตั้งไว้นั้นแล้ว แลพระราชโกษา ชาวพระมาลา จึงเชิญพระบรมโกศขึ้นพระยานุมาศสำหรับโสกันต์ ซึ่งสี่ตำรวจยืมมาแต่พันเงินนั้น แลพระราชโกษาขึ้นประคองพระบรมโกศมาบนพระยานุมาศ แลคู่แห่ ๒๕ คู่นั้นไปถึงหน้าพระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงวางพระยานุมาศลงแล้ว พระราชโกษาแบกพานทองซึ่งรองพระอัฐินั้นเข้าไปในพระวิหาร ไปท้ายจระนำ แลขุนธรรมรักษานิมนต์พระราชาคณะ ๑๕ อธิการ-สมถะ ๓๕ เจ้าทรงผนวช ๑ อธิการปริยัติ ๙ รวม ๖๐ รูป สดับปกรณ์แล้ว จึงประจุพระอัฐิ[๒] แลเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่นแห่พระอัฐิไปนั้น ครั้นเชิญพระอัฐเข้าไปในพระวิหาร แต่เครื่องพระมหากฐินไปถึงประตูวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วหยุดอยู่ ครั้นเกณฑ์แห่กลับออกมาพร้อมกันแล้วจึงตั้งแห่เศษพระอังคารบรรจบด้วยเกณฑ์แห่ทั้งปวง จึงแห่เศษพระอังคารไปตามกระบวน เข้ากำแพงซึ่งร้าง [๓] นั้นมาหลังศาลาลูกขุนออกประตูท่าปราบ ลงเรือพระที่นั่งสุวรรณหงษ์ แลหมื่นพรสุรินทร์หมื่นอินทรจำเริญ หัวหมื่นเครื่องเรือพระที่นั่ง เอาเครื่องศรีสักลาดสำหรับข้างเรือพระที่นั่งลงตั้งและอินทรพรหมซึ่งแห่มานั้นลงนั่งรายตีนตองข้างเรือ อินทร ๘ พรหม ๘ รวม ๑๖ คน เชิญเสด็จพระอังคารไปลอย ณ วัดพุทไธสวรรย์ แลเรือคู่แห่นั้นตามกระบวนมหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์

---

(๑) เจ้าทรงผนวชในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้าตรัสน้อย พระราชโอรสของเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระองค์ ๑ เจ้าฟ้านเรนทร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระองค์ ๑ ที่กล่าวในจดหมายเหตุนี้เห็นจะเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ เจ้าฟ้าตรัสน้อยคงนับว่าเป็นเจ้าภาพ ด้วยเป็นพระศพสมเด็จพระชนนีของท่าน

(๒) เรื่องที่บรรจุพระอัฐิในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร กล่าวถึงเรื่องบรรจุพระอัฐิ ก็นับว่าบรรจุที่ท้ายพระจระนำพระวิหารอย่างนี้ ชวนให้เข้าใจว่า บรรจุพระอัฐิเจ้านายที่ท้ายจระนำวิหารหลวงหลังเดียวกัน แต่ครั้นตรวจดูท้องที่ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีวิหารใหญ่น้อยหลายหลัง พระเจดีย์ใหญ่น้อยก็มีมากกว่ามาก ได้เคยพบพระอัฐิในพระเจดีย์ราย จึงเข้าใจว่าที่ว่าบรรจุในท้ายจระนำพระวิหารนั้น น่าจะบรรจุไว้ชั่วคราวแล้วย้ายไปบรรจุจริงที่พระวิหารฤๅพระเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นบรรจุอีกครั้งหนึ่ง

(๓) กำแพงร้างนี้ยังตีความไม่ออกว่าจะเป็นกำแพงที่ไหน แลทำไมจึงร้างอยู่ในพระราชวัง

อนึ่ง เมื่อเพลาเช้าเสด็จไปสรงพระอัฐิแล้ว จึงทรงพระกรุณาฯ สั่งให้ขุนบำเรอภักดิเชิญพระเสลี่ยงมารับ เสด็จจากพระราชยานทองแล้วจะได้เสด็จฯ แวะไป ณ พระที่นั่งจักรวรรดิหามิได้ เสด็จฯ ไปตามทางฉนวนข้างใน ลงเรือพระที่นั่ง ณ ขนานประจำท่าพระราชวังหลวง ออกไปพระราชวังบวรฯ ทีเดียว

พระฉันสามหาบ

อนึ่ง จมื่นเสมอใจราชมหาดเล็กรับพระราชโองการสั่งว่า ณ วัน ๒ ฯ ๓ ค่ำ (วันจันทร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓) นั้นจะเสด็จปรนนิบัติพระสงฆ์ฉัน ๓ หาบในพระเมรุ ๔๐ รูป[๑] ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๒ ฯ ๓ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จฯ มาแต่พระราชวังบวรฯ ปรนนิบัติพระสงฆ์ฉัน ๓ หาบ ณ พระเมรุราช เป็นพระสงฆ์ฉันสามหาบ ๓ ด้วยสามหาบนั้น ๓๗ รวม ๔๐ รูป แลเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง มหาดเล็กแลเกณฑ์แห่เสด็จนั้น นุ่งลายห่มเสื้อขาวใส่พอกเกี้ยวตามบรรดาศักดิ์ แลขุนทิพไพชนต์ขุนราชพิมาน คุมพระเสลี่ยงไปรับเสด็จฯ แต่ฉนวนน้ำประจำท่าพระราชวังหลวงมาทางฉนวนใหญ่ออกฉนวนหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกย ณ พระที่นั่งจักรวรรดิข้างในนั้น จะได้แห่เครื่องพระอภิรมย์มาด้วยหามิได้ แล้วเสด็จฯ ออกเกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างหน้าฝ่ายขวา นายปลัดวังขวาว่าที่ขุนรักษมณเฑียร ขุนทิพไพชนต์ นายปลัดวังซ้าย คุมพระราชยานทองรับเสด็จ เสด็จขึ้นพระราชยานทองแล้วแห่เสด็จออกไปตามฉนวน ออกประตูนครไชยไปถึงพระเมรุเพลาย่ำฆ้องรุ่งแล้ว ๔ บาท พระสงฆ์ได้รับพระราชทานฉันสามหาบ ๓ ด้วยสามหาบนั้น ๓๗ รวม ๔๐ รูป พิเศษแต่งสำรับของคาว ๔๐ ของฉัน ๔๐ รวม ๘๐ สำรับ มีกระจาด ๔๐ ด้วย ครั้นฉันสำเร็จแล้วจึงพระราชทานผ้าไตรแก่พระเทพมุนี พระอาจารย์วัดโคกเสือ มหาอินวัดเกาะมหาพราหมณ์ ในเกณฑ์ ๓ หาบแต่ ๓ รูปนี้ แลพระสงฆ์ฉันด้วยสามหาบ ๓๗ รูปนั้น จะได้รับพระราชทานผ้าด้วยหามิได้ แลเมื่อพระสงฆ์ฉันอยู่นั้นประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องชัย ครั้นพระสงฆ์ฉันสำเร็จแล้ว เพลาเช้าโมง ๑ ห้าบาท จึงเสด็จกลับมา ณ ฉนวนประตูนครไชย มาประทับเกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างหน้าฝ่ายขวา นายปลัดวังขวาว่าที่ขุนรักษมณเฑียร ขุนทิพไพชนต์ นายปลัดวังซ้าย คุมพระเสลี่ยงแลบังพระสูรย์รับเสด็จแต่เกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างในไปทอดพระเนตรโรงแสงสรรพายุทธแล้วเสด็จฯ ไปตามฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ไปลงเรือพระที่นั่ง ณ ขนานประจำท่า แล้วเสด็จออกไปพระราชวังบวรฯ

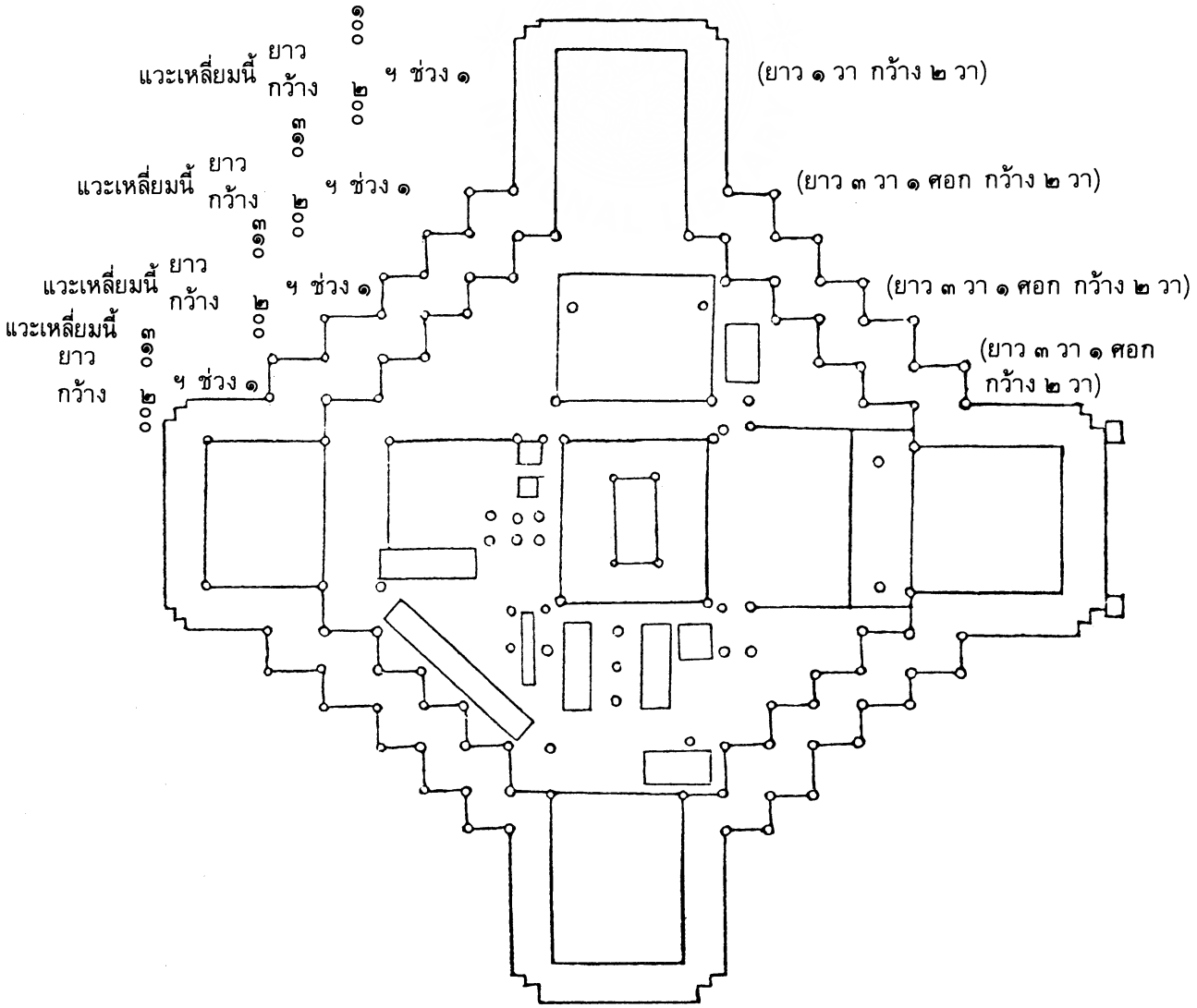
---

(๑) ควรสังเกตตามจดหมายเหตุนี้ แห่พระอัฐิกลับวันแรม ๒ ค่ำ ต่อรุ่งขึ้น แรม ๓ ค่ำ จึงเลี้ยงพระสามหาบที่พระเมรุในกรุงรัตนโกสินทร์ทำสามหาบกับเก็บพระอัฐิในเวลาเดียวกัน

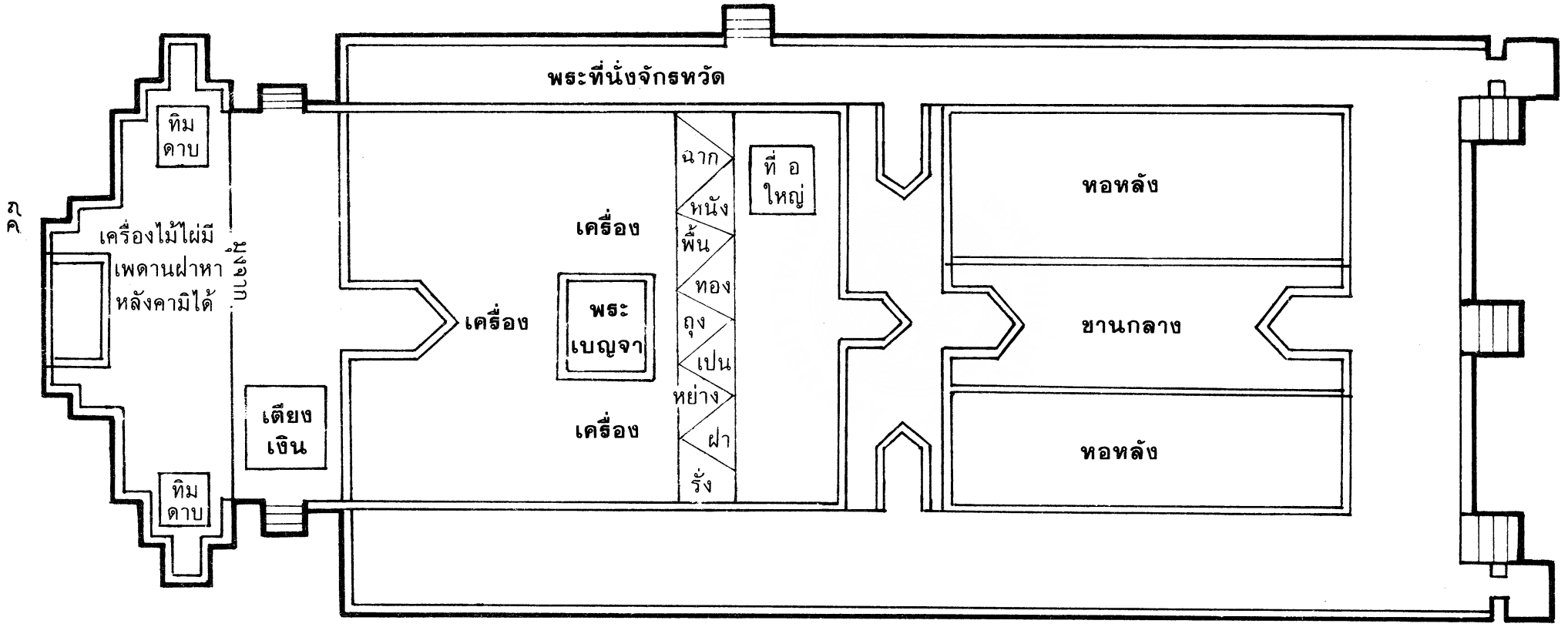
อนึ่ง จมื่นไวยวรนารถรับพระราชโองการ สั่งว่าพื้นที่พระเมรุนั้นพนักงานขัดแตะทำให้ลุ่ม ๆ ดอน ๆ อยู่มิได้เสมอกันนั้น ครั้นแต่งที่จึงเอาพรมปูลงถึงสองชั้นสามชั้นบ้างที่จึงเสมอกัน ถ้าแต่นี้ไปเมื่อหน้าให้เจ้าพนักงานทำพื้นข้างทิศอุดร ซึ่งจะได้แต่งที่นั้นให้ทำเป็นเรือกให้เสมอกัน อย่าให้เป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ อยู่ดุจครั้งนี้ได้

กฎหมายการสมเด็จพระบรมศพครั้งเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ เสด็จนฤพาน ณ วัดพุทไธสวรรย์นั้น มีแจ้งอยู่ในกฎหมายแลแผนที่มหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์นั้นแล้ว

วัน ๖ ฯ ๑๒ ค่ำ (วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒) จุลศักราช ๑๐๙๙ (พ.ศ. ๒๒๘๐) ปีมะเส็ง นพศก เพลาเจ้ากรมหลวงอภัยนุชิตเสด็จนฤพาน ณ พระตำหนักพระที่นั่งพระปรัศว์ฝ่ายขวาฯ

แผนที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์

ต้นฉบับสมุดไทย *"กฎหมายสมเด็จพระบรมศพ"* เดิมอยู่ในห้องอาลักษณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธ์ ได้นำทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าเป็นหนังสือแปลก ให้ความรู้ขนบธรรมเนียมครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา และให้รู้การงานที่เป็นอยู่ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ได้อย่างแจ่มแจ้งดีมาก ทรงพระราชนิพนธ์พระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับการจัดงานพระเมรุครั้งนี้ไว้ประกอบความเข้าใจ ๒ เรื่อง คือ พระบรมราชาธิบายเรื่อง สอบเรื่องราวตำราพระเมรุกรมหลวงโยธาเทพกับพระราชพงศาวดาร และพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องพระราชมณเฑียนในกรุงเก่า ดังต่อไปนี้

พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สอบเรื่องราวตำราพระเมรุกรมหลวงโยธาเทพ กับพระราชพงศาวดาร

ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๑[๑]

เมื่อสิ้นแผ่นดินพระเพทราชาแล้ว ท่านผู้หญิงเดิมซึ่งตั้งเป็นพระมเหสีกลาง อันได้เป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงขุนหลวงเสือมา ออกไปอยู่ที่ตำหนักวัดดุสิตซึ่งเป็นตำหนักเดิมของเจ้าแม่วัดดุสิตครั้งพระนารายณ์ เห็นจะเป็นจัดการเพื่อจะให้เหมือนครั้งพระนารายณ์ ภายหลังตั้งให้เป็นกรมพระเทพามาตย์

พระมเหสีขวา กรมหลวงโยธาทิพ พระมเหสีซ้าย กรมหลวงโยธาเทพ ออกไปตั้งตำหนักอยู่ริมวัดพุทไธสวรรย์ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๐๖๒ (พ.ศ. ๒๒๔๓) โสกันต์ตรัสน้อยที่ตำหนักนั้น เป็นปีที่ ๓ แผ่นดินขุนหลวงเสือ ดูไม่เกี่ยวข้องอันใดในราชการตลอดทั้งแผ่นดิน

ขุนหลวงท้ายสระขึ้นเสวยราชย์ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๐๖๘ (พ.ศ. ๒๒๔๙)

ปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๐๗๓ (พ.ศ. ๒๒๕๔) กรมพระเทพามาตย์สวรรคต ดูการศพจะไม่สู้กระไรนัก เห็นจะไม่ได้เผาในเมือง

ปีมะแมสัปตศก ศักราช ๑๐๗๗ (พ.ศ. ๒๒๕๘) กรมหลวงโยธาทิพทิวงคต ทำการเมรุขื่อ ๕ วา ๒ ศอก สูง ๒๐ วา ๒ ศอก มีพระเมรุทองศพขึ้นรถ งาน ๗ วัน

---

(๑) ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๕

ขุนหลวงบรมโกษฐขึ้นเสวยราชย์ปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๐๙๔ ราชาภิเษกในวังหน้า แลเสด็จอยู่ในวังหน้า ซึ่งไม่เข้ามาอยู่วังหลวงนั้น คงจะเป็นด้วยไม่ไว้ใจพวกวังหลวง กลัวจะยังไม่สิ้นเสี้ยนหนาม แลอีกประการหนึ่งดูก็เก๋ดีคล้ายพระนารายณ์ สังเกตดูแผ่นดินขุนหลวงบรมโกษฐชอบเล่นแบบอย่างบุราณมาก เช่นมหาดเล็กขี่คอไปสั่งราชการเป็นต้น แต่มีเหตุซึ่งจำให้ต้องเข้าไปอยู่ในวังหลวงเมื่อภายหลัง คือถูกเจ๊กเข้าปล้นวังเมื่อปีขาล ฉ ศก จึ่งได้ลงมือซ่อมปราสาท เห็นจะได้เข้ามาอยู่วังหลวงราวปลายปีเถาะสัปตศก ฤๅปีมะโรงอัฐศก กรมหลวงอภัยนุชิตจึงได้มาสิ้นพระชนม์ที่พระปรัศว์ในวังหลวง เมื่อวัน ๖ ฯ ๑๒ ค่ำ (วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒)

กรมหลวงโยธาเทพสิ้นพระชนม์ วัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ (วันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖) ปีระกาสัปตศก ศักราช ๑๐๙๗ (พ.ศ. ๒๒๗๘) อยู่ในระหว่างเสด็จอยู่วังหน้า แต่ไม่มีปรากฏในพระราชพงศาวดาร

ข้อที่อ้างตัวอย่างพระบรมศพปีฉลูเบญจศก ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖) นั้น คือพระบรมศพขุนหลวงท้ายสระ ซึ่งทำพระเมรุขนาดน้อย ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก เท่าพระเมรุกรมหลวงโยธาทิพ แต่พระเมรุทั้ง ๒ คราวนี้ คงจะเป็นงาน ๓ วัน ๔ วัน ทั้งเก็บพระอัฐิ ฤๅ ๕ วันทั้งฉันสามหาบเปล่า ๆ อย่างเดียวกัน ด้วยในขณะนั้นเจ้าแผ่นดินดูกลัวแถบข้างวังหลวงมาก จะเสด็จออกจากวังเสมอหน้าจักรวรรดิก็ต้องรีบกลับ อยู่ได้เพียงชั่วโมงหนึ่งเป็นอย่างช้า แลข้าราชการก็ร่วงโรยเบาบาง เพราะฆ่ากันมาเสียหลายแผ่นดินแล้ว

แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม ฆ่าขุนนางเก่าครั้งแผ่นดินเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์

แผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐา แต่เห็นจะน้อย

แผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าไชย แลพระศรีสุธรรมราชา เห็นจะเกือบหมด เปลี่ยนใหม่ทั้งสำรับ

แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนางแผ่นดินพระนารายณ์หย่อยมาจนถึงไปตีนครราชสิมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้

แผ่นดินขุนหลวงเสือ เห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญ ฤๅพวกเจ้าพระพิไชยสุรินทรจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้

แผ่นดินขุนหลวงท้ายสระ เคราะห์ดีไม่ต้องฆ่าใคร แต่ขุนนางแผ่นดินขุนหลวงเสือเห็นจะมีน้อย เพราะอยู่ในราชสมบัติน้อย ตั้งไม่ทันเต็มที่

แผ่นดินขุนหลวงบรมโกษฐ ชาววังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด แต่สมุหนายกยังถอดลงเป็นพระยาราชนายก ซึ่งนับว่าเป็นคนออกหน้าค่าซื่ออยู่คนเดียว เพราะฉะนั้นขุนนางตามในจดหมายตำรานี้จึงได้ร่องแร่ง เพราะแรกเสวยราชย์หาคนตั้งไม่ทัน ฤๅตั้งผู้ใดขึ้นก็ไม่รู้ตำราเก่าเลยทั้งสิ้น

คิดดูในระหว่าง ๙๐ ปี ฆ่าเทิ้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เกือบเป็น ๑๓ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง ฤๅถ้ารอดตายก็กลายเป็นไพร่หลวงแลตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่ไม่ตาย ก็ต้องว่าผู้ดีกลายเป็นไพร่ ๆ กลายเป็นผู้ดีถึง ๗ ครั้ง ใน ๙๐ ปีนั้นฯ

พระราชกระแสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่อง พระราชมณเฑียรในกรุงเก่า

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สร้างพระราชวังที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี (พ.ศ. ๑๘๙๓) มีปรากฏในพระราชพงศาวดารแต่ว่าสร้างปราสาทสามองค์ พระราชมณเฑียรนอกนั้นไม่กล่าว

ต่อไปภายหลัง แผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร กล่าวว่าเสด็จออกทรงศีล ณ พระที่นั่งมังคลาภิเศก ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุ พระที่นั่งมังคลาภิเศกนี้ไม่ใช่เปลี่ยนชื่อปราสาท แลไม่ใช่เป็นปราสาท เป็นพระที่นั่งตามธรรมดา

ครั้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปตีเมืองนครหลวงกรุงกัมพูชาได้ เมื่อศักราช ๗๘๓ (พ.ศ. ๑๙๖๔) ให้พระนครอินทรราชบุตรครองราชสมบัติเมืองนครหลวง ให้เอารูปพระโครูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงพระนครแล้ว จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปไว้ ณ พระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์บ้าง

การที่ออกชื่อวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ในเวลานี้ ใช่กาลที่จะกล่าว เพราะที่วัดนั้นยังเป็นวังอยู่ แลสังเกตดูในวงกำแพงพระราชวังก็หาควรจะมีวัดพร้อมกันกับวังเช่นพระราชวังชั้นหลังนี้ไม่ ถ้าจะมีวัดสำหรับพระราชวังเวลานั้นคงจะเป็นวิหารแกลบ รูปสัตว์นี้จะบูชาไว้ที่วิหารแกลบ ฤๅในเวลานั้นจะเรียกว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้วยก็ได้ ฤๅไม่ฉะนั้นก็ตั้งไว้ในวังทีเดียว เมื่อยกวังเป็นวัดแล้ว รูปสัตว์นั้นก็ตั้งไว้ในที่เดิม

ในแผ่นดินเดียวกันนั้น เมื่อศักราช ๗๘๘ (พ.ศ. ๑๙๖๙) เพลิงไหม้พระราชมณเฑียรสถาน ศักราช ๗๘๙ (พ.ศ. ๑๙๗๐) เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข มีเนื้อความดังนี้

คะเนดูพระราชวังครั้งนั้น ปราสาทสามองค์คือ :- พระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอด ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาทสี่เหลี่ยมไม่ได้ย่อเก็จ อย่างย่อม ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็นที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุขพระราชมณเฑียรแลพระที่นั่งมังคลาภิเศก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้า อีกสองมุขเป็นที่ประทับ พระราชมณเฑียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี ฤๅในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรวรรดิพิมานเป็นพระราชมณเฑียร แต่ขนาดใหญ่เล็กเทียบดูปราสาทคงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม แลที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลฤๅเป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ที่ประทับอยู่เป็นนิจ ที่ซึ่งควรจะตั้งมีอยู่สองแห่ง คือ อยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่น หอพระปริตสาตราคม ฤๅพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง ฤๅพระที่นั่งมังคลาภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรฯ อย่างหนึ่ง ฤๅไม่ฉะนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่น หอพระเจ้า หอพระอัฐิซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียว สมเด็จพระราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมณเฑียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออก ที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุตกลงในที่ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้า หอพระอัฐิในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุขแลพระราชมณเฑียรตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก พระที่นั่งมังคลาภิเศกคงจะตั้งอยู่ในที่วิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่ง แลข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่งซึ่งไม่มีเหตุจะกล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทองซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมออกบอกหนังสือพระ ก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเย็น เช่นดุสิดาภิรมย์อยู่มุมกำแพงท้องพระโรง แต่ที่วิหารสามหลังเดี๋ยวนี้จะเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก คงต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมณเฑียรไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เดี๋ยวนี้คงเป็นเรือนจันทน์แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งซึ่งกั้นเป็นข้างหน้าข้างใน พระเจดีย์ซึ่งแทรกในหว่างกลางปราสาทนั้นคงจะเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สร้างบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เพราะมีปรากฏว่า

ศักราช ๘๓๖ (พ.ศ. ๒๐๑๗) ประดิษฐานพระอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเจ้าในพระมหาสถูปคงเป็นในพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ องค์ใดองค์หนึ่ง น่าจะเป็นองค์กลางฤๅองค์ตะวันออก แลถ้าจะเดาต่ออีก ๒ องค์นั้นคงจะได้บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แลสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร

พระราชวังใหม่

ศักราช ๗๙๖ (พ.ศ. ๑๙๗๗) สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง ๒ องค์เท่านั้น หาใช่ ๓ อย่างแต่ก่อนไม่ ปราสาทองค์ใดที่อยู่ริมน้ำ ปราสาทองค์นั้นน่าจะเป็นเบญจรัตน

ต่อนั้นมาพงศาวดารนิ่งเสียมิได้กล่าวถึงพระที่นั่งเลย จนกระทั่งราชาภิเษกก็ไม่กล่าวว่าทำที่ไหน มากล่าวถึงราชาภิเษกสมเด็จพระเอกาทศรถแห่งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองแห่งหนึ่ง

กล่าวเป็นแบบเดียวกันด้วยความตั้งใจจะเลียนกัน เพราะอยากจะมีบุญเหมือนกัน กล่าวว่าเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท คำที่เรียกว่าไพชยนต์ในที่นี้ ไม่ได้กล่าวเฉพาะเป็นนามประจำของพระที่นั่งองค์ใด เป็นสามัญนามของปราสาททั่วไป แต่เข้าใจได้ว่าหมายจะกล่าวถึงพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท

อนึ่งพระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังใหม่นี้ พึ่งกล่าวครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่คงจะได้สร้างมาก่อนแล้วช้านาน แลไม่ใช่มียอดเป็นปราสาท สังเกตดูตามที่ว่าในการพระราชพิธีราชาภิเษกตั้งแต่สรงจนขึ้นภัทรบิฐอัฐทิศ จะได้ทำที่พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท แต่เสด็จออกถวายราชสมบัติแลเฉลิมพระราชมณเฑียร มาทำที่พระที่นั่งมังคลาภิเศก

มีคำที่เรียกกล้ำอยู่แห่งหนึ่ง เมื่อตระเตรียมการจะราชาภิเษกพระเจ้าปราสาททองว่า "ให้โหราธิบดีหาฤกษ์ ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกในพระที่นั่งมังคลามหาปราสาท" คำที่เรียกว่ามังคลามหาปราสาทนี้ จะเป็นเขียนควงพระที่นั่ง{มังคลา / มหาปราสาท} เช่นนี้ก็ได้ แปลว่าทำทั้งสองแห่ง เพราะเมื่อถึงงานเข้าจริง ก็เสด็จไปขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท กอปีจากสมเด็จพระเอกาทศรถ

การสร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ มาปรากฏกล่าวขึ้นว่าศักราช ๙๙๙ (พ.ศ. ๒๑๘๐) ให้สร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ คำที่กล่าวเรียกว่าวิหารสมเด็จขึ้นมาในที่นี้ เห็นจะเป็นเขียนเรื่องราวนี้ภายหลัง เมื่อเปลี่ยนชื่อเป็นวิหารสมเด็จแล้ว แต่ความจริงในเวลาเมื่อสร้างขึ้นเป็นปราสาทนั้น จะยังคงเรียกว่ามังคลาภิเศกมหาปราสาท ฤๅปราสาททอง มาจนศักราช ๑๐๐๕ (พ.ศ. ๒๑๘๖) เมื่อไฟไหม้ก็ยังกล่าวอยู่ว่า "ไหม้แต่พระที่นั่งมังคลาภิเศกที่ชื่อปราสาททอง พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท แลพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทจะได้ไหม้ด้วยหามิได้" แล้วมีความปรากฏชัดว่า "ให้ช่างจับการก่อพระมหาปราสาท ทำคลังแลเรือนข้างในทั้งปวง ๓ เดือนเรือนข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทปีหนึ่งจึงเสร็จ ให้นามชื่อพระวิหารสมเด็จ" ดังนี้

ข้อซึ่งจะให้เป็นพยานปรากฏว่า พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทยังคงอยู่จนแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น มีจดหมายไว้ว่า "จุลศักราช ๑๐๑๗ ปีมะแมสัปตศก (พ.ศ. ๒๑๙๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนัก แปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเบญจรัตน"

พระที่นั่งสุริยามรินทร์ พึ่งออกชื่อเป็นครั้งแรกในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์ลงมาจากลพบุรีขึ้นประดิษฐานไว้พระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในเวลานั้นมีปราสาทสามองค์ คือ วิหารสมเด็จ สรรเพ็ชญ์ปราสาท เบญจรัตนมหาปราสาท สององค์แรกชื่อยังคงอยู่ ต้องเข้าใจว่า พระที่นั่งเบญจรัตนนั้นเองแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เพราะอยู่ริมน้ำ เชิญพระศพมาทางเรือก็ขึ้นตั้งที่นั้น พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองก็สวรรคตที่นั้น แลตั้งพระบรมศพที่นั้น แต่ข้อซึ่งมาเรียกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์ในที่นี้ เห็นจะเร็วไป เป็นด้วยผู้แต่งหนังสือภายหลังเรียกชินปาก จะยังคงเป็นเบญจรัตนอยู่ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์พระเพทราชาสร้างใหม่ทีเดียว เมื่อจุลศักราช ๑๐๔๙ (พ.ศ. ๒๒๓๐) ในที่นี้พงศาวดารกล่าวชัดว่าเป็น ๔ ปราสาทด้วยกันทั้งเก่าสาม คือ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท พระที่นั่งสุริยามรินทร์

คำที่เรียกว่าพระที่นั่ง สุริยาศน์อัมรินทร์ พึ่งมาปรากฏภายหลัง พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐรื้อพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทลงทำใหม่ ปิดทองยอดแลช่อฟ้าบราลี แล้วจึงซ่อมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เมื่อเสร็จแล้วจึงทำพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ใหม่ ภายหลังจึงซ่อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จ การที่เปลี่ยนสุริยามรินทร์เป็นสุริยาศน์อัมรินทร์ เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐเปลี่ยน เพื่อจะให้คล้องกันทั้ง ๓ พระที่นั่ง

ตามที่กล่าวมานี้ เพื่อจะค้นหาพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทซึ่งหายอยู่องค์หนึ่งนั้น เห็นว่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์นี้เอง เพราะ

๑. เมื่อแรกสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถสร้าง ก็ว่าเสด็จลงไปอยู่ริมน้ำ ปราสาทมี ๒ องค์ เมื่อสรรเพ็ชญ์ปราสาทไม่ได้อยู่ริมน้ำ ก็คงต้องเป็นเบญจรัตนอยู่ริมน้ำ

๒. พระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ทรงพระประชวรแปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเบญจรัตน คำว่าลงไปนี้แปลว่าลงไปริมน้ำ จะแปลว่าลงไปทางทิศตะวันตก คือไปอยู่บรรยงก์รัตนาศน์ก็ไม่ได้ เพราะยังไม่ได้สร้าง จะเดาว่ารากอิฐซึ่งเดี๋ยวนี้ปักฉลากไว้ว่าพระที่นั่งทรงปืนเป็นพระที่นั่งเบญจรัตนก็ไม่ได้ เพราะพระที่นั่งเบญจรัตนสร้างแต่แผ่นดินพระบรมไตรโลกนารถ ที่ไหนจะไปทำไว้ท้ายวังแลไม่ใกล้น้ำด้วย ทั้งเวลาทรงพระประชวรจะขึ้นลงก็ยาก ด้วยสูงมากแลคงจะคับแคบ

๓. ไม่ปรากฏในชั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ ซึ่งซ่อมพระที่นั่งทั่วทุกแห่งว่าได้ซ่อมพระที่นั่งเบญจรัตน เมื่อปราสาทยังอยู่ดี ๆ จนถึงแผ่นดินพระเพทราชาจะหายสูญไปข้างไหนได้ การที่เปลี่ยนชื่อคงจะได้เปลี่ยนในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อซ่อมแซมพระราชวังในครั้งนั้น จึงเห็นว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์นี้เองเป็นเบญจรัตนมหาปราสาท

ความเห็นประกอบแผนที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่งนี้ได้ความเป็นแน่ว่าตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังทิศตะวันออก แลทีจะไม่สู้ห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างท้ายอีกสองคล้ายพระปรัศว์ มีชาลาถมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ นี้ มุขหน้าด้านตะวันออกดูน่าจะมีมุขเด็จ เพราะกว้างมากแลมีพนักกำแพงแก้วเดินได้รอบปราสาท เว้นไว้แต่ตรงมุขเด็จจะมีอัฒจันท์ขึ้น ฤๅบางทีจะไม่มีมุขเด็จเลยก็ได้ ถ้าจะเทียบที่คะเนว่าจะคล้ายนั้น คือ

ด้านหน้าถ้าไม่มีมุขเด็จ คงจะเหมือนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ มุขตะวันออก

มุขเหนือมุขใต้สั้น เช่นพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ กรุงเทพฯ

พนักกำแพงแก้วรอบปราสาท ทำนองพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์เหมือน

ด้านตะวันตกไม่ต่อกับพระตำหนัก มีอากาศว่าง ทำนองพระที่นั่งคชกรรมประเวศ กับพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรฯ บนชานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกซึ่งว่ามีทิมดาบสอง

หลังนั้น คงจะถ่ายแบบลงมาทำทีหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นศาลาช่อฟ้าใบระกาสองห้อง เป็นที่ตำรวจเวรขึ้นไปประจำรักษาพระทวาร

กำแพงพระราชวังคงมาต่อที่มุขเหนือมุขใต้ กำแพงพระตำหนักคงจะกั้นสามด้าน คือด้านเหนือด้านใต้และด้านตะวันตก ส่วนด้านตะวันออกนั้นมาชนผนังพระตำหนัก กำแพงจะห่างพระตำหนักออกมามากน้อยเท่าใดน่าจะค้นดู แต่ถ้าหากว่าไม่พบเป็นสันนิษฐานได้ว่าไม่มีกำแพง การที่จะกั้นข้างหน้าข้างในคงใช้พนักกำแพงแก้วสูงพันตา เช่นพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ตอนข้างในแต่ก่อนนั้น พระที่นั่งนี้สังเกตดูตามคำที่กล่าวว่ามีเกยสามเกย คือเกยช้างเกยขวาเป็นเกยข้างหน้า น่าจะตั้งอยู่ที่ตรงอัฒจันท์ขึ้นชาลาหว่างปราสาทกับตำหนัก เพราะที่นั้นเป็นข้างหน้า อีกเกยหนึ่งว่าเป็นเกยข้างในเห็นจะเป็นเกยหลังพระที่นั่ง

ข้อซึ่งทำให้คิดเห็นว่าจะมีกำแพงรอบพระที่นั่งนี้ เพราะเหตุว่าถ้าทรงพระราชยานทองแล้วย่อมเสด็จขึ้นเกยข้างหน้า ถึงเสด็จออกมาตามฉนวนด้วยพระราชยานทองซึ่งไม่ได้แห่เครื่องสูงมีแต่บังสูรย์ก็ประทับเกยข้างหน้า แลย่อมจะเป็นเกยขวาทุกครั้ง แต่ถ้าเสด็จลงเกยในแล้วทรงพระเสลี่ยงงาทุกครั้ง นึกว่าซุ้มประตูกำแพงนั้นจะเตี้ย

คะเนเค้ามูลที่ใกล้เคียงพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ หลังพระที่นั่งจักรวรรดินี้ มีกำแพงชั้นในฤๅเขื่อนเพ็ชรหันหน้าเข้าข้างใน หน้ากำแพงนั้นมีโรงช้าง ในกำแพงเข้าไปเป็นพระคลังพิเศษ ด้านใต้ฤๅด้านหลังของพระตำหนักนั้นคงจะมีฉนวนซึ่งไม่มีหลังคา เดินไปจนถึงเข้าประตูกำแพงแล้วเลี้ยวไปหลังพระคลังพิเศษ แล้วจะตรงลงไปตะวันตกเข้าบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งเป็นฉนวนมีหลังคาไม่มีผนังเหมือนฉนวนในพระราชวังบวรฯ ฤๅมีผนังทั้งสองข้างเช่นฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่ก่อน แบ่งเขตสระแก้วอยู่ข้างตะวันตกของฉนวนเป็นตำหนักแลคลังต่าง ๆ ข้างหน้าส่วนฟากฉนวนข้างตะวันออกจะเป็นคลังแสงสรรพยุทธ ห้องภูษามาลาแลพนักงานต่าง ๆ ทำนองเดียวกันกับพระที่นั่งภาณุมาศเดี๋ยวนี้ เดิมก็เป็นโรงแสงปืนโรงใหญ่ พระแสงปืนต้นพระแสงหอกดาบภูษามาลาถ้าค้นในที่นี้คงจะได้รากโรงแสงห้วยคลังต่าง ๆ ซึ่งเป็นของสำหรับวังชั้นแรก ๆ โรงแสงที่ไว้รูปพระนเรศร์จะอยู่ในที่นี้ แต่ในชั้นเมื่อเสด็จลงไปอยู่ข้างท้ายสระ คงจะมีอะไร ๆ อยู่ข้างสระแก้ว เพราะฉะนั้นโรงแสงจึงได้ปรากฏว่าเป็น ๒ โรงอยู่ ถ้าจะชี้รูปให้เข้าใจชัดสำหรับเดาค้น ขอให้ถือว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทั้งหมู่ตั้งแต่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเข้าไปเป็นพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ฉนวนวัดพระแก้วอยู่อย่างไร คลังโรงแสง ทิมสงฆ์อยู่ข้างฉนวนก็เป็นทำนองเดียวกัน เป็นแต่ผิดทิศที่พระที่นั่งกรุงเก่าหันไปตะวันออก ฉนวนตามตะวันตกตะวันออกเป็นฉนวนออกพระที่นั่งจักรวรรดิ เช่น ฉนวนประตูราชสำราญไปประตูศักดิไชยสิทธิ ฉนวนออกวัดนั้น เช่น ฉนวนตั้งแต่ประตูดุสิตศาสดาไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนข้างทิศใต้พระที่นั่งจักรวรรดิเห็นจะนอกฉนวนออกไปติดกับวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์นั้นมีพระคลังใน คือคลังในซ้าย คลังในขวา เพราะฉะนั้น**ปักต้นกัลปพฤกษ์ในการพระศพคู่หนึ่งตรงพระคลังวิเศษ คู่หนึ่งตรงพระคลังใน คืออยู่เหนือพระที่นั่งจักรวรรดิแลอยู่ใต้พระที่นั่งจักรวรรดิ จึงได้ทรงโบกพัชนีฝักมะขามให้ทิ้งทานจึงเห็นถนัดได้** คำที่กล่าวถึงฉนวนในพระราชวังมีเช่นนี้

"ต่อเพลาตี ๑๑ ทุ่มจะรุ่งขึ้น ณ วัน ๔ ฯ ๓ ค่ำ (วันพุธ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓) เสด็จมาแต่พระราชวังบวรฯ ขุนทิพไพชนต์คุมพระเสลี่ยงงาลงไปรับเสด็จ ณ ขนานน้ำประจำท่าพระราชวังหลวง จึงเสด็จขึ้นมาตามพระฉนวนใหญ่ออกฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์ เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกยข้างในนั้น ได้แห่แต่พระบังสูรย์ แต่เครื่องอภิรุมนั้นจะได้แห่ด้วยหามิได้"

ฉนวนที่ออกชื่อแรกแปลว่าฉนวนตำหนักแพ เพราะที่กรุงเก่าเสด็จลงขนานน้ำโดยทางในฉนวน เหมือนพระราชวังบวรฯ ในกรุงเทพฯ ที่เรียกว่าฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์ คือฉนวนเหนือไปใต้ซึ่งไปวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ทางที่เสด็จนี้หาได้ไปจนสุดฉนวนเข้าในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ไม่ ถ้าเสด็จเข้าวัดคงจะไม่ทรงพระเสลี่ยงเลี้ยวซ้ายมือเข้าฉนวนอีกฉนวนหนึ่งซึ่งยืนไปทางตะวันออก คือฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดิไปประทับเกยข้างใน คือเกยที่ย้อยอยู่ข้างหลังในแผนที่นั้น ตามที่ว่านี้เป็นได้ความชัดเจนว่าพระที่นั่งจักรวรรดิตั้งอยู่อย่างไร ทรงเดินไปอย่างไร ฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดินี้เอง ซึ่งเราจงใจจะกล่าวว่า คล้ายฉนวนออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือไปใกล้ ๆ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ เช่นฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดารามใกล้พระที่นั่งอมรินทรฉะนั้น

ในการซึ่งตรวจตราตามหนังสือเห็นปรากฏว่า พระที่นั่งจักรวรรดิจะมีกำแพงล้อมสามด้าน แลมีฉนวนต่อไปข้างหน้าหลังนั้นมีเหตุขัดข้องซึ่งปรากฏในงานศพ คือพระมหาพิไชยราชรถตั้งที่ประตูตัดขวา เหมือนกันกับครั้งพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระก็ว่าตั้งที่ประตูตัดขวา ประตูตัดขวานี้เข้าใจว่าสกัดตะวันออก ประตูตัดซ้ายเป็นสกัดตะวันตก คือเป็นประตูในระหว่างกำแพงพระราชวังกับกำแพงเมืองเช่นที่กรุงเทพฯ เรียกว่าสกัดเหนือสกัดใต้ แต่เขาไม่เรียกตัดตะวันตกตัดตะวันออกทีจะยืดยาว จึงเรียกตัดซ้ายตัดขวา แปลว่าขวาซ้ายของพระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในการที่เชิญพระศพลงจากพระที่นั่งนั้น เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนเสลี่ยงเคลื่อนลงจากพระที่นั่งจักรวรรดิ แลมีคู่แห่ห้าคู่มาตามประตูฝ่ายซ้าย ประตูฝ่ายซ้ายนี้แปลว่าประตูกำแพงพระที่นั่งจักรวรรดิข้างเหนือเตี้ย จึงต้องหามมาแต่ด้วยเสลี่ยงมาขึ้นพระยานุมาศสามคานซึ่งตั้งอยู่นอกประตูนั้น ถ้าหากว่าไม่มีกำแพงคงจะเอาพระยานุมาศสามคานเข้าไปตั้งถึงเชิงบันไดพระที่นั่งจักรวรรดิ

เมื่อขึ้นพระยานุมาศสามคานแล้วจึงมีโยงโปรย แลเพิ่มคู่แห่เป็น ๓๐ คู่ แต่ไม่เชิญไปทางในกำแพงไปออกประตูตัด จะเป็นด้วยเหตุขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง มีติดประตูสกัดแห่งใดอยู่อีกฤๅคับแคบจึงเดินนอกกำแพง เจ้าแผ่นดินเสด็จลงเกยขวาออกนอกกำแพง ผ่านหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตามพระศพลงไปที่พระมหาพิไชยราชรถแล้ว จึงกลับมาประทับพระที่นั่งจักรวรรดิเมื่อเดินกระบวนแห่

ทางเสด็จพระราชดำเนินออกพระเมรุนั้น ทรงพระราชยานทองแห่พระกรรภิรมย์ที่เกยฝ่ายขวา ไปออกประตูนครไชยแล้วไปตามฉนวนถึงพระเมรุทุก ๆ วัน วันแห่พระอัฐิกลับ พระอัฐิแห่มาทางนอกวัง เสด็จกลับทางฉนวนเข้าประตูนครไชยแล้วออกประตูฉนวนฝ่ายขวา คำที่เรียกว่าฉนวนฝ่ายขวานี้จึงทำให้เข้าใจว่าฉนวนนั้นเยื้องอยู่ข้างขวาพระที่นั่งจักรวรรดิ ไม่ได้ตรงออกมาจากพระราชวังจดประตูหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ คงจะมาข้างท้ายพระที่นั่งข้างทิศตะวันตกเหมือนฉนวนออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อไปตามฉนวนนี้แล้วเข้าประตูแสดงราม เป็นประตูพระราชวังชั้นใน เช่นประตู

ราชสำราญ แต่พื้นที่วังกรุงเก่าตรงนั้นไม่ได้เป็นที่ข้างใน เป็นหมู่โรงแสงห้วยคลังเช่นกล่าวมาแล้ว จึงไปออกประตูหลังพระคลังพิเศษ ประทับเกยลาที่ฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทรงพระดำเนินไปที่วิหารซึ่งบรรจุพระอัฐิ เป็นพยานให้เห็นว่าไม่ได้ทรงพระเสลี่ยงในวัด ถึงในวันเลี้ยงพระสามหาบรุ่งขึ้นเสด็จมาขึ้นขนานน้ำพระราชวังหลวงเสด็จทางฉนวนใหญ่ ออกฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์เลี้ยวมาตามฉนวน คือเลี้ยวที่คลังวิเศษมาตามฉนวนนั้น คือฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดิ ประทับเกยข้างในไม่มีแห่พระอภิรุม แล้วจึงเสด็จขึ้นเกยขวาข้างหน้า แล้วแห่เสด็จไปตามฉนวนออกประตูนครไชยถึงพระเมรุ เสด็จกลับก็มาหยุดที่พระที่นั่งจักรวรรดิเกยฝ่ายขวา แล้วจึงทรงพระเสลี่ยงจากเกยข้างในไปทอดพระเนตรโรงแสงสรรพยุทธ โรงแสงสรรพยุทธนี้คงอยู่ในหมู่เดียวกันกับคลังพิเศษ คือในระหว่างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ตะวันออกฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทอดพระเนตรแล้วจึงเสด็จไปตามฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ไปตามฉนวนใหญ่ถึงขนานน้ำประจำท่าเสด็จกลับพระราชวังบวรฯ ขอให้สาธยายฉนวนนี้ไว้ให้คล่องใจจะค้นอะไรได้อีกมาก

แต่ประตูนครไชยนั้น น่าจะไม่ใช่ประตูซ้ายพระที่นั่งจักรวรรดิเช่นประตูศักดิไชยสิทธิตามที่พระยาโบราณคะเนนั้น เพราะเหตุว่าถ้าประตูนั้นเป็นประตูนครไชย จะต้องกั้นฉนวนเลียบริมนอกกำแพงไป ส่วนที่ถนนแห่พระบรมศพ ในฉนวนแห่เสด็จดูไม่เข้าทีเลย แห่พระอัฐิกลับก็อย่างเดียวกัน ตามที่คิดเห็นในเรื่องที่กล่าวดูเหมือนว่า กำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ไม่ได้ออกไปถึงแนวกำแพงพระราชวังเป็นทางซอก ๆ เช่นตั้งแต่จวนกลางล้อมวังไปจนป้อมเผด็จดัษกรฤๅถ้าจะให้ถูกทิศ ตั้งแต่ฉนวนท้ายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ไปตามถนนสวนกุหลาบ นึกเสียว่าสวนกุหลาบเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ตรงไปถึงป้อมพิศาลสีมา ที่ตรงป้อมพิศาลสีมาที่กรุงเก่าไม่มีป้อมตรงนั้นจะเป็นประตูนครไชย แล้วจึงกั้นฉนวนจากประตูนครไชข้ามถนนไปวัดพระเชตุพน ซึ่งต่างว่าเป็นพระเมรุ ถึงประตูออกวัดพระเชตุพนที่กรุงเทพฯ คือประตูวิจิตรบรรจง ก็เป็นความคิดอย่างเดียวกัน เป็นแต่เคลื่อนลงไปข้างตะวันตกมากหน่อยหนึ่ง

เพราะฉะนั้น ถ้าจะคิดว่ามีกำแพงนอกวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์อีกสักสายหนึ่งจะได้ฤๅไม่ได้ น่าจะตรวจดู คือชักแนวตั้งแต่มุขใต้หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิขึงตรงไปจะไปชนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ฤๅห่างกันเป็นคนละแนว ถ้าเป็นคนละแนวแล้วมีกำแพงวังอีกชั้นหนึ่งเป็นแน่ แต่ทีจะถูกรื้อลงมากรุงเทพฯ เสียหมด ซึ่งไม่รื้อกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เพราะมีศาลาแลวิหารใกล้เคียงอยู่มาก จะออกกลัวบาปเมื่อตรวจตราได้อย่างไรอยากจะทราบ

อนึ่ง ท่าปราบนั้น เป็นที่สงสัยว่าจะไม่ใช่ถนนหน้าจักรวรรดิ เพราะเหตุว่าแห่พระอังคารมาจากพระเมรุแล้วไปเข้าในกำแพง มาตามหลังศาลาลูกขุนออกประตูท่าปราบ จะเป็นประตูซึ่งเขียนไว้ว่า เสาธงไชยในแผนที่กรมขุนราชสีห์เสียดอกกระมัง แต่ไม่มีหลักอะไรยิ่งกว่านั้น

จะได้คัดเรื่องหมายพระบรมศพนี้ส่งขึ้นไปให้ดูภายหลัง

พระยาทานพระยาโบราณบุรานุรักษ์
วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ ๑๒๑ ศก ๓๕

งานพระเมรุมาศ
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงธนบุรี ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้จัดงานพระเมรุเลย พระศพชั้นสูงก็จะมีแต่เพียงงานพระศพกรมพระเทพามาตย์ พระราชชนนีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้แต่เพียงการจัดทำพระเมรุพระราชทานเพลิงและแห่พระอังคารดังความว่า *"ครั้นถึง ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ ทรงพระกรุณาให้เชิญพระโกศพระอัฐิ สมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตย์ ลงเรือบัลลังก์ มีเรือแห่เป็นกระบวนไปแต่พระตำหนักแพ แห่เข้าไป ณ วัดบางยี่เรือใต้ แล้วเชิญพระโกศขึ้นสู่พระเมรุ นิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์หมื่นหนึ่ง ทรงถวายไทยทานเป็นอันมาก ครบสามวันแล้ว เชิญพระโกศลงเรือแห่กลับเข้าพระราชวัง"* ซึ่งเป็นงานพิธีที่จัดขึ้นเพียงสังเขป เข้าใจว่าระยะนั้นจะยังเป็นเวลาที่อยู่ในยามศึกสงคราม จึงไม่มีโอกาสได้ทรงจัดเต็มตามพระราชประเพณี

ครั้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงจัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อปีมะโรง ฉอศก แต่หมายรายการว่าได้ทรงจัดทำอย่างไรไม่มีเหลืออยู่เลย การที่ไทยต้องสูญเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นเหตุให้แบบแผนโบราณราชประเพณีที่กำหนดเป็นหลักสำคัญของบ้านเมืองถูกทำลายลงจนหมดสิ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีพระราชดำริฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรม ประเพณีที่เคยมีมาแต่เก่าก่อนให้คงอยู่เป็นแบบแผนของแผ่นดิน ทรงทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมประเพณีโบราณหลายประการ การพิธีถวายพระเพลิงพระศพเป็นส่วนหนึ่งที่ทรงกำหนดให้จัดขึ้นไว้เป็นแบบอย่างตามธรรมเนียมครั้งกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลของพระองค์ปรากฏว่า ได้จัดงานพระศพเจ้านายสำคัญ ๆ หลายพระองค์ คือ งานถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก งานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท เป็นต้น ดังจะได้นำการถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ซึ่งกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ มาแสดงดังต่อไปนี้

งานพระเมรุมาศพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก

"ในปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๘) นั้น การทัพศึกว่างลง ทรงพระราชดำริจะถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดีสนองพระเดชพระคุณ เพราะเมื่อสมเด็จพระชนกาธิบดีสวรรคต เป็นเวลาบ้านเมืองเกิดจลาจล พระราชวงศานุวงษ์กระจัดพลัดพรายกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระพี่นาง สมเด็จพระอนุธาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็หาได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระชนกาธิบดีไม่ จึงโปรดให้สร้างพระเมรุมาศขนาดใหญ่ และเครื่องมหรสพสมโภชเหมือนอย่างการพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า

เจ้าอนัมก๊กและองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชาเมื่อได้ทราบข่าวก็แต่งทูตให้คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ช่วยในการพระเมรุทั้ง ๒ เมือง

ครั้น ณ เดือน ๕ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ (พ.ศ. ๒๓๓๙) การพระเมรุสร้างเสร็จแล้ว วันขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรดให้แห่พระบรมสารีริกธาตุออกสู่พระเมรุ มีการมหรสพสมโภช ๓ คืน ๗ วันแล้ว ครั้นวันแรม ๑ ค่ำ จึงมีแห่พระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดีสู่พระเมรุ กระบวนแห่พระบรมอัฐิ ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงพระราชยานโยงพระบรมอัฐิเอง สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ทรงพระราชทานโปรยข้าวตอกนำมาในกระบวนพระราชบรมวงศานุวงศ์ทรงรูปสัตว์ สังเค็ตประคองผ้าไตรเข้าในกระบวนแห่ด้วยหลายพระองค์ฯ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในครั้งนั้นเป็นอเนกประการ

อนึ่ง ในการมหรสพสมโภชพระบรมอัฐิครั้งนั้น มีโขนชักรอกโรงใหญ่ทั้งโขนวังหลวงและวังหน้าแล้วประสมโรงเล่นกลางแปลง เล่นเมื่อศึกทศกรรฐ์ยกทัพกับสิบขุนสิบรถ โขนวังหลวงเป็นทัพพระรามยกไปแต่ทางพระบรมมหาราชวัง โขนวังหน้าเป็นทัพทศกรรฐ์ ยกออกจากพระราชวังบวรฯ มาเล่นรบกันในท้องสนามหน้าพลับพลา ถึงมีปืนบาเหรี่ยมรางเกวียนลากออกมายิงกันดังสนั่นไป ครั้นถึงวันแรม ๔ ค่ำ เชิญพระบรมธาตุแห่กลับแล้ว เวลาบ่ายวันนั้นถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิด้วยไม้หอมต่าง ๆ และในเวลาเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมอัฐินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ช่วยกันทรงเชิญพระจิตกาธาร ซึ่งประดิษฐานพระบรมอัฐิไว้ด้วยพระหัตถ์จนถวายพระเพลิงเสร็จ รุ่งขึ้นโปรดให้แห่พระอังคารไปลอยตามพระราชประเพณี"

พระราชประเพณี พระบรมศพที่จัดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แม้จะมิได้ระบุว่ามีแบบแผนการจัดอย่างใด ก็เชื่อว่าได้ยึดถือตามที่เคยปฏิบัติมาแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังได้กล่าวถึงการก่อสร้างพระเมรุมาศสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกในหนังสือเรื่อง *"โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง"* พระนิพนธ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรี

สุเรนทร์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เอกสารฉบับนี้ เนื้อหาสาระพรรณนาเป็นจดหมายเหตุงานถวายพระเพลิง และฉลองพระอัฐิพระชนกชนนีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช นับว่าเป็นหนังสือเก่าที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราชประเพณี การสร้างและตกแต่งพระเมรุมาศ ขบวนแห่ชักพระอัฐิ พระราชพิธีต่าง ๆ ที่ทรงบำเพ็ญในงาน นอกจากนั้น ยังให้ความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับการละเล่นและมหรสพในงานฉลอง อาทิ มอญรำ ละคร โขน หุ่น หนัง งิ้ว เทพทอง โมงครุ่ม ไต่ไม้ แพนรำ ไต่ลวด กายกรรม ตลอดทั้งให้ความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีและบทละครที่นิยมใช้เล่นในการมหรสพในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะได้นำมาแสดงไว้ให้ปรากฏเพื่อเป็นหลักฐาน ทั้งประวัติศาสตร์ วรรณคดี และจารีตประเพณี สืบไป

โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง

โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง

พระเจ้าหลวง คือ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระราชบิดาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงเป็นต้นพระบรมราชจักรีวงศ์ พระนามเดิมว่า *"ทองดี"* พระอัครชายา พระนามเดิมว่า *"หยก"* บางแห่งเรียกว่า *"ดาวเรือง"* มีพระโอรส ธิดา ๗ พระองค์ นับเป็นชั้นที่ ๑ ในปฐมวงศ์

โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง[๑]

พระนิพนธ์
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์

◎ สูง ศักดิ์สากลเลื้อง	ฦๅชา
ศรี อยุทธยากรุง	เอกนี้
สม เด็จเสร็จปราบดา	ผดุงโลกย์
บูรณ เกรียด์บ่นับกี้	โกฏิล้านอสงไขย
◎ ภูล ยศภูลศักดิ์แกล้ว	กลัวฤทธิ์
ศุข สนุกอนานิตย์	ทั่วหน้า
ทุก ท้าวประเทศทิศ	เทียรย่าน ยำแฮ
เมื่อ แรกเฉลิมหล้า	กราบท้าวดุงวัน
◎ ก่อ การหว่านพืชน์เนื้อ	นาใน
เกื้อ เพื่อโพธิญาณไป	ภาคโพ้น
กุ ลานุทูลไท	โปรดทั่ว
ศล ราชบ่ขาดโข้น	ทั่วฟ้าธรณินท์
◎ ฝูง ผู้พำนักนิเจ้า	จักรพาฬ
ชน ย่อมชุลีกราน	กราบเกล้า
อวย พรพิศาลสานดิ์	สวัสดิ์ว่า พ่อเฮย
ไชย ชำนะสระเศร้า	สร่างร้อนจงเกษม

---

(๑) กรมศิลปากร, **เรื่องโคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง**. (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๒). การสะกดการันต์พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม

◎ หฤ ทเยศขยาดยั้งง ยำเวร
ไทย รดสำราญเยน หย่อมหล้า
เต็ม เสมอสมุทเบญ จะวาเรศ
ตื้น อกพรรดไพร่ฟ้า เฟื่องฟื้นหฤหรรษ์

◎ ชม ไททุกปากผู้ พรรค์คน
ชื่น ช่วงดวงกระมล หมดไหม้
ประ ฏิภักดิ์รักษ์จุมพล ภูวนารถ
ชา ราษฎร์ประกาศให้ แซร่ซร้องสรเสริญ

◎ เหมุทกตกหยาดต้อง ใบพฤกษ์
ชรอุ่มดอกบตฤก หน่อก้าน
ตฤณชาติดาษอทึก ธรณิศ เขียวนา
สบสัตว์เสียวสท้าน เหตุด้วยฤดูหนาว

◎ ปางนั้นสมมติไท้ เทวัน
เนาพิมานจักรพรรดิ์ แผ่นฟ้า
เถลิงแท่นสุวรรณอัน โอภาษ
สนมสนิทเสนอหน้า อยู่เฝ้าบริบาล

◎ ยิ่งยงอย่างยอดฟ้า มัฆวาพ
ทรงน่งงเหนือบัลลังก์กาญจน์ ก่องแก้ว
ในเหมะพิมาน ลอยเมฆ
ล้วนสุรางค์เลอศแล้ว แวดล้อมถวายโฉม

◎ ราชรู้อุดุแล้ง ลมฝน
สุริเยศยั้งงอำพล ผ่องแผ้ว
บมานเมฆพิกล ธรุทก
จันทร์จรัสจรูญแพร้ว แพร่ฟ้าฟูโพยม

◎ ธิราชปรารภด้วย ศรัทธา
เพื่อพระธาตุนาถา ปิ่นเกล้า
กับสองบรมธา ตุชนก
จักชักเชิญเสด็จเข้า สู่ซุ้มเมรุฉลอง

◎ แรงรมยยั่วเย้า ในมโน ทวารนา
บานดั่งผกาโก มุทแย้ม
ปฤดีดรุโณ ปราโมช
ผิวเหลืองสดแฉล้ม เล่ห์ไล้ทองชโลม

๏ ธิเบศบัดจากแท่นแก้ว กรายกร
ไขม่านเบิกบัญชร เฉิดหน้า
เสด็จเหนือราชบัณฑูรณ์ ธราอาศน์
แวงรักษ์ดำรวจว้า วุ่นห้ามปรามคน

๏ เสนางค์ทั่วหน้านอบ หมอบเรียง
แลเล่ห์สิเนรุเกรียง หลักหล้า
มีเขาบริวารเคียง เปนขนัด
ท้าวท่านสำราญอ้า ออกเอื้อนโองการ

๏ ซั้นสั่งมุขมิ่งท้วย มนตรี
จงเร่งตราบาญชี ไพร่พร้อม
เกณฑ์ก่ายจ่ายทำศรี เมรุมาศ
เมรุใหญ่เมรุเล็กล้อม เร่งแล้วจงพลัน

๏ จักเผชิญพระธาตุสร้อย สรรเพ็ช
ทั้งธาตุสองสมเด็จ เสด็จด้วย
ยังเมรุพิมลเสร็จ โสภาค
ทุกท่านวานอย่าม้วย จักสร้างผลบุญ

๏ เสนาชำนิน้อม บทมาลย์
รับสั่งวัจโนงการ ผ่านเผ้า
มาทหมายทั่วพนักงาน หมวดหมู่
ขุนหมื่นพระหลวงเจ้า บอกแจ้งการระดม

๏ ฝ่ายหน้าอนุราชไท้ ธิบดินทร์
สั่งหมู่สุรเสนินทร์ ฝ่ายหน้า
โดยดุจพระไทยถวิล ผลเพิ่ม ผดุงแฮ
สูเร่งเร็วอย่าช้า ช่วยให้เสร็จประสงค์

๏ สองราชสองร่วมน้ำ หฤไทย กันนา
สองรุ่งฤทธิ์ฤาไกร ปราบด้าว
สองทรงพระญาณไพ บูลย์ยศ ยิ่งนา
สองจะนำนิกรก้าว แห่งห้องสงสาร

๏ ส่วนขุนพระหมื่นเจ้า พระยาหลวง
ทุกกฤดทุกกรมกระทรวง สบไส้
ปฤดาชื่นในดวง ใจใคร่ เห็นแฮ
สมโภชพระศพไท้ ธิราชเชื้อเฉลิมเมือง

๏ อีกหมู่สมณพร้อม พราหมณา
พลเรืออนาถา ทั่วผู้
เขตรขอบรอบเสมา เมืองราช
รู้ข่าวฉาวไปรู้ ชั่งตั้งตาคอย

๏ ฝ่ายพลตนต้องกะ เกณฑ์งาน
ห่อนเกียจในกิจการ ท่านใช้
ยิ่งขยิ่มเบิกใจบาน บห่อ ใจนา
ใจจ่อจะขอให้ เพิ่มเข้าจงครัน

๏ เหล่าช่างทำอย่างหยื้น ยอถวาย
ยลอย่างใดชายฉาย เฉอดล้ำ
สั่งให้ช่างทั้งหลาย เลื่อนอย่าง นั้นนา
สำเร็จบำเหน็จก้ำ กึ่งให้หัวมือ

๏ ครั้นอรุณรุ่งเช้า เพลา
ชอบโชคมหุติวา รฤกษไส้
คับคั่งคณคณา เนกแน่น
เสียงโห่เหหะให้ ยกเปตื้องเสาเมรุ

๏ ดนตรีปี่พาทย์พร้อม ประโคมดัง
เอาฤกษเออกเกริกฟัง มี่ก้อง
ไพร่บ้านนี่ประนัง กันช่วย
สารวัดเรเร่ร้อง ตรวจต้อนเตือนคน

๏ กำหนดเมรุทิศถ้วน อัษฎา
รายรอบเมรุเอกา ใหญ่ชั้น
ยลปรางค์กุฎาปรา กฎเฆ
ร้อยรอบระเบียบบั้น แบ่งไว้จังหวะงาม

๏ เมรุแทรกเมรุทิศทั้ง เมรุกลาง
สวมเครื่องเรืองรองราง เรื่อฟ้า
บนดาษสุพรรณพาง ทองสุก
สรรพสิ่งผจงจ้า แจ่มแจ้งจรัสหล

๏ นวสูรพรหมภักตรเพี้ยง ภักตรพรหม
มุขระเหิดเทิดธารลม ลิ่วไม้
แลพ่อภอใจชม ชาวราษฎร์
กระจังคั่นสรรใส่ไว้ นาคย้วยทวยทอง

◎ เบื้องในวิจิตรด้วย เลขา
อดิเรกรูปเทวา วาดไว้
มีเทพกัลยา ยวนเสน่ห์
ถืออุบลบานไหว้ สถิตย์เฝ้าเคียงองค์

◎ ภาคใต้เบ็ดเตล็ดล้วน หลากหลาย
เสือและแพะกวางทราย เด่าด้อม
เทินป่ารุกข์เรียงราย ระรื่น
สูรสัตวมัจฉะมีพร้อม คิริห้วยเหวละหาล

◎ เพดารจิตด้วย ดวงเดือน
ดาวเด่นดูดาวเหมือน จักย้อย
บงบเบื่อใจเตือน ตาพิศ ดูแฮ
พวงกลิ่นอัจกลับห้อย พู่แพร้วพวงมาลย์

◎ ม่านแพรแลเพริดแพร้ว มีพรรณ
พื้นแดงดอกโสวรรณ แย่งก้าน
รูดรอบรับแสงฉัน ชวยโชติ
สรรใส่ประจำด้าน เสร็จไส้สมบูรณ์

◎ ยี่ภู่ปูลาศพื้น พรรณราย
สำหรับราชอาศน์ถวาย แต่งไว้
อีกอาศน์ราชวงษ์สาย สืบกระษัตริย์
ปางเมื่อเสด็จดลได้ ดำแหน่งนั้นโดยควร

◎ จุลเมรุเหมมาศไว้ ภายใน
ทรงทรวดสุนทรประไพ เลิศล้ำ
เหมือนเมรุสหัสไนย นฤมิตร
มาช่วยทรนุกค้ำ เชิดช้อนบารมี

◎ ถานบัดบวกเขบ็จไว้ เทวา
ครุธสลับจับนาคา คาบเคี้ยว
อโธภาคกินรา รายรูป
สร้อยสลับทับทรวงเกี้ยว โอบสอิ้งอาภรณ์

◎ ใครยลกลยั่วเยื้อน เจรจา
ให้ย่ำดำเกิงกา เมศไหม้
งามโฉมเฉกกินรา ไกรลาศ
เต้าแต่งเตือนใจให้ ลูบไล้โลมสงวน

๏ ไม้กระถางวางหว่างนั้น งามงาม
มนาวเทศเกดโกขาม ข่อยจ้อน
สาขาค่าคบทราม ผลดอก ดกแฮ
ดัดถ้านารีฟ้อน แยกย้ายหลายขบวน

๏ พนมศพครบเจ็ดชั้น พึงพิศ
แลฉลุปรุประดิษฐ์ เลิศแล้ว
เจิมทองผ่องไพจิตร จรูญจรัส ดานา
นกคาบกาบกิ่งแก้ว ช่อช้อยยรรยง

๏ หงษ์เหมวิหคห้อย เครือครุย
แตรอกวอกลิงคุย ค่างเต้น
สีหราชเผ่นโผนตกุย กุมกนก
นาคมัดมังกรเฟ้น ฝรั่งเลื้อยพัลวัน

๏ แม่ลายฉลักล้วน ดีดี
ช่องกระจกกระจังรี รักร้อย
ซุ้มไว้แว่นมณี ฉายช่วง
แสงพระอาทิตย์พร้อย พร่างหน้ายลสยอง

๏ รูปสัตว์จัดต้งงค่งง เคียงเคียง
แถวถัดเทพนมเรียง รอบริ้ว
เทวาหุ่นเห็นเพียง เทพบุตร จริงแฮ
แซมอุบลใบพลิ้ว พลิกก้านบานตูม

๏ กุฏาคารมุขถ้วน จัตวา
ประกวดแกะเปนอินทรา ขี่ช้าง
สามเศียรสรัพงวงงา งอนตระหง่าน
ดูดั่งเดินโพยมคว้าง เช่นช้างตัวเปน

๏ โอพารล้วนระกุแก้ว แกมกาญจน์
กรงนาคหน้าพรหมมาน เพริศพริ้ม
นพสูรส่องสุริยาฉาน เฉิดช่อ ฟ้านา
ครีพครุฑจุดกระจกจิ้ม แจ่มหล้าบราลี

๏ เล็งเมลืองเฟืองกลีบเกลี้ยง จงกล
แกมเพ็ชรเพดาลบน บุเบื้อง
รย้ารยาบเสาวคนธ์ ทราเมศ
ชื้นชื่นชูใจเปลื้อง ปลิดร้อนแรงศัลย์

◎ ดอกจอกเบญจมาศห้อย ใบโพ
กริกกริ่งพลวาโย พัดย้อน
ผูกสายพิสูตรโส ภณเลิศ
ทองปักชักลวดซ้อน สลับด้วยดอกใน

◎ เก็จกาบขนาบก้าม ปูรอง
สิงห์อัดหยัดเพียงผยอง ย่างเยื้อง
ขุนครุธพุชฌงค์มอง หมายฆ่า กันแฮ
รายรัตนชัชวาลเรื้อง พิพิธพื้นมีศรี

◎ สุวรรณฉัตรพัดโบกช้อย จามร
กลิ้งกลดชดชูสลอน เรียบไว้
ชุมสายสุริยาธร บังบด
ครบเครื่องศิริให้ แต่งตังงบรรจง

◎ เสโตโกมุทแม้น แมนสวรรค์
เปนหลั่นเรียดเรียงรัน ถี่ถ้อง
รองพับพัตราอัน ดับหัดถ์
ไว้เพื่อสงฆ์ทรงชร้อง พินิตข้อกรรมฐาน

◎ เล็งลออสอาดสอ้าง เอาตา
ผิจะเอาพิมานมา เปรียบไส้
อย่างแลอย่างอลังกา กลอย่าง กันนา
งามเล่ห์เสรสรวลให้ หากแกล้งแสดงงาม

◎ มณฑลประเทศเทียร แตะตี
ราบเรียบเปรียบเภรี ราบหน้า
ราชวัตรฉัตรรายมี ฉากรอบ
เขียนเรื่องรามเกียรดิ์อ้า อ่องล้วนลายรบาย

◎ สำสางยลอย่างแก้ว ปราการ
ผนังก่องจิตรกรรมมาณ เลิศล้อม
ระยะหว่างทวาร จัตุเรศ
รูปยักษ์โตเต็มอ้อม แอบแง้มรักษา

◎ วิหิรารั้วข่ายกั้น กรรกง
เทียวธวัชฉัตรเบญจรงค์ เรียบร้อย
สาโลทกาตรง ตราบฉัตร
ตุ่มแลไหใหญ่น้อย ใส่น้ำอวยทาน

◎ ผลูเลี่ยนตลิบล้วน ทรายพราย
แถงเรียบสองฝากชาย เฉียดข้าง
ธงฉัตรปักเรียงราย สรพรั่ง
ยลถนดถนนกว้าง ย่างเยื้องยลตีน

◎ ต้นกัลปพฤกษ์พร้อม โดยตรา
ตั้งแต่ชาลมรรคา เขตรหั้น
โรงเลี้ยงสิ่งสรรพปา นิยโภชน์
โรงสุราบานนั้น อยู่เลี้ยวมูนเมือง

◎ กฎพิกัดแก่เหล่าเหล้า นักเลง
เสพอย่าเสพโฉงเฉง เยอะย้ำ
แม้ใครบ่กลัวเกรง เยียเฉลาะ กันนา
โซร่ใส่คาขื่อซ้ำ โจรกด้วยหลายประการ

◎ โรงโขนโรงหุ่นงิ้ว ลครโรง
รธาช่องรธาโยง เชือกไว้
ที่ประทับพลับพลาโถง ทอดเผนก
ทั้งสี่สนมไส้ สฤษดิ์แล้วตามเกณฑ์

◎ เดยษดาดิรัศขึ้น จันทวาร
อัษฐศกภุชงค์ชาญ ขวบเข้า
มหาเทพสงกรานต์ ยังห่อน มานา
ให้แห่พระธาตุเข้า สถิตย์ห้องเมรู

◎ เกณฑ์เกณฑ์พลแห่นั้น นานา
ทวาทัศะภาษา ทั่วถ้วน
แขกขอมวิลันดา เปนอาทิ์
เหล่าเหล่าก็หลากล้วน เลือกพื้นคนขยัน

◎ แหนแห่บูรพะด้วย พาชี
มนท์หมอกศรีสำลี แสดฟ้า
อัศาภรณมณี ครบเครื่อง
ผูกทั่วทุกตัวม้า มิ่งล้ำดำเกิง

◎ บางนายขี่ไหยเต้อ ตัวดำ
ดาวมาศลาดหลังกำ มะหยี่ปล้อง
ล้วนเสื้อใส่ดอกคำ โพกขลิบ ทองนา
กรกำด้ำตาวจ้อง อาจสู้เศิกแสยง

๏ บางนายขี่ม้าเผือก ผันผยอง
เสื้อม่วงพื้นผุดทอง โพกเกี้ยว
ถือทวนรำทำนอง นวยนาด
ชักกระชั้นหันเลี้ยว ล่วงหน้าในสนาม

๏ บางนายนุ่งดอกซ้ำ ชายกรวย
เสื้อห่มสมตัวรวย โพกริ้ว
เถลิงม้าหมอกพาพวย ผกวิ่ง
แซร่เฉี่ยนบังเหียนหิ้ว ชักไว้ในกบวน

๏ บางนายขี่หยะห้าว ศรีจันท์
สายสนั่นหุ้มโหมดมัน ยับย้อย
แคบเงื่อนง่องโฉลงพันธ์ พานภักตร
ผูกพู่สายเหาห้อย ฮะหื่นร้องลองเชิง

๏ บางนายนุ่งห่มพื้น พรรณเขียว
ขึ้นขี่ม้าแดงเปรียว เปรื่องเต้น
เชิงอานปักธงเทียว เถือกถ่อง
รำหอกกลอกกลับเหล้น ตลบเคล้าเพลงคลี

๏ บางนายขี่แสระซ้อน แซมขน
ขาวแสดศรีมอมนท์ ด่างพร้อย
เสื้อสอบสนอบตน อัตลัด
หยัดอย่างบาทย่างน้อย ยะเหยาะเท้าตามผลู

๏ บางนายขี่หะเยศแย้ง เปนพยศ
โหนหกยกกีบจรด อกจั้ง
นายม้าเหยียบโกลนกด กุมแน่น
แย่งเย่อบังเหียนรั้ง แซ่เร้ารันตี

๏ ถัดถึงพลโยกย้าย บทยูร
โบกธงถูกแสงสูริย์ ส่องแย้ง
เลือกล้วนล่ำพีภูล พลภาพ
คู่คู่ดูสมแกล้ง กลั่นให้แห่ขนาน

๏ คันจูขจิตรล้วน สักหลาด
หมวกใส่เขียนลายมาศ เหมาะเกล้า
ดูแดงดื่นดาดาษ โดยมารค
โห่สนั่นบันฦๅเท้า ทั่วทั้งเวียงสถาน

๏ โดยสดำกำกฤชสร้อม เสโลห์
กำทราบดาบด้างโด มเรศง้าว
บ้างสพักผูกกาโย ยูรยาตร
บ้างแบกบ้างเหน็บน้าว อเนกหน้าหลากหลาย

๏ หรทึกคดฤกครื้น เครงโครม
สังคีดดังประโคม พาทย์ฆ้อง
ลั่นหล้าฝ่าแดนโพยม พยับเมฆ
เสียงแพร่คนเพรียกพร้อง พรึกพร้อมตามกัน

๏ ถัดถึงพลเพศเพี้ยน อาตมา
เปนเทพยคณา หนุ่มเหน้า
ประดับสัพสรรพา ภรณ์เลิศ
ดูดั่งเทพไทเจ้า จากห้องโพยมหล

๏ กรกุมกระบอกก้าน โกมล
ดูอร่ามตามทิวถนน ใช่น้อย
เปนละแวกบ่แผกพล ปะทะ กันนา
คู่คู่ดูเรียบร้อย กำเลาะล้วนทรงโฉม

๏ ถัดถึงวรถแก้ว แกมกาญจน์
แกมเก็จเพ็ชรประพาพ พุ่งฟ้า
กำกงอลงการ แอกอ่อง
แอกเอี่ยมเทียมมิ่งม้า มิ่งแม้นรถสวรรค์

๏ พระธาตุชินไท้ใส่ โกษฐ์ทอง
ลายกุดั่นพรรณเรืองรอง รุ่งเร้า
เนาในรถลำยอง ยศยิ่ง
วิลาศคลาศคลาเต้า ไต่ท้องถนนหลวง

๏ สมเด็จสังฆราชเจ้า เปนปฐม
เจ้าคณอนุกรม ใหญ่น้อย
ทรงสีพิกาสม โสภาค
คาชุบชลมนต์ย้อย สลัดล้างอันตราย

๏ รถประทับยับยั้งที่ เมรุทวาร
ภายภาคบูรพาสถาน ทิศไส้
เชิญธาตุสาศดาจาริย์ จอมโลกย์
เข้าที่ดนตรีให้ กึกก้องกลองประโคม

๏ สองเสด็จอภิวาทไหว้ สักการ
กับพระญาติวงษ์วาร ทั่วหน้า
อีกแสนสุริยศฤงฆาร คับคั่ง
เทียนธูปบุบผาผ้า ผ่อนเปลื้องปลิดถวาย

๏ ขอบเขตรอยุทธทั้ง หญิงชาย
สมณพราหมณ์ชีหลาย ใช่น้อย
มาถึงจึ่งโอนกาย กรกราบ
คิดวิโยคโศกสร้อย สุดเศร้าแสนทวี

๏ โอ้ว่าหยาดฟ้าดับ ไฟเข็ญ
สิโรตมไนยเย็น ยิ่งน้ำ
พระเสด็จนฤพานเปน ผาศุก แล้วนา
ไว้ธาตุโปรดสัตว์ซ้ำ เหตุเกื้อการุญ

๏ ดฤษถีแรมค่ำเข้า คิมหันต์
พลแห่ชุมนุมกัน พรั่งพร้อม
แห่ธาตุราชสองพัน ปีปิ่น ภพแฮ
ให้ประเวศในที่ล้อม แหล่งไล้เมรุสถาน

๏ หัวหน้าพลแห่ล้วน ถือธง
เขียวสลับกับแดงยง ยาบฟ้า
เสื้อหมวกใส่สวมมง คลย่น ขาวแฮ
พึงพิศพรรณผืนผ้า นุ่งนั้นหลายขบวน

๏ แต่งตัวตามแต่ต้อง ภาษา
เปนคณคณนา นับร้อย
ร้องรำทำเพลงมา อึงมี่
พิเศศภาษาถ้อย ถี่ถ้วนทุกประการ

๏ รูปสัตว์เทียมล้อลาก จูงจร
สังเค็จขจิตรจร แต่งตั้ง
ผ้าไตรยใส่พานบวร วางระดับ
ราชเผ่าเนาสถิตย์ทั้ง ทั่วสิ้นสัตว์สกนธ์

๏ เอกองค์ทรงพยัฆจ้อง ทีโจน
กระเหลือกแลตาโทมน มุ่งเนื้อ
เอกทรงคชสีหโผน ผกวิ่ง
โตระมั่งกิเลนเมื้อ เมือบท้องมรรคา

๏ เอกองค์ทรงอุศุภเพี้ยง อิศรา
จรจากไกรลาศปรา สาทแก้ว
สู่พื้นพสุนธรา เรืองยศ
องค์เอกเอกเลิศแล้ว ย่อมแก้วทองทรง

๏ เอกองค์ทรงแรดร้าย ราวี
เพียงหนึ่งองค์อรรคนี ขี่ต้อน
ใครเห็นก็พึงภี ดระทด ใจนา
องค์เอกเอกอ่อนอ้อน เสด็จได้ดูงาม

๏ เอกองค์อลงกฎก้อง กังวาน
ทรงครุธคไชยชาญ เชื่องใช้
เฉกพายุโผนทยาน ยังอัศ ดรนา
มาช่วยแหนแห่ให้ สง่าเงื้อมงำดิน

๏ เอกองค์องอาจห้าว หาญสมร
เทียมเทพไททินกร แก่นฟ้า
เถลิงอาศน์ราชไกรสร สุรภาพ
เจียนจักโจนจากหล้า ล่วงคุ้งคัคนานต์

๏ เอกองค์ทรงคชผู้ เผือกผัน
ตรีเนตรไตรตรึงสวรรค์ เทียบแท้
ทรงไอยราวรรณ เทเวศ
บงคชบงคนแหง้ ยิ่งย้อยหยาดโพยม

๏ เอกองค์ทรงเครื่องพริ้ง เพราพราย
เล็งลักษณ์ภักตรเฉิดฉาย แช่มช้อย
ขี่ครุธดุจนารายณ์ รณฤทธิ์
ทรงสุบรรณบินคล้อย คลาศคล้ายไคลคลา

๏ เอกองค์ยงยิ่งล้ำ ฦๅพงษ์
ทรงพระยาราชหงษ์ เห็จเยื้อง
ดั่งพระกมะลาศน์ทรง สามารถ
โสเภศพรรณรายเรื้อง อร่ามด้วยอาภรณ์

๏ อีกทรงมยุเรศทั้ง อินทรีย์
อีกมาษยะกุมภี เงือกเงี้ยว
มังกรฤทธิ์ราวี วานฉนาก
เตร็จเตร่เหราเลี้ยว เลื่อนล้อจรลี

๏ กลองชนะปี่แก้วเป่า วังเวง
แตร์แตร่นแตร้นแตรเชง แซ่ซ้อง
สังข์เสนาะเพราะบันเลง ลิงโลด ใจนา
ฟังดั่งเพลงสวรรค์ห้อง หกชั้นเมืองบน

๏ ราชธาตุใส่โกษฐ์แก้ว สรัทกาญจน์
เถลิงรถราชยาน ยิ่งไส้
ราวรถมัฆวานลาญ แลเลิศ
ครบเครื่องสูงไสวให้ แห่หน้าหลังสลอน

๏ สุริยงทรงสวัสดิ์เพี้ยง พิมพ์สวรรค์
ทรงราชกุกุธภัณฑ์ เครื่องต้น
เสด็จด้วยราชยานยรร ยงยศ ฤๅนา
ชักธาตุลาชขาวล้น เลิศแท้โปรยนำ

๏ รถมาหน้ารถนั้น คือสงฆ์
ฆราชเจ้าเผจิดทรง ผาดผ้าย
สมาธินั่งตำรง ธรรมอ่าน ไปนา
ที่รถาฝ่ายท้าย ฉัตรกั้งกะชิงชู

๏ เบื้องหลังล้วนค่าท้าว ทูลออง
นุ่งยกลายขบวนทอง เถือกหล้า
เสื้อครุยใส่เสวตรตรอง กลำพอก สรวมแฮ
โดยเสด็จธาตุผ่านฟ้า อึดอื้อหฤหรรษ์

๏ สองฟากสองฝ่ายข้าง ทางถนน
พื้นพวกมหาชนพล ไพร่ฟ้า
อัดแอแซ่สับสน เบียดเสียด
ดูแห่หรรษาหน้า สนุกน้าวใจหลง

๏ รถถึงที่ล้อมชัก ทักษิณ
สามรอบชอบโดยรบิล ว่าไว้
บ่ายรถจรดทวารผิน ตรงอุ ดรนา
เชิญธาตุสองไทให้ สถิตย์ตั้งตามควร

๏ เสียงประโคมคครุ่มครุ้ม เภรี
เจือสำเนียงโศกี แห่งห้าม
อีกสองอรรคราชี อีกญาติ พระนา
โศกสุดดุจดาลกล้าม กลัดกลุ้มกลางสมร

◎ มหฤศพครบสิ่งไส้ สรรพรรณ
โขนต่อโขนประชันกัน เก่งกริ้ว
หุ่นต่อหุ่นเสมอขัน ชิงชะนะ กันนา
ลครต่อลครงิ้ว ต่องิ้วประชันกัน

◎ โรงหนึ่งโขนเหล้นเมื่อ หณุมาน
สมเด็จองค์อวะตาร ตรัสใช้
ให้นำธำมรงค์กาญ จนกับ ไสบนา
ไปส่งองค์อนุชไท้ ราพร้ายรุมตี

◎ โรงหนึ่งเสียงเส้าเร่ง กลองตึง
พยุหยักษโยธาอึง โห่ร้อง
พลลิงวิ่งถับถึง โจมจับ
ราพบุตรวางศรต้อง ลักษณ์ล้มในสนาม

◎ โรงหนึ่งหุ่นเหล้นเรื่อง โสวัด
พระเสด็จโดยดงดัด ดุ่มเด้า
พบองค์อนงสวัสดิ์ ปทุมเมศ
สมสนิทชิดเชยเคล้า สอดคล้องสองเกษม

◎ โรงหนึ่งคนเชิดเต้น ตัวลมุน
เริ่มเรื่องไชยทัดคุณ เวตรต้อง
หลงใหลใฝ่ดรุณ เยาวเรศ หนึ่งนา
บหน่ายคลายคลาดห้อง เสน่หไหม้เมาโฉม

◎ ลครเรื่องระเด่นร้อง เสียงใส
ฉับฉ่ำทำนองใน นาฏฟ้อน
ลักนุชบุษบาไป สมสู่ เจ้านา
เผด็จรัดระตูร้อน รีบร้นพลตาม

◎ ลครจอมจักรพรรดิเจ้า ธรณินทร์
ล้วนเหล่าเยาวยุพินทร์ ผ่องหน้า
โฉมตรูคู่นางอินทร์ อรรคราช
ใครพิศจิตรเจียนบ้า บ่นเพ้อเลมอฝัน

◎ ร้องเรื่องอนิรุทธรั้ง แรมดง
อารักษ์ภักดีองค โอบอุ้ม
สมสู่อุษาทรง เสาวภาค
ยามพิโยคโศกกลุ้มคลุ้ม คลั่งไคล้ใจตรอม

๏ งิ้วจีนจรูบแฉ่งซ้อน เสียงขาน
ม้าพ่อซอสีประสาน แซ่ซ้อม
ดำเนิรเรื่องดำนาน เทียนต๊ก
ปางบุตรนำนุชน้อม ปกิ่งเจ้าไอสวรรย์

๏ ลั่นถันเอียไหล่อ้า อึงอล
จีโบโล่หลิ้วบน หลิ่วบ้อง
เขียนภักตรพิกลยล หลายอย่าง
เกราะประหลาดคาดช้อง เช่นเชื้อพงษ์พระยา

๏ ระบำรำเรียบเคล้า เปนกง
เพ็ญพิลาศอลงก์ทรง เสริฐสร้อย
สังวาลสุวรรณวง ตาบพิศ
จับคู่คู้แขนช้อย ชดนิ้วชำนาญเพลง

๏ ชาตรีตลุบตุบทิ้ง กลองโทน
รำสบัดชัดสะเอวโอน อ่อนแปล้
คนกรับรับขยับโยน เสียงเยิ่น ไปนา
ร้องเรื่องรทเสนแก้ ห่อขยุ้มมาโปรย

๏ มอญรำขำจริตค้อน งอนคม
รำระมัดระเมียนนม นาศพริ้ง
กล้องแกล้งดุจกลึงกลม เอวกล่อม
คนมักลักลอบทิ้ง ที่เนื้อนมนาง

๏ โขนหุ่นหนังงิ้วช่อง ระธาราย
ดูบ่เปนอันนิยาย ย่างฟ้อน
หุ่นจีนหุ่นลาวทวาย มอญพม่า
มีมากหลากหลายซ้อน แซ่ซ้องอึงคนึง

๏ เทพทองสองฝ่ายโต้ ตอบกัน
หญิงบ่อายชายสรร เศกเย้ย
ฝ่ายหญิงหยาบคำหยัน ตอบต่อ
พื้นแต่อ้ายอี่เอ้ย ประพันคนหัว

๏ โหม่งครุ่มเทริดใส่คล้ำ ดุจหมี
กำพตตีกลองตี ปุ่มม้อง
ระเบงยิ่งมยุรี ผูกร่าง
โอละพ่อลำพองร้อง ร่ายริ้วตลบคืน

◎ สูงสุดสามชั่วไม้ หกคะเมน
แพนรำทำโยนเยน โยกย้าย
ไต่ลวดดุจเทเวน ทระเหาะ มานา
ลอดบ่วงทลวงเห็นคล้าย พิศเลื้อยวัลวง

◎ ลางเล่นสาหัศเหี้ยม ใจหาญ
ชำงัดในวิชาชาญ เชี่ยวแท้
นอนเหนือหอกดาบปาน นอนนุ่ม นวมนา
เบื้องอกครกวางแอ้ ตระหน่ำซ้ำสากรุม

◎ ญวนเล่นโตพ่อแก้ว ผกผัน
เฉวียนฉวัดเวียนวัล ด่วนได้
ญวนหกดั่งกังหัน ปากคาบ ดาบแฮ
ดูดาบปลาบเสียวไส้ สยดท้อใจขาม

◎ ปล้ำมวยคาดหมัดตั้ง จังกา
ปะเตะต่อยถูกจมูกตา แตกช้ำ
ดั้งกระบี่ตีคชา เขนโล่ห์
กลองแขกสระหม่าย้ำ ขยิกไม้ชวนตี

◎ พลเมืองทั้งหนุ่มเถ้า ปานกลาง
แต่งสกนธ์กายางค์ ย่างเยื้อง
มาเมิลมะหุสพางค์ สมโภช ไช้นา
รมเยศเจตนาเปลื้อง ปลิดเศร้าใจเกษม

◎ ไทยธรรมศาเลศเลี้ยง ชาวบุรินทร์
ฝูงนิกรมากิน ห่อนซื้อ
มักเมาสุรารินน ดูดดื่ม
เกษมศุขไปทุกมื้อ ตราบแล้วงานฉลอง

◎ นักเลงเทียรเที่ยวเหล้น ตาแสวง
พบบ่อนเบียดตบอยแทง ถั่วเบี้ย
เจ้ามือคุยขจายแจง ผจงรวบ
ระวังกั๊กยักฤาเคี้ย บุโหละล้อทอเถียง

◎ ทิ้งทานหิรัญะทั้ง ฉลากหลาย
ฉลากดชโดแลดวาย มิ่งม้า
ไถแอกอีกเรือพาย เกวียนต่าง
เกลื่อนกล่นพลไพร่ฟ้า พรั่งพร้อมรับทาน

◎ คนคุมพวกพ้องช่วง ชิงฉลาก
พรรคเพื่อนใครมีมาก รับได้
ชกต่อยกันลำบาก เจ็บป่วย
ตัวระบมเป็นไข้ กลับเหย้าพยาบาล

◎ สายัณห์ตวันคล้อยค่ำ ตกดิน
หนังประนังเภริน เร่งไม้
เชิดพระเสด็จทรงศิลป์ สองส่อง กันนา
เพ้ยพากย์กลองตะโพนให้ เริ่มเหล้นเฉลิมวัน

◎ โรงหนึ่งอรไท้มิ่ง มณโฑ
หุงทิพย์สะลิโล หลั่งล้น
โสดโรงเรื่องอสุโร ไวยราพ
นำนเรศร์ดำด้น สู่ด้าวบาดาล

◎ บัดไทธเสด็จด้วย จัตุสดมภ์
อีกพระญาติสนม แน่งน้อย
ถึงถวายประนมคม วรธาตุ
จุดบุบผาเพลิงพร้อย พุ่มแพรัวระธางาม

◎ สวายเพ็ชร์รัตมุขบ้าง บัวขาว
ช่อม่วงพวงเพยียยาว ฟาบเฟื้อย
พลุแดงดั่งดวงดาว ลอยเด่น
โป้งปีบ ๆ เสียงเลื้อย ปะทัดพ้องดังผาง

◎ วิหคเห็จตรวจเตร็จห้อง เวหล
สินธพควบฉับชน แตกผ้าย
กังหันผะกากล เพนียงช่อ แจ่มนา
เพลิงกระถางวางลม้าย มิ่งไม้ในกระถาง

◎ มิ่งมังกรแก้วพ่อ พัลวัล
ทั้งพยัฆลากหางหัน แหกล้อม
ไฟรุ่งรัศมีจันทร์ เจิมภักตร์ ผ่องแฮ
พิพิธบุบผาพ้อม ปลาดเพี้ยนพึงยล

◎ ฝูงชนกล่นกลุ้มทอด ทฤษฎา
เปนพวกพันธุคณา พี่น้อง
โยงยุดฉุดชักพา กันเที่ยว
สาวหนุ่มชุ่มชื่นพ้อง ม่ายชม้ายเมียงกัน

◎ ครั้นไถงถง่านเงื้อม เมฆา
สงฆ์บังสกุลา ลาศเต้า
จบจังหวัดนครา ราเมศ
ทั้งวัดหัวเวียงเจ้า ห่อนเว้นองค์สงฆ์

◎ สตัปกรณ์กุมผ้าเพ่ง บริกำม์
สังเวชในรูปธรรม เที่ยงแท้
สังขารอนิตย์จำ เกิดดับ
นิโรธสิ่งเดียวแล้ ระงับเหง้าสังขาร

◎ ทานถวายจีวเรศซ้ำ สระบง
เลวเหล่าแลองค์องค์ ย่อมได้
เปรียญเอกโททรง ไตรสรัพ
ครบเครื่องปริขารให้ ทั่วสิ้นเสมอกัน

◎ สงฆ์สวดสำสร้างอยู่ ผจำเวร
สำรับฉันเช้าเพน ผ่อนเลี้ยง
ธรรมการกำกับเกณฑ์ บริโภค
ถวายสบงไสบเกลี้ยง อีกผ้าตราสังค์

◎ ฝ่ายองค์ภูวนารถน้อย ภฺานาม
ทรงศรัทธาพยายาม ยิ่งรู้
ไตรแพรร่มเรืองงาม พาลพิช นีนา
บาตรย่ามเชิงงอนผู้ ผ่านเผ้าผจงถวาย

◎ อรรคทานสองไท้ท่าน อวยทาน
สังฆลาภพลีการ เกิดเกื้อ
สมณมะโนพาร ยินมลาก
สังฆ์นับว่าสองเนื้อ หน่อสร้อยสยมภู

◎ ยามเพราพระฆร้องมี่ มาฉัน
วิเสศสรรของบัน เทียบไว้
เอมโอชโภชน์พยัญ ชนะรศ อร่อยนา
ฉันเสร็จเศกพรให้ แด่เจ้าจอมสกล

◎ เทศนาเสาวนิศน้อม ในแด
ทรงทราบในกระแส โสตเบื้อง
จบเสร็จก็เสด็จแปร โปรยทรัพย์ ทานนา
ครั้นสรัพกลับย่างเยื้อง สถิตย์หน้าเมรุทอง

๏ กุมกะมัณฑลุแก้ว เทธาร
ทักษิโณทกาจาน เจิ่งหล้า
ตั้งกมลปณิธาน โปรดโลกย์
ผลแผ่ไปทั่วหน้า สัตว์สิ้นสบสถาน

๏ ฝ่ายกระษัตริย์ขัติยเชื้อ ชาติประยูร
อีกหมู่มาตยาขุน ค่าเฝ้า
ห้ามแหนแน่นมองมูล มาช่วย
อันดับพกรณ์เจ้า มากน้อยตามมี

๏ ธาตุฉลองสองฝ่ายถ้วน เจ็ดวัน
ชักธาตุสาศดาผัน กลับด้าว
ส่วนสองธาตุไทอัญ เผชิญโกษฐ์ สู่นา
อลงกฎจงกรท้าว ท่านให้ไฟเถกิง

๏ อำพันจันทนาศเนื้อ กฤษณา
ใส่ต่างดุ้นกาษฎา เฟื่องฟุ้ง
ราชวงษุโรธา เดียรดาษ
โหยโผอกโศกสลัดรุ้ง อุระร้อนรนใจ

๏ อัคนีวิโรจเรื้อง แสงฉาน
ไหม้ธาตุเปนภัศมาน มอดม้วย
เชิญผอบใส่อังคาร ลงที่นั่ง นาวนา
ดั้งชักแหนแห่ด้วย ตกท้องชะเลลอย

๏ กิจลอยเสร็จแล้วเลิก งานฉลอง
บำเหน็จให้สมปอง พวกเหล้น
ไพร่เลวทุกหมวดกอง แจกหมด
อำมาตย์ราชฤๅเว้น ทั่วถ้วนตัวคน

๏ ครั้นเสร็จบริยาคเยื้อง ยอทาน
เกษมศุขทุกทิวาร ว่างร้อน
ธรธรรมพิศาสมาน เสมอภาค
เปนปิ่นนครค้อน โลกย์ขึ้นเคียงสวรรค์

๏ บรม ธรรมิกราชเจ้า จอมกรุง
ศพ พระธาตุไทยผดุง เลิศแล้ว
จบ ทิศพาศเมืองมุง มาชื่น ชมนา
เสร็จ เรื่องโดยใจแกล้ว แต่งแกล้งกลอนขยาย

◎ ปถมไวย์เยาว์ว่องเนื้อ	ชันษา
เอกเพศเลศมาตรา	ครบเก้า
เสาวคนธสมญา	บัญญัติ
เชิญเรื่องพระศพเจ้า	จฤกไว้เปนโคลง
◎ ผู้จาฤกห่อนอยุดยั้ง	ยำเพียร
สามารถอาจใจเขียน	ค่ำเช้า
โดยรักภักดีเรียน	จบเรื่อง
พระศพพระครูเจ้า	จบรื้อภฺานาม
◎ คันธรศสฤษดิ์แจ้ง	จนจบ
ร่ำเรื่องบรมศพ	เสร็จแล้ว
ปรุงเปรียบสุคนธ์อบ	กระอุเฟื่อง ฟุ้งแฮ
เฉลิมพระเกียรดิ์แผ้ว	ผ่องเพี้ยงพันแสง
◎ ตูแต่งเติมต่อน้อย	แนะนาม
กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ราม	ราชเชื้อ
นิพนธ์พจนพากย์สยาม	ยอเกียรดิ์
เปนคระโครงหลายเตื้อ	แต่งไว้วงษ์กระวี ฯ

จึงเป็นสิ่งที่ยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงทำนุบำรุงและฟื้นฟูระเบียบราชประเพณีที่สูญหายไปจากภัยพิบัติของสงครามเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ได้อย่างสมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากหนังสือ บทละครอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในรัชกาลต่อมา ทรงพระราชนิพนธ์ระเบียบพระราชประเพณีที่สำคัญของบ้านเมืองไว้ รวมทั้งพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ กล่าวไว้ในเรื่องว่าด้วยงานพระศพที่เมืองหมันหยา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำอธิบายว่าเนื้อความที่กล่าวถึงพระราชประเพณีในวรรณคดีพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนานี้ เป็นแบบอย่างพระราชประเพณีที่ได้ยึดถือปฏิบัติต่อมา ซึ่งถือได้ว่า หนังสือบทละครเรื่องอิเหนา เป็นแบบอย่างหนังสือที่กล่าวถึงพระราชประเพณีสำคัญของไทยที่สำคัญอีกเล่มหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การจัดงานถวายพระเพลิง ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยานอกจากที่กล่าวในพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ก็ได้มีบันทึกเป็นจดหมายเหตุไว้ในรัชกาลต่อมาบ้าง แต่มิได้มีการกล่าวถึงรายละเอียดของการจัดงานพระราชพิธีไว้อย่างสมบูรณ์โดยเฉพาะ จะได้พบเพียงว่าครั้งงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะกล่าวอย่างละเอียดตั้งแต่เมื่อแรกทรงพระประชวร เสด็จสวรรคต และการจัดบำเพ็ญพระราชกุศลก่อนหน้าจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ ครั้งงานพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้กล่าวถึงตั้งแต่การสร้างพระเมรุมาศ แห่พระบรมศพไปถวายพระเพลิงจนถึงอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับ เท่านั้น

อนึ่ง ในการรวบรวมเรื่องงานพระเมรุมาศสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี เท่าที่ปรากฏกล่าวไว้เป็นหลักฐาน ทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุที่รวบรวมขึ้นเฉพาะนั้น จะได้นำมาแสดงไว้แต่ละรัชกาล เพื่อเปรียบเทียบการจัดงานว่าครั้งหนึ่ง ๆ มีความแตกต่างอย่างใดบ้าง รวมทั้งได้เรียบเรียงพระราชประวัติสังเขป เพื่อนำเหตุการณ์เกี่ยวกับพระราชพิธีไว้ด้วยทุกพระองค์

งานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระราชประวัติ
งานพระเมรุมาศ
ภาพประกอบ

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔ ในจำนวนพระราชโอรส - ธิดา ๕ พระองค์ ของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกและสมเด็จพระมหาชนนี เสด็จพระราชสมภพ ณ กรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อวันพุธ ที่ ๒๐ มีนาคม ๒๒๗๙ มีพระนามเดิมว่า **"ทองด้วง"** สมเด็จพระปฐมวงศ์ทรงมีเชื้อสายสืบเนื่องทางสายเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน)

เมื่อจำเริญพระวัยและได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนาตามคตินิยมแห่งพุทธศาสนิกชนคนไทยแล้ว ได้ทรงเสกสมรสกับสุภาพสตรีในตระกูลมั่งมี ซึ่งมีหลักแหล่งอยู่ ณ เมืองราชบุรี (คือสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในกาลต่อมา) และได้ทรงเข้ารับราชการอยู่ที่เมืองนั้น ได้เป็นที่หลวงยกกระบัตร ครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกก็ยังทรงรับราชการอยู่ ณ เมืองราชบุรี ต่อมาได้เสด็จเข้ามารับราชการกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ณ กรุงธนบุรี โดยการนำของสมเด็จพระอนุชาธิราช ผู้ทรงพระนามเดิมว่า **"บุญมา"** ซึ่งรับราชการกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอยู่ก่อนแล้ว

ตอนเริ่มเข้ารับราชการในกรุงธนบุรี ได้เป็นที่พระราชวรินทร์ อยู่มาด้วยความที่ทรงพระปรีชาสามารถ ประกอบกับมีความแกล้วกล้าในการรบ นำทหารเข้าต่อสู้อริราชศัตรูเพื่อความเป็นเอกราชของบ้านเมือง ได้ชัยชนะข้าศึกอยู่เสมอมา เป็นที่พอพระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาก จึงทรงปูนบำเหน็จพระราชทานยศศักดิ์และเลื่อนตำแหน่งหน้าที่ขึ้นอย่างรวดเร็วจากพระราชวรินทร์พระตำรวจหลวง เป็น พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยายมราชที่สมุหนายก เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พระราชทานเครื่องยศเสมอเจ้าต่างกรม ที่พิเศษอย่างยิ่งคือ พระสังวาลย์นพรัตน

ครั้นต่อมาเกิดความวุ่นวายเป็นจลาจลในกรุงธนบุรี ท้าวพระยามุขมนตรีกวีชาติและราษฎรทั้งหลายจึงพร้อมใจกันกราบทูลวิงวอน อัญเชิญเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จขึ้นทรงราชย์

ดำรงแผ่นดินเพื่อดับทุกข์บำรุงสุขของราษฎรสืบไป จึงเป็นอันว่าได้เสด็จขึ้นทรงดำรงรัฐสีมาอาณาจักรประดิษฐานมหาจักรีบรมราชวงศ์ ณ เมื่อวันที่ ๖ เมษายน ๒๓๒๕ หลังจากนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างราชธานีขึ้นใหม่ ณ ฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งทรงพระราชดำริว่าเป็นชัยภูมิที่ดีกว่าฝั่งฟากตะวันตกอันเป็นที่ตั้งของกรุงธนบุรี

ครั้นสร้างพระราชมณเฑียรชั่วคราวขึ้นในพระราชนิเวศน์ของราชธานีใหม่คือพระบรมมหาราชวังในปัจจุบันเสร็จ ได้เสด็จข้ามจากกรุงธนบุรีโดยเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด แวดล้อมพยุหนาวาพล ขึ้นทรงกระทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกโดยสังเขป ณ พระราชมณเฑียรชั่วคราว ในพระราชนิเวศน์ใหม่ เมื่อวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๓๒๕ ครั้นถึงปีพระพุทธศักราช ๒๓๒๘ เมื่อได้สร้างพระมหาปราสาทขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พรั่งพร้อมด้วยเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภคสำหรับสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าครบถ้วนแล้ว ก็โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเษกโดยครบถ้วนอีกครั้งหนึ่ง

พระปรมาภิไธยที่พระสังฆราชราชาคณะและปุโรหิตชีพราหมณ์พฤฒาจารย์ทั้งปวง จารึกพระสุพรรณบัฏทูลเกล้าฯ ถวายในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก คือ **"สมเด็จพระบรมราชรามาธิบดีศรีสินทรมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร ธรณินทราธิราช ฯลฯ"** โดยเหตุที่เป็นพระปรมาภิไธยที่ยาวเหลือจะจดจำนำมาเอ่ยขานได้ ทั้งในรัชกาลต่อมาก็ถวายพระปรมาภิไธยเดียวกันนี้อีก ย่อมเรียกกันไม่ถูกว่าแผ่นดินใดจะเรียกขานท่านว่าอย่างไร จึงเรียกท่านว่า **"แผ่นดินต้น"** เรียกรัชกาลที่ทรงราชย์สืบพระราชสันตติวงศ์ต่อมาเป็นรัชกาลที่ ๒ ว่า **"แผ่นดินกลาง"** พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นการไม่สมควร ถ้าจะทรงพระราชดำริตั้งพระบรมนามาภิไธยถวายก็ทรงเกรงว่าจะเป็นการบังอาจละลาบละล้วง จึงทรงพระราชดำริโดยสุขุม หล่อพระพุทธรูปหุ้มทองคำเนื้อ ๘ สูง ๖ ศอก ทรงเครื่องต้นมหาจักรพรรดิราชาธิราชขึ้นสององค์ ประดิษฐานไว้เบื้องหน้าฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถวายพระนามองค์ที่ประดิษฐานอยู่ทางทิศเหนือ ซึ่งทรงพระราชอุทิศสนองพระมหากรุณาธิคุณสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชว่า **"พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก"** องค์ที่ประดิษฐานทางทิศใต้ ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ ว่า **"พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย"** และโปรดให้เรียกขานนามแผ่นดินตามนามพระ จึงได้มีการเรียกขานพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ว่า **"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก"** สืบต่อกันตลอดมา

ลุวันจันทร์ ที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) ทรงพระราชดำริจะฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า จึงตั้งการพระราชพิธีสงฆ์จารึกพระบรมนามาภิไธยในแผ่นพระสุพรรณบัฏทองเนื้อเก้าถวายใหม่ว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนารถ นเรศรราชวิวัฒนวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามาธิบดินทร พิชิตินทรวโรดม บรมนารถบพิตร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก"**

ครั้นถึงวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) ได้ถวายพระบรมนามาภิไธยใหม่ว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจักรีบรมนาถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก"** แต่พอสิ้นรัชสมัยของรัชกาลที่ ๖ พระบรมนามาภิไธยที่กล่าวนี้ก็เงียบหายไป ไม่มีใครเชิญมากล่าวขานอีก

ต่อมาเมื่อวันที่ ๖ เมษายน ๒๕๒๕ อันเป็นวาระสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีอายุครบ ๒๐๐ ปี รัฐบาลพร้อมอาณาประชาชนชาวไทยทั่วราชอาณาจักรได้เทิดพระเกียรติพระองค์ขึ้นเป็นมหาราช ทางราชการได้ประกาศให้เอ่ยขานพระบรมนามาภิไธยอย่างย่อว่า **"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช"** สมเด็จพระมหาราชปฐมบรมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในหมู่พระมหามณเฑียร ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระชนมพรรษา ๗๒ พรรษา ๕ เดือน ๑๘ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๒๗ ปี ๕ เดือน ๑ วัน

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงจัดการพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระบรมชนกนาถ ตามแบบโบราณราชประเพณี ที่เคยจัดมาแล้วในครั้งงานพระเมรุมาศสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และงานพระศพสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสุดารักษ์ และสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท แต่รายละเอียดของพิธีนับจากเสด็จสวรรคตมาจนก่อนหน้าถวายพระเพลิง ไม่ปรากฏจดหมายเหตุบันทึกรายการไว้ พบแต่เมื่อตอนทรงให้จัดทำพระเมรุไปจนเชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ดังได้คัดความมาลงไว้ต่อไปนี้(๑)

"ถึงต้นปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ พระเมรุมาศที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพในท้องสนามหลวง ซึ่งได้โปรดให้มีท้องตราเกณฑ์หัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง ให้จัดหาเสาและเครื่องสร้างพระเมรุส่งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร เจ้าพนักงานได้จัดการสร้างสำเร็จในฤดูแล้งต้นปี

---

(๑) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, (ม.ป.ท. : ๒๔๙๘), หน้า ๑๔๙ - ๑๕๕.

พระเมรุครั้งนี้ สร้างตามแบบพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้งกรุงเก่า เป็นพระเมรุอย่างใหญ่เต็มตำรา ขนาดเสาใหญ่สูงเส้นหนึ่ง ขื่อยาวเจ็ดวา พระเมรุสูงตลอดยอดนั้นสองเส้น ภายในมีพระเมรุทองอีกชั้น ๑ สูงสิบวา ตั้งพระเบญจาทองคำรับพระบรมโกศ มีเมรุทิศทั้งแปดทิศ มีสามสร้างตามระหว่างเมรุทิศ ชั้นในมีราชวัติทึบปักฉัตรเงินฉัตรทองฉัตรนากสลับกัน หลังสามสร้างชั้นนอกมีโรงรูปสัตว์รายรอบ มีราชวัติไม้จริงทรงเครื่องฉัตรเบญจรงค์ล้อมโรงรูปสัตว์อีกชั้น ๑ ต่อออกมาตั้งเสาดอกไม้พุ่มรายรอบราชวัติอีกชั้น ๑ แล้วมีระทา(๑) ดอกไม้ สูงสิบสองวา ๑๖ ระทา เครื่องมหรสพสมโภช มีโรงรำระหว่างระทา ๑๕ โรง และตั้งเสาหกสามต่อหน้าระทา ลวด ๔ หก ๔ แพน ๔ มีโรงโขน โรงละคร โรงงิ้ว สิ่งละ ๒ โรง โขนโรงใหญ่โรง ๑ มีต้นกัลปพฤกษ์ทั้ง ๘ ทิศ มีไม้ลอย ลวดเลว ลวดลังกา นอนร้านหอก ร้านดาบ คาบค้อน บ่วงพวง บ่วงเพลิง เล่นที่หน้าไม้สามต่ออีกเป็นหลายอย่าง โรงงานมหรสพครั้งนั้นปลูกตั้งแต่ป้อมมณีปราการ ตลอดไปถึงสะพานวังหน้า(๒) แลให้ตั้งโรงทานเลี้ยงอาหารคาวหวานพระราชทานเป็นทานแก่ไพร่บ้านพลเมืองที่จะมาในงานพระบรมศพทั่วไป

ถึง ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ เชิญพระบรมสารีริกธาตุแต่ในพระบรมมหาราชวังตั้งกระบวนแห่ออกไปยังพระเมรุมาศ ประดิษฐานบนพระเบญจาทอง พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเปรียญฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี ๘๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ มีหนัง จุดดอกไม้เพลิง เป็นการสมโภชพระบรมสารีริกธาตุวันหนึ่งคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้า พระสงฆ์รับพระราชทานฉันและรับพระราชทานเครื่องไทยธรรม แล้วมีงานสมโภช เวลาบ่ายทิ้งทาน เวลาค่ำจึงแห่พระบรมสารีริกธาตุกลับเข้าในพระบรมมหาราชวัง

ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น ๗ ค่ำ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้นพระยานุมาศสามลำคาน พระยานุมาศนี้ทำใหม่สำหรับพระบรมศพ มีภาพสองชั้น ปักพระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้นกั้นพระบรมโกศ แห่ออกประตูศรีสุนทรไปขึ้นพระมหาพิชัยราชรถ ที่ถนนสนามชัยหน้าวัดพระเชตุพน แต่นั้นแห่เป็นกระบวนอย่างใหญ่ ชักไปถึงพระเมรุแล้วเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาพิชัยราชรถ ทรงพระยานุมาศเข้าสู่พระเมรุด้านบูรพาทิศ แห่เวียนพระเมรุโดยอุตราวัฏฏ์สามรอบ แล้วเชิญพระบรมโกศขึ้นบนเกรินบันไดนากอย่างกรมหลวงพิทักษมนตรีทรงคิดขึ้นใหม่(๓) แต่ก่อนใช้เป็นไม้ล้มลุก ไม่ดีเหมือนเกรินบันไดนาก จึงเป็นแบบอย่างมาทุกวันนี้ ขันช่อกว้านเกริน

---

(๑) ดูเรื่องอัคนีกรีฑาประกอบ

(๒) เดิมเรียกว่าสะพานเสี้ยว ได้รื้อไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ คือบริเวณคลองคูเมืองเดิม (คลองหลอด) หน้ากรมสรรพากรปัจจุบัน

(๓) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระนามเดิมจุ้ย พระโอรสสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระเจ้าพี่นางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเจ้าขรัวเงิน ต้นราชสกุลมนตรีกุล ในรัชกาลที่ ๒ ทรงกำกับกรมวังและกรมมหาดไทย ทรงอัจฉริยะทางการช่าง ได้เป็นผู้คิดค้นวิธีอัญเชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นบันไดนาค ด้วยเลื่อนและกว้านหมุนขึ้นลักษณะอย่างลิฟท์ในปัจจุบัน

เลื่อนขึ้นไปสุดบันไดนาก แล้วเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา พระบรมโกศไปประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองภายใต้พระมหาเศวตฉัตรในพระเมรุทอง ตั้งเครื่องสูงและเครื่องราชูปโภคพร้อมตามราชอิสริยยศแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมสดับปกรณ์ และพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมที่เมรุทิศทั้งสี่ เป็นพระสงฆ์ประจำสวด ๖๔ รูป ถวายไตรจีวรเครื่องบริขารไทยธรรมแก่พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ พระสงฆ์อันดับในพระนคร นอกพระนครและหัวเมือง เป็นจำนวนพระสงฆ์หมื่นเศษ

ครั้นเวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ ๆ ทำภัตกิจเสร็จแล้วสดับปกรณ์ แล้วเสด็จไปประทับทรงสดับพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งทรงธรรม

ครั้นเวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแล้วเสด็จออกพลับพลาสนามมวย มีพระราชดำรัสสั่งให้ทิ้งทานทั้งแปดทิศ แล้วทรงโปรยผลกัลปพฤกษ์ แหวนฉลาก นาก ทอง เงิน และพระราชทานเงินตราผ้าเสื้อแก่คนสูงอายุ ๗๐ ปีขึ้นไปทุกคนทั่วกันที่สนามหน้าพลับพลานั้นก็มีการเล่นต่าง ๆ

ครั้นเวลาค่ำมีหนังรอบพระเมรุสิบสองโรง จุดดอกไม้พุ่ม ระทาใหญ่ กับดอกไม้เพลิงต่าง ๆ เมื่อจุดเสร็จแล้วระทาใหญ่จึงได้จุดลาบผ้ามีเพลิงแก้วเป็นที่สุด แล้วจุดดอกไม้พุ่มรอบพระเมรุอีกคราว ๑ ตามประเพณีการพระบรมศพ ครั้นดอกไม้เพลิงจุดเสร็จแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระราชวัง

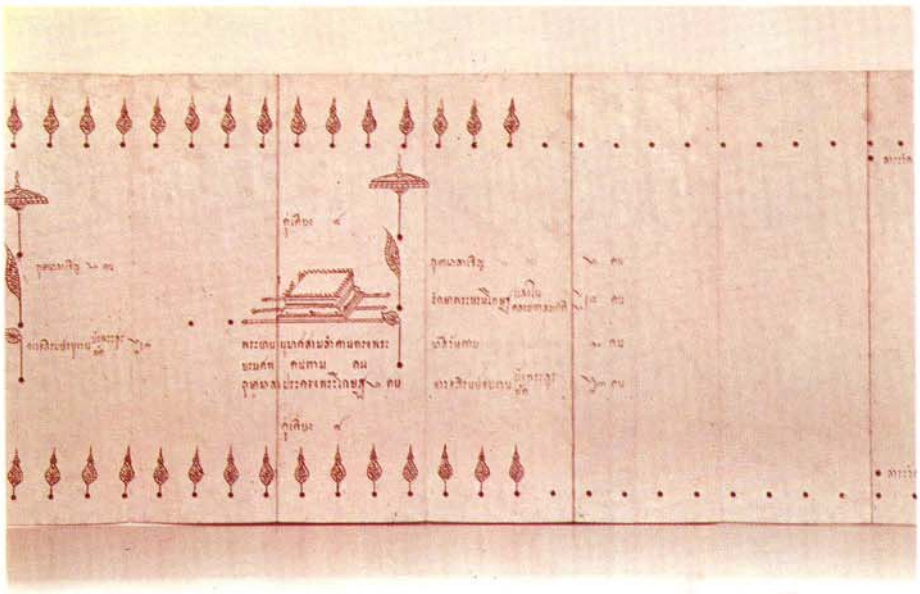
ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ งานสมโภชพระบรมศพครบเจ็ดวันเจ็ดคืนแล้ว เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล(๑) พระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน เสนาบดี ท้าวพระยาประเทศราช ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิประดิษฐานในพระโกศลงยาราชาวดี แล้วเชิญพระอังคารขึ้นสู่พระยานุมาศ ตั้งกระบวนแห่ทางประตูพระเมรุด้านตะวันตก ออกประตูท่าพระทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง กระบวนแห่เรือดั้งเรือข้าราชการเป็นอันมาก ไปลอยพระอังคารที่หน้าวัดปทุมคงคา ส่วนพระบรมอัฐินั้นประดิษฐานไว้ที่พระเมรุ มีงานสมโภชพระบรมอัฐิอีกสามวันสามคืน ครั้นเดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ จึงเชิญพระบรมอัฐิขึ้นพระราเชนทรยาน ตั้งกระบวนแห่แต่ประตูพระเมรุด้านตะวันออกเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีการสมโภชทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอีกสี่วัน สี่คืน เป็นคำรบเจ็ดวันเจ็ดคืน แล้วจึงเชิญพระบรมอัฐิประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมณเฑียร"

งานพระบรมศพคราวนี้ ยังมีจดหมายเหตุนอกจากนี้อีก ๒ เรื่อง คือ ภาพริ้วกระบวนแห่พระบรมศพเรื่อง ๑ บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุอีกเรื่อง ๑

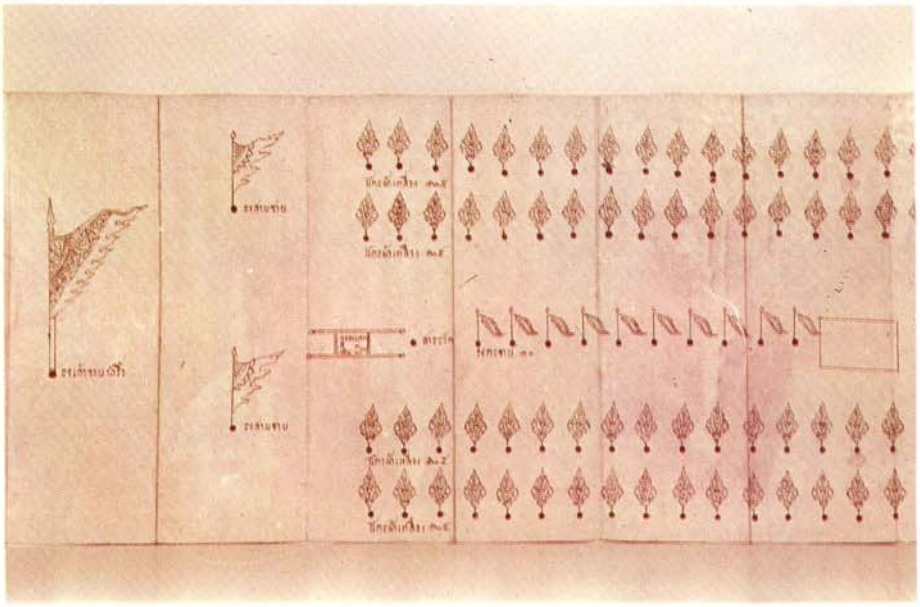
---

(๑) สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๒

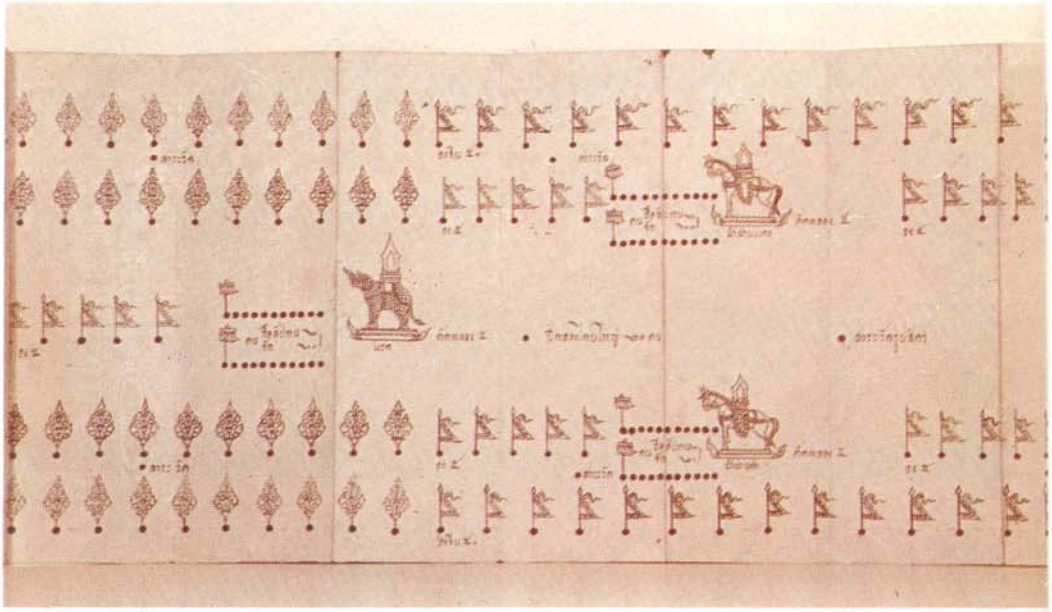
แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ
พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ภาพที่ ๑ พระยานมาศสามลำคาน อัญเชิญพระโกศพระบรมศพจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปประดิษฐาน ณ พระมหาพิชัยราชรถ ซึ่งเคลื่อนมารออยู่ที่หน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

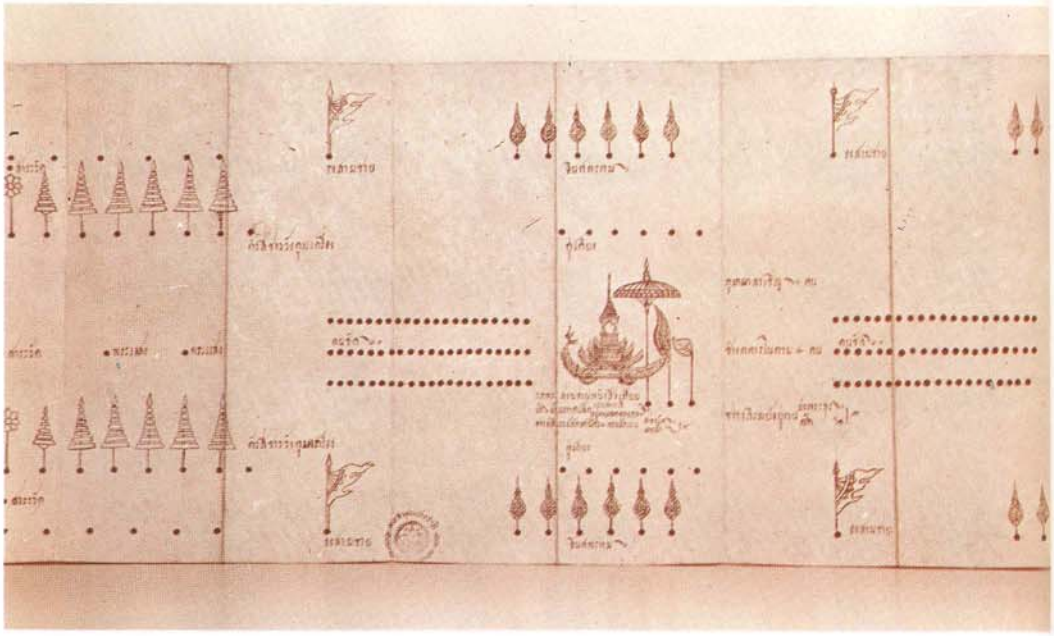

ภาพที่ ๒ ต้นริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ พระโกศพระบรมศพประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถเคลื่อนไปสู่พระเมรุมาศ

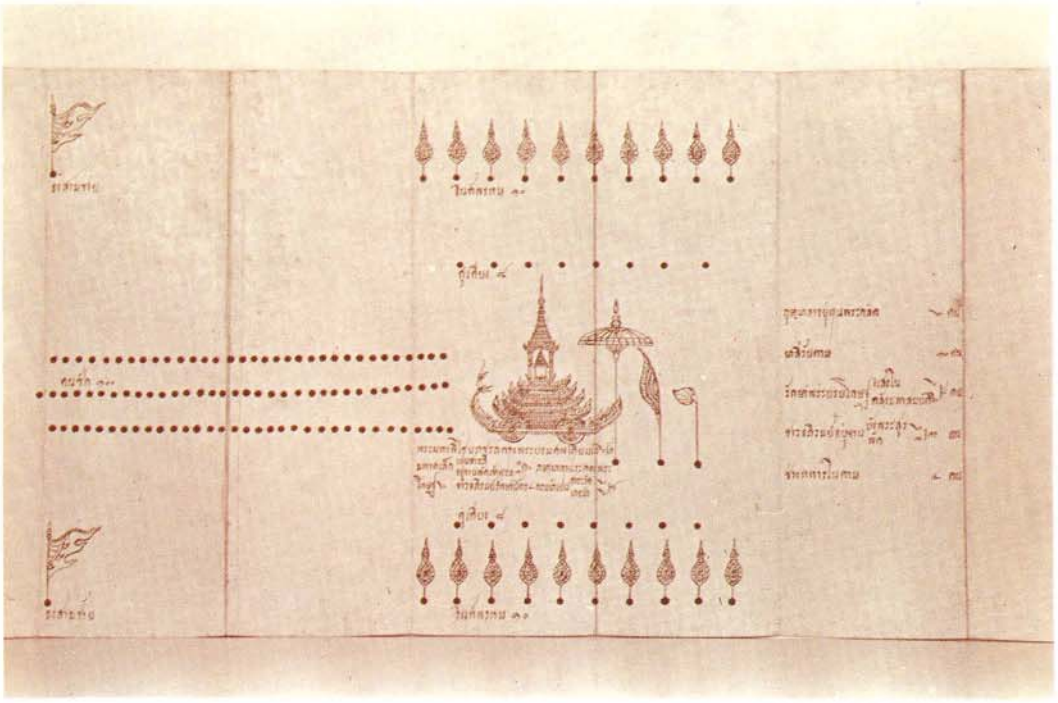

ภาพที่ ๓ หุ่นรูปสัตว์หิมพานต์ในริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศแห่พระบรมศพ
บนหลังตั้งบุษบกวางผ้าไตร เครื่องไทยทาน และสังเค็ด สำหรับถวายพระที่พระเมรุมาศ

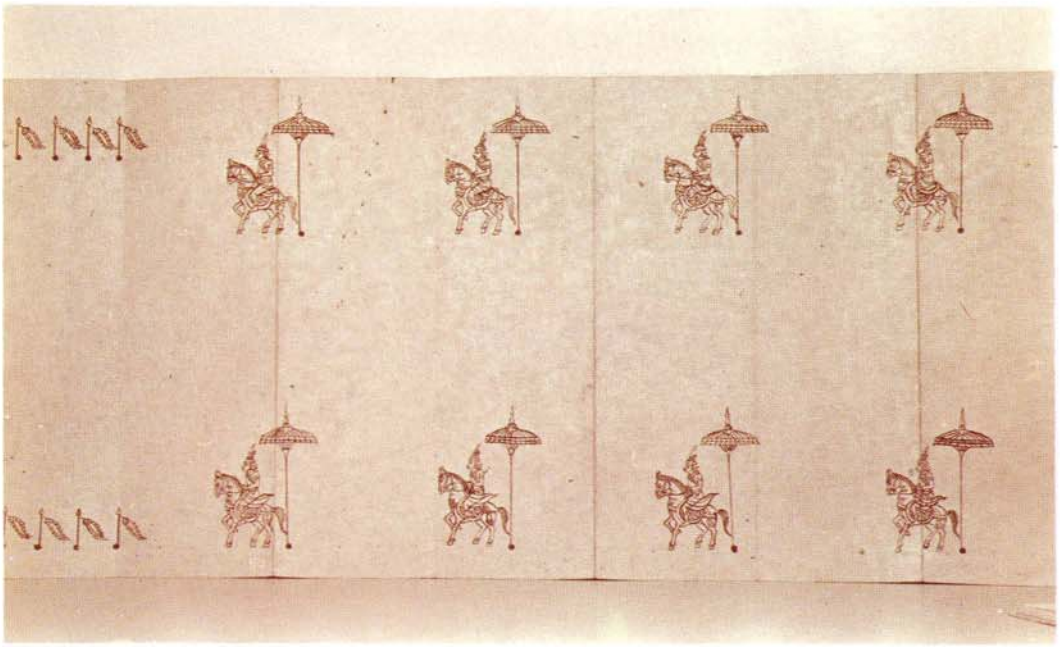
เขาพระสุเมรุมีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบ ๗ ชั้น คือ ยุคุนธร อิสินธร การวิก สุทัสสนะ เนมินธร วินตก และอัสสกัณณ์ สภาพเช่นนี้ย่อมมีป่าเขาลำเนาไพรและสิงสาราสัตว์นานาพันธุ์อาศัย พระเมรุมาศคือที่ถวายพระเพลิงเปรียบได้ดั่งเขาพระสุเมรุ ฉะนั้น จึงจำลองหุ่นรูปสัตว์ในป่าหิมพานต์เข้าในกระบวนแห่พระบรมศพไปสู่พระเมรุมาศด้วย ครั้นถึงพระเมรุมาศแล้ว ก็นำหุ่นรูปสัตว์เหล่านี้เข้าไว้ ณ โรงรูปสัตว์ที่รายรอบภายในรั้วราชวัติ

ภาพที่ ๔ ราชรถพระอ่านพระอภิธรรมนำหน้าพระมหาพิชัยราชรถพระบรมศพ

ภาพที่ ๕ พระมหาพิชัยราชรถ อัญเชิญพระโกศพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไปสู่พระเมรุมาศ

ภาพที่ ๖ พระบรมวงศ์ทรงม้า ๑๐ คู่ เข้ากระบวน
พระบรมราชอิสริยยศตามเสด็จพระบรมศพไปสู่พระเมรุมาศ ข้างหน้า
เป็นกระบวนทหารถือธงตะขาบ

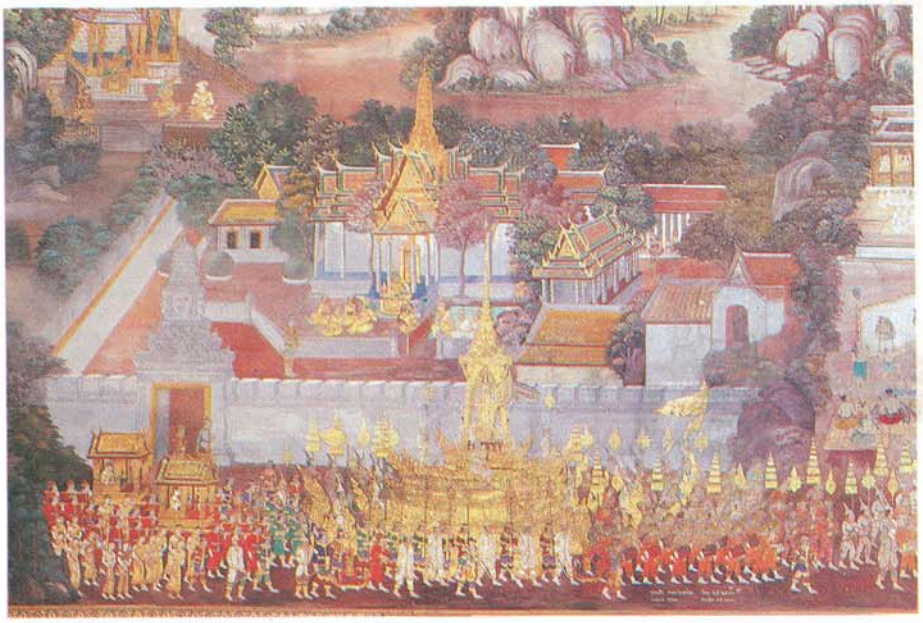

ภาพที่ ๗ ระทาดอกไม้ และโรงรำระหว่างระทา ในงานพระศพสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ภาพจากหอดำรงราชานุภาพ

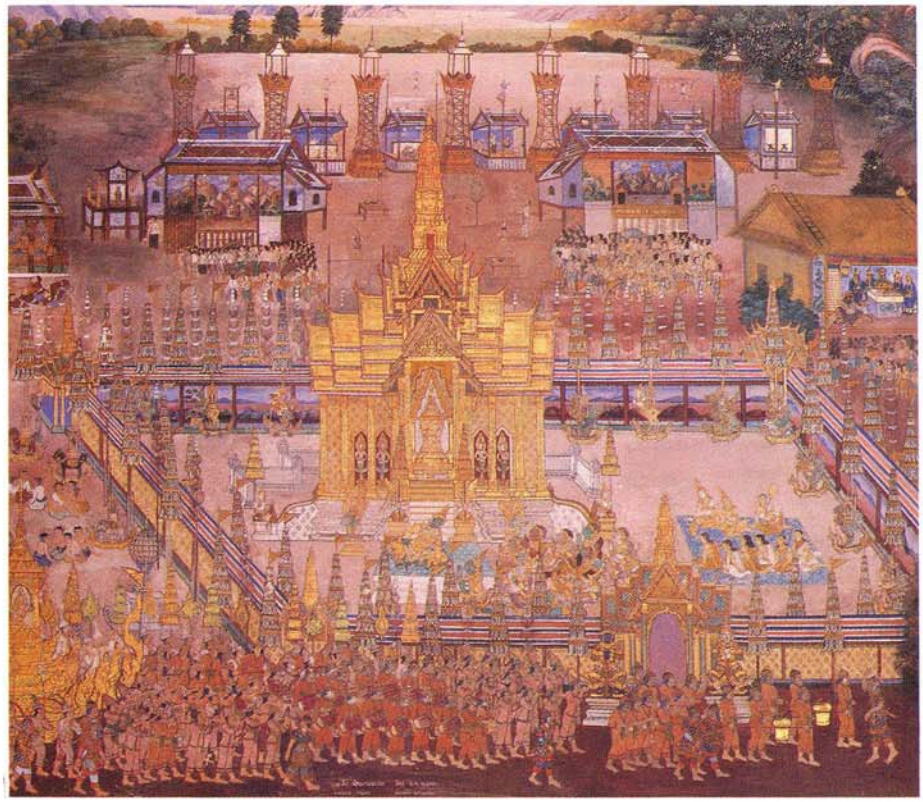
ภาพที่ ๘ - ๑๓ เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ ณ ระเบียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงงานศพทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกา ซึ่งช่างเขียนขึ้นตามแบบอย่างงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาพที่ ๘ ริ้วกระบวนแห่ศพทศกัณฐ์เข้าประดิษฐานในกรุงลงกา

ภาพที่ ๙ ริ้วกระบวนแห่ศพทศกัณฐ์ โกศประดิษฐานบนราชรถ ตามด้วย
ราชยานเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง ออกจากกรุงลงกาไปสู่เมรุมาศ

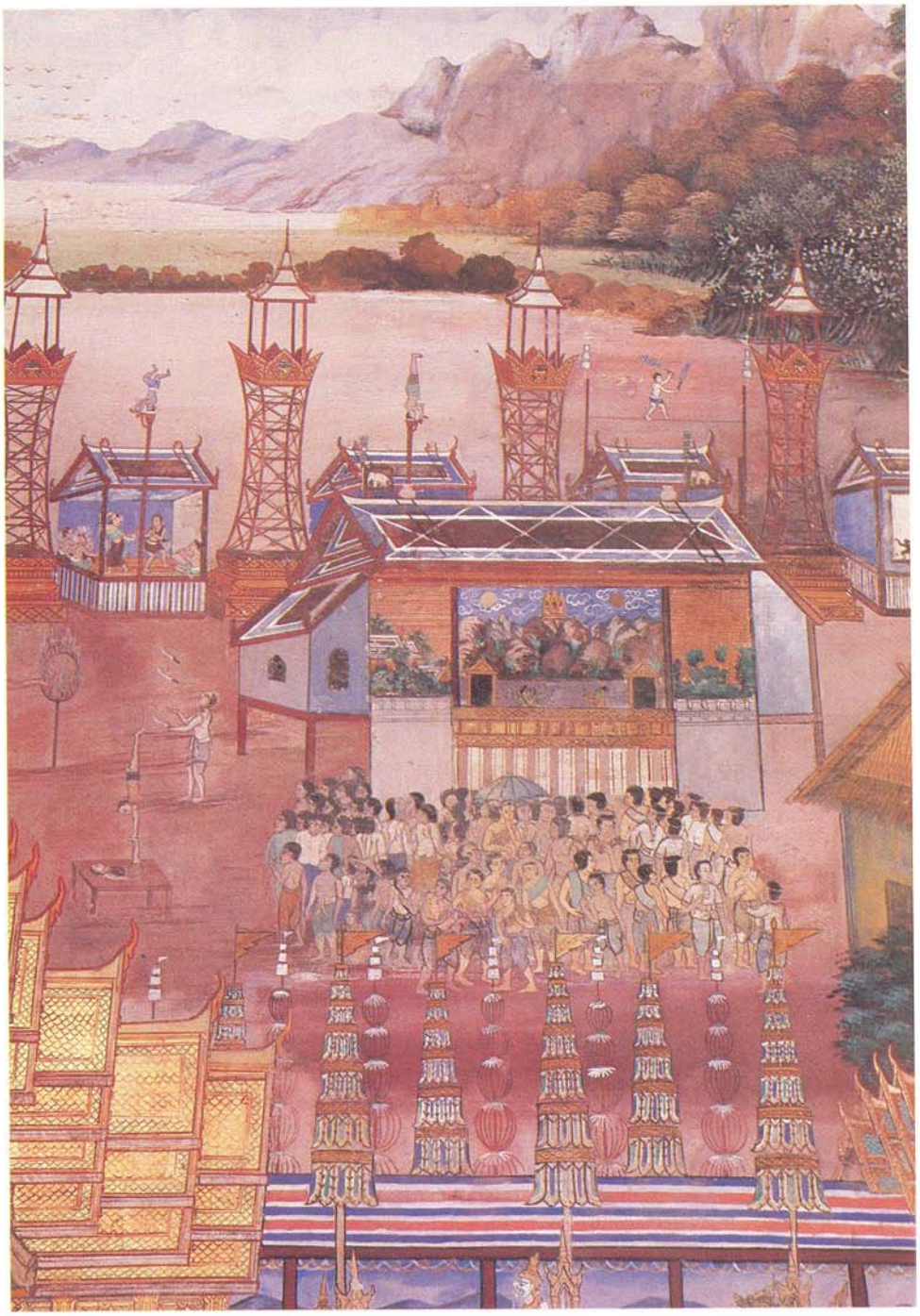
ภาพที่ ๑๐ ในปริมณฑลรั้วราชวัติ เมรุมาศลักษณะทรงปราสาทยอดปรางค์
ภายในเป็นเมรุทองตั้งโกศศพทศกัณฐ์

ภาพที่ ๑๑ การสมโภชในงานศพทศกัณฐ์ มีมหรสพตามแบบโบราณ คือ
หนังใหญ่ งิ้ว โขน ญวนหก ไม้สูง ลอดบ่วง กายกรรม ฯลฯ

ภาพที่ ๑๒ การมหรสพสมโภชในงานศพทศกัณฑ์

ภาพที่ ๑๓ การมหรสพสมโภชในงานศพทศกัณฐ์

งานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระราชประวัติ
สรงพระบรมศพ และพระมหาสุกำ
ประดิษฐานลองในพระสุพรรณโกศ
ริ้วกระบวน
ตกแต่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
การบำเพ็ญพระราชกุศล

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์พระองค์นี้มีพระนามเดิมว่า **"ฉิม"** เป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔ ในจำนวนพระราชโอรสธิดา รวม ๙ พระองค์ ที่ประสูติแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพุธที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ณ นิวาสสถานแห่งสมเด็จพระบรมราชชนนีที่อัมพวา ต่อมาเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้เข้ารับราชการในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ทรงยกครอบครัวมาประทับอยู่ในกรุงธนบุรีริมวัดระฆังโฆษิตารามด้านใต้ (ตรงกรมอู่ทหารเรือในปัจจุบัน) ขณะนั้นมีพระชนมพรรษาเพียง ๒ พรรษา ทรงเป็นพระราชโอรสที่สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดได้อยู่ใกล้ชิดพระองค์เสมอ เมื่อเสด็จออกสงครามก็ทรงพาพระราชโอรสพระองค์นี้ไปด้วย ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมพรรษาเพียง ๘ พรรษา และได้เสด็จสู่สมรภูมิกับสมเด็จพระบรมชนกนาถต่อมาอีกทุกครั้ง เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จขึ้นทรงราชย์ พระองค์มีพระชนมพรรษา ๑๖ พรรษา โดยที่ทรงกระทำความดีความชอบติดตามสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในราชการสงครามเสมอมา เมื่อครั้งมีการสถาปนาพระอิสริยยศประดิษฐานพระราชวงศ์ใหม่ สมเด็จพระบรมชนกนาถสถาปนาพระราชวงศ์ขึ้นโดยพระราชดำริของพระองค์เองเพียง ๓ พระองค์ คือ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอสองพระองค์เป็นเจ้าฟ้าต่างกรมชั้นกรมพระ และสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่พระมหาอุปราช นอกนั้นโปรดให้คณะลูกขุนปรึกษากันเสนอขอพระราชทานสถาปนาตามความดีความชอบ คณะลูกขุนเสนอว่า *"สมเด็จพระเจ้าลูกเธอองค์ปฐม(๑) ยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่ทรงพระอุสสาหะ โดยเสด็จพระราชดำเนินการพระราชสงครามมีความชอบ ขอพระราชทานตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชทาน*

---

(๑) พระราชโอรสพระองค์ที่มีพระชนม์สูงกว่าสิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสีย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่อยู่ในขณะนั้น

เครื่องสำหรับพระราชโอรสาธิราช มีความชอบ" สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงทรงสถาปนาตามคำกราบบังคมทูลของลูกขุน เมื่อวันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๒๕ และโปรดให้เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๓๑ พระชนมพรรษาครบ ๒๑ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงพระผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จจำวัดอยู่ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๔๙ ได้รับพระราชทานอุปราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แทนพระปิตุลาสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต จึงได้เสด็จขึ้นทรงราชย์สืบพระราชสันตติวงศ์ เนื่องในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่เสด็จขึ้นทรงราชย์มีเหตุการณ์ไม่ปรกติ มีผู้ทิ้งหนังสือกล่าวหาพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนกษัตรานุชิต พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ประสูติแต่พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ร่วมกับพรรคพวกคบคิดกันจะแย่งราชสมบัติ จึงมีการจับกุม เมื่อชำระแล้วได้ความเป็นสัตย์ จึงให้นำกรมขุนกษัตรานุชิตไปประหารด้วยท่อนจันทน์ที่วัดปทุมคงคา และบรรดาสมัครพรรคพวกทั้งปวงก็ให้ประหารชีวิตสิ้น ดังนั้นจึงไม่เรียกพิธีเสด็จขึ้นทรงราชย์ตามราชประเพณีว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่เรียกว่าปราบดาภิเษกทั้ง ๆ ที่เนื้อหาแห่งพระราชพิธีก็คือพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามโบราณราชประเพณี เครื่องต้นที่ทรงก็กล่าวว่าเหมือนเครื่องทรงครั้งราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรแห่งกรุงศรีอยุธยา

พระบรมนามาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ เหมือนพระบรมนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถทุกประการ ทั้งนี้เพราะจะมีธรรมเนียมว่าพระบรมนามาภิไธยสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าผู้ทรงรับบรมราชาภิเษกแล้วจะต้องมีพระบรมนามาภิไธยอย่างนั้น หรืออย่างไรไม่ปรากฏชัด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกนามแผ่นดินตามพระนามพระที่ทรงสร้างฉลองพระเดชพระคุณไว้ ดังที่กล่าวไว้ในพระราชประวัติย่อของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแล้วว่า **"พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย"** ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำพิธีจารึกพระบรมนามาภิไธยในแผ่นทองคำเนื้อเก้าถวายใหม่ว่า **"พระบาทสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐมเหศวรสุนทร ไตรเศวตคชาดิศรมหาสวามินทร์ สยามรัษฎินทรวโรดมบรมจักรพรรดิราช พิลาศธาดาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย"** และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำจารึกพระนามพระในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็น **"พระพุทธเลิศหล้านภาลัย"** ด้วย

ครั้นถึงปีพุทธศักราช ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้ถวายพระบรมนามาภิไธยใหม่ว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาอิศรสุนทร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย"** แต่สิ้นรัชกาลที่ ๖ แล้ว รัชกาลที่ ๗ ไม่โปรดคำนำพระบรมนามาภิไธยพระ

มหากษัตริย์ว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดี"** โปรดให้ใช้ **"พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา..."** เป็นคำนำพระบรมนามาภิไธยในรัชกาลคี่ และ **"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา..."** เป็นคำนำพระบรมนามาภิไธยในรัชกาลคู่ ดำเนินรอยกระแสพระราชดำริในรัชกาลที่ ๔ จึงเป็นอันว่าคำว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร"** หายไปพร้อมกับกาลสิ้นสุดของรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระประชวรมีพระอาการมึนและเมื่อยพระองค์ เสวยพระโอสถหลายขนานพระอาการไม่คลายกลับเซื่องซึมลงไป แพทย์หลวงประกอบพระโอสถถวายก็เสวยไม่ได้ ทรงพระประชวรอยู่เพียง ๘ วัน ถึงวันพุธที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ก็เสด็จสู่สวรรคตเมื่อเวลาย่ำค่ำเศษ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน (องค์ตะวันออก) ในพระบรมมหาราชวัง สิริรวมพระชนมพรรษา ๕๗ พรรษา ๕ เดือน ๖ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน ๑๕ วัน

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ได้แสดงถึงรายละเอียดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมชนกนาถ นับตั้งแต่ทรงเริ่มประชวร และเสด็จสวรรคต การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพตามวาระก่อนที่จะได้ถวายพระเพลิง ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง ไว้อย่างพิสดาร ซึ่งสันนิษฐานว่าการจัดรายการเกี่ยวกับพระบรมศพนั้น จะได้บันทึกไว้เต็มตามตำราโบราณราชประเพณี ดังได้คัดลงไว้ดังต่อไปนี้(๑)

ทรงพระประชวร

ศุภมัสดุ ศักราช พันร้อยแปดสิบหกพานรสังวัจฉระ อาสาธมาส กาฬปักษ์ สัตตมีดิถี โสรวาระ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ เวลาบ่ายสามโมง หกบาท ปีวอก ฉศก พระบาทบรมนาถบรมบพิตร สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงประชวรพระโรคเพื่อไข้พิษ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าจอมข้างใน . ให้ออกมาเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าพระองค์ใหญ่(๒) กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์(๓) เข้าไปเฝ้า

---

(๑) จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ต้นฉบับเก็บรักษาไว้ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร นายยิ้ม ปัณฑยางกูร รวบรวมนำลงพิมพ์เผยแพร่ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๓ เล่ม ๕(กุมภาพันธ์ ๒๔๙๓) และ เล่ม ๖ (เมษายน ๒๔๙๓).

(๒) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

(๓) สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ในพระที่นั่ง จึงตรัสประทานพระราชอาการว่าทรงพระประชวรครั้งนี้หนักพระทัยยิ่งกว่าทุกครั้ง เร่งคิดอ่านปฤกษาแพทย์ทั้งปวงประกอบพระโอสถแก้ประชวรพระเจ้า และพระโอสถแก้พระพิษที่เชื่อมมัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทรงทราบพระอาการ จึงเสด็จออกมาสถิตที่ศาลายามค่ำพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ให้ประชุมแพทย์หมอโรงพระโอสถ พระพงศนรินทร์จางวาง หลวงสิทธิสาร หลวงทิพจักษุ เจ้ากรม ขุนหมื่น หมอมีชื่อเจ้าพนักงานเครื่องต้น พระโอสถหลวงราชรักษา หลวงราโช หลวงประสิทธิหัตถา ขุนภักดีองคสัมพาหะ แพทย์หมออยู่งานและผู้กำกับพระโอสถนั้น เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาอุทัยธรรม พระราชโกษา ปฤกษาพร้อมกันประกอบพระโอสถเสวย พระโอสถทรงชะโลม พระโอสถทรงกวาด ทรงทา ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเป็นหลายขนาน พระอาการพระโรคสงบเป็นคราว ๆ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษรณเรศร์ พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นสุนทรธิบดี พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเดชอดิศร พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ และพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทรงประคับประคองสนองพระเดชพระคุณอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนโดยลำดับ แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศรานุรักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์นั้น ทรงจัดแจงให้พระยาราชสงคราม จางวาง หลวงวิสูตรโยธามาตย์ หลวงราชโยธาเทพ เจ้ากรมกับขุนหมื่นมีชื่อ ช่างทหารใน ทำพระแท่นที่บรรทมสำหรับทรงพระประชวร มีพระวิสูตรและเพดานดาดด้วยเศวตพัสถ์องค์ ๑ พระแท่นที่สรงองค์ ๑ แล้วข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน มหาดเล็กชาวที่รักษาพระองค์ ชาวป้อมล้อมพระราชวังประจำซองอยู่พร้อมกันตามตำแหน่งที่ทุกกรม

ครั้น ณ วัน ๓ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ พระอาการพระโรคซึ่งทรงพระประชวรนั้นหนักจวนพระชนมาวสานต์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า จึงสั่งให้สังฆการีอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัต พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และพระสงฆ์ราชาคณะฝ่ายคามวาสีอรัญญวาสี ผลัดเปลี่ยนเข้าไปจำเริญพระปริตรในพระเฉลียงพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศที่สูงครั้งละ ๑๐ รูป ทั้งกลางวันกลางคืน ให้กรมพระราชวังเบิกพระราชทรัพย์ในพระคลังมหาสมบัติจัดซื้อสุกร ไก่ ปลาปล่อยวันละชั่ง ให้เป็นพระราชกุศลทุกวัน

เสด็จสวรรคต

ครั้น ณ วัน ๔ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท นาฬิกา พระบาทบรมนาถบรมบพิตร สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรพระโรคกำเริบกล้าเหลือกำลังที่แพทย์จะประกอบพระโอสถฉลองพระเดชพระคุณสืบไป ก็เสด็จสู่สวรรคต ท่ามกลางพระประยูรวงศาพร้อมทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน มีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าเป็นประธาน กำหนดแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จได้ม้หาปราบดาภิเษกเป็นเอกราชาธิปไตยในศิริราชสมบัติ ได้ ๑๖ ปี พระ

ชนมายุได้ ๕๘ พรรษา เสด็จสวรรคาลัย ในพระที่นั่งพระมหามณเฑียรองค์บุรพทิศ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าถวายพระภูษาทรงคลุมประทมพระบรมศพด้วยพระภูษาส่านสีเศวตชั้นในองค์หนึ่ง พระภูษาตาดทองดอกไหมชั้นนอกองค์หนึ่ง คลุมพระบรมศพไว้บนพระแท่นที่ทรงพระประชวรแล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า ก็เสด็จออกมาสถิตที่พระที่นั่งพระมหาจักรพรรดิพิมาน

สรงพระบรมศพทรงเครื่องต้นพระมหาสุกำ

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๕ เดือน ๘ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษรณเรศร์ จึงนำเจ้าพนักงานชาวพระมาลาภูษา พระยาอุทัยธรรม พระราชโกษา ขุนหมื่นมีชื่อ ๑๑ คน เชิญพระเครื่องต้น พระมหาสุกรำ(๑) สำหรับทรงพระบรมศพสมเด็จพระบรมมหากษัตราธิราชเจ้า เข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า ๆ ทรงทอดพระเนตรเสร็จแล้ว จึงเจ้าพนักงานพระมาลาภูษาเชิญเครื่องพระมหาสุกรำ เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติเชิญพระลองเงิน ก้าไหล่ทองคำ ชาวที่เชิญพระเสลี่ยงแว่นฟ้าเข้าไปเตรียมไว้หน้าพระแท่นท้องพระโรงฝ่ายใน

ครั้นเวลาเช้า ๓ โมง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า เสด็จเข้าไป ณ พระที่นั่งพระมหามณเฑียร พร้อมด้วยพระบรมขัตติยวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ขณะนั้นพนักงานดุริยางค์แตรสังข์สิ่งประโคมทั้งปวงก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าและพระบรมขัตติยวงศานุวงศ์ กราบถวายบังคมพระบรมศพ จึงเชิญพระบรมศพสรงพระอุทกธารสุคนธวิมลราชกิจ เป็นสุทธราชสารเสร็จแล้ว ถวายพระภูษาลายพระกระบวนพื้นขาวเขียนทอง ทรงนุ่งไว้พกเบื้องพระพักตร์ชั้นหนึ่ง ถวายพระภูษาลายพระกระบวนพื้นขาวเขียนทอง มีกรวยเชิง ทรงนุ่งไว้พกเบื้องพระปฤษฎางค์ชั้นสอง ถวายสนับเพลาเจียรบาดพื้นทอง ดอกเงิน ติดเชิงงอนตาดทอง แล้วทรงพระภูษาลายพระกระบวนพื้นขาวเขียนทอง มีกรวยเชิง ไว้พกเบื้องพระพักตร์อีกองค์หนึ่ง ทรงรัดพระองค์มั่น ประดับเพ็ชรสายสร้อยอ่อน แล้วทรงสะพักเฉียงตาดทอง แล้วทรงฉลองพระองค์ทรงประพาสตาดทอง มีสังเวียนหยักต้นพระศอ ปลายพระกรทำด้วยทองคำ ทรงฉลองพระองค์ครุยกรองทองพื้นขาว ทรงพระองค์ประดับเพ็ชรสายทอง มีประจำยาม และทรงพระมหาสังวาลประจำทิศประดับเพ็ชรองค์หนึ่ง ทรงพระสังวาลประดับเพ็ชร เฉวียงซ้ายองค์หนึ่ง พระเฟื่องประดับเพ็ชรองค์หนึ่ง ทรงทองปลายพระกรประดับเพ็ชรซ้าย ๑ ขวา ๑ ทรงพระธำมรงค์พระหัตถ์ขวาพระธำมรงค์เพ็ชรทั้งสี่นิ้วพระหัตถ์ พระหัตถ์ซ้ายทรงพระธำมรงค์ทับทิม มรกต ไพฑูรย์ บุษย์น้ำทอง รวม ๔ องค์ แล้วทรงพระกรองเชิงประดับเพ็ชรซ้าย ๑ ขวา ๑ ทรงฉลองพระบาทถมยาราชาวดี ซ้าย

---

(๑) ปัจจุบันใช้คำว่า สุกำ หมายถึงเครื่องขาวแต่งพระบรมศพ พระศพ มีผ้าขาว ด้ายดิบ เป็นต้น

๑ ขวา ๑ แล้วทรงพระหัตถ์โยลีตาดทอง[๑] ซ้าย ๑ ขวา ๑ ทรงพระบาทโยลีตาดทอง ซ้าย ๑ ขวา ๑ พระธำมรงค์เพ็ชรนราศูรใส่พระโอษฐ์องค์หนึ่ง ทรงพระสุพรรณแผ่นจำหลัก ปริมณฑลฉลองพระพักตร์ ทรงพระมาลาสุกรำตาดทองมีระบายสองชั้น

เชิญเสด็จเข้าประดิษฐานลองในพระสุพรรณโกศ

ครั้นทรงเครื่องพระมหาสุกรำเสร็จแล้ว หลวงพิพิธภูษา ถวายบังคมแล้ว เชิญพระปทุมปัตนิการ ทำด้วยเงินก้าไหล่ทอง วางลงเป็นพื้นรองพระบาทยุคล มีก้านพระปทุมปัตนิการขึ้นมารองรับพระหนุ แล้วถวายพันธิการ ด้วยพระกัปปาสิกะสูตรเป็นบ่วงขันธ์ห้า แต่พระบาทเป็นปฐมขึ้นไปตามลำดับ แล้วถวายซองพระศรีทองคำถมยาราชาวดีใส่เครื่องสักการะพระจุฬามณี แล้วเชิญพระกัปปาสิกะเศวตพัสตร์ ยาวหกศอก ปูซ้อนเป็นหกแสก แล้วเชิญพระบรมศพเสด็จทรงนั่งเหนือพระกัปปาสิกะเศวตพัสตร์หกชายหุ้มเป็นปริมณฑล รวบชายประชุมเป็นหนึ่งเหนือพระอุตมางคลักขณา แล้วพันธิการด้วยพระกัปปาสิกะเศวตสูตรเป็นขันธบาศ แต่อโธภาคลำดับมั่นทุกชั้น ตลอดถึงที่ประชุมชายพระกัปปาสิกะเศวตพัสตร์ แล้วเหลือเศษพระกัปปาสิกะเศวตสูตรไว้พอผูกผ้าโยงสดับปกรณ์ แล้วเชิญพระเศวตกัปปาสิกะพัสตร์พับขนบกว้างคืบหนึ่ง โดยยาวตลอดตราเป็นมหาพันธิการแต่พระบาทตลา เหลื่อมกลีบมั่นขึ้นไปทุกชั้นถึงที่พระกัณฐา เหน็บตราไว้เป็นมหันตพันธนาวสาน เสร็จราชการพาหิรโกศแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า และพระบรมวงศานุวงศ์ ชาวพระมาลาคณการ พร้อมกันกราบถวายบังคมพระบรมศพแล้ว เชิญเสด็จเข้าประดิษฐานลองในพระสุพรรณโกศ หนุนพระปฤษฎางค์ข้างซ้ายขวา หน้าพระบรมศพด้วยพระเขนยนวมกันเอียง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า ทรงถวายพระมหากฐิน เป็นพระอาภรณ์พิไสยราชปฏิการตามบุราณราชประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนสืบมา

ริ้วกระบวนเชิญพระบรมศพประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

แล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าจึงมีรับสั่งให้ชาวที่เชิญพระเสลี่ยงแว่นฟ้าเข้าไปในพระที่นั่งพระมหามนเทียร จึงเชิญพระสุพรรณโกศกุดั่นประดับพลอยขึ้นตั้งเหนือพระเสลี่ยงแว่นฟ้า เชิญออกมาถึงเชิงอัฒจันทร์พระมหามนเทียร เจ้ากรมพระตำรวจทั้งแปดกรม แต่งตัวนุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุยขาวขัดกระบี่ แห่พระบรมโกศออกมาถึงประตูศาลายามค่ำ จึงเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหายานุมาศสามคาน กระบวนแห่มหาดเล็กแต่งตัวเป็นเทวดานุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุยขาว ใส่ลำพอกมีเกี้ยวแห่หน้า ๑๐๐ หลัง ๕๐

---

(๑) ท่านขุนวิสุทธิสมบัติ หัวหน้าแผนกพิธี สำนักพระราชวังว่า คำว่า โยลีตาด เป็นชื่อผ้าตาดชนิดหนึ่ง เอามาเย็บเป็นถุงสวมพระหัตถ์และพระบาท

ชาวอภิรมย์ใส่เสื้อกางเกงมัศรู คาดเจียรบาดเชิญเครื่องสูง หน้าเจ็ดชั้น ๔ หลังห้าชั้น ๑๒ ชุมสาย ๑๐ บังแทรก ๑๐ บังสูรย์ ๑

กลองฉณะนุ่งกางเกงปัศตูแดง ใส่เสื้อ หมวกปัศตูแดง หน้าจ่าปี่ ๒ จ่ากลอง ๒ หลังกลองฉณะ ๖๐

ชาวแตรนุ่งกางเกงปัศตูแดง ใส่เสื้อ หมวกปัศตูแดง หน้าแตรงอน ๑๒ แตรฝรั่ง ๖ หลังสังข์ ๔

มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่องหน้า ๑๒ หลัง ๑ มหาดเล็กแต่งตัวเป็นอินทร์พรหม ถือจามร ๑๖

ชาวพระมาลาภูษา นุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุยเชิญพระกรดปักทองเลื่อม ๑

ชาวพระราชยานหามพระยานุมาศ นุ่งกางเกงมัศรูริ้ว คาดผ้าลาย ๔๐

ข้าทูลละอองเคียงพระยานุมาศ นุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุย คู่ที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูธร ๑ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ๑ คู่ที่ ๒ เจ้าพระยาพลเทพ ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ คู่ที่ ๓ เจ้าพระยาธรรมา ๑ เจ้าพระยาพระคลัง ๑ คู่ที่ ๔ พระยาอุไทยธรรม ๑ พระยามหาอำมาตย์ ๑ คู่ที่ ๕ พระยาท้ายน้ำ ๑ พระยามหาโยธา ๑

มหาดเล็กนุ่งขาว คาดครุยขาว เชิญพระเครื่องราชูปโภค ๒๐ คน

ชาวที่หามพระเสลี่ยงแว่นฟ้า ๔ คน ศิริคู่แห่หน้าหลัง ๓๗๕ คน

ตั้งกระบวนแห่พระบรมโกศแต่ประตูศาลายามค่ำ ไปตามถนนหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยวไปตามถนนหน้าทิมดาบตำรวจ ถึงศาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หยุดพระมหายานุมาศลงไว้ ชาวที่เชิญพระเสลี่ยงแว่นฟ้าเข้าไปรับพระบรมโกศ เชิญเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขฝ่ายปราจีนทิศ แล้วเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้า ๓ ชั้น ที่พนักงานสี่ตำรวจแต่งไว้

ตกแต่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทประดับพระโกศพระบรมศพ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าเสด็จตามเสด็จพระบรมศพขึ้นไปทอดพระเนตร เจ้าพนักงานจัดแจงประดับพระบรมโกศ และตั้งเครื่องราชูปโภคทั้งปวง ให้พนักงานช่างทหารในเจาะพื้นพระมหาปราสาท สนมพลเรือนเอาใบบัวดีบุกรองใต้พื้นพระบรมโกศ เอาไม้ไผ่ทะลวงข้อทำท่อหยั่งลงไปใต้พื้นพระมหาปราสาทถึงพระถ้ำที่รองพระบุพโพ

พนักงานคลังพิมานอากาศ ประดับพระแท่นแว่นฟ้าที่เป็นบัลลังก์รองรับพระบรมโกศ ชั้นบน ตั้งโถแก้วลายตามตะเกียง ๔ พระแท่นแว่นฟ้าชั้นกลางตั้งโคมลายดอกไม้ ๔ ขวดแก้วเจียรไนปักดอกไม้ ๑๒ พระโองแก้วเจียรไนตามตะเกียง ๒ โถแก้วค่อมเจียรไนมีจานแก้วเจียรไนรอง ๑๑ สำรับ พระแท่นแว่นฟ้าชั้นต้นตั้งเชิงเทียนแก้วเจียรไน ๑๒ ปักเทียนมังกรข้างในส่งมา ตั้งโคมแก้วลายผักกาด มีเชิงแก้วมีจานรอง มีลูกรุ่ยห้อย ๔ สำรับ พระโองแก้วเจียรไนตามตะเกียง ๖ ชามมังสีแก้วเลี่ยมทองมีจานรอง ๘ สำรับ ชามแก้วเจียรไนรูปเปลมีจานแก้วเจียรไนรอง ๔ สำรับ ชามแก้วกลมเจียรไนมีฝาเลี่ยมทอง มีจานแก้วรอง ๘ สำรับ ที่พื้นเชิงพระแท่นชั้นต้นนั้น ตั้งโคมปากไปล่โครงเงิน มีลูกรุ่ยห้อย ๖ สำรับ ตั้งโคมแก้วลายรูปดุมรถ ๔ ตั้งโคมฝรั่งมีเชิงฝรั่งรอง ๒ สำรับ เจ้าพนักงานสนมพลเรือนใส่ไส้น้ำมันจุดประทีปทั้งกลางวันกลางคืน

เจ้าพนักงานพระอภิรมย์เชิญเครื่องสูงหักทองขวางมาปักที่ฐานกลึง จำหลักปิดทอง ซึ่งเป็นพนักงานแปดตำรวจเอามาตั้งด้านละ ๗ เป็นเครื่องสูง ๒๘ องค์ แล้วติดห่วงห้อยเศวตฉัตร ๙ ชั้น ทำด้วยโหมดเหลืองกั้นพระบรมโกศ

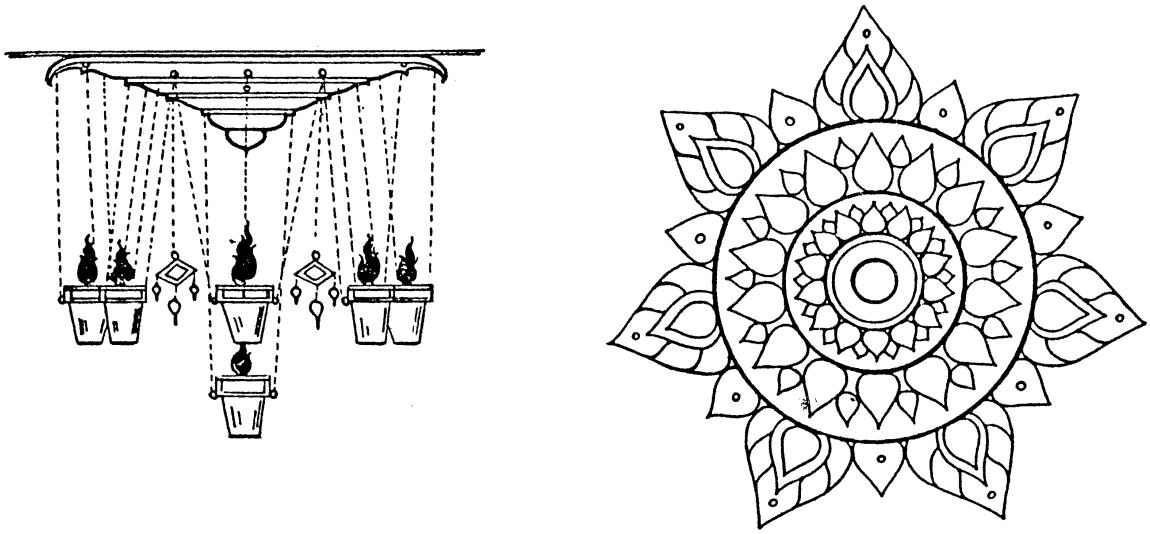
พนักงานขุนทินบรรณาการ ขุนทานกำนัน ตั้งพุ่มดอกไม้เงินดอกไม้ทองรอบพระแท่นแว่นฟ้า สลับกับเครื่องสูงเป็นดอกไม้ทอง ๖ เงิน ๒

สนมพลเรือนพับเข้มขาบริ้วโดยรี คาดเปลาะสายทองขาวชายหนึ่งผูกพระกัปปาสิกะสูตรพาดเหนือบัวรับผ้า แล้วพับขนบวางบนพานพระมหากฐิน ที่ชาวพระมาลาภูษาเอามาตั้ง สำหรับพระสงฆ์สดับปกรณ์

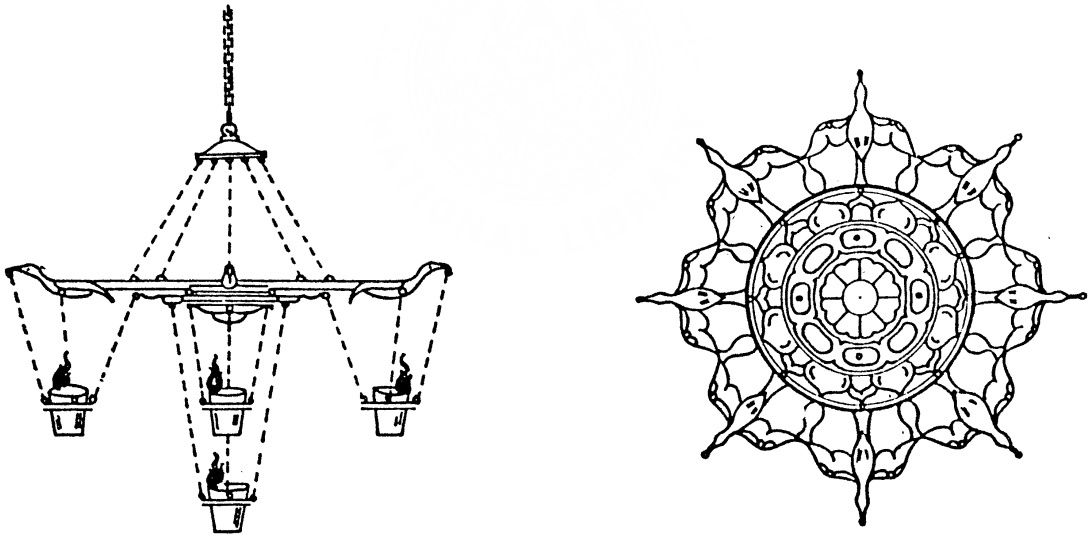
คลังพิมานอากาศห้อยโคมแก้วนอกในผนัง บนช่องพระบัญชรพระมหาปราสาทเป็นโคมพระบัญชรละ ๒ โคม รูปหม้อรี ๔๖ โคม รูปหม้อกลม ๑๐ โคม รูปผลลำพู ๗ โคม กระจกเงามีซุ้มจำหลักลายเทศปิดทอง ปิดประจำบนพระบัญชรช่องละ ๓ ซุ้ม เป็นกระจกใหญ่ ๓๒ กระจกเล็ก ๓๖ กระจก ฉากเรื่องสามก๊กติดหว่างห้องผนังภายใน ๒๔ แผ่น โคมติดเสาติดผนัง โคมมีกิ่งคู่ ๕ โคม โคมมีกิ่งเดี่ยว ๒๘ โคม เหรียญประจำเสาในพระมหาปราสาทเหรียญใหญ่ ๔ เหรียญเล็ก ๑๐ โคมฝาหอยติดใต้เหรียญ ๑๖ เพดานพระมหาปราสาทติดห่วงสายยูห้อยระย้าแก้ว มีโคม ๔ กิ่ง ๑ กง ๒ โคมรูปหวดใหญ่ ๑๔ แถวริมซ้ายขวา คลังในซ้ายห้อยอัดจะกลับ ๒แถว ๒๔ สำรับ ให้รักษาองค์ใส่ไส้น้ำมันจุดประทีป แล้วคลังพิมานอากาศตั้งฉากกระจกเรื่องสามก๊ก สะกัดมุขพระมหาปราสาทฝ่ายปราจีนทิศที่ประดิษฐานพระบรมโกศไว้ช่องกลางทางเสด็จ ตั้งลับแลกระจกมุขพระมหาปราสาทฝ่ายใต้ ตั้งฉากกระจกไว้ช่องกลางทางเสด็จ ผูกม่านทองสองไข แล้วปูพรมใหญ่แต่มุขตะวันออกเต็มตลอดถึงมุขตะวันตก ที่ไว้พระบรมศพ

แล้วสี่ตำรวจยกเตียงมาตั้งที่มุขเหนือริมผนังตะวันตก สำหรับพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๒ เตียง มีพนักงาน ๓ ด้าน เพดานดาดด้วยผ้าขาว แล้วแต่งที่พระแท่น ๓ ชั้น ประดับมุกด์ มีเศวตฉัตร ๙ ชั้น ตั้งอยู่กลางพระมหาปราสาท สังฆการีอาราธนาพระสงฆ์เข้ามาถวายพระธรรมเทศนา

ศุภรัตได้ปูเจียม ลาดผ้าขาวบนเจียมสำหรับพระสงฆ์ปลงพระกัมมัฏฐานสดับปกรณ์

อัจกลับชนิด ๘ ดวง และแป้นติดเพดาน

อัจกลับชนิด ๙ ดวง และแป้นติดเพดาน

อัจกลับ คือ ประทีปชนิดหนึ่งทำด้วยโลหะหรือแก้ว บางทีมีระย้าห้อยแทรกระหว่างตัวตะเกียง ซึ่งใช้ถ้วยแก้วใส่น้ำมัน มีมากดวงเพื่อความสว่างเนื่องจากเป็นประทีปแขวนเพดานซึ่งอยู่สูง ส่วนแป้นอัจกลับซึ่งเป็นที่แขวนติดเพดานนั้นเป็นแป้นโลหะ และมีลวดลายต่าง ๆ กัน[๑]

---

(๑) จาก เสฐียรโกเศศ, *สยามมาตาเทวี เครื่องประทีปในวรรณคดี*, (พระนคร : บริษัทการพิมพ์สตรีสาร, ๒๕๐๗), หน้า ๑๑ - ๒๕.

ชาวพระภูษาตั้งพระเครื่องริมพระแท่นแว่นฟ้าด้านเหนือ พานทองคำจำหลักรองพระภูษาทรงสะพัก แพรต่างสี ๔ องค์ มีคลุมหักทองขวาง ๑ พานทองรองพระภูษาทรงลายพื้นแดงองค์ ๑ พื้นม่วงองค์ ๑ พื้นเขียวองค์ ๑ พื้นน้ำเงินองค์ ๑ มีคลุมหักทองขวาง ๑

สนมในพระราชวังหลวงได้ตั้งเครื่องนมัสการบนเตียงทองหน้าพระบรมโกศข้างใต้ พานทองรองข้าวตอกพนม ๕ เชิงเทียนแก้วเจียรไนปักเทียน ๕ ธูป ๕ เชิงเทียนเงินข้างที่สำรับ ๑ สนมในพระราชวังบวรได้ตั้งเครื่องนมัสการบนเตียงทอง หน้าพระบรมโกศข้างเหนือ พานทองคำรองข้าวตอกพนม ๕ เชิงเทียนแก้ว เทียน ๕ ธูป ๕ เชิงเทียนทองขาวข้างที่สำรับ ๑

มหาดเล็กตั้งพระเครื่องบนเตียงจมูกสิงห์จำหลักปิดทองซ้ายเตียง ๑ ขวาเตียง ๑ พานพระศรีใหญ่เครื่องใน ๔๗ สิ่ง จอกพระมังสีทองคำลงยาราชาวดี ๔ องค์ พานทองคำเล็กลงยาราชาวดีองค์ ๑ พระตลับพูมีจิ้มพระทนต์ทองคำองค์ ๑ ยอนพระกรรณทองคำองค์ ๑ พระเต้าปูนทองคำลงยา มีพระพายทองสำหรับพระเต้าองค์ ๑ พระขวดศิลาทองรูปผลมะม่วงมีจุกลงยาองค์ ๑ พระขวดแก้วเจียรไนหกเหลี่ยมองค์ ๑ พระขวดแก้วเจียรไนกลมเชื่อง ๒ องค์ เล็ก ๑ องค์ ศิลารูปหอยองค์ ๑ ใช่หอยองค์ ๑ ศีรษะงูองค์ ๑ ปรอทองค์ ๑ ซองพระศรีกุดั่นองค์ ๑ ลงยาองค์ ๑ พระแสงมีดพับ ๘ องค์ กัศศะ ๒ องค์ กันไตร ๗ องค์ ฉลองพระเนตรองค์ ๑ กล่องอันเดียวมีพระแสง ๓ องค์ ศิลากากเพ็ชรสำหรับฝนพระนขะองค์ ๑ พระหลอดอัฏฐิสำหรับเป่าพระโอสถองค์ ๑ ธารพระกรงาเล็กนิ้วกระเบียดองค์ ๑ พระพัดด้ามจิ้วใส่ถุงองค์ ๑ เหล็กเพลิงองค์ ๑ พระเป่าเล็กองค์ ๑ พระภูษาฝรั่งสำหรับเช็ดพระโอฐองค์ ๑ ศิริพระเครื่องในพานพระศรีใหญ่ ๔๗ สิ่ง

พานพระชุดมีหลอดทองคำถมยาราชาวดีองค์ ๑ พระมณฑปถมยาราชาวดีองค์ ๑ มีพานรองมีจอก มีคลุมถุงหุ้มตีตราประจำปากถุง ๑ พัชนีตาดทองด้ามทององค์ ๑ พระเต้าน้ำษิโณทกทองคำมีขันพานรองสำรับ ๑

พระล่วมกุดั่น เครื่องในพระล่วม ๑๐ สิ่ง ผะอบ ๒ องค์ จอกพระมังสี ๒ องค์ พระตลับพูมีไม้ยอนพระกรรณ ไม้จิ้มพระทนต์เป็นทองคำองค์ ๑ ซองพระโอสถสูบองค์ ๑ พระแสงกรรบิดด้ามทองคำองค์ ๑ ลูกกุญแจทองก้าไหล่ ๑ พระภูษาฝรั่งสำหรับเช็ดพระหัตถ์องค์ ๑

เครื่องพระกล้อง พานรองพระกล้องทองคำถมยาราชาวดีองค์ ๑ พระกล้องไม้ราชวังลายต้นลายปลายหุ้มทองคำ ศีรษะปริกทองคำองค์ ๑

ฉลองพระบาทมีทองคำรององค์ ๑ พานทองคำรองพระโอสถองค์ ๑ มีจอกแก้วปากเลี่ยมทอง ๑ ถ้วยฝาลายพรรณผักกาด ๑ พระสุวรรณราชทองคำ ๑ พระสุพรรณศรีทองกุดั่นองค์ ๑ นากองค์ ๑ พานเครื่องชำระพระหัตถ์ถมยาราชาวดีมีถุงคลุม ๑ กาต้มพระสุธารสถมตะทอง ๑ เครื่องพระสุธารสปั้นถ้วยเลี่ยมทอง ๑ ถ้วยฝรั่ง ๓ ถาดทองคำอย่างฝรั่ง ๑ จานรองปั้น ๑ ศิริพระเครื่องขวา ๗๕ สิ่ง

พระเครื่องซ้าย ๓๙ สิ่ง ขันสรงพระพักตรมีพานรอง กลางขันมีดอกมะเขือ(๑) ประดับนพรัตน์ มีคลุม ๑ ถาดถมสี่เหลี่ยมมีเท้า ๑ พระแส้ด้ามทองคำ ๑ ราวพระภูษาซับพระพักตรถมยา

---

(๑) โบราณราชประเพณี การจัดพระเครื่องเหล่านี้มาตั้งถวายพระบรมศพ ความมุ่งหมายเดิมก็เห็นจะเป็นเช่นกับศพสามัญชนที่ญาติพี่น้องจัดของใช้ เช่นเสื้อผ้าและข้าวปลาอาหารมาตั้งไว้ข้างหีบศพ เพื่อให้ผู้ตายได้ใช้สอยและได้บริโภค

ราชาวดี ๑ ถาดทองคำ ๖ เท้าสำหรับสรงพระพักตร มีดลุม มีพระตั่งจำหลักลายปิดทองรองเครื่องในมีพระสังข์เลี่ยมทอง ๑ กลางพระสังข์มีดอกมะเขือ นพเก้า ๑ พานทองคำลงยา ๑ เล็ก ๑ พานทองคำรองขวดแก้วเจียรไนใส่ชา มีถุงเข้มขาบ ๑ พระฉายใหญ่มีคันฉ่อง ๑ เครื่องพระสุคนธ์สำรับหนึ่ง มีขันทองลงยาราชาวดี ๑ พานทองคำรองขัน ๑ ขวดแก้ว ๑ พระภูษาโกไสยพัสตร์ซับพระองค์ ๑ เครื่องสำอางค์สำรับหนึ่ง ๒๒ สิ่ง พระมังสีทองคำลงยาราชาวดี ๑ ฉลองพระหัตถ์ทองคำ ๑ พระสางลงยาราชาวดีไทยองค์ ๑ จีนองค์ ๑ เป็นไม้มะกรูดองค์ ๑ พระมณฑปทองคำลงยาราชาวดี ๑ ขวดทองคำลงยาราชาวดี ๓ ตลับทองคำลงยาราชาวดี ๔ ตลับถ้วยปริกทองคำ ๑ ขวดแก้วกลาง ๒ เล็ก ๔ พระสุพรรณราชทองคำขอบประดับพลอย ๑ พัชนีตาดทองด้ามทองคำ ๑ ศิริพระเครื่องซ้าย ๓๙ สิ่ง รวมทั้งขวาและซ้ายเป็น ๑๑๔ สิ่ง มหาดเล็กพนักงานได้เชิญขึ้นไปตั้งตามซ้ายขวาถวายพระบรมศพ(๑)

บำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ

ครั้นเสร็จการประดับพระบรมโกศ และพนักงานตั้งเครื่องถวายพระบรมศพแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า จึงสั่งสังฆการีนิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๕๐๐ รูป ถวายผ้าขาวตราองค์ละพับ เป็นผ้าขาว ๑๕๐๐ พับ แล้วสังฆการีได้เชิญหีบพระอภิธรรมเอามาตั้งที่พระสงฆ์สวดทั้งสองเตียง พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม กลางวัน ๓๒ รูป กลางคืน ๓๒ รูป

พนักงานศุภรัตแต่งที่พระสงฆ์สวด ปูอาสนะผ้าขาว พนักงานสนมพลเรือนได้รับเครื่องนมัสการตะบะมุกด์มีเชิงต่อท่านข้างใน ๒ ที่ ตั้งบูชาพระอภิธรรม เทียนขนาดใหญ่หนักเล่มละ ๑ ตำลึง ๑๖ เล่ม ขนาดกลางหนักเล่มละ ๑ บาท ๒ สลึง ๘๐ เล่ม บูชาทั้งกลางวันกลางคืน มีพุ่มดอกไม้เชิงเทียนธูป ตะบะละ ๑๐ ตั้งบูชาไว้ที่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ทั้งกลางวันกลางคืน คลังมหาสมบัติตั้งกะโถนขันน้ำ สังฆการีรับเภสัชยาเสียงต่อวิเศษหมากพลู มาตั้งถวายพระสงฆ์คู่สวด พนักงานหัวป่าก็รับเครื่องชาต่อวิเศษ ต้มน้ำร้อนถวายพระสงฆ์

พนักงานพระราชมานูจัดชาวประโคม กลองฉณะ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ กลอง ๑๐๐ แตรงอน ๑๒ แตรฝรั่ง ๓๖ สังข์ ๒ พระราชทานข้าวสารคนละถัง เงินคนละ ๒ สลึง เสมอทุกเดือน พร้อมกันอยู่ ณ ศาลาริมกำแพงหน้ามุขพระมหาปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพ ประโคมกลางวัน ๓ เวลา กลางคืน ๓ เวลา กว่าจะถวายพระเพลิง

สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์รับพระราชทานฉันหน้าพระบรมศพ ๖๕ รูป ฉันเช้า พระราชาคณะ ๑ คู่สวด ๓๒ เพลคู่สวด ๓๒ ทุกวัน

---

(๑) เรื่องดอกมะเขือนี้ คติโบราณถือกันว่าเป็นดอกไม้มีมงคล เช่นเมื่อถึงวันไหว้ครูนักเรียนต้องหาเครื่องบูชา มีดอกไม้ ธูปเทียนกับดอกเข็ม ดอกมะเขือ กับทั้งหญ้าแพรก (ของเหล่านี้เป็นของอธิษฐานขอให้ปัญญาแหลมเหมือนเข็ม มีความรู้มากเหมือนเมล็ดมะเขือ และรู้รวดเร็วเหมือนหญ้าแพรกขึ้น) นำไปคำนับครู (จากหนังสือความทรงจำของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

พนักงานคลังในซ้ายขวา คลังวิเศษได้จัดเครื่องไทยทานถวายพระสงฆ์ทุกครั้ง พนักงานสี่ตำรวจทำที่สรงน้ำพระลานพระมหาปราสาทฝ่ายบูรพทิศ พระคลังในซ้ายตั้งอ่างจีน ขุนศรีสยุมพรชาวน้ำสรงตั้งขันสาคร ล้อมพระราชวังซ้ายขวา ตักน้ำมาใส่ขันและอ่าง คลังศุภรัตถวายผ้าชุบสรงสำหรับพระสงฆ์คู่สวดสรงน้ำ

ครั้นเจ้าพนักงานจัดแจงการเสร็จพร้อมทุกตำแหน่งในวัน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ นั้น พอเวลาบ่าย ๔ โมง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าถวายบังคมพระบรมศพโดยราชเคารพแล้วเสด็จมาสถิต ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ สมเด็จพระบรมวงศานุวงศ์ จึงประชุมสมเด็จพระสงฆ์ราชาคณะและเสนาพฤฒามาตย์ราชปุโรหิตข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ปรึกษาพร้อมกันถวายศิริราชสมบัติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าเป็นบรมกษัตริย์ถวัลยราชสมบัติสืบไป โดยพระราชประเพณี ตั้งการพระราชพิธีราชาภิเษกเสร็จแล้ว สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้าพระองค์ใหม่ จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งพระโหราธิบดีหาฤกษ์พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ เสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเษก กรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นกรมพระราชวังบวรฯ แล้วทรงพระกรุณาพระราชทานฐานาศักดิ์แก่ข้าทูลละอองฯ โดยสมควรแก่ความชอบ

ครั้น ณ วัน ค่ำ เพลาเช้าโมงเศษ สมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่เสด็จออกทรงประเคนปรนนิบัติพระสงฆ์ ๖๗ รูป รับพระราชทานฉัน ณ พระมหาปราสาทที่พระบรมศพ พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยปรนนิบัติพระสงฆ์ฉันเสร็จแล้วเสด็จเข้าไปถวายบังคมพระบรมศพ นิมนต์พระสงฆ์คู่สวดเข้าไปปลงพระกัมมัฏฐานสดับปกรณ์ทรงถวายเครื่องไทยทานให้มีพระธรรมเทศนา ณ พระแท่นประดับมุกต์ กั้นเศวตฉัตรท่ามกลางพระมหาปราสาท ทรงสมาทานเบญจศีล อุโบสถศีล ทรงประเคนปรนนิบัติพระสงฆ์ฉัน ถวายเครื่องไทยทาน และพระสงฆ์สดับปกรณ์วันละ (๑)รูป เป็นนิจทุกวันมิได้ขาด

ครั้น ณ วัน ค่ำ เพลาเช้า ๔ โมงเศษ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น ข้าทูลละอองฯ บังคมเฝ้าโดยขนาด จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาอภัยภูธร เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา มีตราพระราชสีห์ คชสีห์ ออกไปบอกแก่หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ กำหนดจะตั้งการพระเมรุถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศให้หัวเมืองตัดเสาพระเมรุใหญ่ไม้กระยาเลย ไม้ไผ่สำหรับจะใช้ในการพระเมรุ(๒)

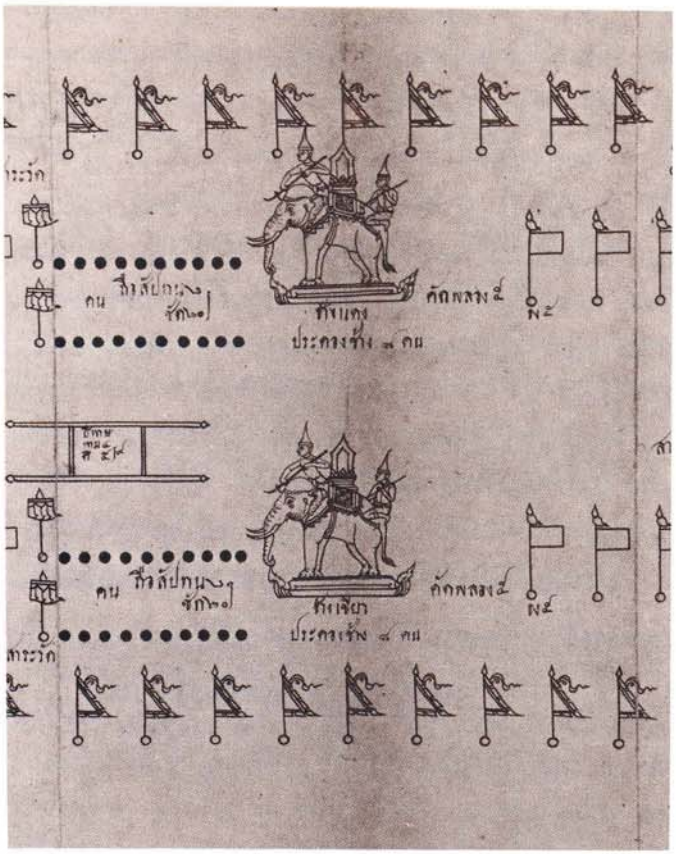
ในรัชกาลที่ ๓ นี้ มีจดหมายเหตุงานพระบรมศพนอกจากฉบับนี้แล้ว ยังมีสมุดภาพริ้วกระบวนแห่พระบรมศพอีก ๑ เรื่อง

---

(๑) ต้นฉบับไม่ปรากฏตัวเลข

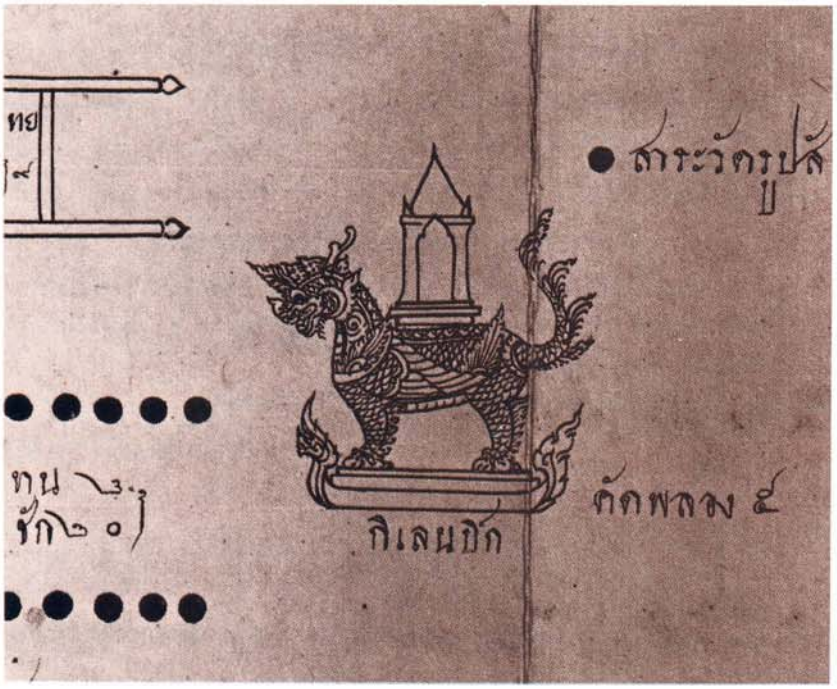
(๒) ข้อความเหล่านี้ คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องการพระบรมศพรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๖ เลขที่ ๓๙ หนังสือฉบับนี้หอสมุดแห่งชาติได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี (หอหลวงเดิม)

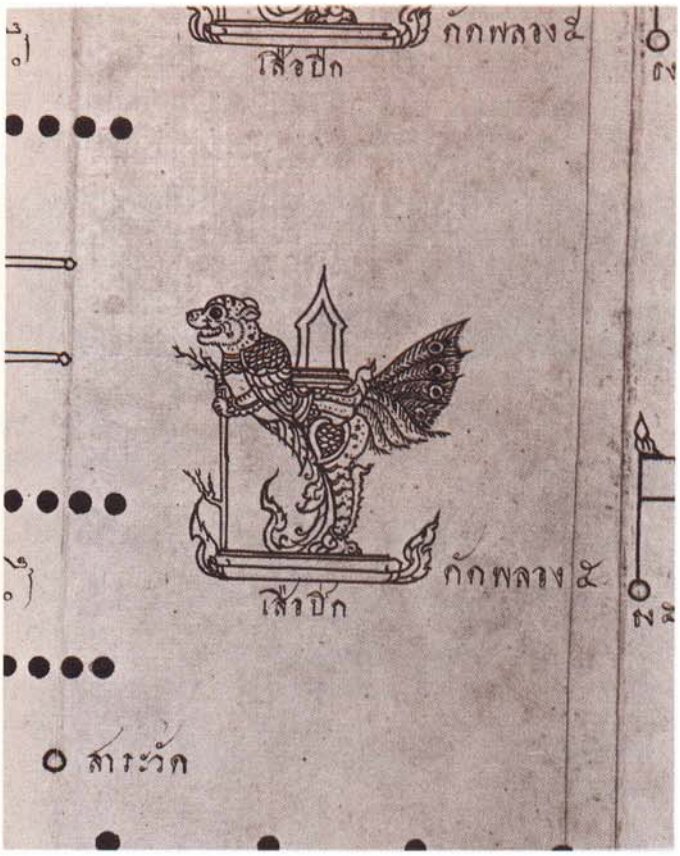
แผนผังริ้วกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ
พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปยังพระเมรุมาศ
แสดงภาพสัตว์หิมพานต์

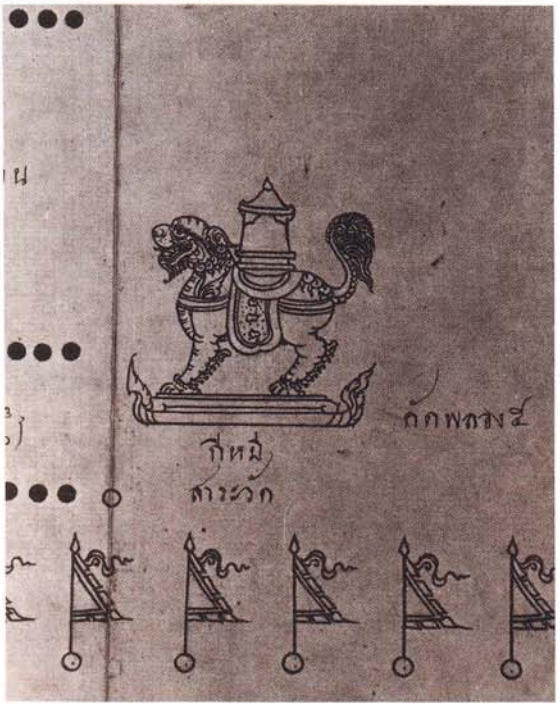
ภาพที่ ๑๔ ช้างเขียว ช้างแดง

ภาพที่ ๑๕ กิเลนปีก ตั้งสังเค็ด

ภาพที่ ๑๖ เสือปีก ตั้งสังเค็ด

ภาพที่ ๑๗ กีหมี ตั้งสังเค็ด

ภาพที่ ๑๘ สัตว์หิมพานต์ ตั้งสังเค็ดในริ้วกระบวนแห่พระศพสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ภาพจากสำนักพิมพ์เมืองโบราณ

งานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
งานพระเมรุมาศ
อธิบายเรื่องการสร้างพระเมรุมาศ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และเจ้าจอมมารดาเรียม (ซึ่งต่อมาได้รับการเฉลิมพระอิสริยศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัย เมื่อทรงดำรงพระราชฐานันดรเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันจันทร์ ที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ โดยที่เสด็จพระราชสมภพเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม พระราชมารดาเป็นสามัญชน ฉะนั้นแรกสมภพน่าจะทรงดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าตามราชประเพณี ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จขึ้นสถิตในที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชโอรสที่ประสูติแต่เจ้าจอมทั้งหมดจึงเลื่อนขึ้นดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้า โดยมิต้องมีการสถาปนาพระยศเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด ด้วยเป็นประเพณีการสืบสายแห่งราชสกุลอยู่แล้ว

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๖ เมื่อพระชนมพรรษา ๒๖ พรรษา ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม ทรงพระนามว่า *"พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์"* สมเด็จพระบรมชนกนาถไว้วางพระราชหฤทัยมาก โปรดให้ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจว่าความฎีกา ซึ่งเป็นส่วนราชการที่สำคัญมากในสมัยนั้น นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณด้วย

โดยเหตุที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตลงโดยมิได้ตรัสมอบหมายการสืบราชสันตติวงศ์สนองพระองค์ไว้อย่างใด และยังมิได้มีพระราชนิติประเพณีกำหนดองค์ผู้สืบราชสมบัติที่แน่นอนไว้ ในกฎมณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยาและได้ชำระนำมาใช้ในสมัยต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์ระบุไว้อย่างกว้าง ๆ ว่า *"ราชกุมารที่เกิดด้วยพระอัครมเหสี เป็นสมเด็จหน่อพุทธเจ้า"* ในรัชกาลที่ ๒ แม้จะทรงมีพระชายาเป็นเจ้าฟ้าฯ แต่ก็มิได้ทรงแต่งตั้งเป็นทางการไว้ให้เป็นพระมเหสีตำแหน่งใด

ดังนั้นการเลือกผู้ดำรงราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ จึงต้องเป็นไปตามความเห็นชอบของเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินแต่ละสาขา ครั้งนั้นได้มีการอาราธนาพระสังฆราชราชาคณะ พระบรมราชวงศานุวงศ์ต่างกรม เข้ามาปรึกษาหารือในการเลือกสรรอัญเชิญด้วย พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวว่า ที่ประชุมเห็นว่า *"พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักสวามิภักดิ์ในพระองค์ท่านก็มาก สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป"* จึงพากันเข้าเฝ้าฯ เชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ ดำรงราชอาณาจักรสยาม เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สืบมาแต่วันพุธที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ เป็นต้นมา พระสุพรรณบัฏที่เฉลิมพระปรมาภิไธยซึ่งถวายในวันทรงรับพระบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ เหมือนที่จารึกพระปรมาภิไธยถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสองรัชกาลก่อน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงทำพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏถวายพระปรมาภิไธยใหม่ว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรมาทิวรเสฎฐ มหาเจษฎาบดินทร สยามมินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"**

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระบรมนามาภิไธย ว่า *"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาเจษฎาบดินทร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"* ไม่ว่าพระบรมนามาภิไธยใดไม่ค่อยมีผู้เชิญไปเอ่ยขาน นอกจากคำท้ายแห่งพระบรมนามาภิไธยที่มีว่า **"พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว"** จึงจะเป็นที่รู้จักเอ่ยขานกัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ ได้รับสิริราชสมบัติโดยมติของที่ประชุมอันน่าจะเรียกได้ว่าเป็นมหาสมาคมของกาลสมัยนั้น ดังนั้นพระองค์จึงมิได้ทรงมีพระบรมราชโองการมอบหมายราชสมบัติแก่ท่านพระองค์ใดเมื่อทรงพระประชวรหนักใกล้ถึงกาลเสด็จสู่สวรรคต ทั้งไม่ทรงตั้งมเหสีเทวีใดเป็นเจ้า เพราะจะทำให้ราชโอรสธิดาทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า อันจะทำให้เกิดความยุ่งยากต่อการเลือกผู้ดำรงสิริราชสมบัติในภายหน้า ทรงตัดการแข่งขันทุกประการในมหาสาขาของพระองค์เปิดโอกาสให้ผู้ทรงพระปรีชาดำรงไอยสวรรยาธิปัตย์ โดยไม่มีผู้กีดขวางชิงคะแนนความเห็นชอบอันอาจเป็นเหตุให้เกิดความยุ่งยากในแผ่นดิน

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ บันทึกความตอนมีกระแสพระราชดำริถึงผู้สืบราชสมบัติไว้ดังนี้ *"ทรงพระประชวรครั้งนี้พระอาการมาก เห็นจะเป็นโรคใหญ่เหลือกำลังแพทย์จะเยียวยา ... กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาขอบขัณฑเสมาอาณาจักรกว้างขวาง พระเกียรติยศก็ปรากฏไปทั่วนานาประเทศ ถ้าทรงพระมหากรุณาพระราชทานอิสริยยศมอบให้พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งซึ่งพอพระทัย ให้ขึ้นเสวยราชสมบัติแทนพระองค์ต่อไป แต่ตามชอบอัธยาศัยในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวนั้นเกลือกเสียสามัคคีร้าวฉาน ไม่ชอบใจไพร่ฟ้าประชาชนและคนมีบรรดาศักดิ์ผู้ทำราชกิจทุกพนักงาน ก็จะเกิดอุปัทวภยันตรายเดือดร้อนแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะได้รับความลำบาก เพราะมิ*

พร้อมใจกัน ด้วยกำลังทรงพระมหากรุณาเมตตากับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมาก ทรงพระราชดำรัสให้จดหมายกระแสพระราชโองการปฏิญาณยกพระนามพระรัตนตรัยสรณคมน์เป็นประธานพยานให้เห็นจริงในพระราชหฤทัยแล้ว ทรงพระราชดำรัสยอมอนุญาตให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา พระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก กับขุนนางทั้งปวงจงมีความสโมสรสามัคคีปรึกษาพร้อมกัน เมื่อเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดที่มีวัยวุฒิปรีชารอบรู้ราชานุวัตร เป็นศาสนูปถัมภก ยกบวรพุทธศาสนา และปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎรรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขสวัสดิ์โดยยิ่ง เป็นที่ยินดีแก่มหาชนทั้งปวงได้ ก็สุดแต่จะเห็นดีประนีประนอมพร้อมใจกันยกพระบรมวงศ์องค์นั้นขึ้นเสวยมไหสวรรยาธิปัตย์ถวัลยราช สืบสันตติวงศ์ดำรงราชประเพณีต่อไปเถิด"

พระราชดำรัสกล่าวพระราชทานให้นำออกมาส่งแก่เสนาบดีแต่ ณ วันจันทร์ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๓

โดยปรกติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันออก ครั้นเมื่อทรงพระประชวรหนัก ทรงพระราชปรารภว่าถ้าสวรรคตลง ณ ที่นั้น พระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อ ๆ ไปอาจรังเกียจ จึงโปรดให้เชิญพระองค์ออกไปบรรทมรอวันเสด็จสวรรคตทางองค์ตะวันตก ซึ่งจะไม่เป็นที่เกี่ยวข้องกับการจัดพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป พระองค์ได้เสด็จสวรรคตลง ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก เมื่อวันพุธที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ สิริรวมพระชนมพรรษา ๖๓ พรรษา ๒ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๒๖ ปี ๘ เดือน ๑๒ วัน

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ วัน ๕ ๒ ๕ ค่ำ (วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕) ปีกุน จุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงน้ำพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ครั้นแล้วเจ้าพนักงานถวายพระเครื่องต้นทรงตามขัตติยราชประเพณี เชิญพระบรมศพเข้าสู่พระโกศทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ ตั้งกระบวนแห่ออกประตูสนามราชกิจ ไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงงานพระบรมศพว่า[๑] *"ลุศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด (พ.ศ. ๒๓๙๕) จัตวาศก เป็นปีที่ ๒ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เร่งทำการพระเมรุให้ทันในฤดูแล้ง เจ้าพนักงานจับการทำพระเมรุขนาดใหญ่สูงตลอดยอด ๒ เส้น มียอดปรางค์ ๕ ยอด ยอดภายในมีพระเมรุทองสูง ๑๐ วา ตั้งเบญจาทองรองพระบรมโกศ มีเมรุทิศทั้ง ๘ มีราชวัติ ๒ ชั้น*

---

(๑) *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ*, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

มีฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก รายตามราชวัติชั้นใน ฉัตรเบญจรงค์ รายตามราชวัติชั้นนอก มีโรงรูปสัตว์รายรอบไปในราชวัติฉัตรเบญจรงค์ มีระทาดอกไม้สูง ๑๒ วา ๑๖ ระทา มีเครื่องประดับประดาในพระบรมศพครบทุกสิ่งทุกประการ ตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระบรมศพมาแต่ก่อน มีการวิเศษออกไปกว่าพระเมรุแต่ก่อน คือ เจาะผนังเป็นช่องแกลทำเป็นซุ้มยอดประกอบติดกับผนัง ทำเรือนตะเกียงใหญ่ในระวางมุขทั้ง ๔ เป็นที่ประกวดประขันกันอย่างยิ่ง ขอแรงในพระบวรราชวังซุ้ม ๑ ในสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ซุ้ม ๑[๑] *ในสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยซุ้ม ๑*[๒] *เจ้าพระยานิกรบดินทร์ซุ้ม ๑*[๓] *ซุ้มตะเกียงนั้นสูง ๓ วา มีเครื่องประดับประดาและเรือนไฟเป็นการช่างต่าง ๆ มีรูปลั่นถันสูง ๖ ศอกข้างประตูทุกประตู มีศาลาหลวงญวนทำกงเต๊ก ๗ วัน ๗ คืน และโปรดฯ ให้เจ๊สัวเจ้าภาษีผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปคำนับพระบรมศพตามอย่างธรรมเนียมจีน มีเครื่องเซ่นทุกวัน นอกจากนั้น จะพรรณนาไปก็ยืดยาวนัก ด้วยของมีตำราอยู่แล้ว จับการทำพระเมรุตั้งแต่เดือน ๑๑ มา ๘ เดือน จึงสำเร็จ"*

อธิบายเรื่องการสร้างพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิจารณาขนาดพระเมรุมาศแล้ว บางท่านอาจเกิดความสงสัยว่า พระเมรุจะมิสูงใหญ่มากเกินไปหรือ ถ้าเป็นเช่นนั้น ขอให้เทียบเคียงขนาดพระเมรุมาศสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีความสูง *"สองเส้น สิบเอ็ดวา ศอกคืบ"* ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเมรุมาศ *"ขื่อ ๗ วา ๒ ศอก โดยสูง ๒ เส้น ๑๑ วา ศอกคืบ มียอด ๕ ยอด ภายในพระเมรุทองนั้น ประกอบด้วยเครื่องสรรพโสภณพิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยพระเมรุทิศ พระเมรุแทรก และสามส้าง"* และแม้พระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ปรากฏว่า จัดทำตามแบบพระเมรุครั้งกรุงเก่า เป็นพระเมรุอย่างใหญ่เต็มตำราสูงตลอดยอด ๒ เส้น ภายในมีพระเมรุทองอีกชั้นหนึ่ง สูง ๑๐ วา ตั้งพระเบญจาทองคำรับพระบรมโกศ ดังนั้นเมื่อถึงงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีรายการจัดทำพระเมรุ เหมือนอย่างรัชกาลที่ ๑ และเมื่อถึงคราวพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ปรากฏว่าสร้างพระเมรุมาศตามอย่างพระเมรุมาศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน

ตามหลักฐานเหล่านี้ ท่านจะเห็นว่าพระเมรุมีขนาดสูงใหญ่ และมีรูปทรงเป็นอย่างไร ถ้าท่านจะหาภาพมาเทียบส่วนดูก็ขอให้นึกถึงพระปรางค์วัดอรุณฯ ซึ่งสูงเพียง ๑ เส้น ๑๓ วา ศอกคืบ ๑ นิ้ว เท่านั้น ยังต่ำกว่าพระเมรุอีกมาก และยิ่งกว่านั้นยังมีข้อที่น่าประหลาดใจอยู่อีก ก็คือพระเมรุนั้นมีพระเมรุทองอยู่ภายในอีกชั้นหนึ่ง ชั้นนอกเป็นพระเมรุยอดปรางค์ คือยอดรูปดอกข้าวโพด โดยเฉพาะคราวพระบรมศพรัชกาลที่ ๔ ได้มีรูปถ่ายไว้ยังปรากฏอยู่เป็นพระเมรุยอดปรางค์ และมี ๕ ยอด

---

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

(๒) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค)

(๓) โต กัลยาณมิตร

เช่นเดียวกัน ส่วนพระเมรุชั้นใน ทำเป็นพระเมรุทองหรือที่เรียกว่าพระเมรุมาศ ยอดพระเมรุทองเข้าใจว่าเป็นรูปปราสาทหรือรูปบุษบก ด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานอรรถาธิบายคำว่าพระเมรุทองไว้ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบาย หมวดวรรณคดีว่า *"พระเมรุที่ปลูกเป็นรูปบุษบกสรวมพระเบญจา เรียกว่าพระเมรุทอง ทำด้วยดีบุกก็ดี ทำด้วยทองอังกฤษก็ดี ทำด้วยทองน้ำตะโกก็ดี หรือจะลงรักปิดทองคำเปลวก็ดี หรือจะหุ้มทองคำจริงก็ดี ก็คงเรียกชื่อว่าพระเมรุทอง"*

เกิดมีปัญหาว่า ทำไมจึงสร้างพระเมรุทองสูงถึง ๑๐ วาไว้ภายในอีกชั้นหนึ่งเป็นทำนองเมรุซ้อนเมรุ บางท่านมีความเห็นว่าอาจทำกันฝน ด้วยเคยมีเหตุการณ์ปรากฏมา เมื่อคราวงานพระเมรุพระศพกรมพระเทพามาตย์ พระราชชนนีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฝนตกหนัก เครื่องประดับประดาพระเมรุโดยมากเป็นกระดาษ เมื่อถูกฝนก็เกิดเสียหายหมด แม้แต่ดอกไม้ไฟก็จุดไม่ติด

อันมูลเหตุการทำพระเมรุซ้อนพระเมรุนั้น เข้าใจว่าน่าจะมีเป็นอย่างอื่น หนังสือปุณโณวาทคำฉันท์ เมื่อพรรณนาถึงมณฑปพระพุทธบาทที่สระบุรี มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"มณฑปเยาวในนั้น คณพรรณมณีดี
พวงกลีบสุมาลี ระยาบย้อยอร่ามเรือง"

และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ตำนานมณฑปพระพุทธบาทนี้ไว้ตอนคำนำว่า *"ถึงรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ (พ.ศ. ๒๓๐๑ - ๒๓๑๐) เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงฯ ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ เดิมพวกจีนที่อยู่ในกรุงอาสาต่อสู้ข้าศึก จึงจัดให้กองจีนตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลคลองสวนพลู ต่อมาจีนพวกนั้นคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คน คุมกันขึ้นไปยังพระพุทธบาท ไปเลิกทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยอันทรงรอยพระพุทธบาทและแผ่นเงินที่ปูลาดพื้นพระมณฑป เอามาเป็นอาณาประโยชน์"* ตามรูปเรื่องเหล่านี้ พอมองเห็นภาพว่า มีมณฑปน้อยอยู่ภายในมณฑปใหญ่ และนอกจากนี้ ปูชนียวัตถุรูปนี้ ก็ยังมีให้ดูอยู่ในบัดนี้ คือ พระมณฑปทองในวิหารพระธาตุ ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ และมีส่วนสูงถึง ๑๐ วา เช่นพระเมรุทองเหมือนกัน

อาศัยหลักฐานเท่าที่นำมาเป็นข้อวินิจฉัยนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า การทำพระเมรุซ้อนพระเมรุนั้น ก็คือ การทำพระเมรุน้อยสำหรับทรงพระโกศไว้ภายในพระเมรุใหญ่นั้นเอง แต่เพราะเหตุที่พระเมรุน้อย หรือพระเมรุทองนั้น ต้องเอาพระเบญจาอันเป็นของสูงใหญ่ ซึ่งมีพนัก มีซุ้มประตู มีซุ้มรูปภาพ เข้าไปตั้งไว้ภายใน จึงจำเป็นต้องขยายส่วนออกไปใหญ่โต ซึ่งปรากฏว่ามีส่วนสูงถึง ๑๐ วา

ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นว่า พระเมรุชั้นนอกนั้นทำเป็นพระเมรุยอดปรางค์อันคตินิยมที่ทำยอดรูปนี้ เข้าใจว่านิยมตามแบบปราสาทหินของขอม อันเป็นขนบธรรมเนียมแห่งลัทธิเทวราช ถาวรวัตถุที่สร้างตามคตินิยมอันนี้ แม้ในบัดนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่ คือ ปราสาทพระเทพบิดร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างไว้

โดยเฉพาะคำว่าปรางค์นี้ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงวิเคราะห์ศัพท์ว่า *"คำว่า ปรางค์ เห็นจะมาแต่ปรางคณะ (ปร + องฺคณ) แปลว่า ชาลา ว่าทางเดินเข้า เช่น เทวสถานเมื่อเข้าโคปุร (ประตู) แล้ว ก็ถึงปรางคณะ แล้วจึงถึงเทวาลัยเพราะเป็นของติดต่อปะปนกันอยู่ เลยพาให้เข้าใจไปผิด ๆ คำว่า ปรางค์ แม้บัดนี้ก็ยังเข้าใจเป็น ๒ อย่าง ว่าที่อยู่ก็ได้ ว่ายอดรูปดอกข้าวโพดก็ได้"* ถ้าถือตามพระมติที่ทรงวินิจฉัยไว้นี้ หรือพระเมรุทองนั้น ความมุ่งหมายเดิมที่สร้างขึ้นจะมุ่งให้เป็นเทวาลัยกระมัง เพราะเหตุผลตามขนบธรรมเนียมแห่งลัทธิเทวราชของขอมมีอยู่ว่าพระมหากษัตริย์อันอเนกชนนิกรยกขึ้นเป็นสมมติเทพยพงศวงศาดิศรกษัตริย์ เมื่อถึงวาระที่สุดแห่งพระชนมชีพ ก็เรียกว่าสวรรคต หมายความว่า เสด็จไปสู่สวรรค์บ้าง เรียกว่าทิวงคต หมายความว่าเสด็จไปสู่ทิพยโลกบ้าง และเมื่อก่อนจะอัญเชิญใส่พระโกศ ก็แต่งพระองค์เป็นอย่างเทวดา ตามภาพที่เราวาดขึ้นด้วยอุดมคติ แล้วยังเชิญพระโกศขึ้นไปตั้งบนฐานแว่นฟ้า เพื่อให้สูงเทียมสวรรค์ชั้นฟ้า ครั้นถึงวาระสุดท้ายแห่งพระบรมศพ จึงได้เชิญพระโกศขึ้นไปประดิษฐานไว้บนพระเมรุทองอันมุ่งให้เป็นเทวาลัย ซึ่งเมื่อว่าตามไตรภูมิแล้ว ก็ได้แก่วิมานของเทวดาอันประดิษฐานอยู่บนยอดเขาพระเมรุ หรือเขาพระสุเมรุ

ส่วนเรื่องเมรุทิศทั้ง ๘ นั้น เหตุไรจึงมีจำนวน ๘ ได้ค้นดูในหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยตอนที่กล่าวถึงเขาพระสุเมรุ ก็มีกล่าวแต่เขาสัตบริภัณฑ์ทั้ง ๗ และกล่าวถึงแม่น้ำสีทันดรซึ่งอยู่ในระหว่างเขาทั้ง ๗ นั้น ว่าห้อมล้อมเขาพระสุเมรุอยู่เป็นหลั่น ๆ กัน ค้นหาจำนวนภูเขาหรืออะไร ๆ ที่มีเป็นจำนวน ๘ ก็ไม่ได้ มีอีกจำนวนหนึ่งก็เพียง ๔ คือนครของท้าวจตุโลกบาล แต่ก็กล่าวว่า ตั้งอยู่บนยอดเขายุคนธร ซึ่งเป็นเขาลูกหนึ่งในเขาสัตบริภัณฑ์ทั้ง ๗ นั้น หรือเมรุทั้ง ๘ นี้ อาจมิได้มีความหมายไกลถึงเพียงนั้น ถ้าเช่นนั้นก็คงเป็นเมรุประจำทิศทั้ง ๘ ตามชื่อนั่นเอง

ส่วนราชวัติก็คือสิ่งล้อมเกี่ยวกับการพิธีมีลักษณะเป็นรั้วเตี้ย ๆ และปักฉัตรและธง เรื่องนี้ท่านเสฐียรโกเศศ ได้เขียนไว้อย่างละเอียดลออในหนังสือวารสารศิลปากรปีที่ ๓ เล่ม ๖ แล้ว สำส้างนั้นได้แก่สิ่งก่อสร้างตรงคดของทับเกษตรทั้ง ๔ มุมของเมรุสำหรับพระนั่งสวด เห็นจะเป็นคำเดียวกับคำสัมศานในภาษาสันสกฤต และคำสุสานในภาษามคธที่แปลว่า ที่ทำศพ เผาศพ หรือฝังศพ

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ครั้นถึงวันเดือน ๖ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๑๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการถวายพระเพลิง มีรายการดังต่อไปนี้ *"ด้วยเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์*[๑] *เสนาบดีผู้ใหญ่ในกรมวังรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ณ วัน ๑ ฯ ๖ ค่ำ (วันอาทิตย์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖) เวลาบ่ายแห่พระบรมธาตุออกพระเมรุ พระราชาคณะ ๕๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ วัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ (วันจันทร์ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖) เวลาค่ำ จุดดอกไม้แล้วแห่พระบรมธาตุกลับ วัน ๓ ฯ ๖ ค่ำ (วันอังคารขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖) เวลาเช้าแห่พระบรมอัฐิออกสู่พระเมรุ ๔ ฯ ๑๐ ๖ ค่ำ (วันพุธขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖) เวลาเช้าแห่พระบรมอัฐิ*

---

(๑) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ สนธิรัตน์)

กลับ วัน ๕ ๑๑ ๖ ค่ำ (วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖) เวลาย่ำฆ้องรุ่ง กำหนดจะได้เชิญพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงพระยานมาศสามคาน ตั้งกระบวนแห่ทางสถลมารค ออกประตูศรีสุนทรทวาร ธงหน้านำริ้วกระบวนข้ามฉนวนลงไป ออกประตูสกัดใต้ ไปเลี้ยวออกถนนหว่างวัดพระเชตุพน ครั้นถึงที่ประทับกับเกยเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ ตั้งกระบวนแห่มาตามถนนหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ครั้นถึงที่หยุดพระมหาพิชัยราชรถ ตรงประตูพระเมรุฝ่ายบุรพทิศ เชิญพระบรมโกศลงทรงพระยานมาศเข้าประทักษิณพระเมรุมาศ ๓ รอบ แล้วเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนชั้นพระเบญจาทองคำจำหลักประดับด้วยเนาวรัตน ภายใต้เศวตฉัตรในพระเมรุทอง เจ้าพนักงานจะได้ประดับตั้งเครื่องสูงชุมสายเสร็จแล้ว จะได้อาราธนาพระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ อันดับ ฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี ในกรุงนอกกรุงมาสดับปกรณ์ พระสงฆ์คู่สวดสำส้าง ๖๔ รูป ผลัดเปลี่ยนกันสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน แล้วจะได้ปรนนิบัติพระสงฆ์ เวลาเช้า ๔๐๐ รูป เพล ๔๐๐ รูปทุกวัน แล้วมีงานมหรสพสมโภชเป็นคำรบ ๗ วัน ๗ คืน

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๔ ๒ ๖ ค่ำ (วันพุธแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖) เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายหน้าฝ่ายใน พระสงฆ์ราชาคณะ คามวาสี อรัญวาสี พร้อมกันถวายพระเพลิงพระบรมศพด้วยธูปทอง เทียนทอง แล้วจะได้สุมพระธาตุไว้คืนหนึ่ง

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๕ ๓ ๖ ค่ำ (วันพฤหัสบดีแรม ๓ ค่ำ เดือน ๖) เวลาย่ำฆ้องรุ่ง เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลาจะได้เอาน้ำหอมดับพระเพลิง เสร็จแล้วแปรพระรูป พระสงฆ์ราชาคณะ ๙ รูป รับพระราชทานฉันในพระเมรุ แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์เก็บพระบรมอัฐิขึ้นสรงพระสุคนธ์ แล้วเชิญประดิษฐานไว้ในพระโกศทองคำลงยาราชาวดี เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระเบญจาทองคำจำหลักดังเก่า แล้วอาราธนาพระสงฆ์มาสดับปกรณ์ มีงานเฉลิมพระบรมอัฐิไปอีก ๓ วัน ๓ คืน

ครั้น ณ วัน ๑ ๖ ๖ ค่ำ (วันอาทิตย์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖) เวลาเช้า จะได้เชิญพระบรมอัฐิขึ้นทรงพระราเชนทร์ (ราเชนทรยาน) ตั้งกระบวนแห่กลับเข้าในพระบรมมหาราชวัง"[๑]

---

(๑) ประเพณีโบราณแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาสืบมาจนในสมัยกรุงธนบุรี อัฐิย่อมเอาไปบรรจุไว้ที่วัดทั้งนั้น แม้จนพระบรมอัฐิของพระเจ้าแผ่นดิน ที่จะเก็บเอาไว้บ้านหามีประเพณีไม่ เพิ่งมามีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ เหตุด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปรารภถึงเวลาบ้านแตกเมืองเสีย ต้องกระจัดพลัดพรายกัน แม้จนอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกก็เกือบจะสูญ หากคุณจอมมารดามากับเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎาอุตส่าห์เก็บหามาถวาย ทรงพระราชดำริว่า ในเวลานั้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังตั้งไม่ได้มั่นคง จึงทรงรักษาพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกไว้ในพระราชวัง ยังไม่สร้างพระเจดีย์บรรจุตามประเพณีเดิม เล่ากันมาว่าตรัสว่าถ้าบ้านแตกเมืองเสียจะได้พาเอาไปได้ด้วย (จาก สาส์นของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๔ หน้า ๑๔)

ต่อแต่นี้ไปเป็นรายการริ้วกระบวนแห่ และหมายรับสั่งให้เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ จัดทำธุรกิจที่เนื่องด้วยงานพระบรมศพนี้ แต่ข้อความก็ทำนองเดียวกันกับงานพระบรมศพรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่บางอย่างย่อกว่ากัน ฉะนั้น จึงจะได้นำลงเฉพาะในงานพระบรมศพรัชกาลที่ ๔ ข้างหน้า แต่ในรัชกาลนี้มีหมายรับสั่งแปลกกว่าเรื่องในรัชกาลที่ ๔ อยู่ตอนหนึ่ง จึงคัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

"อนึ่ง ณ วัน ๗ ฯ ๖ ค่ำ (ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖) เวลาบ่ายจะได้เชิญพระบรมสารีริกธาตุในพระบรมมหาราชวังออกไปประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองคำจำหลักประดับด้วยเนาวรัตน์ ภายใต้เศวตฉัตรในพระเมรุทอง มีงานมหรสพสมโภชพระบรมสารีริกธาตุ(๑) ควรที่พระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ อันดับในกรุงนอกกรุงจะกระทำสักการบูชา จำเริญพระพุทธคุณ สวดพระพุทธมนต์ต่าง ๆ จนรุ่งสว่าง ให้เหมือนอย่างไปเคารพนมัสการพระพุทธบาทนั้น ให้สังฆการีธรรมการเผดียงพระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ อันดับในกรุงนอกกรุง ให้หาดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการบูชา เข้ามานมัสการพระบรมสารีริกธาตุ แล้วให้จำเริญพระพุทธคุณ สวดพระพุทธมนต์สมโภชแต่ ณ วัน ๗ ฯ ๖ ค่ำ เวลาค่ำไปจนรุ่งให้เหมือนอย่างนมัสการพระพุทธบาท อย่าให้ขาดได้

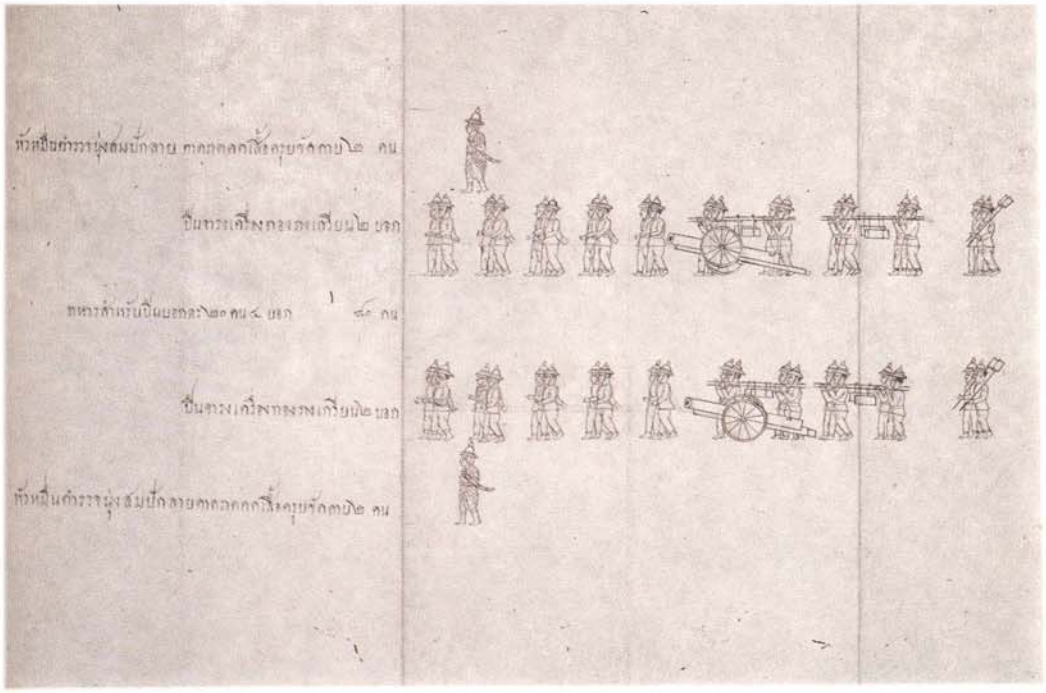
อนึ่ง ณ วัน ๘ ฯ ๖ ค่ำ (ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖) เวลาเช้าจะได้อัญเชิญพระบรมอัฐิออกไปเฉลิม ณ พระเมรุ ณ วัน ๑๑ ฯ ๖ ค่ำ (ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖) เวลาเช้าจะได้เชิญพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเข้าสู่พระเมรุมาศ มีการมหรสพเฉลิมไปจนถึง ณ วัน ๆ ๖ ค่ำ (แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖) จึงจะสำเร็จการเฉลิมพระบรมอัฐิพระบรมศพนั้น พระมหากษัตราธิราชเจ้า ทั้ง ๒ พระองค์ ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงสถาปนาวัดวาอาราม ทำนุบำรุงพระราชนิเวศน์ขอบเขตขัณฑเสมากอปร์ไปด้วยพระมหากรุณาเมตตาแก่สมณพราหมณาจารย์ ข้าราชการอาณาประชาราษฎรทั่วขอบขัณฑเสมาได้อยู่เย็นเป็นสุข ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินพึ่งพระบรมโพธิสมภาร มีพระเดชพระคุณเป็นอันมากควรจะมีกตัญญูรู้พระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระบรมกษัตราธิราชเจ้า หาดอกไม้ธูปเทียนมากระทำสักการบูชาพระบรมอัฐิ พระบรมศพในพระเมรุ ทั้งเวลากลางวันกลางคืนเสมอทุกวันให้เหมือนอย่างนมัสการพระพุทธบาทกว่าจะเสร็จการพระบรมอัฐิ พระบรมศพนั้น ให้มหาดไทยกลาโหมหมายประกาศข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนในพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวังทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในให้รู้จงทั่ว แล้วให้กรมเมืองป่าวร้อง ประกาศราษฎรทั้งชายหญิงในกรุงนอกกรุง ให้หาดอกไม้ธูปเทียนเข้ามาสักการบูชาถวายบังคมพระบรมอัฐิพระบรมศพในพระเมรุทั้งเวลากลางวันกลางคืน อย่าให้มาดูงานเล่นเปล่า ๆ ให้มาสักการบูชาถวายบังคมพระบรมอัฐิพระบรมศพ แต่ณ วัน ๗ ฯ ๖ ค่ำ (ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖) ไปจนกว่าจะเสร็จการพระบรมศพ"

---

(๑) คือวันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันแห่พระบรมสารีริกธาตุออกสมโภช ณ พระเมรุทอง วันอังคารขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ แห่พระบรมอัฐิรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ สมโภช ตอนเช้าวันพุธขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ นำกลับ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ บำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วัน แล้วจึงจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ ในวันพุธ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ วันพฤหัสบดี แรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ แปรพระรูปเป็นพระบรมอัฐิแล้วประดิษฐานบนพระเบญจา บำเพ็ญพระราชกุศลต่ออีก ๓ วัน ๓ คืน จนถึงวันอาทิตย์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ จึงอัญเชิญเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

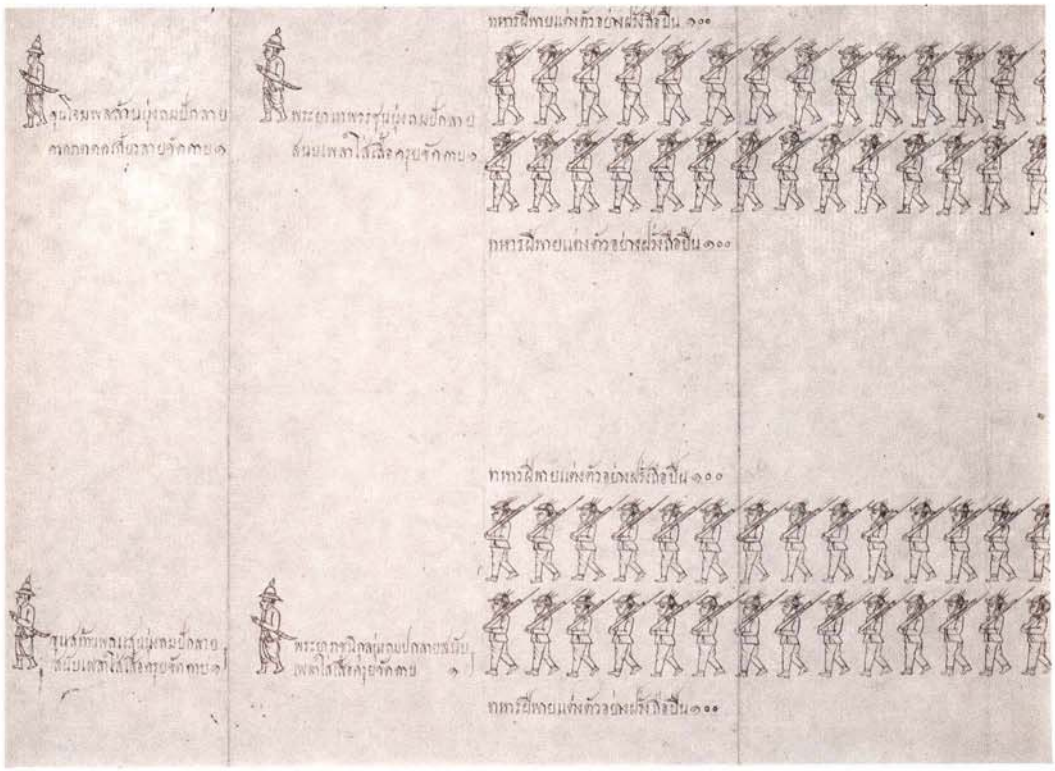
ในรัชกาลนี้มีจดหมายเหตุงานพระบรมศพ นอกจากฉบับนี้แล้วยังมีเรื่องดังบัญชีข้างท้ายนี้อีก

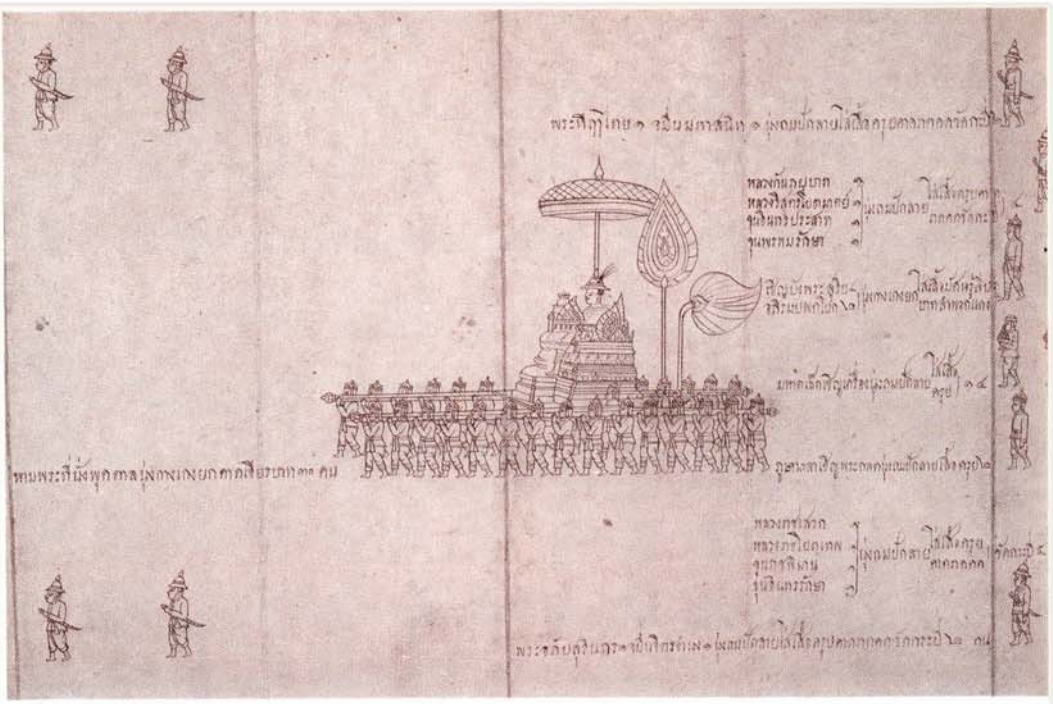
๑. บัญชีเกณฑ์เครื่องพระเมรุ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. บัญชีตั้งกองในการพระบรมศพ
๓. บัญชีเกณฑ์รูปภาพ และฉัตรในการพระเมรุ
๔. ริ้วกระบวนแห่พระบรมศพ (เขียนเป็นภาพและระบายสี)
๕. ริ้วกระบวนแห่พระบรมอัฐิกลับ (เขียนเป็นภาพเส้นหมึกดำ)
๖. ภาพสัตว์ป่าหิมพานต์ สำหรับผูกหุ่นแห่พระบรมศพ

ภาพที่ ๓๑ กระบวนปืนทรงเครื่องทองรางเกวียน

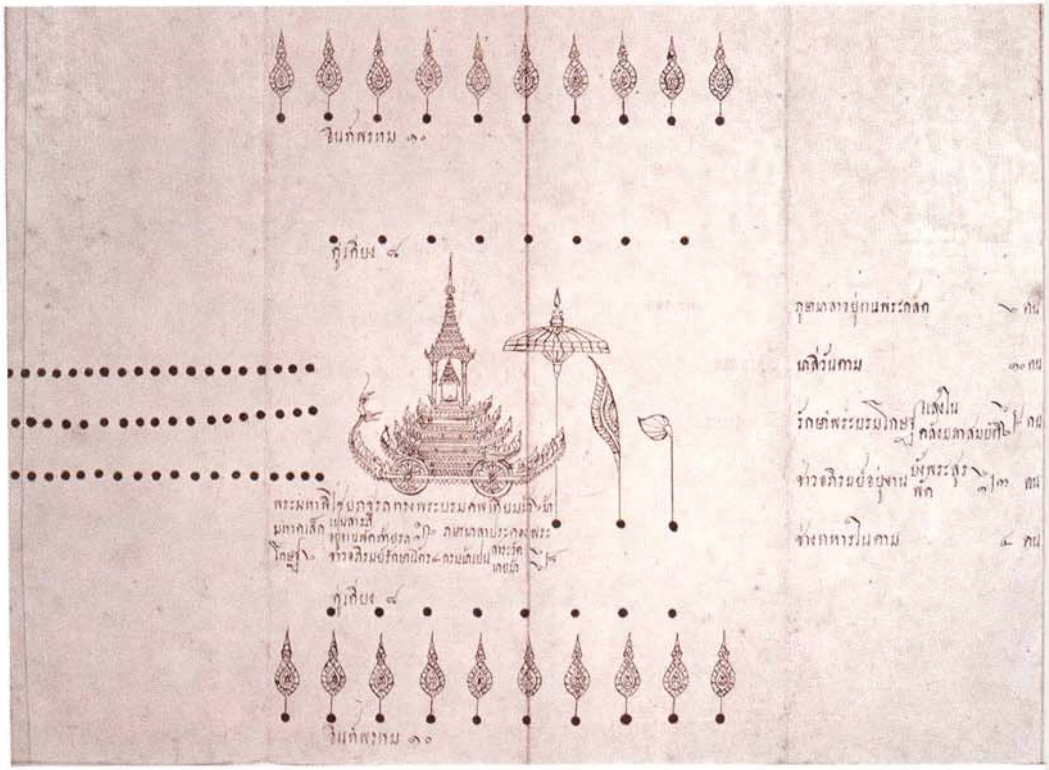
ภาพที่ ๓๒ กระบวนฝีพายแต่งตัวอย่างฝรั่งถือปืน

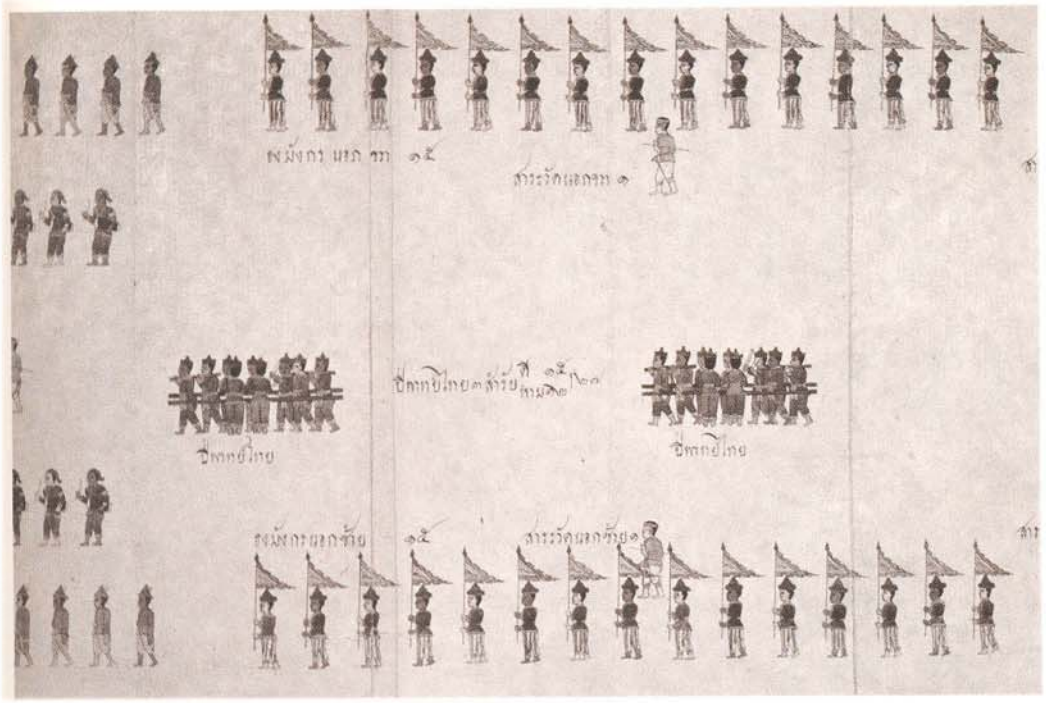

ภาพที่ ๓๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งพุดตานทองตามพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ

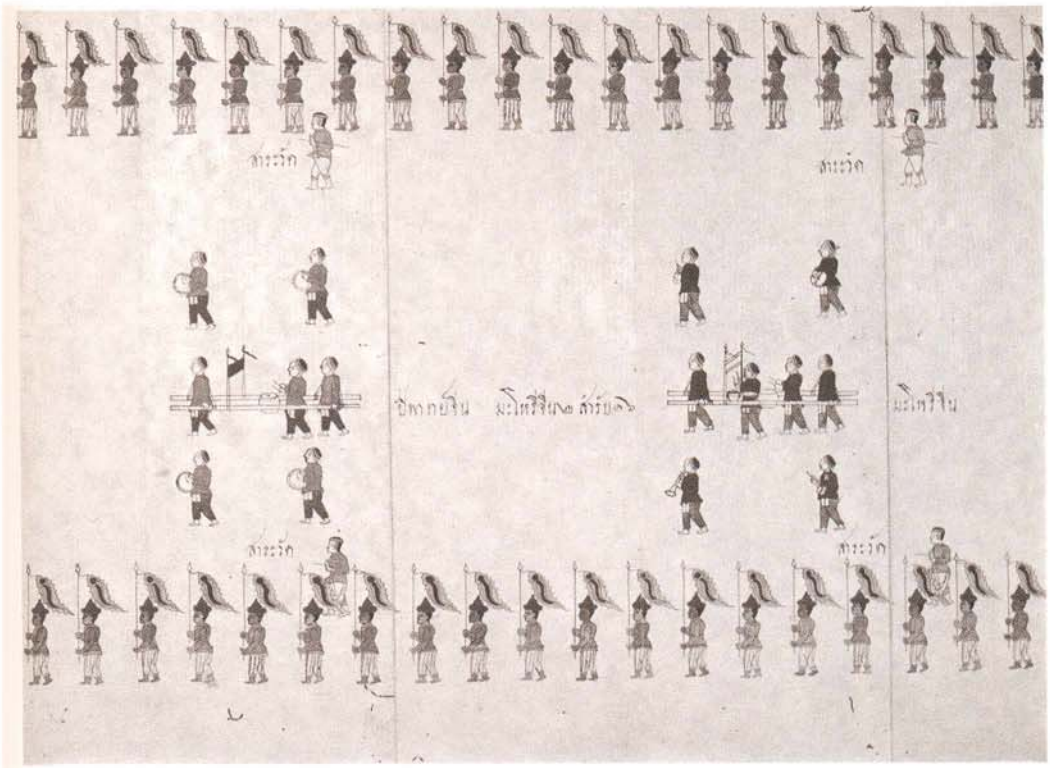
ภาพที่ ๓๔ พระมหาพิชัยราชรถอัญเชิญพระโกศพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ

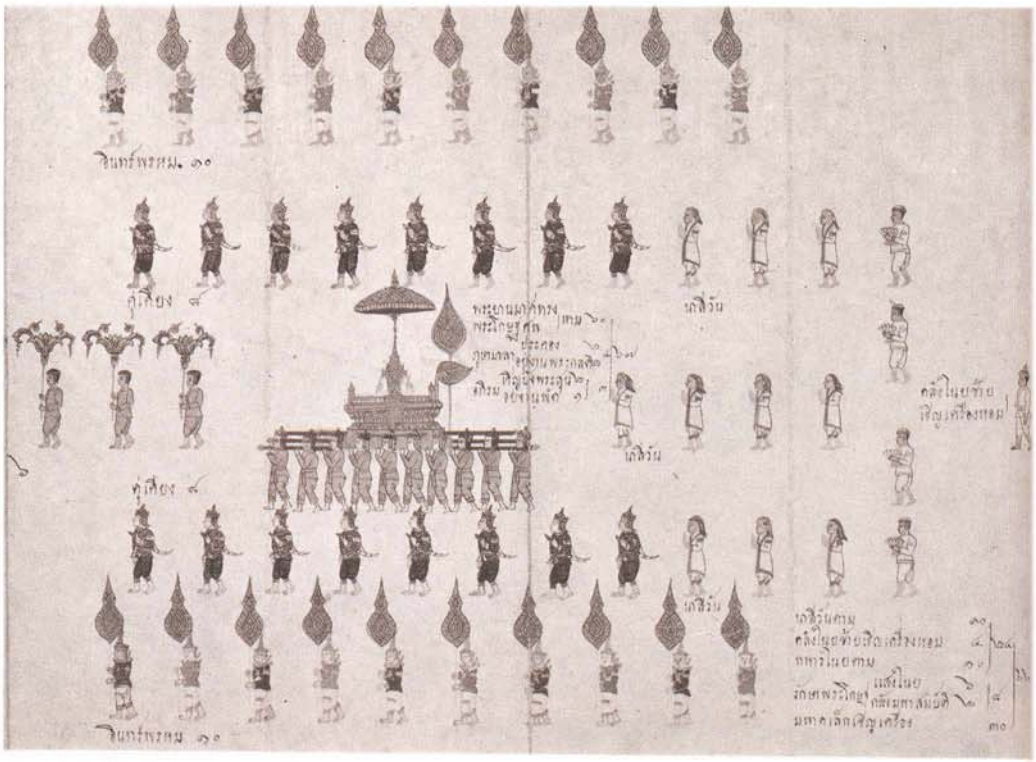

ภาพที่ ๒๙ กระบวนปี่พาทย์ไทย

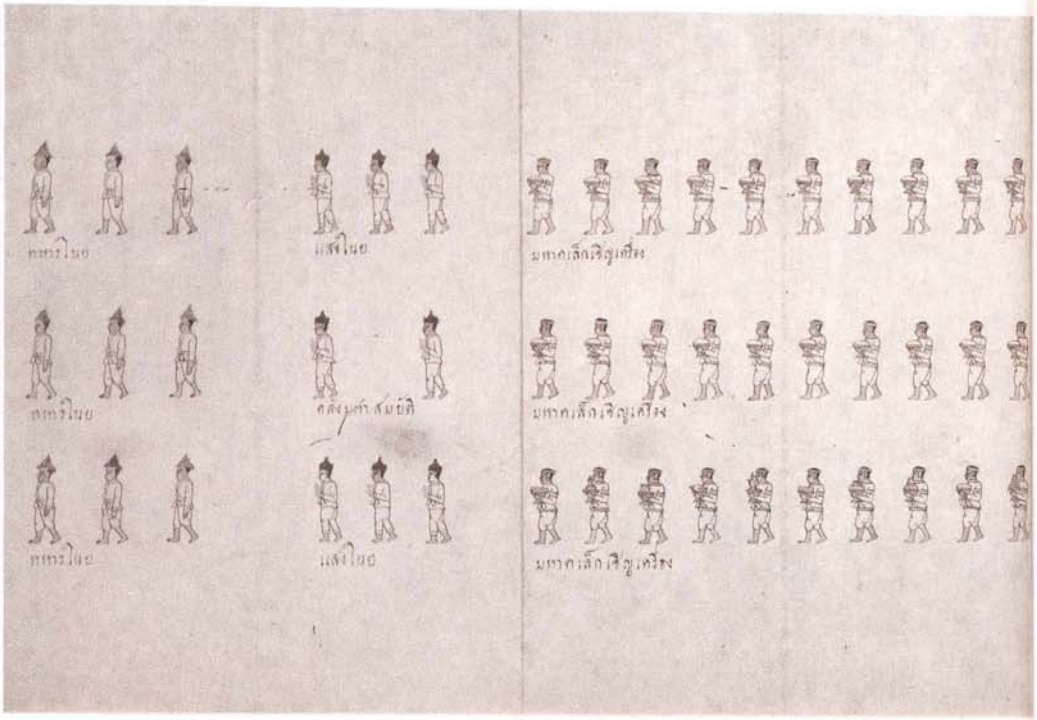
ภาพที่ ๓๐ กระบวนมโหรีจีน

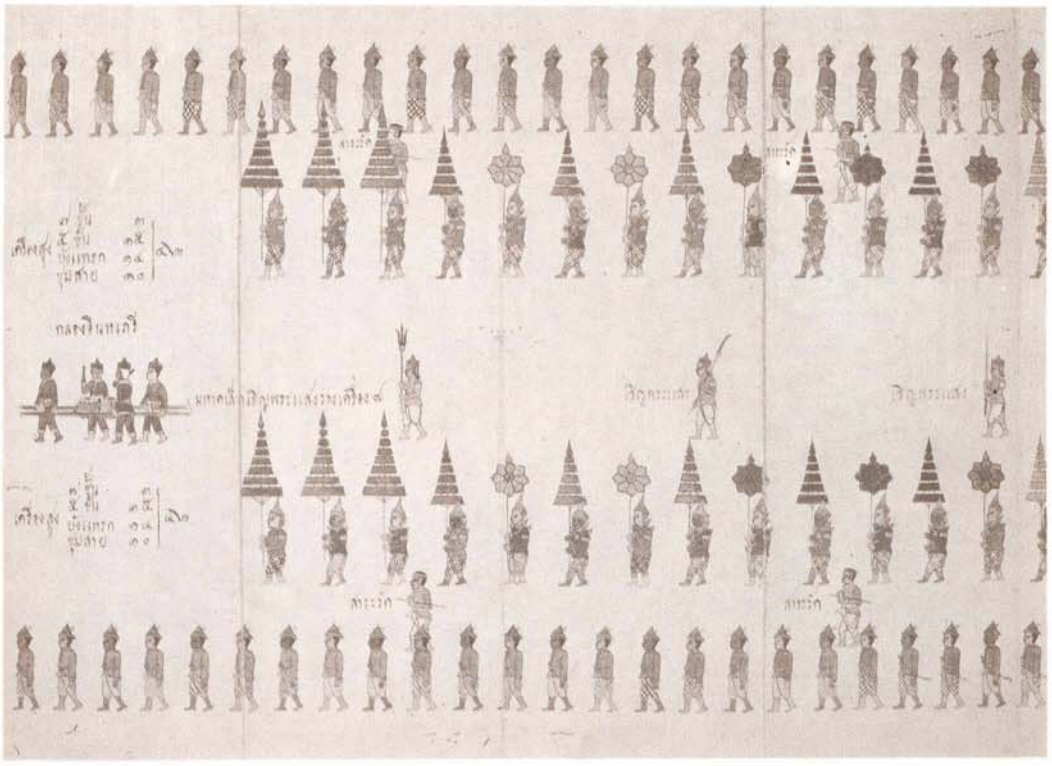

ภาพที่ ๒๕ พระยานมาศสามลำคานอัญเชิญพระโกศพระบรมศพ ตามด้วยนาลิวันสยายผมและเครื่องหอม

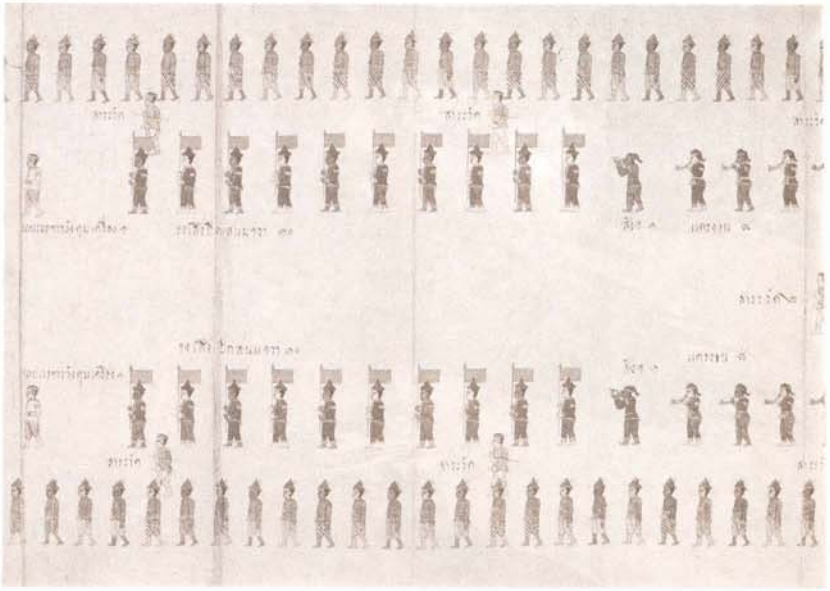
ภาพที่ ๒๖ กระบวนเชิญเครื่องสูงและศัตราวุธ

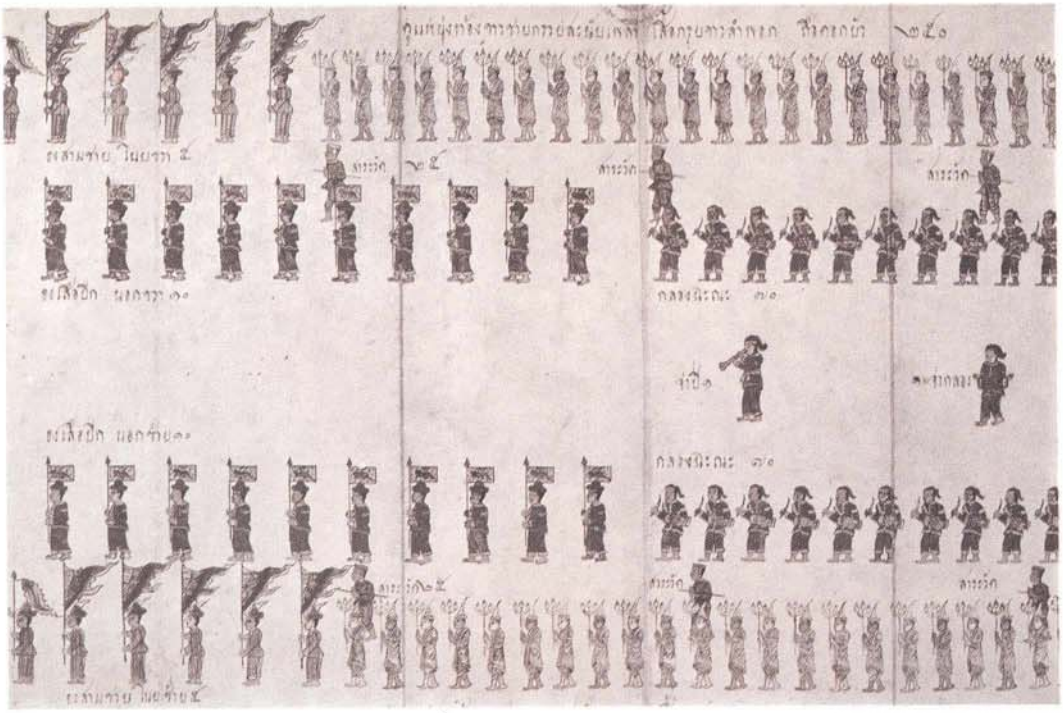

ภาพที่ ๒๗ กระบวนมหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่อง

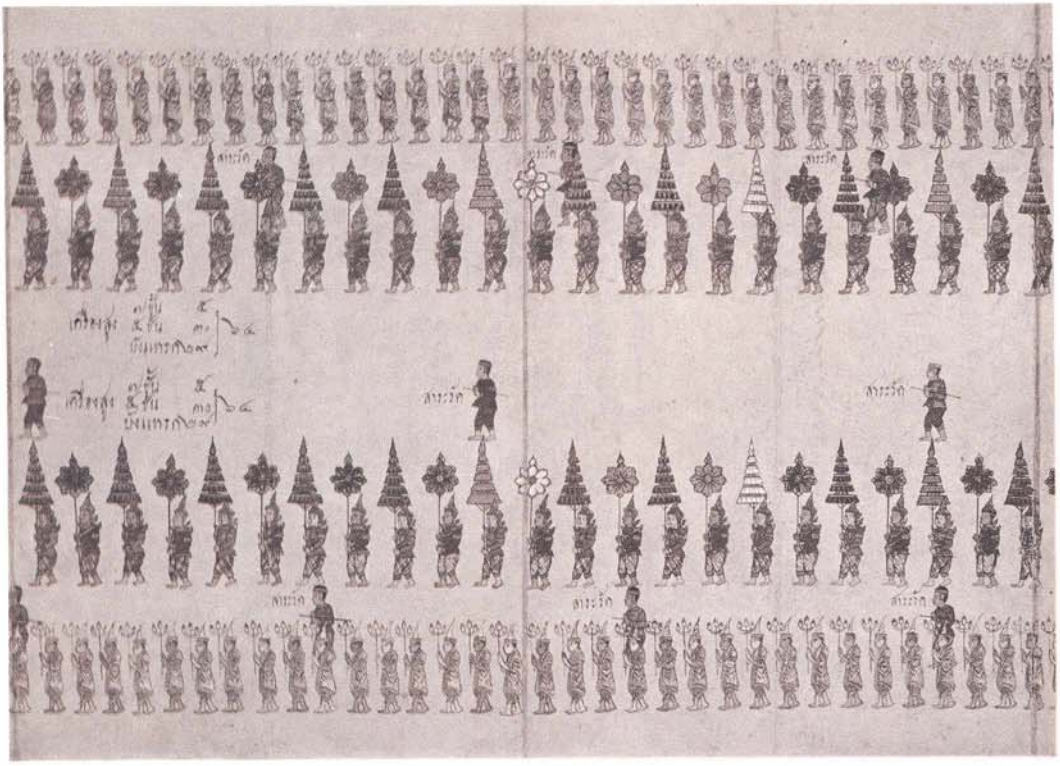
ภาพที่ ๒๘ กระบวนธงเสือปีกและวงแตรงอน

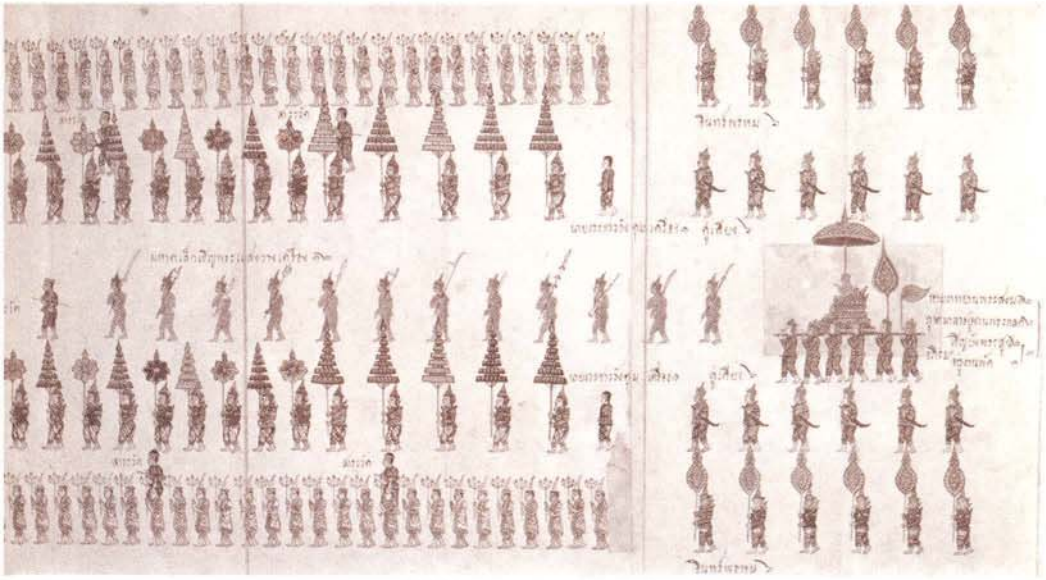

ภาพที่ ๒๑ กระบวนกลองชนะ

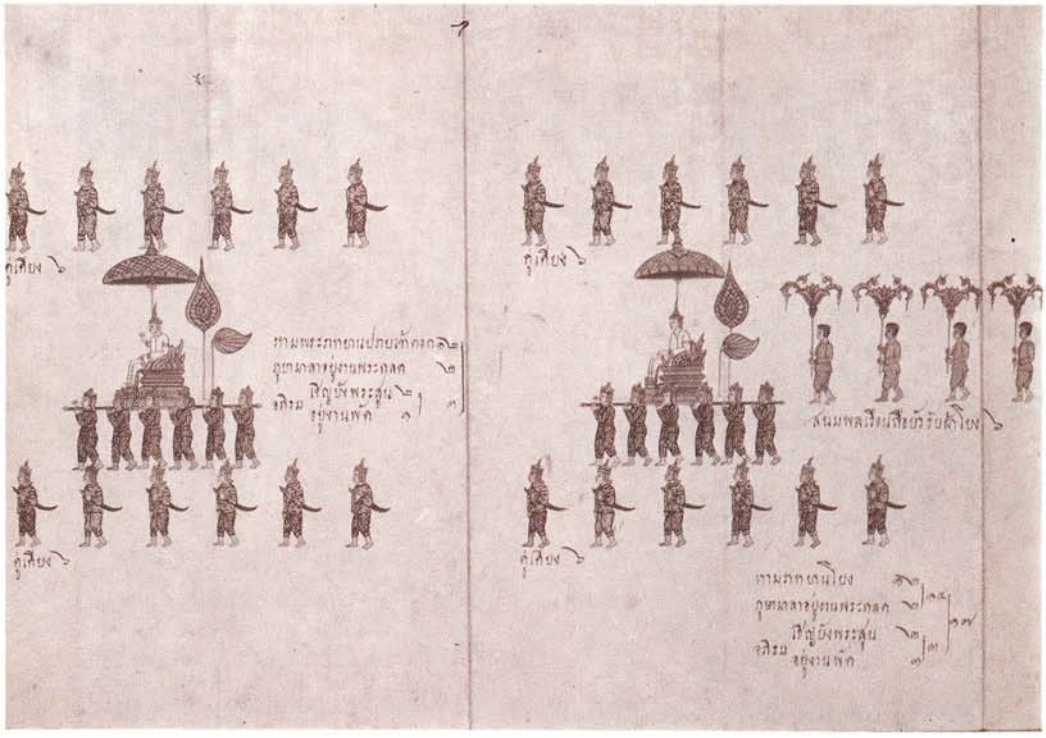
ภาพที่ ๒๒ กระบวนเครื่องสูง

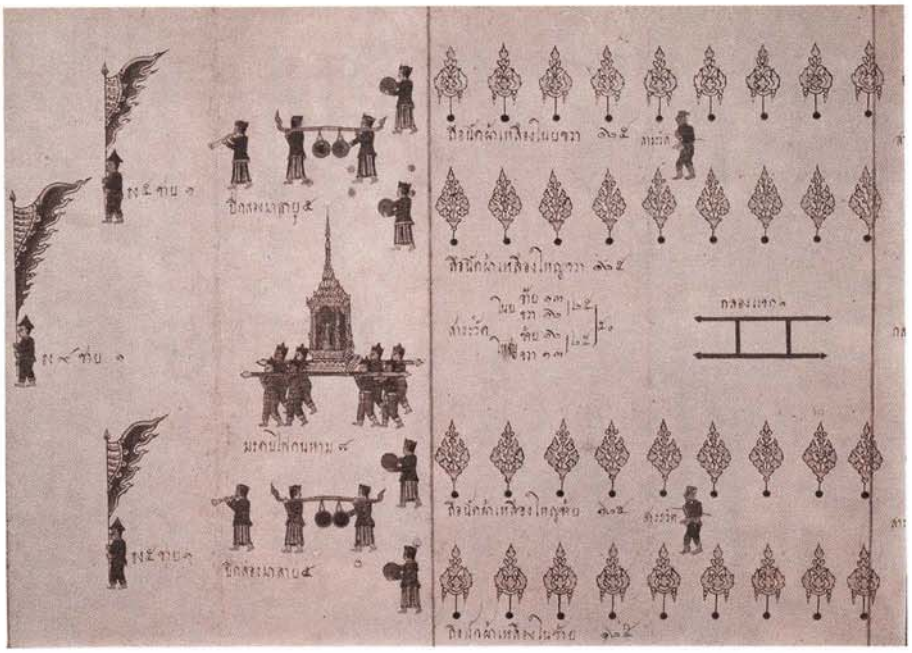

ภาพที่ ๒๓ ราชยานพระสงฆ์นำ

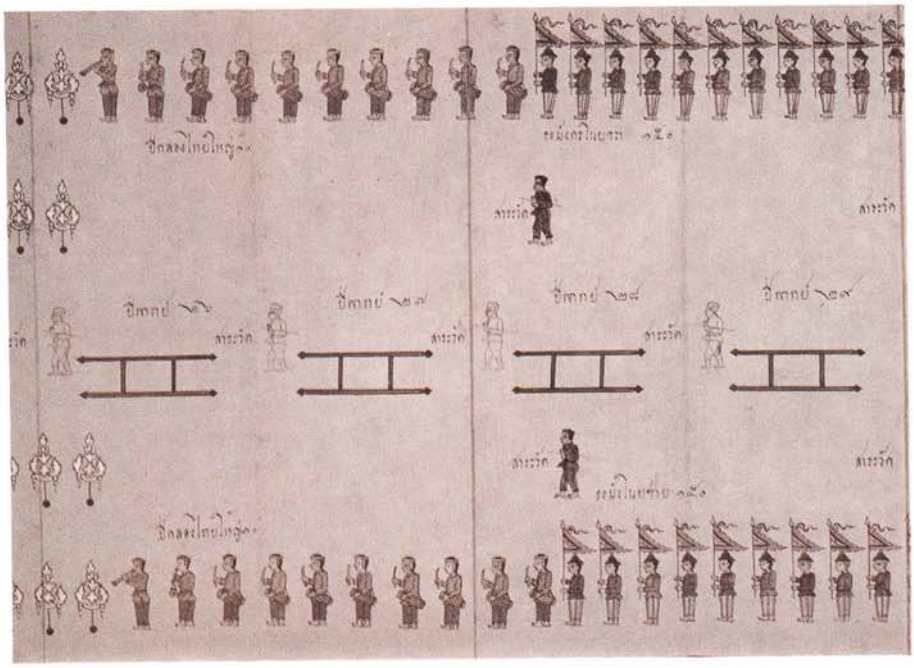
ภาพที่ ๒๔ ราชยานปรายข้าวตอก ตามด้วยราชยานโยง และสนมพลเรือนรับบัวผ้าพระภูษาโยงจากพระยานมาศสามลำคาน

ภาพที่ ๑๙ ต้นริ้วกระบวน นำด้วยมณฑปไฟหรือมณฑปเพลิง คือ ไฟที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ โดยใช้แว่นส่องจากแสงอาทิตย์ หรือทรงใช้หินตีให้เกิดไฟ

ภาพที่ ๒๐ กระบวนเครื่องปี่พาทย์

งานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
งานพระเมรุมาศ
เกณฑ์เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีแต่ละฝ่าย

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๔๓ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระบรมราชชนนี เจ้าฟ้าบุญรอด (ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทรงได้รับการเฉลิมพระนามพระบรมอัฐิ เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ณ พระราชวังเดิม กรุงธนบุรี แต่เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ตามประเพณีการสืบสายพระโลหิต ถ้าทั้งทางพระชนกและชนนีทรงมีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าทั้งสองฝ่าย พระราชโอรสหรือพระราชธิดา จะมีพระยศเป็นเจ้าฟ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ จึงทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่เสด็จพระราชสมภพ แต่ไม่ปรากฏว่าทรงพระนามว่ากระไร เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ นั้น ก็ยังมิได้ทรงขนานพระนามาภิไธยพระราชทาน คนทั้งหลายคงเรียกขานพระองค์ท่านว่า **"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่"**

ตามธรรมเนียมการขนานพระนามาภิไธย พระราชโอรสพระมหากษัตริย์ที่ดำรงพระยศเจ้าฟ้านั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามาภิไธย ในการพระราชพิธีสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่หรือในการพระราชพิธีโสกันต์ ย่อมสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่ถ้ามีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่แก่พระราชโอรสที่ทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ อาจทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีมหาพิชัยมงคลลงสรงสนานรับพระปรมาภิไธย หรือเรียกย่อ ๆ ว่า **"พระราชพิธีลงสรง"** ตามโบราณขัตติยราชประเพณีถือว่า พิธีนี้เป็นพิธีสำคัญและยิ่งใหญ่มาก ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ค่อยจะมีและไม่ทำแบบแผนเป็นตำราไว้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเกรงว่าพิธีนี้จะสาบสูญไปเสียในเมื่อผู้ใหญ่ที่เคยเห็นหมดตัวลง จึงมีพระราชดำริว่า

จะทำไว้เป็นเกียรติยศเป็นแบบอย่างสักครั้งหนึ่ง ประจวบสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ เจริญพระชนมพรรษา ๙ พรรษา สมควรได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามาภิไธย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีลงสรงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ การพระราชพิธีนี้มีรายละเอียดยาวเกินที่จะนำมากล่าวในที่นี้ จึงขอกล่าวรวบรัดแต่ว่า เมื่อแห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ลงสรงสนานที่แพซึ่งสร้างเป็นมณฑปกลางแม่น้ำแล้ว ก็แห่เชิญเสด็จกลับยังพระมหาปราสาทเวียนเทียนสมโภช เสร็จแล้วพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามว่า **"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงศ์ พงศ์อิศรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร"** ครั้งนี้เป็นพระราชพิธีลงสรงครั้งแรกในจำนวนสองครั้งที่มีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๙ เจริญพระชนมพรรษา ๑๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ เป็นพิธีอย่างใหญ่สำหรับการโสกันต์สมเด็จเจ้าฟ้าอีกครั้งหนึ่ง มีเขาไกรลาศสูงเจ็ดวา มีมณฑปยอดเขา และมีกระบวนแห่อย่างใหญ่เต็มตามระบอบโบราณราชประเพณี ครั้นเมื่อทรงเจริญพระชนมพรรษาควรแก่การรับราชการได้ สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้ทรงเข้ารับราชการในหน้าที่อธิบดีกรมมหาดเล็ก

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบปีที่จะควรทรงพระผนวชตามประเพณีที่คนไทยผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะพึงปฏิบัติ สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีทรงพระผนวชขึ้น ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บันทึกข้อความตอนนี้ไว้ว่า *"ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอก ฉศก มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ พระชนมายุครบอุปสมบท แต่เป็นเวลาพระเคราะห์ร้าย เสียช้างสำคัญศรีบ้านศรีเมือง ให้จัดการทรงผนวชแต่โดยควร อย่าให้เสียปีเสียเดือน ไม่ต้องแห่แหนเป็นการใหญ่เสมือนอย่างประเพณีทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งได้เคยกระทำมาแต่ก่อน"* ในรายการเกี่ยวกับพิธีที่บันทึกไว้ในพงศาวดารพอสรุปความได้ดังนี้

เวียนเทียนสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งครั้งนั้นยังรวมเรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน รุ่งขึ้นทรงพระเสลี่ยงมีกระบวนแห่อย่างน้อยออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ไปเข้าประตูสวัสดิโสภา ประทับเกยพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงโปรยทานแล้วสรง สรงเสร็จทรงพระภูษาจีบเขียนทองฉลองพระองค์ครุย เสด็จเข้าสู่พระอุโบสถ ทรงผนวชในที่ชุมนุมสงฆ์ประทับในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเลี้ยงพระแล้วเสด็จไปประทับอยู่ในวัดมหาธาตุ ต่อมาได้เสด็จประทับ ณ วัดสมอราย (ราชาธิวาส) และวัดบวรนิเวศวิหารตามลำดับ ทรงพระผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา

เมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสวรรคต ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ โดยความเห็นชอบร่วมกันของพระราชาคณะ พระราชวงศ์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งปวง เมื่อวันพุธ ที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบรมนามาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ ซึ่งเคยเหมือนกันทุกตัวอักษรมา ๓ รัชกาล ในรัชกาลนี้ได้เปลี่ยนไปหมดโดยสิ้นเชิง ตั้งแต่คำนำพระบรมนามาภิไธย

ซึ่งแต่ก่อนใช้ว่า **"สมเด็จพระบรมราชรามาธิบดี"** ก็เปลี่ยนเป็น **"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร"** และประโยคหนึ่งในพระบรมนามาภิไธยมีว่า **"อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ"** ซึ่งพระยาอุปกิตศิลปสารท่านแปลไว้ว่า *"ทรงสมภพจากพระองค์อันบริสุทธิ์โดยพระชาติอันดีทั้งสองฝ่าย ทรงเป็นหน่อพระรามราชาผู้ยิ่งใหญ่"* ดังนี้ จึงหมายความว่าในพระปรมาภิไธยที่จารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏประโยคที่กล่าวแสดงถึงพระชาติกำเนิดอันสูงส่ง การตั้งชื่อพระบรมราชวงศ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ใช้ว่า **"พระบรมราชจักรีวงศ์"** นั้น น่าจะได้มาจากคำว่า **"จักรีบรมนารถ"** ในพระบรมนามาภิไธยรัชกาลที่ ๔ นั้นด้วย และได้ลงท้ายพระบรมนามาภิไธยไว้ว่า **"พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"** ซึ่งประชาชนทั่วไปได้เชิญคำท้ายพระบรมนามาภิไธยมาเรียกขานเป็นพระบรมนามาภิไธยอย่างย่อว่า **"พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"**

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ถวายพระบรมนามาภิไธยว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"** แต่พอสิ้นรัชกาลที่ ๖ ก็ไม่มีใครเชิญมาเอ่ยขาน ดังที่กล่าวถึงไว้แล้วในรัชกาลก่อน ๆ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเป็นไข้ป่าหลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับจากการทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ สุริยุปราคาครั้งนั้นทรงคำนวณวันเวลาและตำบลอันจะเป็นศูนย์กลางที่จะเห็นสุริยุปราคามืดมิดหมดดวงโดยถูกต้อง ทำให้โลกยอมรับว่าพระองค์ทรงเป็นนักดาราศาสตร์สำคัญพระองค์หนึ่งของโลก ทรงได้รับการเทิดพระเกียรติจากวงการนักดาราศาสตร์ทั่วโลก ชาติไทยก็ได้สูญเสียพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถไปด้วยสุริยุปราคาที่ทรงคำนวณถูกต้องนั้นเป็นมูลเหตุ ทรงพระประชวรอยู่เพียง ๓๗ วัน ก็เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ ในพระบรมมหาราชวัง

ขณะทรงพระประชวรหนัก ทรงมีพระสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ และดูจะรู้พระองค์ด้วยว่าจะเสด็จสู่สวรรคาลัยเมื่อใด ได้ทรงปฏิบัติพระองค์ในเวลาที่ใกล้จะถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพอย่างที่ไม่มีปุถุชนใดจะพึงกระทำได้ ประการแรกได้พระราชทานลายพระราชหัตถ์แจ้งแก่พระราชวงศ์และเสนาบดีที่ประชุมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม (องค์เก่า) ถึงผู้สืบราชสันตติวงศ์ว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปรึกษาจงพร้อมกัน เมื่อเห็นผู้ใดปรีชาสามารถรักษาแผ่นดินได้ให้ยกขึ้น พระองค์ไม่ทรงมอบหมายโดยเฉพาะเจาะจงว่าจะให้ท่านผู้ใดได้สืบราชสมบัติ ให้สุดแต่จะประชุมพิจารณาเห็นชอบพร้อมกัน

ต่อมาได้พระราชทานพระธำมรงค์เพชรบูชาพระพุทธบุษยรัตน และพระราชทานเครื่องยศสิ่งของมีค่าและเงินตราแก่พระบรมราชวงศ์และข้าราชการเป็นอันมาก โปรดให้จดคาถาเป็นคำมคธขอขมาสงฆ์ โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เข้าเฝ้าฯ ถึงในที่ทรงพระประชวร ทรงขอขมาพร้อมทั้งแจ้งกำหนดว่าจะเสด็จสวรรคตแน่ในวันนั้น เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ออกจากที่เฝ้าไปแล้ว โปรดให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภพยุงพระองค์พลิกพระเศียรทับพระพาหาเหมือนอย่างพระไสยาสน์ ตรัสว่าเขาตายกันดังนี้ แล้วก็ทรงเจริญพระกรรมฐานสมาธิภาวนา

นิ่ง จนเสด็จสู่สวรรคตลง วันอันสุดแสนวิปโยคของปวงชนชาวไทยในยุคนั้นตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ นับทางจันทรคติตรงกับวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันมหาปวารณา เหมือนวันเสด็จพระราชสมภพ สิริรวมพระชนมพรรษา ๖๓ พรรษา ๑๑ เดือน ๑๓ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๑๖ ปี ๕ เดือน ๒๘ วัน

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสรงสักการะพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และที่ประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสร็จ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์[๑] จึงให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์[๒] ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระกำลังอ่อนเพลียมากด้วยทรงพระประชวรมากว่าเดือน และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์แรงกล้าไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภานุมาศจำรูญที่สรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้น แล้วก็ทรงสลบนิ่งแน่ไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอที่ตามเสด็จกำกับเข้าไปช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมปฤดี แต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากเก้าอี้ได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไปเกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลา กว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร ทางโน้นสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญลงพระลองเงิน แห่พระบรมศพเป็นกระบวนมาออกประตูสนามราชกิจเชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานมาศสามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตรฉัตรกั้นแห่กระบวนใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือแว่นฟ้าทองคำในมหาปราสาทด้านตะวันตก ตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้ มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศล สนองพระเดชพระคุณด้วยประการต่าง ๆ ทุกวันมา

---

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(๒) เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค)

การทำพระเมรุมาศถวายพระเพลิง มีจดหมายเหตุว่าด้วยการเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุมาศอยู่ตอนหนึ่งว่า *"โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยและท่านเสนาบดี จัดการทำพระเมรุมาศตามอย่างพระเมรุมาศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทันกำหนดถวายพระเพลิงพระบรมศพในฤดูหนาว เดือนสาม ปีมะเส็ง เอกศก และเจ้าเมือง ผู้รั้ง กรมการหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือซึ่งขึ้นมหาดไทย กลาโหม กรมท่า ก็ได้ทรงพระมหากรุณาให้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณ รักษาพระราชอาณาเขต ณ เมืองเอก โท ตรี จัตวา มียศบรรดาศักดิ์ตามตำแหน่งทั่วกัน ควรฉลองพระเดชพระคุณให้สมแก่ชื่อเสียง โดยทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงมาในการครั้งนี้จงทุกเมือง"*

(ต่อจากนี้ได้ระบุชื่อเมืองที่ต้องเกณฑ์ไม้ ต้องเกณฑ์ของใช้อื่น ๆ และมีตัวเลขยืดยาว)

ครั้นถึงเดือน ๔ ปีมะเส็ง เอกศก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถวายพระเพลิง มีรายการละเอียดดังต่อไปนี้

สมโภชพระบรมสารีริกธาตุ

ด้วยเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์[๑] รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ณ วัน ๒ ฯ ๔ ค่ำ (วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔) ปีมะเส็ง เอกศก เวลาบ่ายจะได้แห่พระบรมธาตุในพระราชวังออกทางประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวหน้าป้อมขันธ์เขื่อนเพชร ไปเลี้ยวป้อมเผด็จดัสกร ตรงไปเข้าประตูพระเมรุเบื้องบูรพทิศ เชิญสถิตประดิษฐานเหนือพระเบญจา พระสงฆ์ราชาคณะ ๕๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๓ ฯ ๔ ค่ำ (วันอังคาร ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้า พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน มีงานมหรสพสมโภชวัน ๑ คืน ๑ เวลาจุดดอกไม้เพลิงแล้วจะได้เชิญพระบรมธาตุกลับพระราชวังทางเก่า

สมโภชพระบรมอัฐิ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๔ ฯ ๔ ค่ำ (วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้าจะได้เชิญพระบรมอัฐิแต่ในพระราชวัง แห่ทางประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวป้อมเผด็จดัสกรสู่พระเมรุ เชิญสถิต ณ พระเบญจา มีงานสมโภชเวลากลางวันกลางคืน รุ่งขึ้น ณ วัน ๕ ฯ ๔ ค่ำ (วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้าจะได้เชิญพระบรมอัฐิแห่กลับสู่พระราชวัง ณ วัน ๖ ฯ ๔ ค่ำ (วันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔) เว้นจะได้จัดการทั้งปวง

---

(๑)เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี บุรณศิริ)

อัญเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ฯ๑๔ ค่ำ (วันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔) เวลาตี ๑๑ ทุ่ม จะได้เชิญพระโกศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงพระยานมาศสามลำคาน ตั้งกระบวนแห่ตามสถลมารค ออกประตูศรีสุนทร ธงฉานนำริ้วหน้ากระบวน (ริ้วกระบวนที่ ๑) ข้ามฉนวนลงไปออกประตูพิทักษ์บวร สกัดใต้ตรงไปออกถนนระหว่างวัดพระเชตุพนเชิญพระบรมโกศทองทรงสถิตประดิษฐานเหนือพระมหาพิชัยราชรถทรง ตั้งริ้วนำกระบวนแห่ตามสถลมารค (ริ้วกระบวนที่ ๒) ดำเนินกระบวนแห่ไปทางหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ครั้นถึงจึงหยุดพระมหาพิชัยราชรถ จดหน้าประตูพระเมรุฝ่ายบูรพทิศ เชิญพระบรมโกศลดลงทรงพระยานมาศเชิญเสด็จประเวศเวียนพระเมรุครบวาระ ๓ รอบ (ริ้วกระบวนที่ ๓) แล้วเชิญพระบรมโกศสถิตประดิษฐาน ณ พระที่นั่งบุษบกชั้นพระเบญจาทองคำ จำหลักประดับด้วยเนาวรัตน์ภายใต้เศวตฉัตรชัยในพระเมรุทอง ชาวเจ้าพนักงานทรงเครื่องพระบรมศพตั้งเครื่องสูงชุมสายเสร็จแล้ว ให้อาราธนาพระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม เปรียญ อันดับ ฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี ทั้งในกรุงนอกกรุงมาสดับปกรณ์พระสงฆ์สวดสำสร้าง ๖๔ รูป ผลัดเปลี่ยนกันสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน แล้วจะได้ปฏิบัติพระสงฆ์ เวลาเช้า ๔๐๐ รูป เวลาเพล ๔๐๐ รูปทุกวัน มีโขน หุ่น หนัง โรงรำ ระทา ละคร มอญรำ งิ้ว สิงห์โต มังกร ไม้ต่ำ ไม้สูง คาบค้อน นอนร้านหอกดาบ สมโภชแรมอยู่ ๗ วัน ๗ คืน

ครั้นถึง ณ วัน ๖ ฯ ๔ ค่ำ (วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๔) เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหาร พลเรือน พระสงฆ์ราชาคณะ คามวาสี อรัญวาสี พร้อมกันถวายพระเพลิงด้วยธูปทองเทียนทองสุมพระธาตุไว้คืนหนึ่ง

แปรพระรูป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ฯ ๔ ค่ำ (วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้าโมง ๑ เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลา ถวายน้ำหอมดับพระเพลิง แปรพระรูปเสร็จแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๙ รูป รับพระราชทานฉันในพระเมรุ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เก็บพระอัฐิขึ้นสรงพระสุคนธรส แล้วบรรจุไว้ในพระโกศทองคำจำหลักลงยาราชาวดี เชิญขึ้นเหนือพระที่นั่งบุษบกชั้นพระเบญจาทองคำจำหลักดังเก่าแล้วอาราธนาพระสงฆ์สดับปกรณ์ มีงานมหรสพเพิ่ม เฉลิมพระบรมอัฐิไปอีก ๓ วัน ๓ คืน

อัญเชิญพระบรมอัฐิสู่พระบรมมหาราชวัง

ครั้น ณ วัน ๓ ฯ ๖ ๔ ค่ำ (วันอังคาร แรม ๖ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้าจะได้เชิญพระบรมอัฐิทรงพระราชราเชนทร์ (ริ้วกระบวนที่ ๔) เกณฑ์กระบวนแห่แต่พระเมรุกลับประดิษฐานไว้ในพระราชวังนั้น ให้พระยาศรีสิงหเทพ(๑) พระนรินทร์เสนี(๒) พันพุฒ(๓) พันเทพราช(๔) จัดธงเก้าชาย พันไชยทศ ๑ ธงห้าชาย ขุนโจมพลล้าน และขุนสท้านพลแสน ๑ ธงสามชาย ๑๒ ธงเสือปีก ๑๖ ธงมังกร ๔๐๐ ธงตะขาบ ๔๐๐

คู่แห่เดินเท้านุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุยขาว ใส่ลำพอกขาว ถือดอกบัวสด ๘๐๐

มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่อง นุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุยขาว ใส่ลำพอกขาว หน้า ๖ หลัง ๖

ภูษามาลานุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุยขาว ใส่ลำพอกขาว เชิญพระกลด ๑ ประคองพระโกศ ๒

เครื่องสูง ๗ ชั้น ๑๔ ห้าชั้น ๗๐ บังแทรก ๕๐ พัชนี ๑ บังสูร ๒ ชุมสาย ๘

กลองชนะ ๘๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แตรงอน ๒๐ แตรฝรั่ง ๑๖ สังข์ ๒

ชาววังคุมเครื่อง ๔

พิณพาทย์ไทย ๖ สำรับ ปี่ ๖ ตี ๑๘ หาม ๒๔ กลองแขก ๔ สำรับ ปี่ ๔ ตี ๘ หาม ๑๖ หาม พระราเชนทร์ พิณพาทย์จีน ๕ สำรับ เครื่อง ๔ แตร ๔ กลอง ๑๐ สารวัตรคู่แห่ ๘๐ พิณพาทย์ ๒ อินทร์พรหม ๑๖

กำหนดการพิธี

ให้เตรียมแห่พระบรมธาตุ ณ วันเดือน ๖ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔) บ่ายโมง ๗ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔) เวลาจุดดอกไม้แล้วเตรียมแห่พระบรมอัฐิ ณ วันเดือน ๗ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔) เช้าในพระราชวัง ออกพระเมรุ ๗ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔) เช้าที่พระเมรุกลับพระราชวัง เตรียมแห่พระบรมศพบนปราสาท ออกประตูต้นสน ถึงวัดพระเชตุพนฯ ณ วัน ๗๑ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔) เวลาย่ำรุ่งเตรียมแห่พระอังคาร ณ วัน ๓ ๔ ค่ำ (วันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๔)

---

(๑) พระยาศรีสิงหเทพ ตำแหน่งปลัดบัญชีมหาดไทย

(๒) พระนรินทร์เสนี ตำแหน่งปลัดบัญชีกลาโหม

(๓) พันพุฒอนุราช ตำแหน่งหัวพันมหาดไทย เป็นพนักงานสั่งเกณฑ์คนเข้ากระบวนแห่และตรวจตราด้วย

(๔) พันเทพราช ตำแหน่งหัวพันกลาโหม เป็นพนักงานสั่งเกณฑ์คนเข้ากระบวนแห่และตรวจตราด้วย

ที่พระเมรุเวลาเช้า เตรียมแห่พระบรมอัฐิ แต่พระเมรุกลับพระราชวัง ณ วัน ๖ ๔ ค่ำ (วันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้า ทั้งนี้ให้พร้อมกัน(๑)

เกณฑ์เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีแต่ละฝ่าย

"อนึ่ง ให้ชาวพระราชยานจัดพระยานมาศสามลำคานองค์ ๑ พระราชยานกง ๓ องค์ รับเลขพ่อพันพุฒ พันเทพราช นุ่งห่มอย่างกระบวนแห่ รับโกศพระบรมศพที่พระมหาปราสาทแห่ไปขึ้นรถแล้วไปรับที่ประตูพระเมรุฝ่ายบุรพทิศตามอย่างแต่ก่อน

อนึ่ง ให้หลวงสำเร็จพระขรรค์ หลวงสรรพ์อาวุธ จัดพระแสงส่งให้มหาดเล็กเชิญไปแห่หน้า ๑๒ องค์ หลัง ๘ องค์

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังในซ้ายขวา พระคลังวิเศษ จัดเครื่องไทยทานถวายพระสงฆ์ แล้วให้จัดกฤษณา จันทน์เทศ จันทนา สน สักขี ใส่พานแว่นฟ้า เชิญไปตั้งบนรถเครื่องหอมตามกำหนด แล้วให้จัดขุนหมื่นนุ่งสมปักทองขาว ชายกรวย กางเกงสนับเพลา ใส่เสื้อครุยลอมพอกขาว ขึ้นประคองพานเครื่องหอม ๔ คน แล้วให้เชิญพระสาครมีหูไปตั้ง ๔ ทิศพระเบญจาสำหรับใส่น้ำเลี้ยงพระเพลิง แล้วให้จัดขันโกศไปเตรียมชำระด้วย แล้วให้เบิกเงินต่อชาวพระคลังมหาสมบัติ ให้สังฆการีถวายพระสงฆ์สวด ๔ ช่าง ให้พันจันทนุมาศเป็นเงินงานเครื่องเล่นต่าง ๆ ให้พอ แล้วให้เอามู่ลี่ไปกั้นพลับพลาแต่งที่ข้างในด้วย แล้วให้จัดตะลุ่มคาว ๕ หวาน ๕ และถ้วยโถจานช้อน สิ่งละ ๕ สำรับ ส่งให้ชาวพระคลังพิมานอากาศ แล้วให้จ่ายขี้ผึ้งด้ายดิบให้ท่านพนักงานข้างในฟั่นเทียนให้พอ แล้วให้จ่ายผ้าขาวให้ชาวพระภูษามาลาปิดปากพระโกศ รองก้นพระโกศ ยาวสามแขน ๒ ท่อน ปกและรองพระรูปยาวสามแขน ๒ ท่อน ห่อพระอังคารพระอัฐิ กว้างยาวจัตุรัส ๒ ท่อน สำหรับชุบน้ำดับเพลิง ๑๖ ท่อน จ่ายให้สนมพลเรือนเย็บถุงใหญ่ ใส่พระอังคารแดง ๑ ถุง ขาว ๑ ถุง เย็บถุงเล็กใส่ก้อนศิลาแดง ๓ ถุง ขาว ๓ ถุง ให้เจ้าพนักงานฉัตรผ้าเหลือง ผ้าขาว ย่าม ณ วังกรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ ให้พันพุฒพันเทพราชจ่ายเลข ให้ชาวพระคลังแสงสรรพยุทธ์ พระคลังวิเศษ จ่ายเสื้อ หมวก กางเกงแดง เสื้อมัสรูกางเกงยก เสื้อเสนากุฎ ที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เสื้อครุย ลอมพอกขาว สมปักลาย ให้จ่ายกับผู้ต้องเกณฑ์ไปเข้ากระบวนจำนวนแห่ให้ครบทุกพนักงาน

---

(๑) ริ้วกระบวนแห่พระบรมศพงานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีภาพเขียนสมุดไทยแสดงริ้วกระบวนอย่างละเอียด บอกจำนวนผู้มีตำแหน่งในริ้วกระบวน นอกจากนั้นยังแสดงภาพมณฑปไฟ ซึ่งไม่เคยกล่าวไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในงานใด อยู่ตอนต้นริ้วกระบวน ตามด้วยกลอง พิณพาทย์ และแคร่หามรูปสัตว์หิมพานต์นานาชนิด บนหลังตั้งบุษบกผ้าไตร แซงแถวซ้ายขวา จนถึงพระราชยานพระอ่านพระอภิธรรม พระราชยานปรายข้าวตอก พระราชยานโยง ซึ่งสนมพลเรือนถือบัวรับผ้าโยง จากพระยานมาศทรงพระบรมโกศ

มูลเหตุของคดีเรื่องมณฑปไฟนี้ดูจากภาคผนวก

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังศุภรัต เอาอาสนะ ม่าน หมอน เสื่ออ่อน ไปแต่งที่พระสงฆ์สวด ๔ ทิศใน พระเมรุ ถวายพระสงฆ์สวด ฉัน สดับปกรณ์ให้พอ แล้วให้จัดผ้าไตรไทยธรรม ๑๐๐๐ ไตร ไตรสามหาบ ๕ ไตร และสบง จ่ายให้เจ้าพนักงานไปตั้งสังเคตรูปสัตว์ แล้วให้คอยรับที่พระเมรุด้วย

อนึ่ง ให้กรมพระสัสดีซ้ายขวา เกณฑ์ราชวัติ ฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น ปักตั้งแต่ประตูศรีสุนทร ตรงไปเลี้ยวถนนหว่างวัดพระเชตุพน ตรงไปออกหอกลอง ขึ้นถึงประตูพระเมรุด้านตะวันออก ด้านตะวันตกแต่ป้อมเผด็จดัสกรถึงประตูท่าพระ ในประตูวิเศษไชยศรีถึงประตูพิมานไชยศรี ให้มีร้านน้ำ หม้อน้ำทุกต้น(๑) แล้วให้เกณฑ์ราชวัติฉัตรเบญจรงค์ ๕ ชั้น ล้อมพระเมรุมาศชั้นนอก ให้มีร้านน้ำ หม้อน้ำ ล้อมพระเมรุชั้นใน ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ๑๑ ชั้น เหมือนกันทั้ง ๔ ด้าน แล้วให้เกณฑ์ราชวัติทรงเครื่องฉัตรทองขนาดน้อยล้อมพระที่นั่งทรงธรรมด้วย เร่งไปปักแต่ ณ วันขึ้น ๔ ค่ำ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ ให้ทันกำหนด แล้วให้ขุนปราบ กรมสัสดีกลาง ปลูกโรงวิเสท หมากพลูโรง ๑ ขื่อกว้าง ๗ ศอก ยาว ๔ วา มีพื้นยกปูกระดานให้เต็ม เบิกไม้ไผ่ หวาย จาก ต่อชาวพระคลังราชการ เบิกกระดานต่อกงสีไปทำให้พอ สำหรับจะได้แต่งเภสัช อังคาส น้ำชา ยาเสียง ถวายพระสงฆ์สวดฉัน เมื่อจะปลูกที่ไหนให้ถามกรมวัง และให้กรมพระสัสดีหมายทูลให้เจ้าต่างกรม ยังไม่ได้ตั้งกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งต้องเกณฑ์ฉัตรทอง ฉัตรเงิน ฉัตรนาก ขนาดใหญ่ และฉัตรทองขนาดน้อย ฉัตรเบญจรงค์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ให้ไปจับฉลากแต่ ณ วันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ ให้แล้วเสร็จ แล้วให้ พันพุฒ พันเทพราช พันพรหม พันเทพ เกณฑ์ข้าเจ้าต่างกรม ยังไม่ได้ตั้งกรม บ่าว ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งมีจำนวนศักดิ์มหาดเล็ก เสมียน ทนาย นายรอง สมทาส เชลย พระราชวังหลวง พระราชวังบวร หาทรายไปเกลี่ยที่ถนนตั้งแต่กำแพงแก้วด้านใต้คณะกุฎิวัดพระเชตุพน ให้ทรายสูงเหนือถนน ๖ นิ้ว(๒) ให้เกลี่ยแต่ ณ วันเดือน ๔ ให้พร้อม

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังมหาสมบัติจัดกะโถน ขันน้ำ ไปตั้งถวายพระสงฆ์ สวด ฉัน สดับปกรณ์ ให้พอกับพระสงฆ์ฉันเช้า ๔๐๐ รูป ฉันเพล ๔๐๐ รูป แล้วให้จัดพระยา พระหลวงเข้าส้มทิ้งทานผล กัลปพฤกษ์ ๘ ทิศ ทิศละต้น ต้นละ ๒ ชั่ง ผล ๑ สลึง แต่วันเชิญพระบรมธาตุพระบรมอัฐินั้น ทิ้งต้นละ ๑ ชั่ง ผล ๑ สลึง ๔ ต้น ให้ตำรวจรักษาต้นละ ๘ คน คนทิ้งให้นุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุยขาวลอมพอกขาว ทิ้ง ณ วันขึ้น ๗,๘,๑๑,๑๒,๑๓,๑๔,๑๕ ค่ำ

อนึ่ง ให้หัวป่าพ่อครัวรับเครื่องชาต่อวิเสทต้มถวายสงฆ์ให้พอทุกวัน อนึ่ง ให้ชาวพระคลังราชการจัดเสื่อลวดไปปูที่พลับพลาขุนนางเฝ้า และในพระเมรุ สามซ่าง เมรุทิศ พระที่นั่งทรงธรรม

---

(๑) หมายกำหนดการ งานพระเมรุรัชกาลที่ ๕ มีว่า ให้กระทรวงนครบาลจัดร้านม้าตั้งน้ำและยาหอม สำหรับประชาชนรับพระราชทาน

(๒) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงหมายเหตุไว้ในพระราชพงศาวดาร ร.๕ (หน้า ๑๐๓) ว่า เมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จเลียบพระนคร คราวปีมะโรง (พ.ศ. ๒๔๑๑) นั้น เจ้าพนักงานต้องแต่งถนนเกลี่ยทรายราบรื่นด้วยเหตุว่าในสมัยนั้น ยังไม่ได้ทำถนนถมศิลาสำหรับใช้รถ ถนนรอบพระบรมมหาราชวังปูด้วยอิฐรูแผ่นใหญ่ พื้นที่ขรุขระ เวลามีการแห่จึงต้องโรยทราย

และที่พลับพลาพักด้วย แล้วให้จ่ายน้ำมันมะพร้าว ให้สี่ตำรวจ สนมพลเรือนรักษาพระองค์ตามโคมหวด โคมหม้อ โคมหกเหลี่ยม โคมกระดาษ และตามตะเกียงแก้ว ตะเกียงกิ่งในและนอกพระเมรุให้พอทุกคืนทุกแห่ง แล้วให้จ่ายไม้ไผ่ หวาย จาก ให้กรมสัสดี ทำโรงวิเสทหมากพลูให้พอ

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังพิมานอากาศ จัดฉากไปตั้ง พรมไปปู เหมือนอย่างพระบรมศพทุกครั้ง แล้วให้จัดถ้วยแก้วไปใส่ระย้าเงินเรือนไฟให้พอ อนึ่ง ให้สี่สนมตำรวจนอกจัดการให้พร้อมอย่าให้ขาดแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ การสิ่งใดในพระบรมศพครั้งนี้ให้เอาไปตั้งแต่งให้ครบอย่าให้ขาดได้ แล้วให้เอาพระแท่นไปตั้งรับเสด็จข้างหน้าพลับพลาใหญ่นอกพระเมรุองค์หนึ่ง แล้วให้ปักปรำที่ขุนนางเฝ้าหน้าพลับพลาให้พร้อม

อนึ่ง ให้สนมพลเรือนรับมหาดเล็กทั้ง ๔ เวร แต่งตัวเป็นอินทร์ พรหม ๓๒ คน จัดขุนหมื่นนุ่งสนับเพลา นุ่งสมปักทองขาวชายกรวย ใส่เสื้อครุยขาวตะลำพอกขาว เชิญบัวรับพระภูษาโยง ๓ คัน ๖ คน ให้พร้อมที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามกำหนดด้วย แล้วให้รับเครื่องนมัสการ เครื่องทองทิศต่อท่านข้างใน เชิญไปตั้งบูชาพระสงฆ์สวดอภิธรรม พระสงฆ์ ๔ ช่าง ๔ ทิศ ให้มีพุ่มข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียนสำหรับเครื่องพร้อม

แล้วให้รับเทียนชัยในงานพระบรมศพที่สามช่าง เทียนดูหนังสือเล่มละ ๑/๒ กลางวัน กลางคืน ทิศละ ๘ เล่ม วันกับคืนหนึ่งสี่ทิศ ๓๒ เล่ม สิบวันสิบคืน รวม ๓๒๐ เล่ม เทียนเครื่องเล่มละ ๑/ กลางวันกลางคืนทิศละ ๓๒ เล่ม สี่ทิศ ๑๒๘ เล่ม สิบวันสิบคืนรวม ๑๒๘๐ เล่ม เทียนชัยเล่ม ๑/๒ ทิศละ ๑๐ เล่ม วันกับคืนหนึ่งสี่ทิศ เป็นเทียน ๔๐ เล่ม สิบวันสิบคืนรวม ๔๐๐ เล่ม ที่พระเมรุ เทียนเครื่อง ๒/ เวลาเช้า ๕ เย็น ๕ สิบวันรวม ๑๐๐ เล่ม เทียนจงกลเล่มละ ๑/๒ คืนละ ๖๐๐ เล่มสิบคืนรวม ๖๐๐๐ เล่ม เทียนชนวน ๑/๒ วันละ ๒ เล่ม สิบวันรวม ๒๐ เล่ม เทียนเครื่องแก้วเล่มละ ๑/๒ วันละ ๒๐๐ เล่ม สิบวันรวม ๒๐๐๐ เล่ม ที่พระที่นั่งทรงธรรมเทียนเครื่องทองลงยาราชาวดีเล่มละ ๒/ เช้า ๕ เย็น ๕ สิบวันรวม ๑๐๐ เล่ม เทียนชนวน ๑/๒ วันละ ๒ เล่ม สิบวันรวม ๒๐ เล่ม แห่เสด็จเทียนเล่มละ ๑/๒ สิบสองเวลา ๆ ละ ๘๐ เล่ม รวม ๙๖๐ เล่ม ในงานพระบรมอัฐิที่สามช่าง เทียนดูหนังสือ เล่มละ ๑/๒ กลางวัน กลางคืนทิศละ ๘ เล่ม วันกับคืนหนึ่ง สี่ทิศ ๓๒ เล่ม เทียนเครื่องเล่มละ ๑/ กลางวัน กลางคืน ทิศละ ๓๒ เล่ม สี่ทิศรวม ๑๒๘ เล่ม เทียนชัยเล่มละ ๑/๒ ทิศละ ๑๐ เล่ม วันกับคืนหนึ่ง สี่ทิศ รวม ๔๐ เล่ม ที่พระเมรุ เทียนเครื่อง ๒/ เช้า ๕ เย็น ๕ รวม ๑๐ เล่ม เทียนจงกลเล่มละ ๑/๒ คืนหนึ่ง ๖๐๐ เล่ม เทียนชนวนเล่มละ ๑/๒ สองเวลา ๒ เล่ม เทียนเครื่องแก้วเล่มละ ๑ คืนหนึ่ง ๒๐๐ เล่ม ที่พระที่นั่งทรงธรรม เทียนเครื่องทองลงยาราชาวดี เล่มละ ๒/ เช้า ๕ เย็น ๕ รวม ๑๐ เล่ม เทียนชนวน ๑/๒ สองเวลา ๒ เล่ม ในงานพระบรมธาตุ ที่สามช่าง เทียนเครื่องเล่มละ ๑/ สองเวลา ๓๒ เล่ม เทียนชนวน ๑/๒ สองเวลา ๔ เล่ม ที่พระเมรุ เทียนเครื่อง ๒/ เช้า ๕ เย็น ๕ รวม ๑๐ เล่ม เทียนจงกล ๑/๒ คืนหนึ่ง ๑๐๐ เล่ม เทียนเครื่องแก้ว ๑/๒ คืนหนึ่ง ๒๐๐ เล่ม เทียนชนวน ๑/๒ คืนหนึ่ง ๒ เล่ม เวลาแห่พระบรมธาตุกลับใช้เทียนเดิน ๑/๒ เวลาหนึ่ง ๖๔๐ เล่ม เทียนคู่แห่ ๒/ เวลาหนึ่ง ๓๐๐ เล่ม เทียนฉัตร ๒/ เวลาหนึ่ง ๓๐๐ เล่ม

แล้วให้รับแว่นทอง ซองทอง มีดด้ามทอง หมากพลูใส่ซอง สำหรับโยง แล้วให้รับขันทอง พานทอง ใส่ข้าวตอกสำหรับโปรย ต่อวิเศษนอก ไปเตรียมคอยถวายพระองค์เจ้าให้ทันเวลา เมื่อวันถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ให้รับพานทองรองมะพร้าวแก้ว ขมิ้น มะกรูดตำ เบี้ยจั่นปิดทอง ๓๓ เบี้ย(๑) ต่อวิเศษนอก ส่งให้ชาวพระภูษามาลา แล้วให้รับน้ำร้อนน้ำชาต่อหัวป่าพ่อครัว ถวายพระสงฆ์เวลากลางวันกลางคืนให้ทุกเวลา

แล้วให้จัด ตราง พลอ ขอ คีมเหล็ก ลงรักปิดทองคำเปลวให้งามสำหรับถวายพระเพลิง แล้วให้จัด เสื่อ ม่าน หมอน พรม ไปแต่งที่พลับพลาข้างในให้พอที่ศาลารายวัดพระเชตุพน วันเชิญพระบรมศพ สำหรับพระองค์เจ้าลงไปแต่งพระองค์ด้วยรับต้นกล้วย พลับพลึง ไม้เขียวมีง่าม ๒ อัน น้ำใส่พระสาคร ๔ ทิศ มูลดินบรรจุพระแท่นต่อกรมพระนครบาลจัดเตรียมให้พร้อม

อนึ่ง ให้กรมพระนครบาล ตัดต้นกล้วย ต้นพลับพลึง ทำเพดานใหญ่น้อยให้พอ ไม้เขียวมีง่าม ๒ อัน ยาว ๕ ศอก ๖ ศอก ตักน้ำบรรจุพระสาคร ๔ ทิศ ขุดดินบรรจุพระแท่นที่ถวายพระเพลิงให้พอจะได้ส่งให้ชาวพระภูษามาลาจัดการพระราชทานเพลิงชำระพระบรมศพให้พร้อม อย่าให้ขัดสนได้

อนึ่ง ให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ช่างละ ๑๖ รูป ๔ ทิศ ๖๔ รูป รับพระราชทานฉันเช้า ๔๐๐ รูป เพล ๔๐๐ รูป รับเภสัชอังคาส น้ำชา ยาเสียง ตั้งหัวท้ายหนังสือ ฉันเช้า ๔๐๐ ซอง เพล ๔๐๐ ซอง ทุกวันทุกคืนกว่าจะถวายพระเพลิง

อนึ่ง ให้ธรรมการนิมนต์พระสงฆ์หัวเมืองรับพระราชทานฉันบรรจบกันกับพระสงฆ์สวดสามซ่าง ๆ หนึ่ง เช้าสามซ่าง ๑๖ รูป หัวเมือง ๘๔ รูป เพลสามซ่าง ๑๖ รูป หัวเมือง ๘๔ รูป สี่ด้านเป็นพระสงฆ์ เช้า ๔๐๐ รูป เพล ๔๐๐ รูป รับเภสัชอังคาสถวายพระสงฆ์สวดฉันให้พอกว่าจะพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ให้ล้อมพระราชวังซ้ายขวา เกณฑ์ไพร่ตักน้ำใส่อ่างถวายพระสงฆ์สวดฉันในสามซ่างให้พอรอบทั้ง ๔ ด้าน ให้ตักเสมอทุกวันกว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

อนึ่ง ให้พันจันทนุมาศ เกณฑ์พิณพาทย์เชลยศักดิ์ ไทย ๓๒ สำรับ มอญ ๒ สำรับ พิณพาทย์ไทยใหญ่ ๒ สำรับ เครื่องเล่นดอกไม้ไฟ ไปเล่นไปจุดทุกวันทุกคืน ให้พร้อมเหมือนอย่างพระบรมศพทุกครั้ง แล้วให้เกณฑ์พิณพาทย์ในพระบรมมหาราชวัง ในพระบวรราชวัง เกณฑ์เข้ากระบวนแห่พระบรมธาตุ พระบรมอัฐิ พระบรมศพ และพระอังคาร ทั้งออกทั้งกลับ ตามในริ้วอย่าให้ขาดได้ จะเล่นและจุดวันใดให้ไปถามต้นรับสั่ง แล้วให้รับเลขต่อพันพุฒ พันเทพราชนุ่งห่มอย่างกระบวนแห่ไปหามร้านพิณพาทย์ แล้วให้เกณฑ์พิณพาทย์มอญไปเตรียม ๔ มุมพระเมรุสำหรับประโคมเช้าเที่ยง

---

(๑) ประเพณีเผาศพที่ต้องใช้ของเหล่านี้ มีมูลเหตุมาอย่างไร ขอให้ดูในเรื่องประเพณีเนื่องในการตาย ของเสฐียรโกเศศ

อนึ่ง ให้กรมท่าซ้ายเกณฑ์พิณพาทย์จีน ๗ สำรับไปเข้ากระบวนแห่ให้ทันเวลา อนึ่ง ให้หมื่นราชาราช หมื่นฉลาดกลองชวา จัดกลองแขกไปเข้ากระบวนแห่ ๑๐ สำรับ รับเลขต่อพันพุฒ พันเทพราช นุ่งห่มอย่างกระบวนแห่ไปเข้ากระบวนให้ทันกำหนด

อนึ่ง ให้กรมม้าจัดขุนหมื่นนายม้าสารวัด หน้าสารวัด ๘ หน้านายม้า ๒๔ หลังจูงม้าพระที่นั่งตามเสด็จ ๑๖ นายม้า ๓๐ สารวัด ๑๐ ให้ผูกม้าพระที่นั่งตามพระบรมศพ ๒ ม้า ม้าเทียมรถสารวัด นุ่งสมปักลาย นุ่งสนับเพลาใส่เสื้อครุยขาวตะลำพอกขาว นายม้านุ่งกางเกงยก คาดเกี้ยวลาย เตรียมแห่พระบรมศพ ให้ทันที่หน้าวัดพระเชตุพน

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังมหาสมบัติเกณฑ์นายอากรสมพัตสร เจ้าจำนวนหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ และพระคลังสวนในสวนนอก ให้จัดฟักทองหนึ่งพันผล มะละกอหนึ่งแสนหนึ่งหมื่นผล ให้ส่งที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ แต่ ณ วัน ๑๒ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔) สำหรับจะได้ประกับประกอบเครื่องสดประดับพระเมรุทอง วันพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ให้กรมท่าซ้ายเกณฑ์จีนเจ้าภาษีอากร ลูกค้าชาวร้านชาวแพ ทำรูปสัตว์จีนตั้งโต๊ะเครื่องบูชา ให้เอาไปตั้งและแห่จงทุกกรมตามระยะทางให้ทันกำหนด

อนึ่ง ให้มหาดไทย กลาโหม กรมเมือง นายอำเภอหมายบอกข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือน ฝ่ายหน้าฝ่ายในพระราชวังหลวง พระราชวังบวร เสมียน ทนาย สม ทาส เชลย ราษฎร ไพร่ โกนศีรษะ(๑) แต่ ณ วัน ๑๐ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔) ให้พร้อมกันจงทุกหมู่ทุกกรม เมื่อวันถวายพระเพลิงนั้นไม่ต้องโกนอีก หมายบอกให้รู้กันจงทุกหมู่กรม

อนึ่ง ให้สี่สนมตำรวจทำฉนวนประจำท่าราวหลักปักรับเรือให้พร้อม แล้วให้เตรียมโคมระย้า ๔ ดอกไม้รุ่ง ๘ ไปปักที่พระเมรุ เบิกน้ำมันมะพร้าวต่อชาวพระคลังราชการตามโคมให้พอ แล้วให้หัวหมื่นกรมพระตำรวจเวรใน ซ้าย ๓๐ คน ขวา ๓๐ คน ช่วยยกพระโกศพระบรมศพที่พระมหาปราสาท ที่วัดพระเชตุพน ที่พระเมรุ ขึ้นพระมหาพิชัยราชรถ ที่พระเมรุพระราชทานเพลิงให้พร้อมกันทุกแห่ง แล้วให้จัดฐานเครื่องสูงต่อหลวงเสนาภิมุข ไปตั้งพระเมรุ ๕๐ ฐานให้พร้อม

อนึ่ง ให้ชาวที่ ชาวม่าน กรมวัง วัดพระยี่ภู่ พระเชนย ม่านไปแต่งไปผูกที่พลับพลารับเสด็จให้พร้อมทุกแห่ง แล้วให้ตำรวจวัง ทนายเลือกยกสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๔ ช่าง เช้าเพลทุกวันกว่าจะถวายเพลิง แล้วจัดม่านทองแย่งไปผูกที่พระเมรุ ๔ ทิศให้พร้อม

---

(๑) ประเพณีโกนหัวไว้ทุกข์นี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า ไทยเราได้มาจากอินเดีย ด้วยทรงพบเรื่องนี้ในพระราชประวัติพระเจ้าอัคบาร์มหาราช วงศ์มงคล ที่ครองอินเดียเป็นรัชกาลที่ ๒ ข้อความตอนหนึ่งมีว่า เมื่อพระชนนีพันปีหลวงสิ้นพระชนม์ พระเจ้าอัคบาร์ทรงถือศาสนาอิสลามก็โกนพระเกศาไว้ทุกข์ตามธรรมเนียมด้วยความเคารพ (จากวารสารศิลปากรปีที่ ๓ เล่ม ๖ หน้า ๑๗)

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังทอง จัดฐานพระมหากฐินไปตั้งรองพระภูษาโยง โยงไปติดพระโกศ ๒ องค์ แล้วให้จัดขันทองพานทองไปเตรียมเก็บพระอัฐิด้วย แล้วให้จัดสูบจัดเตาไปชำระเครื่องทรงศพด้วย แล้วให้จัดพระโกศลงยาราชาวดีไปทรงพระบรมอัฐิองค์ ๑ แล้วให้จ่ายคำเปลว ทอง เงิน นาก ให้ช่างรักปิดก้อนศิลาให้พอ

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังในซ้ายขวา พระคลังวิเศษ จัดเครื่องไทยธรรมถวายพระสวดช่าง ๖๔ รูปให้พอ แล้วให้เบิกรักปิดทอง ปิดคำเปลว ทอง เงิน นาก ต่อชาวพระคลังมหาสมบัติ ปิดก้อนศิลา ๓ ก้อน(๑) ส่งให้สนมพลเรือนอย่างเคย เบิกเงินต่อชาวพระคลังมหาสมบัติถวายพระสงฆ์สวดและให้พันจันทน์เป็นรางวัลเครื่องเล่นต่าง ๆ ให้พอ

อนึ่ง ให้ชาวพระคลังพิมานอากาศ จัดสาแหรกคานพันผ้าขาว รับชามข้าวแกง ช้อน จานรอง หม้อข้าวหม้อแกง เชิงกรานสิ่งละ ๕ สำรับ ต่อคลังในซ้ายขวา คลังวิเศษ สรรพากร ไปส่งโรงครัวพระบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จัดของคาวหวานส่งให้สนมพลเรือนเวียนพระเมรุแล้วถวายพระสงฆ์เหมือนอย่างเคย

อนึ่ง ให้สรรพากรใน จัดหม้อข้าวหม้อแกง ฝาละมี เชิงกราน สิ่งละ ๕ สำรับ ส่งให้ชาวพระคลังพิมานอากาศ จัดเป็นเครื่องสามหาบ(๒) ให้ส่ง ณ วัน ๙ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้า อนึ่ง ให้ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างแกะ รับฟักทอง มะละกอ ต่อหลวงเสนาภิมุข มาเขียน สลัก แกะประดับเพดานฐานพระราชทานเพลิงให้พร้อมที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบำราบปรปักษ์ ณ วัน ๙ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้า

อนึ่ง ให้มหาดเล็ก ๔ เวร ๆ ละ ๒๐ คน ไปเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาถวายพระสงฆ์ฉันให้พอ ยกเครื่องบริขารถวายพระสงฆ์ให้พร้อม

อนึ่ง ให้ชาวพระภูษามาลาจัดพระภูษาโยงไปติดกับพระโกศสายหนึ่ง แล้วให้จัดพระเครื่องต้นไปอยู่งานที่พระบรมโกศองค์หนึ่ง แล้วให้จัดพระกลดไปกั้นพระสงฆ์อ่านหนังสือองค์ ๑ กั้นพระองค์เจ้าโยง ๑ กั้นพระองค์เจ้าโปรยองค์ ๑ แล้วให้เบิกผ้าขาวต่อชาวพระคลังวิเศษมาปกและรองพระรูปยาว ๓ แขน ๒ ท่อน ปิดปากและรองก้นพระโกศ ยาว ๓ แขน ๒ ท่อน ห่อพระอังคารและพระอัฐิ ยาว ๒ ศอก ๒ ท่อน ชุบน้ำดับเพลิง ๑๒ ท่อน ให้จัดการชำระถวายพระเพลิงให้พร้อม

อนึ่ง ให้สมุหบาญชีจตุสดมภ์ในพระบรมมหาราชวัง ๔ ในพระราชวังบวร ๔ จัดต้นกัลปพฤกษ์อย่างใหญ่กรมละต้นซึ่งหมายไปครั้งก่อน ให้เอามาปักมาตั้งทั้ง ๘ ทิศ ให้มีบันไดไม้เสียบให้พร้อมไปปัก ณ วัน ๙ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔)

---

(๑) ก้อนศิลานี้เข้าใจว่า เอาไว้สำหรับถ่วงพระอังคาร เมื่อเวลาเชิญลงน้ำ

(๒) เรื่องสามหาบนี้ พึงดูมูลเหตุในหนังสือประเพณีเนื่องในการตายของเสฐียรโกเศศ

อนึ่ง ให้ข้าหลวงทูลละอองฯ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวร ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนที่ต้องเกณฑ์ทำรูปสัตว์ ๖๕ ตัวนั้น ไปรับผ้าไตรเครื่องต่อชาวพระคลังศุภรัตให้พร้อม แล้วให้หาพาน ๒ ชั้นตั้งบนบุษบกจงทุกหมู่ทุกกรม อนึ่ง ให้ชาวพระคลังศุภรัต จัดผ้าไตร ๖๕ ไตร จ่ายให้ผู้ต้องเกณฑ์ให้ทันกำหนด แล้วให้รับสิ่งของที่จ่ายไปให้พนักงานรูปสัตว์ให้ครบตามจำนวนที่จ่าย

อนึ่ง ให้หลวงอินทรโกษาเจ้าภาษีฟืนแสมรอน จ่ายฟืนขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ให้โรงครัวให้พอทุกโรง

อนึ่ง ให้ชาวพระราชยาน จัดพระเสลี่ยงแว่นฟ้าไปคอยรับพระศพที่พระมหาปราสาท ที่วัดพระเชตุพน ที่ลงจากพระพิชัยราชรถ วันถวายพระเพลิงตามกำหนด

อนึ่ง ให้พันจันทนุมาศ เกณฑ์พิณพาทย์ไทยที่พระที่นั่งยอด วันละ ๑ สำรับ ที่สี่มุมพระเมรุ วันละ ๑ สำรับ ที่โรงธรรมทานวันละ ๑ สำรับ คอยเตรียมเมื่อพระสงฆ์สวดฉันเทศนาประจำอยู่กว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

อนึ่ง ให้หมื่นเสน่ห์ราชา หมื่นปรีดาราช หมื่นฉลาดกลองชวา จัดแตรงอน ๒๐ แตรฝรั่ง ๒๐ สังข์ ๒ เตรียมประโคม(๑) ประจำพระบรมศพ เช้าเที่ยงย่ำค่ำ แล้วให้แบ่งแตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๒ สังข์ ๑ กลองแขกไปประโคมที่พระที่นั่งยอด วันละสำรับกว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

อนึ่ง ให้หลวงราชมานู หลวงพิษณุเสนี จัดก้อนศิลาให้สนมพลเรือน ๓ ก้อน แล้วให้จัดกลองชนะ ๒๐๐ กลอง คอยประโคมเช้าเที่ยงย่ำค่ำอยู่กว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

อนึ่ง ให้สนมพลเรือนเบิกผ้าขาวต่อชาวพระคลังวิเศษ เย็บถุงใหญ่ใส่พระอังคารแดง ๑ ท่อน ขาว ๑ ท่อน ถุงเล็กใส่ก้อนศิลาแดง ๓ ท่อน ขาว ๓ ท่อน รับก้อนศิลาต่อหลวงราชมานู หลวงพิษณุเสนีส่งให้ช่างรักปิดทอง คลังวิเศษรับไปลอยพระอังคาร ๓ ก้อน รับน้ำหอมต่อท่านข้างใน ๕ หม้อไปดับพระเพลิง สรงพระอังคาร จัดพานแว่นฟ้า ๒ ชั้นไปทรงพระอังคาร

แล้วให้รับมหาดเล็ก ๔ เวรแต่งตัวเป็นอินทร์พรหม ๓๒ คน รับมูลธูปต่อท่านข้างใน ๔ โต๊ะเงินเชื้อฝอยสำหรับพระราชทานเพลิง กับพานทองพุ่มดอกไม้ต่อท่านข้างในไปตั้งบนพระแท่นแว่นฟ้าให้พอ

อนึ่ง ให้มหาดไทย กลาโหม กรมเมือง กรมนครบาลเกณฑ์ตั้งกองจุกช่องล้อมวง ลาดตระเวนทางบกทางน้ำ ให้รับเสื้อหมวกต่อชาวพระคลังเสื้อหมวกไปแต่งตัว กองตระเวนให้ถือไม้พลองตีฆ้องกระแตเป็นกระแสสำคัญ อย่าให้เกิดวิวาทชกตีชิงวิ่งราว ฟันแทงกันขึ้นได้กว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

---

(๑) เครื่องประโคมแห่ของไทยเหล่านี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าได้มาจากอินเดีย (จากวารสารศิลปากร ปีที่ ๔ เล่ม ๑ หน้า ๑๙)

แล้วให้มหาดไทย กลาโหม หมายบอกข้าราชการฝ่ายทหาร ๕๐ พลเรือน ๑๒๐ ไปช่วยแว่นเทียนพระบรมธาตุที่พระเมรุ ณ วัน ๗ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔) เวลาบ่าย

อนึ่ง ให้ตำรวจวัง ทนาย เลือกรับเลขต่อพันพุฒ พันเทพราช กรมละ ๒๐ คน ไปยกสำรับคาวหวานต่อท่านข้างใน ถวายพระสงฆ์ฉันเช้าฉันเพลทุกวันกว่าจะเสร็จการพระบรมศพ

อนึ่ง ให้มหาดเล็กเชิญเครื่องถวายพระเพลิงต่อท่านข้างในทูลเกล้าฯ

อนึ่ง ให้กรมพระคลังสินค้าจัดผลฟักทอง ๑๐๐๐ ผล ให้ส่งที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ณ วัน ๕ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) จะได้ส่งให้ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างเขียนให้พร้อม ถวายในพระเมรุให้ทันเวลา แล้วเชิญพานแว่น ทูลเกล้าฯ ถวายทรงเพลิงติดแล้วส่งให้หมื่นเทวาทิศไปเข้ากระบวนแห่พระบรมศพ ณ วัน ๑๑ ๔ (วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้ายำรุ่งให้ทันกำหนด แล้วให้หมื่นเทวาทิศรับพระแว่นและเพลิงต่อมหาดเล็ก ตั้งในมณฑปไฟ ไปเข้ากระบวนแห่พระบรมศพแต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถึงหน้าวัดพระเชตุพน แห่ถึงพระเมรุแล้วให้เอาเพลิงตามไว้ในมณฑปไฟทั้ง ๔ ทิศพระเบญจา รักษาไว้กว่าจะได้ทูลเกล้าฯ ถวายทรงถวายพระเพลิง

อนึ่ง ให้พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร จมื่นจงปลัดวังซ้ายขวารับพระแว่นต่อท่านข้างในส่งมหาดเล็กทูลเกล้าฯ ถวายทรงเพลิงติดแล้ว ให้หมื่นเทวาทิศไปเข้ากระบวนแห่พระบรมศพ

อนึ่ง ให้พระแก้วพระคลังสวน นายระวางสวนใน สวนนอก ปลัดซ้ายขวา จัดดอกไม้เบญจพรรณส่งท่านข้างใน สำหรับจะได้ปักพุ่มตั้งพานถวายพระบรมศพทุกวัน ๆ ละ ๓๐ ห่อใหญ่ แล้วให้จัดผลมะละกอหนึ่งหมื่นผล เอาไปส่งช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก แต่ ณ วัน๕ ๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๔) สำหรับจะได้แกะเป็นดอกไม้ ใบไม้ ประดับประกอบพระแท่นเพดานที่จะถวายพระเพลิง แล้วให้จัดหาผลมะกรูดมะนาวส่งให้ชาวพระคลังมหาสมบัติวันละหนึ่งหมื่นผล สำหรับเข้าส้มทิ้งทานในการพระศพ

อนึ่ง ให้หัวหมื่นกรมพระตำรวจเวรในใหญ่ซ้ายขวา แต่งตัวเป็นนักสลาดนั่งเรียงรายตีนตองเรือพระที่นั่งเอกไชย เรือพระที่นั่งกิ่ง หน้า ๒ ท้าย ๒ นั่งรายตีนตองลำละ ๔ คน ๒ ลำ ๘ คน ณ วัน ๗ ๔ ค่ำ (วันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๔) ลงเรือที่ประตูท่าพระ ให้นุ่งสนับเพลา นุ่งสมปักทองขวาชายกรวย สวมเสื้อครุยขาว ลอมพอกขาว ให้รับธงหักทองขวางอย่างใหม่ต่อชาวพระคลังแสงสรรพยุทธ์ ไปลงเรือพระที่นั่งเอกไชย ตามกำหนด

---

(๑) แว่นนี้สำหรับทรงฉายแสงอาทิตย์ให้เกิดไฟ ดูเรื่องราวละเอียดในเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์งานศพเจ้าพระยาพิชัยญาติ พ.ศ. ๒๔๘๙ หน้า ๔๓๐

อนึ่ง ให้มหาดไทย กลาโหม หมายบอกข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหาร พลเรือน พระราชวังหลวง พระราชวังบวร ซึ่งต้องเกณฑ์รูปสัตว์ให้ทำโรงพักให้รอบพระเมรุทุกหมู่ทุกกรม แห่พระบรมศพถึงพระเมรุแล้ว ให้ชักรูปสัตว์เทียบโรงไว้ตามที่ ประดับไว้ให้รอบพระเมรุ

อนึ่ง ให้หลวงราชมานู หลวงพิษณุเสนี หลวงกาหศ จัดกลองชนะ ๒๐๐ จ่าปี่ ๑ กลอง ๑ แตรงอน ๒๐ แตรฝรั่ง ๒๐ สังข์ ๔ ไปประโคมพระบรมธาตุ พระบรมอัฐิ พระบรมศพ เวลากลางวันกลางคืน กว่าจะเสร็จงานพระบรมศพ แล้วให้กลองชนะ ๖๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ ไปลงเรือตั้งลำละ ๑๐ คน ให้แตรงอน ๑๖ แตรฝรั่ง ๑๖ สังข์ ๒ ไปลงท้ายเรือพระที่นั่งเอกไชย เรือพระที่นั่งกิ่ง ไปลงเรือที่ท่าพระ ประโคมไปลอยพระอังคารหน้าวัดยานนาวาราม

อนึ่ง ให้นายนิด นายชิด จัดเรือพระที่นั่งเอกไชย เรือพระที่นั่งกิ่ง ๒ ลำ ตั้งบุษบก ให้แต่งเครื่องสำหรับพระที่นั่งพร้อมด้วยเรือศรี ๔ ลำ เรือม่านทองแย่ง ๒ ลำ เรือม่านลาย ๒ ลำ รับเลขต่อพันพุฒ พันเทพราช บรรจุให้ครบกระทง พลพายให้ใส่เสื้อแดงหมวกแดง ให้คอยรับที่สะพานฉนวนท่าพระ ให้รับเจ้าพนักงานแตรสังข์ เครื่องสูง นักสลาดนั่งรายตีนตองลงเรือด้วย แล้วให้เรือกราบผูกม่านทองถวายพระเจ้าน้องยาเธอ ๘ ลำ

อนึ่ง ให้พันพรหมราชจัดเรือดั้งเป็นคู่ชัก ๑๐ คู่ ๒๐ ลำ ให้นายเรือผูกภู่คาดผ้าสีให้พร้อมรับเลขต่อพันพุฒ พันเทพราช บรรจุพลพายให้พอ พลพายให้ใส่เสื้อแดง หมวกแดงให้ครบทุกคน รับกลองชนะ ๖๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ มโหระทึก ๒ พิณพาทย์ ๔ กลองแขก ๔ ให้มีธงมังกรปักจำลองลำละ ๒ คัน แล้วให้ตั้งริ้วเป็นกระบวนแห่พระอังคาร ไปลอยหน้าวัดยานนาวาราม(๑) ครั้นถึงตั้งล้อมวงให้รวมเรือพระที่นั่ง แล้วเจ้าพนักงานจะได้ถ่วงพระอังคารตามเยี่ยงอย่างประเพณีมาแต่ก่อน

อนึ่ง ให้พันจันทนุมาศเกณฑ์เรือกราบข้าราชการ พระยา พระ หลวง ให้จัดเรือยาวมีกันยา ๘ วา ๕ วา ๑๐ วา รวม ๑๐๐ ลำ ให้มีธงมังกรปักลำละคัน ให้เตรียมแห่พระอังคารให้พร้อมตามเวลา

---

(๑) เรื่องลอยพระอังคารนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าประเพณีไว้ในหนังสือนิทานโบราณคดี หน้า ๖๗ ว่า *ประเพณีโบราณในอินเดีย ศพย่อมเผาทั้งนั้น ต่างกันแต่พวกถือพระพุทธศาสนา เผาศพแล้วเอาอัฐิธาตุฝังและก่อกองดินหรือกองหินไว้ตรงที่ฝัง เรียกว่า* **"สถูป"** *แต่พวกถือศาสนาฮินดู ทิ้งอัฐิธาตุลงในน้ำ ไทยเราถือพระพุทธศาสนาเป็นพื้นเมือง เพราะฉะนั้น ถ้าเป็นคนชั้นสูงก็ก่อพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุ ถ้าเป็นคนชั้นต่ำก็เป็นแต่ฝังอัฐิธาตุหรือเอาไปกองทิ้งไว้ที่โคนต้นโพธิ์ แต่พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายที่ถือประเพณีของพวกพราหมณ์ด้วย จึงรับคติการถ่วงธาตุมาใช้ในประเพณีพระบรมศพและพระศพเจ้านายทำทั้งสองทาง ส่วนพระอัฐิบรรจุไว้ในพระเจดีย์ตามทางพระพุทธศาสนา ส่วนพระอังคารหรือถ่านที่เผาพระศพ เชิญไปลอยปล่อยไปในแม่น้ำตามทางศาสนาฮินดู พึ่งมาเลิกลอยพระอังคารเปลี่ยนเป็นบรรจุเมื่อรัชกาลที่ ๕*

พระอังคารรัชกาลที่ ๕ บรรจุไว้ที่ฐานพระพุทธชินราช วัดเบญจมบพิตร พระอังคารรัชกาลที่ ๖ บรรจุไว้ที่ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ ที่พระปฐมเจดีย์ฯ

แล้วให้เกณฑ์พิณพาทย์พระราชวังหลวง พระราชวังบวร ๔ สำรับไปลงเรือดั้งที่ประตูท่าพระให้ทันกำหนด แล้วให้จัดปี่กลองไทยใหญ่ไปเข้ากระบวนแห่พระบรมศพด้วยแจ้งอยู่ในริ้ว

อนึ่ง ให้หมื่นราชาราช หมื่นฉลาดกลองชวา เกณฑ์กลองแขกไปลงเรือดั้ง ๔ สำรับ อย่าให้ขาดได้

อนึ่ง ให้หมื่นเทวาทิศจัดมโหระทึกไปลงเรือดั้งแห่พระอังคารไปลอยหน้าวัดยานนาวาราม ตามกำหนด

อนึ่ง ให้ชาวพระอภิรมย์เชิญเครื่องสูงไปลงเรือพระที่นั่งกิ่ง พระที่นั่งเอกไชย ๒ ลำ ลำละ ๗ ชั้น ๑ องค์ ลำละ ๕ ชั้น ๕ องค์ กับพระบังสูรย์ ๑ พัดโบก ๑ ไปลงเรือให้ทันกำหนด

อนึ่ง ให้ชาวพระภูษามาลาจัดพระหลวงไปอยู่งานพระกลด ๑ คน ประคอง ๒ คน ให้นุ่งกางเกงสนับเพลา สมปักพื้นขาว ชายกรวย สวมเสื้อครุยขาว ลอมพอกขาว ครั้นถึงแล้วจัดการลอยพระอังคารให้เสร็จ

อนึ่ง ให้พระมหาราชครู พราหมณ์พิธีจัดพราหมณ์เป็นนาลีวัน ตามท้ายพระที่นั่ง ๑๐ คน

อนึ่ง ให้พันพุฒ พันเทพราช จ่ายเลขให้นายนิด นายชิด บรรจุเรือกราบ ๘ ลำ เรือพระที่นั่งเอกไชยลำ ๑ เรือพระที่นั่งกิ่งลำ ๑ เรือศรี ๔ ลำ เรือม่านทอง ๒ ลำ เรือม่านลาย ๒ ลำ และจ่ายให้พันพรหมราชบรรจุเรือ ๒๐ ลำ และให้ชาวพระคลังเสื้อหมวกธงจ่ายสิ่งของให้ผู้ที่ต้องเกณฑ์ให้พอ

อนึ่ง ให้ท่านพนักงานข้างใน จัดเครื่องนมัสการเครื่องทองทิศส่งให้สนมพลเรือนเชิญไปตั้งบูชาพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมเวลากลางวันกลางคืนที่พระเมรุสามซ่าง ๔ ทิศ ให้มีพุ่มข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียนสำหรับเครื่องให้พร้อม แล้วให้แต่งเครื่องทองใหญ่ในพระเมรุ ณ วัน เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๑ ค่ำ ถึงแรม ๕ ค่ำ เช้าสำรับ ๑ บ่ายสำรับ ๑ วันละ ๒ สำรับ และให้แต่งเครื่องแก้วบนพระที่นั่งทรงธรรม ณ วัน เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๑ ค่ำ ถึงแรม ๕ ค่ำ เช้าสำรับ ๑ เพลสำรับ ๑ ให้มีพุ่มข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียนสำหรับเครื่องพร้อม ให้เบิกด้ายดิบขี้ผึ้งต่อชาวพระคลังในซ้ายไปฟั่นเทียนให้พอแล้วให้จัดเครื่องถวายพระเพลิงให้มหาดเล็กทูลเกล้าฯ ถวายสำรับ ๑ แล้วให้จัดน้ำหอม ๕ หม้อเงิน มูลธูป ๔ โต๊ะเงิน ส่งให้สนมพลเรือนไปจัดการถวายพระเพลิงสรงพระอัฐิลอยพระอังคารให้พร้อม

อนึ่ง ให้วิเศษนอกรับแว่นทอง ซองทอง มีดด้ามทองที่ลงยาราชาวดี และให้รับขันทองพานทองลงยาราชาวดีใส่ข้าวตอกต่อท่านข้างใน ส่งให้สนมพลเรือน สำหรับโยงและโปรยนำพระบรมศพ

อนึ่ง ให้ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหาร พลเรือน ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรงานพระบรมธาตุ พระบรมอัฐินั้น ให้นุ่งสมปักลายต่างสี ใส่เสื้อเข้มขาบ เสื้ออัตลัดอย่างน้อย คาดเสื้อครุยตามยศ ครั้นงานพระบรมศพให้นุ่งสมปักลายทองขาวชายกรวย ใส่เสื้ออย่างน้อยขาว คาดเสื้อครุย กว่าจะเสร็จการ

อนึ่ง ให้กรมสัสดี สนมพลเรือน หมายทูลเจ้าต่างกรม ยังไม่ได้ตั้งกรม พระเจ้าน้องยาเธอทรงม้าแห่ตามเสด็จพระบรมศพ ณ วัน ๗๑๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้ายำรุ่ง แห่แต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทถึงวัดพระเชตุพน ให้ทรงเครื่องแห่ตามเสด็จคู่ที่ ๑ กรมหมื่นภูวดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวไนยนฤเบนทร์ คู่ที่ ๒ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ คู่ที่ ๓ พระองค์เจ้าสุธารส พระองค์เจ้าวรรัตน์(๑) คู่ที่ ๔ พระองค์เจ้าหัสดินทร์(๒) พระองค์เจ้าเนาวรัตน์(๓) คู่ที่ ๕ พระองค์เจ้ากระจ่าง พระองค์เจ้าภาณุมาศ คู่ที่ ๖ พระองค์เจ้าเฉลิมลักษณวง(๔) พระองค์เจ้ากุญชร คู่ที่ ๗ พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร(๕) พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล(๖) คู่ที่ ๘ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์(๗) พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ(๘) คู่ที่ ๙ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสรรค์(๑๐) คู่ที่ ๑๐ พระองค์เจ้าอุณากรรณ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชย(๑๑) ทั้งนี้ให้มีเครื่องตามเสด็จ พระแสงดาบ ๑ พระแสงหอก ๑ พระแสงง้าว ๑ พระแสงทวน ๒ ข้าในกรมตาม มีตำรวจนำหวายคน ๑ ประสานมือ ๔ คู่ ทุกพระองค์เชิญเสด็จไปแต่งพระองค์ที่โรงทอง ให้พร้อมกันแห่ไปถึงวัดพระเชตุพน แล้วเชิญเสด็จพักที่ศาลาราย แห่แต่วัดพระเชตุพนขึ้นไปถึงพระเมรุ แล้วให้เดินหลีกกระบวนใหญ่เดินตามถนนหน้าพระเมรุด้านตะวันออกถวายตัว แล้วเลี้ยวมุมหน้าพลับพลาวังหน้า แล้วไปประทับเปลื้องเครื่องที่ทำเนียบเจ้าพระยาภูธราภัย

อนึ่ง ให้ผู้ต้องเกณฑ์รูปสัตว์ เอารูปสัตว์ไปเข้าริ้วตามกระบวนหน้าหลัง แต่ ณ วัน ๗๐๔ ค่ำ (วันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔) เวลาเช้า ที่เป็นยอดมณฑปให้ไปตั้งหัวถนนท้ายถนน ที่เป็นยอดเกี้ยวไปตั้ง

---

(๑) พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์
(๒) พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์
(๓) พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์
(๔) พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร
(๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์
(๖) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
(๗) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช
(๘) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์
(๙) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
(๑๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร
(๑๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสิริธัชสังกาศ

ถนนใหญ่ตรงลงไปสะพานช้างตามสลากจัดแห่จะปักไว้ ทั้งนี้อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง หมายมา ณ วัน ๗ ๑๑ ๓ ค่ำ (วันเสาร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓) ปีมะเส็งเอกศก

ในรัชกาลนี้มีหนังสือจดหมายเหตุงานพระบรมศพ ดังบัญชีต่อไปนี้ คือ

๑. บัญชีเกณฑ์เครื่องพระเมรุ พระบรมศพ ร.๔
๒. บัญชีเกณฑ์ไม้กระดานทำพระเมรุพระบรมศพ ร.๔
๓. บัญชีไม้เครื่องพระเมรุ พระบรมศพ ร.๔
๔. บัญชีไม้เครื่องพระเมรุ เกณฑ์เมืองขึ้นกรมท่า
๕. บัญชีเกณฑ์กองทำตำหนักโรงครัวในการพระเมรุ
๖. กำหนดการพระบรมศพ
๗. หมายเกณฑ์ให้ทำระทาโรงโขนละครในการพระเมรุ
๘. จำนวนเกณฑ์ตั้งกองรักษาในการพระบรมศพ

ภาพที่ ๓๕ พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ภาพจาก หอดำรงราชานุภาพ
ณ ท้องสนามหลวง

งานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
เรื่องการทำพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ
หมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ

งานพระเมรุมาศ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับองค์ที่ ๙ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นพระราชโอรสองค์ปฐมในสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เสด็จพระราชสมภพ ณ พระตำหนักตึกในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันอังคาร ที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖

จำเป็นที่จะต้องอัญเชิญสายพระโลหิตทางสมเด็จพระบรมราชชนนีมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ นับแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ทรงเกี่ยวเนื่องสืบสายจากพระโลหิตสายนี้เนื่องกันลงมาทุกรัชกาล

สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงเป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์) กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อประสูติดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้า ได้เสด็จเข้าไปประทับกับสมเด็จอา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ณ พระตำหนักตึก ในพระบรมมหาราชวังแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้มีโอกาสขึ้นรับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชอยู่เนืองนิจ สมเด็จพระบรมอัยกาพระราชทานพระนามว่า **"รำเพย"**

เมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ แรม ๑๓ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๑๔ (ตรงกับวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๕) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ และทรงตั้งไว้ในตำแหน่งพระนางเธอฯ พระราชเทวี เสด็จสวรรคตเมื่อวันศุกร์ที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔ ขณะนั้นสิริรวมพระชนมายุเพียง ๒๘ พรรษา เมื่อสมเด็จพระปฐมบรมราชปิโยรสของพระองค์เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้เฉลิมพระนามพระบรมอัฐิขึ้นเป็น **"กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์"** โดยฐานันดรนามที่สมเด็จพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง

พระตำหนักตึกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพ คือพระตำหนักเดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงของพระองค์ เมื่อสมเด็จพระศรีสุลาลัยสวรรคตแล้ว พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระราชชิดาซึ่งทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงละม่อม (เฉลิมพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้ามหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ในรัชกาลที่ ๕) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นี้ ทรงเป็นพระขนิษฐาร่วมพระชนนีเดียวกับ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือเสมือนเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีพระองค์ที่ ๒ เพราะทรงอภิบาลบำรุงทั้งสมเด็จพระบรมราชชนนี และพระองค์เอง รวมทั้งพระขนิษฐภคินีและอนุชาร่วมพระราชชนนีทั้ง ๓ พระองค์

พระตำหนักตึกอันเป็นที่เสด็จพระบรมราชสมภพนี้ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อสร้างพระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งองค์ที่สร้างลงตรงบริเวณที่เคยเป็นพระตำหนักตึก ซึ่งอยู่ทางด้านตะวันตกของท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระราชทานนามว่า **"พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ"** ทรงบ่งบอกไว้ตรงทีเดียวว่า ณ ที่สร้างพระที่นั่งองค์นี้ เป็นที่ที่พระองค์เสด็จพระราชสมภพ พระที่นั่งองค์นี้มีความสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยในกาลต่อมา ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศความตั้งพระราชหฤทัยในอันที่จะเลิกทาส ท่ามกลางที่ประชุมคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๗

เมื่อได้นำให้รู้จักที่เสด็จพระราชสมภพแล้ว ขอย้อนกล่าวถึงพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ในระหว่างทรงพระเยาว์ สมเด็จพระบรมชนกนาถยังมิได้ทรงขนานพระนามพระราชทานอย่างเป็นทางการ ในแวดวงแห่งพระประยูรญาติ และในพระราชสำนักยุคนั้นเรียกท่านว่า **"พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่"** ต่อเมื่อเจริญพระชนมพรรษา ๙ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม แทนการตั้งพระราชพิธีลงสรง พระราชพิธีดังกล่าวมี ๒ วัน คือวันพฤหัสบดี ที่ ๒๐ และวันศุกร์ที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ ตั้งกระบวนแห่เชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า แต่เกยที่ประทับข้างในออกประตูราชสำราญไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กระบวนแห่เหมือนโสกันต์อย่างใหญ่ พรั่งพร้อมด้วยนางมยุรฉัตร นางเชิญเครื่อง นางสระ สำหรับคู่เคียงพระราชยานสรรค์ข้าราชการผู้ใหญ่ในตระกูลเจ้าพระยาซึ่งเคยเป็นคู่เคียงพระราชยานครั้งที่พระองค์ สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จฯในการพระราชพิธีลงสรงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ พระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามาภิไธยจารึกว่า **"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ์วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร"** แล้วโปรดให้ทรงเลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าต่างกรมมีพระนามกรมว่า **"กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ"** สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเล่าไว้ในหนังสือราชินิกุลรัชกาลที่ ๕ ว่า *"เวลาออกพระนามไม่ได้ใช้พระนามกรม"* ต่อเมื่อทรงกรมเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานารถ เมื่อวันอาทิตย์ ที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ จึงใช้พระนามกรม

สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ได้เสด็จออกทรงพระผนวชเณร เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๙ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับจำวัด ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ศกเดียวกัน ได้ถวายเทศน์มหาชาติแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถและพระประยูรญาติด้วย ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์สนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ ณ เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ และเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๑ โดยเหตุที่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมพรรษาเพียง ๑๕ พรรษา ยังไม่ทรงบรรลุพระราชนิติภาวะ ซึ่งราชนิติประเพณีได้กำหนดไว้ว่า จะบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองยังมิได้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ภายหลังมียศเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จึงได้รับฉันทานุมัติจากที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีทั้งปวงให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ในตอนแรกนั้นหลายคนหวั่นใจว่าประวัติศาสตร์จะซ้ำรอยกรุงศรีอยุธยา ที่ผู้กุมอำนาจในราชการแผ่นดินจับพระเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษแล้วขึ้นครองราชย์เสียเอง แต่ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระมหากษัตริย์ผู้เยาว์มิได้เป็นเช่นนั้น ท่านซื่อสัตย์สุจริตต่อแผ่นดิน และจงรักภักดีต่อพระบรมราชจักรีวงศ์อย่างยิ่ง เยาวกษัตริย์จึงทรงพระเจริญมีพระชนมพรรษาครบ ๒๐ ปีเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๑๖ ได้เสด็จออกทรงพระผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาอีกครั้งหนึ่ง การทรงพระผนวชครั้งนี้ทรงพระผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จประทับ ณ พระที่นั่งทรงผนวช บริเวณพุทธนิเวศน์ที่สวนขวาในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งถือว่าเป็นพระอารามในพระบรมมหาราชวังอารามหนึ่ง มีพระอุโบสถพระพุทธรัตนสถานเป็นที่ชุมนุมสงฆ์ทำสังฆกรรม นอกจากองค์พระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังมีสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะรูปอื่นมาจำวัดร่วมอยู่ ณ พระพุทธนิเวศน์นั้นด้วย

ครั้นเมื่อได้ทรงลาพระผนวชแล้ว ได้โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่งในปีเดียวกัน ที่เป็นเช่นนั้นเห็นจะเป็นด้วยทรงถือว่าการออกทรงพระผนวชนั้นเป็นการสละราชสมบัติแล้ว เมื่อจะกลับคืนสู่ไอสวรรยราชสมบัติใหม่ก็ต้องทรงรับพระบรมราชาภิเษกใหม่ ธรรมเนียมนี้เห็นจะถือปฏิบัติเฉพาะสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เท่านั้น พระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยถือว่าทรงปฏิบัติราชการแผ่นดินในหน้าที่ประมุขของปวงชน ทรงใช้อำนาจอธิปไตยตามรัฐธรรมนูญ เมื่อเสด็จออกทรงพระผนวช ถือว่าทรงลาจากหน้าที่ชั่วคราว เช่น ข้าราชการลาอุปสมบท ดังนั้นจึงไม่ต้องทรงรับพระบรมราชาภิเษกใหม่

พระมหากษัตริย์เมื่อทรงรับพระบรมราชาภิเษก จะได้มีการจารึกพระปรมาภิไธยทูลเกล้าฯ ถวาย สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เมื่อทรงรับพระบรมราชาภิเษก ได้มีการจารึกพระปรมาภิไธยด้วยถ้อยคำอันล้วนวิเศษทูลเกล้าฯ ถวาย มีความยาวถึง ๓๗ ประโยค ขึ้นประโยคแรกว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์"** ประโยคที่ ๒-๓-๔ เป็นพระนามาภิไธย ครั้งทรงได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธย สร้อยจากประโยคที่ ๕ ถึงประโยคที่ ๓๔ คล้ายพระบรมนามาภิไธยที่ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ บางประโยคก็ถอดคำออกมาเหมือนกันไม่ผิดเพี้ยน เช่นคำในประโยคที่ว่า **"อุภโตสุชาติ สังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถอดิศรราชวรางกูร"** และ **"อเนกชนนิกรสโมสร**

สมมติ" ประโยคหลังนี้ใช้เฉพาะพระองค์ที่เสด็จขึ้นเถลิงราชบัลลังก์ โดยการได้รับเลือกจากเสียงส่วนใหญ่ของที่ประชุมเสนาบดีมนตรีมุข อันถือว่าเป็นผู้แทนปวงชน ประโยคที่ ๓๕-๓๖-๓๗ ซึ่งเป็นประโยคท้ายแห่งพระปรมาภิไธย จารึกว่า **"ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"** สำหรับการเอ่ยขานพระบรมนามาภิไธยอย่างย่อใช้ว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"**

ลุปีพุทธศักราช ๒๔๕๑ ประจวบกาลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ ๔๐ ปีเต็มบริบูรณ์ เป็นรัชสมัยที่ยืนนานยิ่งกว่าสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าแห่งกรุงสยามทุกพระองค์ในอดีต บรรดาพระราชวงศานุวงศ์ เสนามาตย์ราชบริพาร พร้อมด้วยสมณพราหมณ์และอาณาประชาราษฎรทั่วรัฐสีมาอาณาจักร จึงพร้อมใจกันสร้างพระบรมรูป (ทรงม้า) ขึ้นสนองพระมหากรุณาธิคุณ เป็นการประกาศถึงพระกิตติคุณและความสวามิภักดิ์จงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาท ได้กระทำพิธีน้อมเกล้าฯ ถวายพระบรมรูปเฉลิมพระเกียรตินั้นในวันพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ ในแผ่นจารึกที่ฐานพระบรมรูป ได้ถวายพระราชสมัญญาต่อท้ายพระปรมาภิไธย ไว้ว่า **" พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปิยมหาราช"** เป็นการแสดงถึงความพร้อมใจของชนในชาติทุกฝ่ายว่า ได้เทิดพระเกียรติพระองค์ขึ้นเป็น **"พระปิยมหาราช"** ของปวงชนชาวไทยทั่วรัฐสีมาอาณาจักร เป็นพระมหาราชาธิราชพระองค์เดียวที่ผู้งชนพร้อมใจกันเทิดพระเกียรติขึ้นเป็นมหาราชตั้งแต่ดำรงพระชนม์อยู่ มิใช่เทิดพระเกียรติเมื่อไม่มีพระองค์แล้ว ดังที่นักประวัติศาสตร์ได้เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าขึ้นเป็น **"มหาราช"** ในอดีตกาลที่ผ่านมาแล้วทุกยุคทุกสมัย

ในปีพุทธศักราช ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ถวายพระบรมนามาภิไธยใหม่ว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"** แต่ไม่เป็นที่ติดใจของประชาชน จึงไม่มีผู้ใดเรียกตาม

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปิยมหาราช ทรงพระประชวรด้วยพระโรคพระธาตุพิการ เมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ต่อมามีพระโรคทางพระวักกะพิการเข้าแทรก ทำให้เครื่องกรองพระบังคนเบาเสีย มีพระบังคนเบาตลอดวันที่ ๒๑ ตุลาคม เพียง ๓ ครั้ง ๆ ละเพียง ๑ ช้อนชา แพทย์ได้ถวายเครื่องสวน แต่ไม่ได้ผลไม่มีพระบังคนเบาเลย วันที่ ๒๒ พระอาการเซื่องซึม แต่เช้าจนเย็นไม่มีพระบังคนหนักพระบังคนเบาเลย พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภบันทึกไว้ในจดหมายเหตุ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรว่า *"เวลาย่ำค่ำ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ฯ และหมอฝรั่งขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการข้าพเจ้าได้ขึ้นไปด้วย เห็นหายพระทัยดังยาว ๆ และหายพระทัยทางพระโอษฐ์ พ่นแรง ๆ จนเห็นพระมัสสุไหวได้แต่ไกล สังเกตดูพระเนตรไม่จับใครเสียแล้ว ลืมพระเนตรค้างอยู่อย่างนั้นเอง"*

สมเด็จพระปิยมหาราชของชาวไทย เสด็จสู่สวรรคาลัยบนชั้น ๓ พระที่นั่งอัมพรสถานพระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เวลา ๒๔.๔๕ น. สิริรวมพระชนมพรรษา ๕๗ พรรษา ๓๓ วัน เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ ๔๒ ปี ๒๒ วัน

พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

เหตุการณ์เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ด้วยเหตุอันไม่ได้แลเห็นแต่ก่อนว่าจะมีในเวลาเร็วพลัน เป็นที่เศร้าโศกโทมนัสโศกาลัยอันยิ่งใหญ่สาหัสในนิกรชนทุกหมู่เหล่าไม่เลือกหน้าได้บังเกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระโรคพระธาตุพิการมาแต่วันที่ ๑๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ พระโรคกลายไปทางพระวักกะพิการ แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ ถึงวันเสาร์ที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๙ เวลา ๒ ยาม ๔๕ นาที เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังสวนดุสิต พระชนมพรรษา ๕๘ พรรษา เสด็จดำรงศิริราชสมบัติมาได้ ๔๓ พรรษา วันในรัชกาลนับแต่มูลพระบรมราชาภิเษก ๑๕๓๒๐ วัน

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ผู้เป็นรัชทายาทสืบพระบรมสันตติวงศ์ดำรงศิริราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประทับในพระที่นั่งอัมพรสถาน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เป็นเสนาบดีและองคมนตรี มีพระราชดำรัสสั่งการสรงพระบรมศพ และเชิญไปประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในวันรุ่งขึ้น

ครั้นวันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เจ้าพนักงานให้จัดการตกแต่งในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันออกตั้งพระแท่นรองโต๊ะหมู่ เชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาประดิษฐานและตั้งเครื่องนมัสการพระแท่นทรงกราบเบื้องขวาซ้ายตั้งโต๊ะจีนลายคราม มุขตะวันตกตั้งแว่นฟ้าทองคำ ๓ ชั้น บนฐานพระบุพโพมีฐานเขียงกั้นพระฉากผูกพระสูตรมุขเหนือตั้งพระแท่นเป็นเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ทางข้างผนังด้านตะวันออกด้านตะวันตกตรงกันเป็น ๒ เตียง และตั้งอาสน์สงฆ์ข้างผนังมุขตะวันออกเลี้ยวมาถึงมุขด้านเหนือ และที่ตรงหน้าพระฉากอีกอาสน์หนึ่งสำหรับสดับปกรณ์และผูกพระสูตรที่มุขเด็จหน้าพระที่นั่งไว้พร้อมเสร็จ

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายน้ำสรงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีสรงพระบรมศพตามลำดับไป เจ้าพนักงานประโคมแตร สังข์ กลองชนะ มโหรทึก เมื่อสรงเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานกรมพระภูษามาลามีพระยาราชโกษา พระเทพาภรณ์ เป็นต้น ถวายเครื่องทรงอย่างบรมขัตติยาธิราชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานในพระลองเงินแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายพระมหากฐินทรงแล้ว เจ้ากรมพระตำรวจเชิญพระลองลงจากพระที่นั่งอัมพรสถานขึ้นพระเสลี่ยงหิ้วมาประดิษฐานบนพระที่นั่งสามคานมีพระมหานพปฏลเศวตฉัตรคันดาลกั้น ทหารมหาดเล็กที่ตั้งแถวอยู่ในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งอัมพรสถานพร้อมด้วยแตรวงถวายวันทยาวุธบรรเลงเพลงแตรสรรเสริญพระบารมี เจ้าพนักงานประกอบพระโกศ

ทองใหญ่เสร็จแล้ว พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิลกนพรัตน์[๑] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงค์ประยุรพันธุ์[๒] ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยขึ้นประคองพระโกศ คู่เคียงเข้าประจำที่ขวาซ้ายข้างละ ๘ คือคู่ที่ ๑ พลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กับ พลโท พระยาสุรเสนา[๓] สมุหราชองครักษ์ คู่ที่ ๒ พระยาวรพงศพิพัฒน์[๔] กับ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ[๕] คู่ที่ ๓ พลโท พระยาสีหราชเดโชชัย[๖] กับ พลตรี พระยาประสิทธิศัลการ[๗] คู่ที่ ๔ พระยาอนุรักษราชมณเฑียร[๘] กับ พระยาบำเรอศักดิ์[๙] คู่ที่ ๕ พระยาอนุชิตชาญไชย[๑๐] กับ พระยาอภัยรณฤทธิ์[๑๑] คู่ที่ ๖ พระยาราชสงคราม[๑๒] กับพระยาสามภพพ่าย[๑๓] คู่ที่ ๗ พระยานรฤทธิราชหัส[๑๔] กับพระยาศิริสัตย์สถิตย์[๑๕] คู่ที่ ๘ พระยาเวียงในนฤบาล[๑๖] กับพระยาศุภกรณ์บรรณสาร[๑๗] พร้อมด้วยกระบวนแห่ทหารบกไปข้างหน้า ตำรวจมหาดเล็กเดินเป็นสี่สาย กลองชนะทอง ๒๐ กลองชนะเงิน ๒๐ กลองชนะแดงลายทอง ๘๐ จ่าปี่ ๖ จ่ากลอง ๒ แตรงอน ๑๖ แตรฝรั่ง ๑๒ สังข์ ๒ เครื่องสูงชุมสาย บังแทรกหักทองขวางหน้าหลังสองสำรับ มหาดเล็กอินทร์พรหมเชิญพุ่มต้นไม้ทองเงิน พระกลดบังสูรย์ พัดโบก มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่องหน้า ๖ หลัง ๔ มหาดเล็กเชิญพระเครื่องราชูปโภคเดินหลังพระที่นั่ง นาลิวันสยายผม ๘ เดินหลังเครื่องสูง เวลาทุ่มหนึ่งเดินกระบวนแต่หน้าพระที่นั่งอัมพรสถาน มาตามถนนข้างพระที่นั่งสีตลาภิรมย์ เลี้ยวมาทางถนนข้างพระที่นั่งอนันตสมาคม เลี้ยวออกประตูหน้าพระที่นั่งออกหน้าพระลานพระราชวังสวนดุสิต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาดเล็ก ทรงพันผ้าดำทุกข์เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ทรงพระราชดำเนินตามกระบวนพระบรมศพต่อท้ายเครื่องสูง มีนายทหารเชิญธงบรมราชธวัชตาม

---

(๑) กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี
(๒) กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส
(๓) พระยาสุรเสนา (กลิ่น แสง-ชูโต)
(๔) เจ้าพระยาวรพงศพิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา)
(๕) พระยาบุรุษรัตนราชพัลลพ (นพ ไกรฤกษ์)
(๖) เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต (ม.ร.ว.อรุณ ฉัตรกุล)
(๗) พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี)
(๘) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว.ปุ้ม มาลากุล)
(๙) พระยาเพ็ชรพิไชย (เจิม อมาตยกุล)
(๑๐) พระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงหเสนี)
(๑๑) พระยายมาภัยพงศพิพัฒน์ (เชย ยมาภัย)
(๑๒) พระยาราชสงคราม (กร หงสกุล)
(๑๓) พระยาสามภพพ่าย (เจริญ หงสกุล)
(๑๔) พระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรี (ทองดี โชติกเสถียร)
(๑๕) พระยาศิริสัตย์สถิตย์ (จันทร์?)
(๑๖) พระยาเวียงในนฤบาล (เจ็ก เกตุทัต)
(๑๗) พระยาศุภกรณ์บรรณสาร (นุ่ม วสุธาร)

เสด็จ ต่อมาพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเครื่องเต็มยศบ้าง ทรงเครื่องผ้าทรงขาวบ้าง ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตามพระบรมศพ ทหารมหาดเล็กเดินแซงข้างละ ๒ แถว ต่อพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างกลางพนักงานกรมม้า จูงม้าพระที่นั่ง ๔ ม้า แล้วถึงข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือนแต่งเต็มยศพันแขนดำ เดินตามพระบรมศพเป็นอันมาก ทหารเรืออยู่ท้ายกระบวนมาตามถนนราชดำเนินข้ามสะพานมัฆวาฬรังสรรค์ สะพานผ่านฟ้าลีลาศ สะพานผ่านพิภพลีลา มาเลี้ยวถนนหน้าพระลานเลี้ยวเข้าประตูวิเศษชัยศรี ทหารกระบวนหน้ามาถึงพระบรมมหาราชวังเข้าแถวกระทำวันทยาวุธเป่าเพลงแตรสรรเสริญพระบารมีแล้ว ทหารที่ยืนรายข้างทางกลับหันปลายกระบอกปืนลงวางกับพื้นตลอดมาถึงหน้าประตูพิมานชัยศรี กระบวนตั้งแต่ตำรวจมหาดเล็กเข้าในประตูพิมานชัยศรี เลี้ยวไปทางหน้าห้องกรมพระอาลักษณ์ เข้าในชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางช่องกำแพงที่รื้อเปิดออกหยุดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าพนักงานเชิญพระโกศเสด็จขึ้นมาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเข้าในมุขฉากตะวันตก เชิญประดิษฐานบนแว่นฟ้าทองคำ ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตรแวดล้อมด้วยเครื่องสูงชุมสายบังแทรกต้นไม้ทองเงินและตั้งเครื่องราชูปโภคเครื่องนมัสการ ในเวลานี้นางร้องไห้ร้องอยู่ในพระฉากมุขด้านใต้ เมื่อประดิษฐานพระลองประกอบพระโกศเสร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรและโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรผ้าขาวพับต่อไปรวมไตร ๑๒๐ ไตร ผ้าขาวพับ ๒๔๐ พับ พระสงฆ์สดับปกรณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน แล้วถวายอนุโมทนาเสร็จแล้ว เวลา ๕ ทุ่มเศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับแรม ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ส่วนที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมทั้งกลางคืนกลางวัน รับพระราชทานฉันเช้า ๓๒ รูป เพล ๑๖ รูป

อนึ่ง เมื่อเวลาถวายน้ำสรงพระบรมศพแต่เวลาบ่าย ๔ โมงเศษนั้น กรมทหารบกทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายคำนับทุกนาทีตลอดมาจนเชิญพระบรมศพเข้าสู่พระบรมมหาราชวังประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสร็จแล้ว เวลา ๔ ทุ่มเศษ จึงหยุดยิงปืนใหญ่

ต่อไปนี้เป็นสำเนาประกาศโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการโกนผมแทนการไว้ทุกข์ในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต และประกาศโปรดเกล้าฯให้ราษฎรเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมพระบรมศพได้ ดังนี้

"มีรับสั่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชซึ่งได้สำเร็จราชการแผ่นดิน ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรพระโรคพระธาตุพิการมาแต่ ณ วันที่ ๑๖ ตุลาคม พระโรคกลายไปในทางพระวักกะพิการ แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ ถึง ณ วันเสาร์ที่ ๒๒ ตุลาคม เสด็จสวรรคตเวลา ๒ ยาม กับ ๔๕ นาที จะได้เชิญพระบรมศพสู่พระโกศ แห่จากพระราชวังดุสิตไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม

ความเศร้าโศกสาหัสอันบังเกิดขึ้นในพระบรมมหาราชวังครั้งนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงแน่ในพระหฤทัยว่า จะเป็นความเศร้าโศกแก่ประชาชนทั้งหลายทั่วไปในพระราชอาณาจักร เพราะเหตุที่สมเด็จพระบรมชนกาธิราชได้ทรงพระกรุณาทำนุบำรุงมาทั่วกัน

อนึ่ง ตามโบราณราชประเพณีในเวลาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการราษฎรทั้งหลายต้องโกนผมแทนการไว้ทุกข์ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร แต่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้ทรงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่า การไว้ทุกข์ดังเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้นย่อมเป็นเครื่องเดือดร้อนอยู่เป็นอันมาก ให้ยกเลิกเสียทีเดียว

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕"

"เจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล ขอประกาศให้ราษฎรทั้งหลายจงทราบทั่วกัน

ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ได้สังเกตเห็นราษฎรทั้งหลายไม่เลือกว่าชั้นใด ชาติใด เมื่อได้ทราบข่าวว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเสียแล้ว ต่างพากันเศร้าโศกโสกาดูรด้วยความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จนถึงเวลาเมื่อเชิญพระบรมศพมาสู่พระบรมมหาราชวัง ก็ยังอุตส่าห์พากันมาร่ำร้องไห้เสียงเซ็งแซ่ตลอด ๒ ข้างทาง บางหมู่ก็พากันเดินตามพระบรมศพมาจนถึงพระบรมมหาราชวัง เจ้าพนักงานจะห้ามปรามสักเท่าใด ๆ ก็ไม่ฟัง เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเห็นความสวามิภักดิ์อันหนักแน่นลึกซึ้งของราษฎรทั้งหลายมาปรากฏเฉพาะพักตร์เช่นนี้ มีพระราชหฤทัยเต็มตื้นไปด้วยความสงสารและทรงแน่ในพระราชหฤทัยว่า ราษฎรทั้งหลายคงจะมีความปรารถนาอยู่เป็นอันมาก ที่จะได้มากราบถวายบังคมพระบรมศพ โดยความกตัญญูกตเวทีและความเสน่หาอาลัย

เพราะฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศมาว่า ถ้าราษฎรทั้งหลายไม่เลือกว่าชั้นใด ชาติใด ภาษาใด ชายหรือหญิง แม้มีความประสงค์จะมาแสดงความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทกราบถวายบังคมพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้ามาได้เดือนละครั้งตามกำหนดวันเวลาดังนี้คือ

วันที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ เดือนพฤศจิกายน ตรงกับวัน ๓ ฯ ๑๑ ค่ำ วัน ๔ ๑๔ ๑๒ ค่ำ วัน ๕ ๑๕ ๑๒ ค่ำ วัน ๖ ๑๖ ๑๒ ค่ำ วัน ๗ ๑๗ ๑๒ ตั้งแต่เวลาบ่ายโมงไปจนถึงเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ส่วนเดือนธันวาคมและเดือนต่อ ๆ ไป ก็คงมีกำหนดวันที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ เวลาเดียวกัน จนกว่าจะได้ถวายพระเพลิง แต่ผู้ที่จะมากราบถวายบังคมพระบรมศพนั้น ควรแต่งตัวให้เรียบร้อยอย่างธรรมเนียมไว้ทุกข์ คือ ผู้ชายนุ่งขาว สวมเสื้อขาว ผู้หญิงนุ่งขาว สวมเสื้อขาว ห่มขาว ถ้าเป็นชาติที่มีธรรมเนียมไว้ทุกข์ดำ ก็แต่งกายตามลัทธิแห่งตน ๆ และถ้าจะมีดอกไม้ธูปเทียนหรือพวงมาลัยมากระทำสักการะบูชาด้วยก็ยิ่งดี จะมีเจ้าพนักงานคอยเป็นธุระจัดการให้ผู้ที่มานั้น ได้กราบถวายบังคมพระบรมศพตามความปรารถนา

ประกาศมา ณ วันที่ เดือน ร.ศ.๑๒๕"

ที่ ๑๗/ ๒๗๒๓ กระทรวงโยธาธิการ

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ข้าพระพุทธเจ้า กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าถวายตัวอย่างรูปพระเมรุ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คิดร่างแบบเขียนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำเต็มตามแบบแผนเก่าก็เป็นการใหญ่อยู่ที่สิ่งของที่จะใช้สร้างขึ้นจะใช้ทำอย่างแบบเก่าเป็นอันไม่ได้ คือ ไม้ใหญ่ ๆ จะเกณฑ์เอาลงมาก็จะเปลืองชีวิตประชาชน และเปลืองพระราชทรัพย์ที่ต้องลดเงินเกณฑ์ราชการเป็นอันมาก หรือจะทำด้วยเสาเหล็กเครื่องเหล็กตามที่คิด ๆ กันก็ยังจะเปลืองเงินมาก จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะทำด้วยไม้เล็ก ๆ ใช้ติดต่อกันตามวิชาช่างใหม่ ๆ ซึ่งเขาสร้างโรงแสดงพิพิธภัณฑ์นั้น คงเบาราคากว่า การที่สร้างพระเมรุด้วยวิธีใช้ไม้ย่อม ๆ เช่นนี้ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะจัดทำอย่างวิธีเก่าเกรงจะไม่สำเร็จ คือ มีนายช่าง เช่น พระยาราชสงคราม เป็นผู้ออกอย่างกำหนดให้ทำการ ตำรวจเป็นด้านปลูกสร้าง มีกงสีซื้อของจ่าย และการช่างต่าง ๆ เป็นส่วนที่ช่าง ๑๐ หมู่ทำและเพิ่มเติมมีแม่กองทำสิ่งต่าง ๆ ประกอบเช่น กวาดดีบุกและทำกระดาษลายผนังข้างใน และเทวดายอดพระเมรุ เป็นต้น เพราะข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ความรู้ของพระยาราชสงครามที่จะเป็นนายช่างวางแบบอย่าง คงไม่พอแก่วิธีปลูกสร้างอย่างใหม่และนายงานช่างในตำรวจก็จะไม่มีคนทำการได้พอ จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่า น่าที่จะต้องจัดการสร้างเป็นวิธีอย่างใหม่ แต่อาศัยอนุโลมให้ได้ตามแบบเก่าไว้ด้วย คือ

ให้พระยาราชสงคราม เป็นนายช่างสำหรับตรวจติแก้ไขรูปทรง ให้นายช่างในกรมโยธาวางแบบอย่างตัวไม้ที่จะได้คำนวณน้ำหนักสิ่งที่ปลูกสร้างว่า เสาที่จะทำขึ้นรับเครื่องยอดควรติดตอม่อให้รับกำลังหนักได้อย่างไร เครื่องยอดควรผ่อนไม้ใหญ่และย่อมขนาดอย่างไร และวิธีที่จะติดต่อกันให้เป็นความมั่นคงนั้นประการใด ซึ่งการใช้จ่ายเงินจะได้ย่อมเยาราคานั้น และต้องตรวจการปลูกสร้างทั้งสิ้นให้ได้ตามแบบอย่างด้วย และจะต้องเป็นกงสีซื้อจ่ายของเอง จึงจะได้ผ่อนผันเขม็ดประหยัดสิ่งที่ใช้ได้ตลอด ไม่ต้องจ่ายของที่เหลือเฟือสุรุ่ยสุร่ายอย่างแต่ก่อน คงให้ตำรวจเป็นนายด้านทำการ (คือกำกับเป็นเจ้าของด้านที่จะจัดคนมาทำ แต่นายงานกรมโยธาจะเลือกจัดให้ เพราะทำการใหญ่เช่นนี้จำต้องมีหัวหน้ารับผิดชอบเป็นส่วน ๆ ด้วยจึงจะสำเร็จดี) การช่างเขียน ช่างสลัก ไม้สูง คงให้ช่าง ๑๐ หมู่ เป็นหัวหน้าแม่กองจัดจ้างทำอย่างเดิม สิ่งของที่เป็นเครื่องประกอบเป็นสิ่งที่มีมาก ๆ เช่น กวาดดีบุก ทำเทวดายอดพระเมรุ เป็นต้น จะต้องมีแม่กองทำ ระทา โรงรำ ฉัตรทอง เงิน นาก ขนาดใหญ่ ๑๑ ชั้น ราชวัติทึบรอบพระเมรุชั้นในฉัตรทองเงินนาก ๙ ชั้น ราชวัติไม้จริงทรงเครื่องล้อมพระที่นั่งทรงธรรม ฉัตรเบญจรงค์ ๙ ชั้น ราชวัติไม้ไผ่รอบพระเมรุชั้นนอก และฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น ราชวัติไม้ไผ่รายทาง เหล่านี้เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรเกณฑ์อย่างเดิม (แต่คราวนี้ควรเกณฑ์จ้าง) เพื่อได้มีหัวหน้าทำการมากด้วยกัน สิ่งที่ปลูกสร้างเป็นการใหญ่จึงจะสำเร็จได้สะดวก

อนึ่ง การแห่พระบรมศพอีกอย่างหนึ่งเป็นการใหญ่ จำต้องคิดและวางกำหนดการเสียแต่ต้น

ด้วยกันกับการสร้างพระเมรุ คือ ถ้าจะจัดอย่างเก่า มีรูปสัตว์หิมพานต์ตั้งบุษบกไตรสังเค็ด แห่เป็นคู่ ๆ ขบวนหน้า ๓๐ คู่ ขบวนหลัง ๑๐ คู่ รูปสัตว์ตามแบบนี้ได้เคยมีแต่พระบรมศพกับพระศพกรมพระราชวัง (ลดน้อยคู่ลงมา) เท่านั้น รูปสัตว์นี้เกณฑ์เฉพาะตัวข้าราชการผู้ใหญ่ตั้งแต่เสนาบดีลงไปจนพระยาชั้นเจ้ากรม ๆ ต่าง ๆ แห่แล้วตั้งในโรงรายรอบพระเมรุ ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าการแห่จะมีรถไตรเครื่องสังเค็ดแห่ด้วย เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า แห่รูปสัตว์หิมพานต์อย่างเดิม จะเป็นพระเกียรติยศดีกว่า งามกว่า เพราะการทำล้อเลื่อนในสมัยนี้คิดทำล้อให้ชักลากง่ายก็จะได้ ทั้งถนนหนทางก็ดีกว่าแต่ก่อน รูปสัตว์แห่คงเดินได้สะดวกไม่ช้าเวลาเหมือนอย่างแต่ก่อน ถ้าจะแห่รูปสัตว์ด้วยแล้ว ก็ต้องกำหนดการเกณฑ์ทำพร้อมกันกับการสร้างพระเมรุ และวางการงานในเรื่องแห่นี้เสียแต่ต้น สมควรต้องมีแม่กองอำนวยการอีกแผนกหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้

ควรมิควรสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า นเรศร์วรฤทธิ์ ขอเดชะ

รายงานเสนาบดีสภา

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ (ตรงกับวัน ๒ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๗๒

กำหนดเวลาชุมนุม บ่าย ๕ โมง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับเป็นประธานในที่ชุมนุม

รายพระนามและนามผู้มาชุมนุม

๑. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๒. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต
๓. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ
๔. กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์
๕. กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์
๖. กรมหลวงเทววงศ์วโรประการ
๗. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
๘. กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ
๙. หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ กฤดากร
๑๐. เจ้าพระยายมราช
๑๑. เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์

มีราชการในระเบียบวาระ

ระเบียบวาระ ๑ เรื่องการทำพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ปรึกษาราชการในระเบียบวาระ

พระยาศรีสุนทรฯ อ่านหนังสือราชการในระเบียบวาระเสนอที่ประชุม คือ

ลายพระหัตถ์กรมหลวงนเรศร์ฯ ทูลเกล้าฯ ถวาย ว่าด้วยการที่ทำพระเมรุ และถวายแผนที่และรูปพระเมรุ ทอดพระเนตรแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ที่ประชุมปรึกษา

กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า การที่จะทำครั้งนี้ควรอาศัยหลัก ๓ ประการ คือต้องทำด้วยความเต็มใจที่จะสนองพระเดชพระคุณพร้อมเพรียงกัน เพราะฉะนั้นการเกณฑ์ทั้งปวงควรงดเสีย อีกประการหนึ่งต้องคาดว่า ทำอย่างไรจึงจะเป็นที่พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ถ้าคาดว่าสิ่งใดจะไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยแล้วไม่ควรทำสิ่งนั้น อีกประการหนึ่ง การที่จะทำครั้งนี้ต้องทำแต่อย่างที่โลกเขานิยมกันอยู่ในเวลานี้และต้องทำเป็นอย่างประณีตให้สมพระเกียรติทุกอย่าง อย่าให้มีผู้ติได้ว่าทำด้วยความตระหนี่ เพราะฉะนั้นที่คิดจะทำพระเมรุขนาดสองเส้นอย่างแบบเก่านั้นเป็นอันไม่เข้ากันกับสมัยเสียแล้ว ส่วนกระบวนแห่นั้นก็ควรแก้ไข เช่นรูปสัตว์ไม่ควรมี เทวดาคู่แห่ควรเปลี่ยนเป็นทหาร เทวดาคู่เคียงควรให้เจ้านายเป็นคู่เคียง และควรให้เจ้านายและข้าราชการที่มีสัญญาบัตรเข้ากระบวนแห่ เป็นต้น เพราะเวลานี้เป็นเวลาเปลี่ยนยุค โลกทั้งหลายย่อมจะแลดูอยู่ว่า เราจะเดินไปข้างหน้าหรือถอยหลัง ในเรื่องการทำศพนี้เรายังเดินตามแบบเก่าอยู่มากกว่าอย่างอื่น เป็นต้นว่าถ้าจะทำตั้งสิบห้าวันแล้ว ก็ไม่เข้ากัน เพราะถ้ายิ่งนานวันออกไป ก็ยิ่งจะเคร่งครัดในการเศร้าโศกไม่ได้ อนึ่ง การที่จะทำพระเมรุนั้นมีพระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศทรงไว้ว่าจะทำถาวรวัตถุเป็นหลักอยู่แล้ว ควรจัดการให้เป็นไปตามพระราชกระแส และการที่จะเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทำศพนั้น ควรคิดเปลี่ยนแปลงเสียในคราวนี้จะได้เป็นแบบอย่างต่อไป ที่ประชุมเห็นชอบพร้อมกันตามหัวข้ออันเป็นหลักของการดังนี้

มีพระราชดำรัสว่า ในเรื่องที่จะเปลี่ยนแปลงการทำศพนี้ได้คิดไว้แล้ว แต่ยังไม่อาจพูดเป็นการเปิดเผย พูดกันอยู่แต่ในหมู่พี่น้อง เพราะเกรงจะมีผู้เห็นไปว่าเป็นอย่างใหม่เกินไป จึงรอให้ผู้ใหญ่พูดฟังดูก่อน เมื่อที่ประชุมเห็นควรเปลี่ยนแปลงดังนี้แล้ว จึงเห็นชอบด้วย

ต่อไปนี้ที่ประชุมได้ปรึกษากันเป็นอันตกลงโดยหัวข้อใจความดังนี้

๑. พระเมรุท้องสนามหลวงงด ซ่อมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นถาวรวัตถุที่ประดิษฐานพระบรมโกศ

๒. ทำพระเบญจาทองคำรองพระบรมโกศ เพราะได้ทรงเก็บทองคำไว้สำหรับมีอยู่แล้ว

๓. เลิกการฉลองต่าง ๆ คือ ดอกไม้เพลิงและการมหรสพต่าง ๆ และไม่ต้องมีการตั้งโรงครัวเลี้ยง

๔. เลิกต้นกัลปพฤกษ์ เปลี่ยนเป็นพระราชทานของแจก

๕. สังเค็ดนั้น มีสังเค็ดเอกชั้นเดียวแต่แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือสำหรับบุคคลอย่างหนึ่ง สำหรับอารามอย่างหนึ่ง สำหรับทานสถานต่าง ๆ คือ โรงเรียนและโรงพยาบาลเป็นต้นอย่างหนึ่ง ส่วนสำหรับอารามนั้น จะได้พระราชทานไปยังอารามทุกศาสนา คือวัดญวน วัดบาดหลวง สุเหร่าแขก และศาลเจ้ากวางตุ้ง เป็นต้น

๖. ทำพระเมรุบุษบกขนาดน้อย ณ ท้องสนามหลวง เป็นที่ถวายพระเพลิง มีพระที่นั่งทรงธรรมหลังหนึ่ง มีโรงที่พักและเครื่องสูง ราชวัติ ฉัตร ธง ประดับตามพระเกียรติยศ

๗. การถวายพระเพลิงนั้น เชิญพระบรมโกศจากพระที่นั่งดุสิต ไปเข้ากระบวนที่หน้าวัดพระเชตุพนมาตั้งพระบรมโกศที่พระเมรุท้องสนามหลวง เวลาเย็นถวายพระเพลิง รุ่งขึ้นเวลาเช้าแห่พระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

เมื่อที่ประชุมปรึกษาตกลงดังนี้แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนสรรพสิทธิฯ เป็นเจ้าหน้าที่ตกแต่งที่ตั้งพระบรมศพ และในบริเวณที่ตั้งพระบรมศพ

ให้เจ้าพระยายมราช เป็นเจ้าหน้าที่ซ่อมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ให้กรมขุนสรรพสาตรฯ เป็นเจ้าหน้าที่ทำพระเบญจาทองคำ

ให้กรมหลวงดำรงเป็นเจ้าหน้าที่จัดเครื่องสังเค็ด

ให้กรมหลวงนเรศร์เป็นเจ้าหน้าที่ทำพระเมรุ และการอื่น ๆ ที่จะต้องทำที่ท้องสนามหลวง

ให้สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงจัดกระบวนแห่

ให้กรมหมื่นจันทบุรีเป็นเจ้าหน้าที่ทำของพระราชทาน และการถวายพระเพลิงนี้จะได้กระทำในกลางเดือนสี่โดยประมาณ

หมดราชการแล้ว เสด็จขึ้นเวลา ๒ ทุ่ม กับ ๒๕ นาที

ประกาศเรื่องการพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่โดยสวัสดิภาพ ได้พระราชทานกระแสพระราชดำริ ดำรัสสั่งถึงการพระเมรุพระบรมศพของพระองค์ไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับ ๑ ว่า

"แต่ก่อนมา ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตลง ก็ต้องปลูกพระเมรุใหญ่ซึ่งคนไม่เคยเห็น แล้วจะนึกเดาไม่ถูกว่าโตใหญ่เพียงใด เปลืองทั้งแรงคนและเปลืองทั้งพระราชทรัพย์ ถ้าจะทำในเวลานี้ก็ดูไม่สมกับการที่เปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง ไม่เป็นเกียรติยศยืนยาวไปได้เท่าใดไม่เป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวง กลับเป็นความเดือดร้อน ถ้าเป็นการศพท่านผู้ที่มีพระคุณ หรือผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่อันควรจะได้เป็นเกียรติยศ ฉันก็ไม่อาจจะลดทอน ด้วยเกรงว่าคนจะเข้าใจว่า เพราะผู้นั้นประพฤติไม่ดีอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ทำการศพให้สมเกียรติยศซึ่งควรจะได้ แต่เมื่อถึงตัวฉันเองแล้ว เห็นว่าไม่มีข้อขัดขวางอันใดเป็นข้อคำที่จะพูดได้ถนัด จึงขอให้ยกเลิกงานพระเมรุใหญ่นั้นเสีย ปลูกแต่ที่เผาพอสมควรในท้องสนามหลวง แล้วแต่จะเห็นสมควรกันต่อไป" พระบรมราโชวาทซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานไว้มีอยู่ดังนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงการพระเมรุที่จะทำถวายพระเพลิงพระบรมศพ สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้เรียกรายกะเกณฑ์การพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ ซึ่งใช้เป็นแบบแผนสืบต่อมาทอดพระเนตร ตั้งแต่ไม้ขนาดยาวเส้น ๑ ลงมา เป็นไม้หลายร้อยหลายพันต้น และยังเกณฑ์แรงเกณฑ์สิ่งของเครื่องใช้อย่างอื่น ๆ มาทำพระเมรุและเครื่องแห่อีกเป็นอันมาก พระเมรุที่ทำนั้น เมื่อสิ้นงานพระบรมศพแล้วก็รื้อทิ้งเสียเปล่า มีสิ่งของน้อยนักที่จะเป็นประโยชน์อย่างอื่นต่อไปได้ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า กระแสพระราชดำริและพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถที่พระราชทานไว้นั้นเป็นการชอบประกอบด้วยพระกรุณาแก่คนทั้งหลาย ทรงมุ่งหมายแต่ในสิ่งซึ่งจะเป็นถาวรประโยชน์ และให้เป็นความสุขสำราญแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เป็นใหญ่ยิ่งกว่านิยมในคติที่ถือกันมาว่าเป็นพระเกียรติยศอันหาสาระประโยชน์มิได้ ควรที่คนทั้งหลายจะคิดเห็นพระเดชพระคุณในข้อนี้เป็นข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพต่อพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งพระองค์ดำริเห็นว่าชอบและสมควรอย่างยิ่งดังกล่าวมาแล้ว จึงได้ทรงพระราชดำริในที่ประชุมเสนาบดีกะการพระเมรุที่จะถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกาธิราชดังนี้ คือ

จะโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมจัดแต่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและทั่วไปในบริเวณนั้นแทนพระเมรุที่ประดิษฐานพระบรมศพ เมื่อขึ้นเดือนมีนาคมจะได้เชิญพระบรมศพเสด็จจากมุข

ตะวันตกมาประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองคำ ท่ามกลางพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ตลอดจนอาณาประชาราษฎร ให้มีโอกาสเข้ามาบำเพ็ญการกุศล สนองพระเดชพระคุณได้ตามความประสงค์ทั่วหน้า และที่ท้องสนามหลวงนั้น จะได้ปลูกพระเมรุมาศเป็นที่ถวายพระเพลิง มีพระที่นั่งทรงธรรมที่พักพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และบรรดาผู้มีตำแหน่งในงานนั้น แต่ไม่มีมหรสพเครื่องสนุกสนาน เช่น โขนละคร ดอกไม้เพลิงเป็นต้น อย่างหนึ่งอย่างใด เมื่อถึงการเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ นี้ จะได้เชิญพระบรมศพแห่จากพระบรมมหาราชวังไปยังพระเมรุมาศ พระสงฆ์เจริญศราทธพรตแล้ว จะได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพในเย็นวันนั้น รุ่งขึ้นแห่พระบรมอัฐิกลับคืนเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่อไปจนสิ้นสัตมวารสมัยแล้ว จึงจะได้เชิญพระบรมอัฐิไปประทับ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

เพราะว่างานพระเมรุครั้งนี้ จะเป็นการแปลกกับแบบแผนงานพระเมรุพระบรมศพซึ่งได้เคยทำมาแต่ก่อน ผู้ใดไม่ทราบความจริงจะเข้าใจผิดไปต่าง ๆ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเหตุแห่งการที่เปลี่ยนแปลงนี้ให้ทราบทั่วกัน ส่วนรายการโดยละเอียดและกำหนดวันงานนั้น เจ้ากระทรวงจะได้มีบัตรหมายตามกระบวนราชการต่อไปภายหลัง

ประกาศมา ณ วันที่ ๖ เดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

หมายกำหนดการ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เดือนมีนาคม

วันที่	เวลา	การ	ที่	เครื่องแต่งกาย		
๑๓	เช้า ๔ โมง	เชิญพระบรมโกศขึ้นพระเบญจา		ขาวล้วนตามปรกติ		
	บ่าย ๕ โมง	เริ่มการพระราชกุศลเทศนาศราทธพรตสดับปกรณ์				ป.จ.
	๒ ทุ่มจน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล				
๑๔	เช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง	ข้างหน้าบำเพ็ญการกุศล	พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	เต็มยศขาวล้วนคาดครุย	เครื่องอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ	ม.ส.ม.
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศลเทศน์สดับปกรณ์				
	๒ ทุ่มจน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล				
๑๕	เช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง	ข้างหน้าบำเพ็ญการกุศล				
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศลเทศน์สดับปกรณ์				ม.ช.
	๒ ทุ่มจน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล				
๑๖	บ่าย ๒ โมง	เชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ	พระเมรุมาศ			จ.ก.
	บ่าย ๕ โมง	ถวายพระเพลิง				

วันที่	เวลา	กาย	ที่	เครื่องแต่งกาย
๑๗	เช้าโมง ๑	เก็บพระบรมอัฐิ เลี้ยงสามหาบ สดับปกรณ์	พระเมรุมาศ	เต็มยศ ขาวล้วน คาดครุย เครื่องอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ ป.จ.
	เช้า ๔ โมง เที่ยงจนบ่าย ๓ โมง ย่ำค่ำจน ๒ ยาม	เชิญพระบรมอัฐิกลับ ราษฎรถวายบังคม ข้างในบำเพ็ญการกุศล		
๑๘	เช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง	ข้างหน้าบำเพ็ญการกุศล ราษฎรถวายบังคม		
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล เทศน์ สดับปกรณ์		
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล		
๑๙	เช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง	ข้างหน้าบำเพ็ญการกุศล ราษฎรถวายบังคม	พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	ขาวล้วนตามปกติ
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล เทศน์สดับปกรณ์		
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล		
๒๐	เช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง	ข้างหน้าบำเพ็ญการกุศล ราษฎรถวายบังคม		
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล เทศน์ สดับปกรณ์		
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล		

วันที่	เวลา	การ	ที่	เครื่องแต่งกาย	
๒๑	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล สวดมนต์ เทศน์ สดับปกรณ์			จ.
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล			
๒๒	เช้า ๔ โมง	การพระราชกุศลเลี้ยงพระ			
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล สวดมนต์ เทศน์ สดับปกรณ์	พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	เต็มยศ ขาวล้วน — เครื่องอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ	ม.ท
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล			
๒๓	เช้า ๔ โมง	การพระราชกุศลเลี้ยงพระ			
	บ่าย ๕ โมง	การพระราชกุศล สวดมนต์ เทศน์ สดับปกรณ์			
	ยาม ๑ จน ๒ ยาม	ข้างในบำเพ็ญการกุศล			
๒๔	เช้า ๔ โมง	เลี้ยงพระ สดับปกรณ์			ม.
	เที่ยงแล้ว	เชิญพระบรมอัฐิสู่พระที่นั่งจักรี			
๔ เม.ย. ๑๓๐	บ่าย ๕ โมง	บรรจุพระอังคาร	วัดเบญจมบพิตร	เต็มยศ ขาวล้วน ดาดครุย — เครื่องอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ	ป.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสรรรพสิทธิประสงค์ เสนาบดีกระทรวงวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯสั่งว่า การบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระชนกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวงนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการดังนี้

(๑) วันที่ ๑๓ มีนาคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานจะได้ตั้งบันไดนาคและเกรินพระเศวตฉัตรที่มุขตะวันตก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สำหรับเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำไว้พร้อมเสร็จ

เวลาเช้า ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการถวายบังคมพระบรมศพแล้ว เจ้าพนักงานเปลื้องพระโกศทองคำน้อยออก ถวายคลุมตาดพระลองเสร็จ นายทหารกรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะได้เชิญพระลองลงจากพระแท่นแว่นฟ้า ขึ้นพระเสลี่ยงแว่นฟ้าสู่เกรินพระเศวตฉัตร ชาวประโคม ๆ แตรสังข์ กลองชนะและมโหรทึก เจ้าพนักงานจะได้ประกอบพระโกศทองใหญ่เสร็จเดินเกรินขึ้นบันไดนาค เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองคำประดับพลอยภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ประดับด้วยเครื่องสูง อภิรุม ชุมสาย บังแทรก และตั้งเครื่องถวายสักการะพระบรมศพพร้อมทั้งเครื่องราชูปโภคและเครื่องเฉลิมพระราชอิสริยยศ ในขณะเดียวกันนี้ ชาวม่านจะได้ไขเผยพระวิสูตร ณ มุขเด็จ ที่ประดิษฐานพระรูปบนบุษบกพร้อมกันเสร็จแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการที่มุขเหนือ กราบถวายบังคมพระบรมศพพร้อมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน จุดธูปเทียนกราบถวายบังคมพระบรมศพบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประชาราษฎรกราบถวายบังคม ณ ศาลาธรรมทานนั้น แล้วหยุดประโคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตร ๕๐ ที่มุขตะวันออก พระสงฆ์สดับปกรณ์ถวายอนุโมทนาถวายอดิเรกและถวายพระพรลาเสร็จ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพานทองทิศบูชาธรรมที่มณฑปสังเค็ดยอด พระพิธีธรรมขึ้นสวดพระอภิธรรมผลัดเปลี่ยนกันทั้ง ๒ มณฑปแล้วเสด็จขึ้น

(๒) ตั้งแต่ประดิษฐานพระบรมศพเหนือพระเบญจาแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้านำบำเพ็ญการกุศลบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันตก และให้เริ่มต้นเปิดศาลาธรรมทานในที่ระหว่างทิมดดหน้ามุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีม้าหมู่ตั้งเครื่องถวายสักการะพระบรมรูป ซึ่งประดิษฐานในบุษบกที่มุขเด็จ ทอดพระภูษาโยงลงไปที่ม้าหมู่ มีเทวดาเชิญบัวทองคำรองรับเชื่อมกับพระภูษาโยงบนพานทองคำสำรับใหญ่ มีเทียนสำหรับติดเงินการพระราชกุศล ๔ ประเภท คือ การปฏิสังขรณ์ ๑ การสร้างถาวรวัตถุสาธารณทาน ๑ การศึกษา ๑ การพยาบาล ๑ มีเจ้าพนักงานประจำจดบัญชีรับเงินการบำเพ็ญกุศล และมีธรรมาสน์พระเทศน์ธรรมทานของหลวง วันละ ๕ กัณฑ์กับสดับปกรณ์รายร้อยด้วย ให้ราษฎรบำเพ็ญการกุศลได้ทุกวันไป ตั้งแต่เวลาเช้า ๓ โมงจนบ่าย ๓ โมง วันที่ ๑๕ มีนาคม กับมีโต๊ะเงินสำหรับรับเทียนธูปของประชาราษฎรที่จะนำมาถวายพระเพลิงนั้นด้วย

(๓) เวลาบ่าย เริ่มงานการบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายสักการะพระบรมศพ พระบรมวงศานุวงศ์ กับ อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าและฝ่ายใน เลขานุการ สถานราชทูตและกงสุลต่างประเทศ ทั้งพ่อค้าและประชาราษฎร ผู้ที่สมควรมาสโมสรพร้อมกัน

(๔) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระทวารกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชยานกง เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบมาประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เสด็จลงทางบันไดด้านใต้ ข้าราชการในพระราชสำนักเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้ว

ทรงพระราชดำเนินผ่านปะรำขุนนางเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อเสด็จผ่านปะรำข้าราชการฝ่ายพลเรือนเฝ้าแล้ว เสด็จยังปะรำข้าราชการฝ่ายทหาร ปะรำหม่อมเจ้าและปะรำข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวังที่หน้าเขาไกรลาส เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นที่สุดแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาส

(๕) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพที่มุขเหนือ กับทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ พระสัมพุทธพรรโณภาส ณ มุขตะวันออกแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถวายพระธรรมเทศนาศราทธพรตกัณฑ์ ๑ พอเทศน์จบ พระสงฆ์ ๕๐ รูป สวดศราทธพรตคาถา ครั้นสวดจบประทับมุขตะวันตก ทรงสดับปกรณ์ไตรสังเค็ดพระเทศน์ และไตรแพรพระสวดบูชาธรรมที่มุขตะวันตก พระสงฆ์ถวายอนุโมทนาถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขเหนือ ผู้ปกครองวัดในศาสนาต่าง ๆ กับผู้จัดการโรงเรียนและโรงพยาบาลขึ้นเฝ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเครื่องสังเค็ดเฉพาะวัดเฉพาะโรงเรียนและโรงพยาบาลแล้ว พระราชทานของที่ระลึกงานพระบรมศพแด่พระบรมวงศานุวงศ์เสร็จ เสด็จมุขตะวันตก อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศกับข้าราชการผู้ใหญ่กลับลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และข้าราชการกระทรวงพระกลาโหม ขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเมื่อประทับมุขตะวันตก สดับปกรณ์ไตรสังเค็ดเอก สังเค็ดโท กับทั้งผ้าไตรประจำวันแล้ว เสด็จประทับมุขเหนือ พระราชทานของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงพระกลาโหม นักพรตญวนกับจีนขึ้นสวดสังเวยที่มุขตะวันตก และสดับปกรณ์แล้ว เสด็จกลับทางบันไดมุขกระสันด้านตะวันออก เสด็จขึ้นพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ขึ้นประทับพระราชยานกงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนกลับพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแล้วเสด็จขึ้น

(๖) ตั้งแต่เวลา ๒ ทุ่ม จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวงเสด็จออกบำเพ็ญพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายใน มีเจ้าพนักงานฝ่ายหน้า เฉพาะแต่ข้าราชการผู้มีหน้าที่เกี่ยวแก่พระราชกุศล เริ่มต้นสมเด็จพระพันปีหลวงทรงสดับปกรณ์ไตรสังเค็ดหัวทานกับผ้าไตรประจำวันที่มุขตะวันตกแล้ว ประทับมุขตะวันออก ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พอเทศน์จบ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองทิศบูชาธรรม ณ มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันออก พระสงฆ์ ๔ รูปขึ้นสวด ครั้นสวดจบทรงสดับปกรณ์ไตรสังเค็ดพระเทศน์ และไตรพระสวดบูชาธรรมที่มุขตะวันออก พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในจะได้บำเพ็ญกุศลต่อไปจนสิ้นเวลา

และพระที่นั่งบุษบก ณ มุขใต้ ซึ่งประดิษฐานพระบรมรูปในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มีเทียนสำหรับติดเงินการพระราชทานกุศล ๔ ประเภทอย่างศาลาธรรมทาน เป็นส่วนข้างในบำเพ็ญการกุศล มีเจ้าพนักงานสำหรับจดบัญชีรับเงินประจำอยู่ด้วยเหมือนกัน

(๗) วันที่ ๑๔ มีนาคม ตั้งแต่เวลาเช้า ๓ โมง จนบ่าย ๓ โมง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้า บำเพ็ญการกุศลถวายเครื่องสักการะพระบรมศพฉลองพระเดชพระคุณ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุข

ตะวันตกได้ตลอดเวลา มีกรรมการกองพระราชกุศล ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เป็นประธานผู้จัดให้ได้บำเพ็ญการกุศลโดยสะดวก

ส่วนพ่อค้าประชาราษฎรได้บำเพ็ญกุศลที่ศาลาธรรมทานตามที่ได้กำหนดเวลา เข้าทางประตูสุวรรณบริบาล ออกทางประตูศรีสุนทร พักที่ปะรำข้างโรงกษาปณ์และปะรำข้างคลังกรมมหาดเล็ก กรรมการในกระทรวงนครบาลเป็นผู้จัดให้ได้บำเพ็ญการกุศลโดยสะดวก

(๘) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบเหมือนวันก่อนประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เสด็จพระราชดำเนินผ่านปะรำข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนและพ่อค้าประชาราษฎรเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทางบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาสอย่างวันก่อน

(๙) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพที่มุขเหนือ กับทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระสัมพุทธพรรโณภาสที่มุขตะวันออก แล้วสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ เมื่อเทศน์จบทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการบูชาธรรม ที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันออก พระสงฆ์ขึ้นสวด ครั้นสวดจบสดับปกรณ์ไตรสังเค็ดเครื่องบูชาธรรม และไตรพระสวดที่มุขตะวันตก พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขเหนือ พระราชทานสังเค็ดสำหรับวัดศาสนาต่าง ๆ สำหรับโรงเรียนกับโรงพยาบาล และพระราชทานของที่ระลึกการพระบรมศพแก่อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศแล้ว เสด็จมุขตะวันตก ราชทูตและข้าราชการผู้ใหญ่ ลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ พร้อมด้วยเลขานุการสถานทูตแลกงสุลต่างประเทศขึ้นเฝ้าต่อไป เมื่อประทับมุขตะวันตก สดับปกรณ์ไตรสังเค็ดและผ้าไตรประจำวัน พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้ว เสด็จมาประทับมุขเหนืออีก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานของที่ระลึกแก่ข้าราชการกับเลขานุการสถานทูตและกงสุลต่างประเทศ และนักพรตญวณกับจีนขึ้นสวดสังเวยที่มุขตะวันตกแล้ว เสด็จกลับโดยขบวนราบยังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เหมือนวันก่อน

(๑๐) ตั้งแต่เวลา ๒ ทุ่มจน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวงเสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน มีสดับปกรณ์สังเค็ดและไตรประจำวัน กับเทศนากัณฑ์ ๑ มีสวดที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันตกแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในบำเพ็ญกุศลต่อไปจนสิ้นเวลาอย่างวันแรก

(๑๑) วันที่ ๑๕ มีนาคม เวลาเช้า ๓ โมงจนบ่าย ๓ โมง เป็นกำหนดเวลาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายหน้าบำเพ็ญการกุศลที่มุขตะวันตก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และราษฎรทำการกุศลที่ศาลาธรรมทาน เหมือนวันก่อน

(๑๒) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบยังเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ทรงพระราชดำเนินให้ข้าราชการและประชาชนเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาส

(๑๓) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพ และทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปที่มุขด้านตะวันออก แล้วทรงธรรมกัณฑ์ ๑ มีสวดที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันตก ครั้นพระสวดจบสดับปกรณ์เครื่องบูชาธรรมที่มุขตะวันตกแล้ว ประทับมุขเหนือ พระราชทานเครื่องสังเค็ดสำหรับวัดศาสนาต่าง ๆ สำหรับโรงเรียนกับโรงพยาบาลและพระราชทานของที่ระลึกงานพระบรมศพแก่ข้าราชการผู้ใหญ่แล้ว เสด็จมุขตะวันตก ราชทูตและข้าราชการผู้ใหญ่กลับลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ข้าราชการกระทรวงมหาดไทย พร้อมด้วยเทศาภิบาลหัวเมืองขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดสดับปกรณ์ที่มุขตะวันตกแล้ว เสด็จมาประทับมุขเหนือพระราชทานของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและนักพรตญวนกับจีนขึ้นสวดสังเวยที่มุขตะวันตกแล้ว เสด็จกลับโดยขบวนราบอย่างวันก่อน

(๑๔) เวลาตั้งแต่ ๒ ทุ่มจน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีนาถพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายในเหมือนทุกวันจนสิ้นเวลา

(๑๕) วันที่ ๑๖ มีนาคม เวลาเช้าเจ้าพนักงานจะได้ตั้งเกรินบันไดนาคที่จะได้เชิญพระบรมโกศลงจากพระเบญจาทองคำ

(๑๖) เวลาบ่ายโมง ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพ ที่มุขเหนือแล้วเสด็จประทับมุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์วัดพระเชตุพน ๕๐ รูป สดับปกรณ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลาแล้วเสด็จประทับมุขเหนือ

(๑๗) เจ้าพนักงาน จะได้เชิญพระบรมศพจากพระเบญจาทองคำ พอพระบรมโกศเคลื่อนมาเข้าเกริน ชาวประโคม ๆ แตรสังข์ กลองชนะ มโหรทึกและทหารบกยิงปืนใหญ่เฉลิมพระเกียรติยศและยิงปืนต่อไปเสมอทุกนาที จนเชิญพระบรมศพขึ้นสู่พระจิตกาธานที่พระเมรุมาศแล้วจึงหยุดยิงปืนใหญ่ เมื่อเกรินเลื่อนลงมาถึงที่แล้ว เปลื้องพระโกศทองใหญ่ และถวายคลุมตาดพระลอง นายทหารกรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะได้เชิญพระลองลงจากเกรินขึ้นพระเสลี่ยงแว่นฟ้า เชิญออกพระทวารมุขตะวันตกดำเนินลงไปโดยสะพานสู่พระยานุมาศ ซึ่งประทับเกยอยู่นอกกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระยานุมาศภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ประกอบพระโกศทองใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินตามพระบรมศพลงไปประทับที่ชาลาพระมหาปราสาทพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อประกอบพระบรมโกศเสร็จ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลา

นครินทร ขึ้นประคองพระบรมโกศเบื้องหลัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชยขึ้นประคองพระบรมโกศเบื้องหน้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ทรงพระราชยานกงโยงพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงพระราชยานกงทรงโปรย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระราชยานกง ทรงอ่านพระอภิธรรม ตั้งริ้วขบวนเป็นพยุหยาตรา ข้าราชการกรมพระตำรวจกรมหาดเล็ก นายทหารบกและนายทหารเรือเป็นคู่แห่เดิน ๔ สาย

(๑๘) เวลาบ่าย ๒ โมงตรง เคลื่อนขบวนออกจากพระบรมมหาราชวัง โดยประตูศรีสุนทรออกประตูเทวาภิรมย์ไปตามถนนมหาราช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ ทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ (ชั้นต่างกรม พระองค์เจ้าจนถึงหม่อมเจ้าชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน) ตามพระบรมศพในขบวน ๆ เดินเลี้ยวเข้าถนนเชตุพนแล้ว เลี้ยวขึ้นถนนสนามไชย ประทับพระยานุมาศ ณ เกริินพระมหาพิชัยราชรถซึ่งทอดอยู่หน้าวัดพระเชตุพน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับพลับพลายก พระบรมวงศานุวงศ์ประทับที่ที่ปะรำท้ายพลับพลา

(๑๙) อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ กับเสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ชั้นได้รับพระราชทานพานทองกับชั้นเทียบตำแหน่งนายพล ทั้งฝ่ายทหารพลเรือน และพวกเลขานุการสถานทูตกับทั้งกงสุลต่างประเทศ เฝ้าที่ปะรำต่อแต่ปะรำท้ายพลับพลา

(๒๐) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ออกแต่วัดพระเชตุพนทางประตูด้านใต้เข้าประจำริ้วที่ถนนเชตุพน

(๒๑) พระยาเทพาภรณ์ เจ้าพนักงานภูษามาลา จะได้อัญเชิญพระบรมโกศเลื่อนแต่พระยานุมาศเข้าสู่เกริินพระเศวตฉัตร เดินเกริินขึ้นบันไดนาค เชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานในบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ พระยาราชโกษา[๑] พระยาเทพาภรณ์ เจ้าพนักงานภูษามาลาทั้ง ๒ ขึ้นประคองพระบรมโกศ ตั้งริ้วขบวนเป็นพยุหยาตรา ประกอบด้วยเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศ เครื่องสูงอภิรุมชุมสาย สังข์แตร กลองชนะ มโหรทึก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสขึ้นราชรถทรงอ่านพระอภิธรรม ข้าราชการกรมพระตำรวจและกรมมหาดเล็ก นายทหารบก และนายทหารเรือ เดินเป็นคู่แห่ ๔ สาย มีกองทหารบกนำขบวน

---

[๑]พระยาอุไทยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

(๒๒) เวลาบ่าย ๓ โมง เคลื่อนพระมหาพิชัยราชรถ แต่หน้าวัดพระเชตุพนไปตามถนนสนามไชย และถนนราชดำเนินในสู่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ (ชั้นต่างกรม พระองค์เจ้าจนถึงหม่อมเจ้า ชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน) ตามพระบรมศพในขบวนตอนที่ ๑ และเพิ่มขบวนอัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดีเจ้าพระยา เจ้าประเทศราช ข้าราชการผู้ใหญ่ ชั้นได้รับพระราชทานพานทองและชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน ดำเนินตามพระบรมศพ เป็นขบวนตอนที่ ๒ พวกเลขานุการสถานทูต กับกงสุลต่างประเทศ ดำเนินตามพระบรมศพ ในขบวนข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ เป็นตอนที่ ๓ และต่อไปมีขบวนหม่อมเจ้าที่ได้รับราชการในตำแหน่งกระทรวงใด ดำเนินตามตำแหน่งในกระทรวงนั้น ถ้าไม่มีตำแหน่งตามกระทรวง ดำเนินตามพระบรมศพในหมู่กระทรวงวัง พร้อมทั้งข้าราชการในกระทรวงต่าง ๆ เดินตามพระบรมศพในขบวนเป็นลำดับดังนี้ ตอนที่ ๔ กระทรวงวังและข้าราชการในพระราชสำนัก ตอนที่ ๕ กระทรวงกลาโหม ตอนที่ ๖ กระทรวงทหารเรือ ตอนที่ ๗ กระทรวงมหาดไทย ตอนที่ ๘ กระทรวงนครบาล ตอนที่ ๙ กระทรวงพระคลัง ตอนที่ ๑๐ กระทรวงเกษตราธิการ ตอนที่ ๑๑ กระทรวงยุติธรรม ตอนที่ ๑๒ กระทรวงธรรมการ ตอนที่ ๑๓ กระทรวงโยธาธิการ มีขบวนกรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เดินตามเสด็จแซงเป็น ๔ สาย กับกองทหารเรือเดินแซง และตามเสด็จเป็นหมู่กองสุดขบวน

(๒๓) สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน เสด็จออกทางประตูแถลงราชกิจและประตูเทวาพิทักษ์ ประทับพลับพลายกหน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ถวายสักการะพระบรมศพเมื่อขบวนแห่ผ่านสิ้นแล้วเสด็จขึ้นทางเดิม แล้วเสด็จพระเมรุท้องสนามหลวงโดยทางประตูดุสิตศาสดาและประตูมณีนพรัตน์ ยังฉนวนสู่พระเมรุ

(๒๔) ตามแนว ๒ ข้างทางดำเนินขบวนพยุหยาตราอัญเชิญพระบรมศพตั้งแต่ประตูเทวาภิรมย์ตลอดจนท้องสนามหลวง กระทรวงนครบาลจะได้จัดร้านม้าตั้งน้ำแลยาหอมสำหรับประชาชนรับประทาน แลยอมให้ประชาราษฎรที่มากราบถวายบังคมพระบรมศพตั้งเครื่องสักการะถวายได้ตลอดทาง และประกาศนัดหมายให้ประชาชนทราบว่า ประชาชนที่จะมาถวายสักการะพระบรมศพโดยระยะทางเชิญพระบรมศพตลอดจนถวายสักการะเมื่อถวายพระเพลิง ที่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง สมควรจะนุ่งห่มขาวหรืออย่างใด ตามลัทธิแห่งงานที่เคยปฏิบัติแสดงความเศร้าโศกเคารพต่อพระบรมศพนั้น ก็จะได้แต่งให้ถูกต้อง

(๒๕) เมื่อขบวนดำเนินมาถึงพระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง กองทหารขบวนนำและตามเสด็จเข้ายืนประจำแถวรอบพระเมรุมาศ ประทับพระมหาพิชัยราชรถหน้าพลับพลายกด้านตะวันออก เจ้าพนักงานจะได้เลื่อนบันไดนาคเข้าประทับพระมหาพิชัยราชรถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับบนพลับพลา พระบรมวงศานุวงศ์ประทับปะรำท้ายพลับพลา แต่ขบวนราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศกับข้าราชการผู้ใหญ่ และทั้งขบวนข้าราชการตามกระทรวง เลี้ยวลง

ท้องสนามหลวงเดินผ่านหลังพลับพลาเข้าสู่พระเมรุพักตามตำแหน่งที่

(๒๖) เมื่อเจ้าพนักงานเลื่อนบันไดนาค ประทับพระมหาพิชัยราชรถแล้วเลื่อนเกรินขึ้นยังบุษบกพระยาเทพาภรณ์จะได้อัญเชิญพระบรมโกศ เลื่อนมาสู่เกรินพระเศวตฉัตร โรยเกรินลงบันไดนาคเลื่อนลงมาประทับกับพระยานุมาศอัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือพระยานุมาศภายใต้พระมหาเศวตฉัตร สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร ขึ้นประคองพระบรมโกศเบื้องหลัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ขึ้นประคองพระบรมโกศเบื้องหน้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ทรงพระราชยานกงโยงพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา ทรงพระราชยานกงทรงโปรย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระราชยานกงทรงอ่านพระอภิธรรม เคลื่อนขบวนดำเนินเข้าสู่พระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ตามพระบรมศพในขบวน เวียนพระเมรุอุตราวัฏ ๓ รอบแล้ว ประทับพระยานุมาศที่เกรินบันไดนาคพระเมรุมาศด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประทับบนชาลาฐานพระเมรุมาศ พระบรมวงศานุวงศ์เลื่อนเข้าไปประทับริมเชิงบันไดฐานพระเมรุมาศด้านตะวันออก พระยาเทพาภรณ์จะได้อัญเชิญพระบรมโกศเลื่อนแต่พระยานุมาศสู่เกรินพระมหาเศวตฉัตร เจ้าพนักงานจะได้เลื่อนเกรินขึ้นบันไดนาคสู่พระเมรุทอง เมื่อเกรินถึงชั้นพระเมรุแล้วพระยาเทพาภรณ์จะได้เลื่อนพระบรมโกศเข้าสู่พระเมรุมาศ เจ้าพนักงานถอดสะพานแล้วปิดพระวิสูตร

(๒๗) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งทรงธรรมทางอัฒจันทร์พระเมรุด้านใต้ ประทับ ณ พระราชอาสน์มุขเด็จด้านเหนือ พระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนหม่อมเจ้าประทับบนพระที่นั่งทรงธรรมมุขตะวันออก อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยาเจ้าประเทศราช และข้าราชการผู้ใหญ่ ชั้นได้รับพระราชทานพานทองและชั้นนายพลขึ้นนั่งที่เฉลียงพระที่นั่งทรงธรรมมุขตะวันออก ข้าราชการตั้งแต่ตำแหน่งพระยาจนชั้นตำแหน่งพระ นั่งที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรม เลขานุการสถานทูตกับกงสุลและข้าราชการชาวต่างประเทศที่ช่างจัตุรมุขด้านตะวันออก และข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ นั่งที่ช่างและปะรำใหญ่ตามที่

(๒๘) เจ้าพนักงานได้เปลื้องพระโกศทองใหญ่แล้ว นายทหารกรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะได้อัญเชิญพระลองพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระจิตกาธาน ประกอบพระโกศจันทน์ และประดับเครื่องถวายพระเพลิงที่พระจิตกาธานเสร็จแล้ว เปิดพระทวารพระฉากกับพระวิสูตรทุกทิศและเชื่อมพระภูษาโยง ซึ่งเทวดาเชิญบัวทองคำรองรับทอดมายังพระที่นั่งทรงธรรม กองทหารปืนใหญ่ซึ่งยิงปืนใหญ่มาทุกนาทีตั้งแต่เชิญพระบรมศพลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเดินขบวนแห่มานั้นจึงหยุดยิงปืนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพแล้วเสด็จประทับพระราชบัลลังก์มุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถวายธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับพระราชาคณะรวม ๕๐ รูป สดับปกรณ์และถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกแล้วพระสงฆ์ลงจากพระที่นั่งทรงธรรมไปนั่งยังซ่างจัตุรมุขด้านเหนือ เจ้าพนักงานถอนพระภูษาโยง แต่พระจิตกาธาน

(๒๙) เวลาบ่าย ๕ โมงล่วงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินขึ้นสู่พระเมรุมาศทางอัฒจันทร์ด้านใต้ ทรงถวายเครื่องสักการะพระบรมศพแล้ว กราบถวายบังคมถวายพระเพลิง ชาวประโคม ๆ แตรสังข์ มโหรทึก กลองชนะ และพิณพาทย์มอญ กองทหารบก ทหารเรือ กระทำวันทยาวุธถวายคำนับ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี และทหารยิงปืนเล็กและปืนใหญ่พร้อมกันทั้งกองเฉลิมพระเกียรติยศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากพระเมรุมาศมาประทับที่พระราชอาสน์มุขเด็จด้านเหนือแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าตลอดจนหม่อมเจ้าขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านใต้กลับลงทางเดิม พระสงฆ์สมณศักดิ์ ตั้งแต่ตำแหน่งพระราชาคณะ พระครูครองพระอารามจนเพียงเปรียญมีนิตยภัตรขึ้นถวายพระเพลิง ทางด้านตะวันตกลงทางเหนือ อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช ข้าราชการบรรดาศักดิ์ เพียงชั้นตำแหน่งพระกับเลขานุการสถานทูตกงสุล และข้าราชการชาวต่างประเทศขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านตะวันออก ลงทางด้านเหนือร่วมกับพระสงฆ์ เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าขึ้นถวายพระเพลิงเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกมุขเด็จด้านใต้พระที่นั่งทรงธรรมประทับเกย ทรงพระราชยานกง เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบตามระยะทางผ่านฉนวนมายังถนนหน้าพระธาตุ เลี้ยวมาเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ประทับเกยพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแล้วเสด็จขึ้น

(๓๐) เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ กับชาวต่างประเทศผู้ถวายพระเพลิงเสร็จกลับแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนีพันปีหลวง กับพระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้าจอมมารดา ทั้งเจ้าจอมขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านใต้ กลับลงตามทางขึ้น สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า ท้าวนาง เจ้าจอมมารดา ในรัชกาลที่ ๔ เก่าแก่ พนักงานราชนิกูล และห้ามเจ้านาย กับท่านผู้หญิง และภรรยาข้าราชการผู้ที่ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์หรือเหรียญต่าง ๆ ขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิง ทางด้านตะวันตก กลับลงตามทางขึ้น

(๓๑) เมื่อข้างในซึ่งขึ้นถวายพระเพลิงเสร็จสิ้นแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาจะได้เปิดพระทวารพระนาก ให้ข้าราชการชั้นผู้น้อยกับทั้งพ่อค้าประชาชนที่กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทยได้คัดเลือกแล้ว นำขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านตะวันออกลงทางด้านเหนือและพระสงฆ์ขึ้นถวายพระเพลิงทางด้านตะวันตก ลงทางด้านเหนือ มีกำหนดการขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงชั้นหลังนี้ จนเพียงเวลาถึง ๒ ยามเท่านั้น เจ้าพนักงานภูษามาลาอยู่งานถวายพระเพลิงงับพระทวารพระฉากทุกทิศ

และเทียนธูปที่ถวายพระเพลิง ซึ่งจะใช้ไม่หมด เจ้าพนักงานสนมพลเรือนจะได้นำลงมาจุดที่ราวเทียน ๔ มุมฐานพระเมรุมาศ ถวายสักการะพระบรมศพตลอดเวลาถวายพระเพลิงนั้นด้วย

(๓๒) วันที่ ๑๗ มีนาคม เวลาย่ำรุ่งแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงด้วยน้ำพระสุคนธ์ ประมวลพระบรมอัฐิและพระอังคารถวายทรงคลุมไว้ ตั้งเครื่องพระสุคนธ์และขันสรงลงยาราชาวดี พระโกศพระบรมอัฐิ และเครื่องนมัสการทองน้อยไว้พร้อม

(๓๓) เวลาเช้าโมง ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชยานกง เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบ ออกประตูพิมานไชยศรีและประตูวิเศษ-ไชยศรี ตามถนนหน้าพระธาตุ ลงท้องสนามหลวงผ่านฉนวนประทับเกยมุขเด็จพระที่นั่งทรงธรรม เสด็จขึ้นพระที่นั่งทรงธรรมแล้ว ทรงพระราชดำเนินสู่พระเมรุมาศโดยอัฒจันทร์ด้านใต้ พร้อมด้วย สมเด็จพระบรมราชินีนาถพันปีหลวง ขึ้นสู่พระเมรุทองโดยทางเดียวกัน เจ้าพนักงานภูษามาลาเปิดคลุม พระอังคาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระพันปีหลวง สรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ เจ้าพนักงานแจงพระรูปและแปรพระรูปแล้วถวายทรงคลุม ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองน้อย กราบถวายบังคมพระบรมอัฐิแล้วเสด็จลงจากพระเมรุมาประทับพระราชบัลลังก์มุขเด็จด้านเหนือ ที่พระที่นั่งทรงธรรม

(๓๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการในจำพวกราชตระกูล และราชนิกูล เดินสามหาบ ๓ สำรับ รวม ๙ หาบ เวียนพระเมรุโดยอุตราวัฏ ๓ รอบแล้ว เสด็จพระราชดำเนินพร้อม ด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถพันปีหลวง ขึ้นสู่พระเมรุ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองน้อยแล้ว ทรง ทอดไตรแพร ๓ หาบ พระราชาคณะผู้ใหญ่ ๙ รูป ขึ้นสดับปกรณ์ทางอัฒจันทร์ด้านเหนือ กลับลงทางขึ้น เมื่อพระสดับปกรณ์แล้ว ทรงโปรยเหรียญทองเหรียญเงิน พระราชทานเจ้าพนักงานและเจ้าพนักงาน เปิดคลุมพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถพันปีหลวง ทรงเก็บ พระบรมอัฐิลงขันสรงพระสุคนธ์แล้วจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระบรมวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในองค์ใด ขึ้นรับพระบรมอัฐิต่อพระหัตถ์ไปไว้สักการบูชา ฝ่ายหน้า ให้ขึ้นลงทางมุขเหนือ ฝ่ายในให้ขึ้นลงทางมุขใต้ เมื่อทรงประมวลพระบรมอัฐิบรรจุพระโกศทองคำ จำหลักลายกุดั่นประดับเพชรเสร็จแล้ว พระยาราชโกษาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิแต่พระเมรุมาศ นำเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งทรงธรรม มีชาวภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด

(๓๕) เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือแว่นฟ้าทองคำ พระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิแล้วทรงประเคนภัตตาหาร เครื่องสามหาบ พระสงฆ์ ๙ รูป รับพระราชทานฉัน ส่วนพระอังคาร เจ้าพนักงานรวมเชิญลงบรรจุ ในผอบทอง เชิญขึ้นประดิษฐานบนพานทองสองชั้นคลุมตาดพักรอไว้ในพระฉากพระเมรุมาศ เมื่อ พระสงฆ์ฉันเสร็จถวายอนุโมทนาและถวายอติเรก พระกลับแล้วทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์อีก ๕๐ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา และถวายอติเรกแล้วพระกลับ

(๓๖) เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิแต่พระแท่นแว่นฟ้าขึ้นประดิษฐาน บนพระที่นั่งราเชนทรยาน เชิญพระอังคารแต่พระเมรุขึ้นประดิษฐานบนบุษบกพระราเชนทรน้อย ตั้งริ้วกระบวนแห่

ประกอบด้วยเครื่องพระราชอิสริยยศ ข้าราชการกรมพระตำรวจ กรมมหาดเล็ก นายทหารบก และนายทหารเรือคู่แห่เดินเป็น ๔ สาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ (ชั้นต่างกรม, พระองค์เจ้า, จนถึงหม่อมเจ้าชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน) ตามพระบรมอัฐิในขบวน ดำเนินออกแต่พระเมรุมาศทางด้านตะวันออก ไปตามถนนราชดำเนินใน เลี้ยวถนนหน้าพระลานผ่านฉนวนเข้าประตูวิเศษไชยศรี มีกองทหารยืนรายทาง แต่พระเมรุมาศจนถึงประตูพิมานไชยศรี ทหารกระทำวันทยาวุธถวายคำนับ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีทุกกองตามระยะเมื่อพระที่นั่งราเชนทรยานซึ่งประดิษฐานพระอัฐิผ่านเป็นลำดับไป เมื่อขบวนพระอังคารดำเนินถึงทางหน้าหอพระสมุดวชิรญาณ แยกพระราเชนทรน้อยทรงพระอังคาร เข้าไปประทับเกยพลับพลาหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญพระอังคารขึ้นพระราชยานน้อยสู่พระพุทธปรางค์ปราสาท ส่วนขบวนพระบรมอัฐิเข้าประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวไปประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เชิญพระบรมอัฐิขึ้นทรงพระราชยานน้อยสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยทางอัฒจันทร์มุขเหนือฝ่ายตะวันออก เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนบุษบกทองคำ เหนือเกรินภายใต้พระมหาเศวตฉัตรที่มุขตะวันตก เดินเกรินขึ้นบันไดนาค พระยาเทพาภรณ์เลื่อนบุษบกขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือแล้ว เสด็จประทับมุขตะวันออกทรงทอดผ้าไตร ๕๐ พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลาแล้วเสด็จขึ้นทางข้างใน

(๓๗) ตั้งแต่เวลาเที่ยงจนบ่าย ๓ โมง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าบำเพ็ญการกุศลที่มุขตะวันตกได้เหมือนงานพระบรมศพ และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรขึ้นกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิบนมุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทได้ ตั้งแต่วันนี้ไปอีก ๓ วัน ราษฎรเข้ามาทางประตูสุวรรณบริบาล ออกทางประตูศรีสุนทรแลพักที่ปะรำโรงกษาปณ์ แลปะรำข้างคลังกรมมหาดเล็กเหมือนงานพระบรมศพ

(๓๘) เวลาย่ำค่ำจน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในเหมือนอย่างวันงานพระบรมศพ

(๓๙) วันที่ ๑๘ มีนาคม เวลาเช้า ๓ โมงจนบ่าย ๓ โมง ราษฎรขึ้นกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิบนมุขเหนือ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและที่มุขตะวันตก พระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายหน้า บำเพ็ญการกุศลได้ แต่สดับปกรณ์รายร้อยของหลวงและผู้ใดจะสดับปกรณ์ คงให้ทำที่ศาลาธรรมทาน

(๔๐) เวลาบ่าย พระบรมวงศานุวงศ์ถึงหม่อมเจ้าชั้นพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน ขึ้นเฝ้าที่มุขเหนือ หม่อมเจ้าที่ไม่มีกำหนดไว้ผลัดเปลี่ยนกันเฝ้าที่มุขตะวันตก

และพัก ณ ปะรำที่ ๑๐ และข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ กับข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวัง พักที่ชาลาปะรำพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเหมือนงานพระบรมศพ แต่เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช และข้าราชการผู้ใหญ่เพียงชั้นพานทอง ขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทบนมุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงทหารเรือ ขึ้นเฝ้าสมทบด้วย

(๔๑) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือแล้วทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปมุขตะวันออก และทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องบูชาธรรม ที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันออก พระสงฆ์ขึ้นสวด ครั้นสวดจบทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดเครื่องบูชาธรรมแลไตรพระสวดที่มุขตะวันออก พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว เสด็จประทับมุขเหนือพระราชทานของรางวัลนายด้านและของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงทหารเรือแล้ว เสด็จประทับมุขตะวันตก ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ด แลไตรประจำวัน พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลาแล้ว พระราชทานของที่ระลึกแก่หม่อมเจ้าเสร็จ เสด็จขึ้น

(๔๒) ตั้งแต่เวลายาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในเหมือนอย่างวันก่อน

(๔๓) วันที่ ๑๙ มีนาคม เวลาเช้า ๓ โมง ราษฎรขึ้นกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือและพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายหน้าบำเพ็ญการกุศลที่มุขตะวันตกและมีสดับปกรณ์รายร้อยของหลวงที่ศาลาธรรมทานเหมือนวันก่อน

(๔๔) เวลาบ่าย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เพียงชั้นพานทองขึ้นเฝ้าทางมุขเหนือ และหม่อมเจ้าขึ้นเฝ้ามุขตะวันตก เหมือนวันก่อน กับมีข้าราชการผู้น้อยกระทรวงนครบาลขึ้นสมทบด้วย

(๔๕) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปมุขตะวันออก และทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องบูชาธรรมที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันตก พระสงฆ์ขึ้นสวด ครั้นสวดจบ ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดบูชาธรรมและไตรพระสวดที่มุขตะวันออก พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้ว เสด็จประทับมุขเหนือ พระราชทานของรางวัลนายด้านและของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงนครบาลแล้วเสด็จประทับมุขตะวันตก ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ด และไตรประจำวัน พระสงฆ์สดับปกรณ์ถวายอติเรก และถวายพระพรลาแล้ว พระราชทานของที่ระลึกแก่หม่อมเจ้าเสร็จ เสด็จขึ้น

(๔๖) ตั้งแต่เวลายาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเหมือนวันก่อน

(๔๗) วันที่ ๒๐ มีนาคม เวลาเช้า ๓ โมง จนถึงบ่าย ๓ โมง ราษฎรขึ้นกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือ และพระบรมวงศานุวงศ์ กับข้าราชการฝ่ายหน้า บำเพ็ญการกุศลได้ที่มุขตะวันตกและมีสดับปกรณ์รายร้อยของหลวงที่ศาลาธรรมทาน เหมือนวันก่อน

(๔๘) เวลาบ่าย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เพียงชั้นพานทองขึ้นเฝ้าทางมุขเหนือ และหม่อมเจ้าขึ้นเฝ้ามุขตะวันตกเหมือนวันก่อน กับมีข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติขึ้นสมทบด้วย

(๔๙) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขเหนือแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปมุขตะวันออก และทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องบูชาธรรมที่มณฑปสังเค็ดยอดด้านตะวันออก พระสงฆ์ขึ้นสวด ครั้นสวดจบทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดเครื่องบูชาธรรม และไตรพระสวดที่มุขตะวันออก พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว เสด็จประทับมุขเหนือพระราชทานของรางวัลนายด้าน และของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแล้ว เสด็จประทับมุขตะวันตก ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ด และไตรประจำวัน พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลา แล้วพระราชทานของที่ระลึกแก่หม่อมเจ้าเสร็จ เสด็จขึ้น

(๕๐) ตั้งแต่ยาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในเหมือนอย่างวันก่อน

(๕๑) วันที่ ๒๑ มีนาคม เป็นวันเริ่มต้นการพระราชกุศลสัตมวารแห่งวันถวายพระเพลิงและบำเพ็ญพระราชกุศล สดับปกรณ์พระบรมอัฐิกับพระอัฐิที่จะเชิญมาสมทบ เวลาเช้าเจ้าพนักงานจะได้ตั้งบุษบกพระแท่นแว่นฟ้าทองคำแขวนพระเศวตฉัตร ตั้งเครื่องประดับพระราชอิสริยยศเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๑ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ๑ ทั้ง ๓ พระโกศขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำกับเชิญพระบรมอัฐิ และอัฐิรวมอีก ๙ พระโกศ ขึ้นประดิษฐานบนบุษบกมุขตะวันออก

(๕๒) เวลาบ่าย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ (ชั้นพานทอง) เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงเกษตราธิการขึ้นสมทบด้วยหม่อมเจ้าและข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ และข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวังเฝ้าที่ปะรำชาลาพระมหาปราสาทตามเคย

(๕๓) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระทวารกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชยานกง เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบ ประทับเกยพระที่นั่ง

อาภรณ์พิโมกข์ เสด็จลงทางบันไดด้านใต้ ทรงพระราชดำเนินผ่านปะรำข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน หม่อมเจ้า และข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวัง เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาส

(๕๔) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้วประทับมุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูป พระสงฆ์ซึ่งจะเจริญพระพุทธมนต์ ๓๐ รูป นั่งมุขตะวันออก ๑๕ รูป มุขตะวันตก ๑๕ รูป เจริญพระพุทธมนต์ เสด็จประทับมุขเหนือพระราชทานของรางวัลนายด้านและของที่ระลึกงานพระบรมศพแก่ข้าราชการกระทรวงเกษตราธิการ ครั้นพระสวดมนต์จบ ทรงทอดผ้าไตรที่มุขตะวันออก ๑๕ ไตร มุขตะวันตก ๑๕ ไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูป ที่สวดมนต์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ และพระอัฐิเฉพาะพระองค์ทั้งฝ่ายมุขตะวันตกและมุขตะวันออก พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขตะวันตกทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดและผ้าไตรประจำวัน ที่พระบรมอัฐิสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลาแล้ว เสด็จกลับโดยขบวนราบสู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จขึ้น

(๕๕) ตั้งแต่ยาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีนีพันปีหลวง เสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน เหมือนทุกวัน

(๕๖) วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลาเช้าเลี้ยงพระ การพระราชกุศลสัตมวาร พระฉันบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขตะวันออก ๑๐ รูป มุขตะวันตก ๑๐ รูป ที่ศาลาธรรมทาน ๑๐ รูป สำรับและของไทยธรรม หัวทานเป็นของหลวง นอกนั้นแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า จัดมาฉลองพระเดชพระคุณคนละสำรับ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ (ชั้นพานทอง) ขึ้นเฝ้าที่มุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงธรรมการ ขึ้นเฝ้าสมทบด้วย

(๕๗) เวลาเช้า ๔ โมงล่วงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้ว เสด็จมุขตะวันออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้วทรงศีล พระสงฆ์สวดถวายพระพร ทรงประเคนภัตตาหาร ถวายเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขเหนือ พระราชทานของรางวัลนายด้าน และของที่ระลึกแก่ข้าราชการกระทรวงธรรมการแล้ว เสด็จขึ้น

(๕๘) เวลาบ่าย เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิ ที่เชิญมาวันก่อนกลับแล้ว เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือแว่นฟ้าทองคำมุขตะวันตก เชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิรวมอีก ๖ พระโกศ ขึ้นประดิษฐานบนบุษบกมุขตะวันออก

(๕๙) เวลาบ่าย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ (ชั้นพานทอง) เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ที่มุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงยุติธรรม ขึ้นเฝ้าสมทบด้วยหม่อมเจ้าและข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ และข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวังเฝ้าที่ปะรำชาลามหาปราสาทเหมือนวานนี้

(๖๐) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชยานกงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบ ประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เสด็จลงทางบันไดด้านใต้ ทรงพระราชดำเนินผ่านปะรำข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน หม่อมเจ้าและข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวังเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาส

(๖๑) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิ ที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้วประทับมุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้ว พระสงฆ์ซึ่งจะเจริญพระพุทธมนต์ ๓๐ รูป นั่งมุขตะวันออก ๑๕ รูป มุขตะวันตก ๑๕ รูป เจริญพระพุทธมนต์ เสด็จประทับมุขเหนือพระราชทานรางวัลนายด้าน และของที่ระลึกในงานพระบรมศพแก่ข้าราชการกระทรวงยุติธรรม ครั้นสวดมนต์จบ ทรงทอดผ้าไตรที่มุขตะวันออก ๑๕ ไตร มุขตะวันตก ๑๕ ไตร พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์สดับปกรณ์แล้ว ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ เมื่อเทศน์จบ พระสงฆ์ ๓๐ รูปที่สวดมนต์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์พระบรมอัฐิและพระอัฐิเฉพาะพระองค์ ทั้งฝ่ายมุขตะวันตกและมุขตะวันออก พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขตะวันตกทรงทอดผ้าไตรสังเค็ด และผ้าไตรประจำวันที่พระบรมอัฐิ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลาแล้ว เสด็จกลับขบวนราบสู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จขึ้น

(๖๒) เวลาค่ำ ตั้งแต่ยาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีนาถพันปีหลวงเสด็จออกบำเพ็ญการพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในเหมือนทุกวัน

(๖๓) วันที่ ๒๓ มีนาคม เวลาเช้าแบ่งพระฉันบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและศาลาธรรมทานเหมือนวันก่อน สำรับและของไทยธรรม หัวทานเป็นของหลวงและแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า จัดมาฉลองพระเดชพระคุณอย่างเดียวกัน พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ (ชั้นพานทอง) ขึ้นเฝ้าที่มุขเหนือ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงวัง ขึ้นเฝ้าสมทบด้วย

(๖๔) เวลาเช้า ๔ โมงล่วงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางข้างในทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิ ที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้วเสด็จมุขตะวันออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้ว ทรงศีล พระสงฆ์สวดถวายพระพร ทรงประเคนภัตตาหาร ถวายเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนาถวายอติเรกและถวายพระพรลา

กลับแล้ว ประทับมุขเหนือ พระราชทานของรางวัลนายด้านและของที่ระลึกในงานพระบรมศพแก่ข้าราชการกระทรวงวังแล้ว เสด็จขึ้น

(๖๕) เวลาบ่าย เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิที่เชิญมาวันก่อนกลับแล้วเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ สมเด็จกรมพระเทพศิรินทรามาตย์ ๑ ทั้ง ๒ พระโกศขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ มุขตะวันตก และเชิญพระบรมอัฐิกับอัฐิ รวมอีก ๒๙ พระโกศ ขึ้นประดิษฐานบนบุษบกมุขตะวันออก

(๖๖) เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ (ชั้นพานทอง) เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ที่มุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับข้าราชการกระทรวงโยธาธิการ ขึ้นเฝ้าสมทบด้วยหม่อมเจ้าและข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ และข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวัง เฝ้าที่ปะรำชาลาพระมหาปราสาทตามเคย

(๖๗) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชยานกงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนราบ ประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เสด็จลงทางบันไดด้านใต้ ทรงพระราชดำเนินผ่านปะรำข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน หม่อมเจ้าและข้าราชการฝ่ายในชาวนอกวัง เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยทางบันไดมุขกระสันด้านเขาไกรลาส

(๖๘) ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิ ที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้วประทับมุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูป พระสงฆ์ซึ่งจะเจริญพระพุทธมนต์ ๔๐ รูป นั่งมุขตะวันออก ๒๐ รูป มุขตะวันตก ๒๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ เสด็จประทับมุขเหนือพระราชทานของรางวัลนายด้าน และของที่ระลึกในงานพระบรมศพแก่ข้าราชการกระทรวงโยธาธิการ ครั้นพระสวดมนต์จบ ทรงทอดผ้าไตรที่มุขตะวันออก ๒๐ ไตร มุขตะวันตก ๒๐ ไตร พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์สดับปกรณ์แล้ว ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ เมื่อเทศน์จบพระสงฆ์ ๓๐ รูปที่สวดมนต์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกและถวายพระพรลากลับแล้วทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์พระบรมอัฐิและพระอัฐิเฉพาะพระองค์ ทั้งฝ่ายมุขตะวันตกและมุขตะวันออก และทรงพระราชอุทิศผ้าไตรพระราชทานไปสดับปกรณ์พระศพพระอัครชายาเธอพระราชโอรสกับพระราชธิดาในสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงอีก ๕ พระศพด้วย พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ประทับมุขตะวันตก ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดและผ้าไตรประจำวันที่พระบรมอัฐิสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลาแล้ว เสด็จกลับโดยขบวนราบสู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จขึ้น

(๖๙) เวลาค่ำ ตั้งแต่ยาม ๑ จน ๒ ยาม สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวงเสด็จออกบำเพ็ญพระราชกุศล พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในเหมือนทุกวัน

(๗๐) วันที่ ๒๔ มีนาคม เวลาเช้าเจ้าพนักงานจะได้ตั้งเกรินบันไดนาคที่จะได้เชิญพระบรมอัฐิลงไว้พร้อม และแบ่งพระฉันบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับที่ศาลาธรรมทานเหมือนวันก่อน สำรับ

และของไทยธรรม หัวทานเป็นของหลวงและแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฯ จัดมาฉลองพระเดชพระคุณเหมือนทุกวัน

(๗๑) เวลาเช้า ๔ โมงล่วงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยทางข้างใน ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิที่มุขตะวันตกและมุขเหนือแล้ว เสด็จมุขตะวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้วทรงศีล พระสงฆ์สวดถวายพระพร ทรงประเคนภัตตาหาร ถวายเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว ทรงทอดผ้าไตรสังเค็ดและไตรประจำวันที่พระบรมอัฐิสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก และถวายพระพรลากลับแล้ว เสด็จประทับมุขเหนือ

(๗๒) เจ้าพนักงานจะได้เลื่อนเกรินขึ้นบันไดนาค พระยาเทพาภรณ์ เลื่อนบุษบกพระบรมอัฐิจากพระเบญจาเดินมาที่เกริน ชาวประโคม ๆ แตรสังข์ กลองชนะ มโหระทึก โรยเกรินลงบันไดนาค เลื่อนลงมา และอัญเชิญพระบรมอัฐิแต่บุษบกลงทางพระทวารมุขเหนือข้างตะวันออก ทรงราชยานน้อย ชาวภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด เชิญมาประทับเกยหลังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แล้ว เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือพระที่นั่งราเชนทรยาน ณ เกยหน้า ตั้งริ้วขบวนแห่ ประกอบด้วยเครื่องพระราชอิสริยยศ เครื่องสูง อภิรุม ชุมสาย สังข์แตร กลองชนะ มโหระทึก ข้าราชการกรมพระตำรวจ กรมมหาดเล็ก นายทหารบกและนายทหารเรือ คู่แห่เดินเป็น ๔ สาย จึงดำเนินขบวนมายังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศ์ ตามพระบรมอัฐิในขบวน

(๗๓) พระราเชนทรยาน ประทับเกยพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระยาเทพาภรณ์อัญเชิญพระบรมอัฐิสู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์กลาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำเนินตามพระอัฐิขึ้นไป พร้อมด้วยพระบรมวงศ์ ทรงโปรยเงินเหรียญสลึง ตั้งแต่เกยอัฒจันทร์พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ตลอดทางขึ้นไปจนหอพระบรมอัฐิชั้นยอด ประดิษฐานพระบรมอัฐิเหนือบุษบกพระแท่นแว่นฟ้าประดับด้วยเครื่องประกอบราชอิสริยยศ เครื่องสูง อภิรุม ชุมสาย ฉัตรทอง พุ่มดอกไม้ทอง เชิงเทียนทอง พวงมาลาทอง พวงมาลาเงิน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนานาประเทศ ผู้เป็นสัมพันธมิตรไมตรีทั้งพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายในฝ่ายหน้าและพ่อค้าประชาชน ได้ถวายสักการะพระบรมศพนั้น ประดับแวดล้อมไว้ ณ ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพร้อมบริบูรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิ พร้อมทั้งพระบรมวงศ์ ทรงจุดเทียนถวายสักการะแล้วกราบถวายบังคมลาออกจากหอพระบรมอัฐิ กลับลงมาจากชั้นยอดพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

(๗๔) ส่วนพระบรมอัฐิ และพระอัฐิทั้งปวง ซึ่งเชิญมาบำเพ็ญพระราชกุศลสมทบที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น เจ้าพนักงานจะได้เชิญกลับในเวลาบ่าย

การบรรจุพระอังคาร

(๗๕) วันที่ ๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เจ้าพนักงานภูษามาลาจะได้เชิญพระอังคารขึ้นประดิษฐานบนพานทองสองชั้น ถวายทรงคลุมตาดแต่พระพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขึ้นทรงพระราชยานน้อย เจ้าพนักงานภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลดเจ้ากรม ปลัดกรมพระตำรวจแห่หน้าหลัง ดำเนินออกมายังประตูหลังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญขึ้นประดิษฐานบนรถม้าพระที่นั่งเทียม ๘ ม้า ตั้งริ้วขบวนแห่ทหารบกทหารเรือนำเสด็จข้าราชการกรมพระตำรวจแห่เสด็จแซงขบวน ๒ ข้างรถพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงม้าพระที่นั่ง พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ทรงม้า ทรงรถตามเสด็จและมีกองทหารม้าท้ายขบวน

(๗๘) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตร ๕๐ พระสงฆ์ในวัดเบญจมบพิตร และวัดในท้องที่อำเภอดุสิต สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนาและถวายอติเรกแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาจึงเชิญพระอังคารขึ้นสู่รัตนบัลลังก์พระพุทธชินราช ชาวประโคม ๆ แตรสังข์ กลองชนะ มโหระทึก กองทหารกระทำวันทยาวุธถวายคำนับ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบรรจุพระอังคารในหีบพระศิลา เจ้าพนักงานกรมโยธาผนึกหีบแล้ว เลื่อนเข้าประดิษฐานในรัตนบัลลังก์พระพุทธชินราช เจ้าพนักงานกรมโยธาจะได้ปิดที่บรรจุ

(๗๙) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการกราบถวายบังคมแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน จุดธูปเทียนกราบถวายบังคม เป็นลำดับต่อไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง โดยขบวนรถม้าพระที่นั่งตามระยะทางเดิมเป็นเสร็จการ

การแต่งกาย

วันที่ ๑๓ มีนาคม เวลาเช้า

(๑) พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ไม่ได้ทรงเครื่องยศทหาร ทรงขาวล้วนไว้ทุกข์ตามปรกติ

(๒) ข้าราชการฝ่ายทหาร แต่งเครื่องยศขาวไว้ทุกข์ตามพระราชบัญญัติ ฝ่ายพลเรือนแต่งขาวล้วนไว้ทุกข์ตามปกติ

วันที่ ๑๓ มีนาคม ตั้งแต่เวลาบ่าย จนวันที่ ๑๗ มีนาคม เวลาเช้า

(๓) พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ไม่ได้ทรงเครื่องยศทหาร ทรงขาวล้วนไว้ทุกข์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศคลุมผ้าโปร่งขาว และสวมพระมาลาเฮลเม็ดยอดเกี้ยวคลุมผ้าโปร่งขาว

(๔) ข้าราชการ ฝ่ายทหารกับข้าราชการในพระราชสำนักแต่งเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ไว้ทุกข์คลุมผ้าโปร่งดำตามพระราชบัญญัติ ฝ่ายพลเรือนแต่งขาวล้วนไว้ทุกข์ ประดับ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ คลุมผ้าโปร่งขาว คาดครุยและสวมหมวกเฮลเม็ดยอดเกี้ยว คลุมผ้าโปร่งขาวด้วย

(ก) วันที่ ๑๓ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายจุลจอมเกล้า

(ข) วันที่ ๑๔ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาสุราภรณ์

(ค) วันที่ ๑๕ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาวราภรณ์

(ง) วันที่ ๑๖ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาจักรี

(จ) วันที่ ๑๗ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายจุลจอมเกล้า

วันที่ ๑๘ ที่ ๑๙ และที่ ๒๐ มีนาคม เวลาค่ำ

(๕) พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ไม่ได้ทรงเครื่องยศทหาร ทรงขาวล้วน ไว้ทุกข์ตามปรกติ

(๖) ข้าราชการ ฝ่ายทหารแต่งเครื่องยศขาวไว้ทุกข์ตามพระราชบัญญัติ ฝ่ายพลเรือน แต่งขาวไว้ทุกข์ตามปรกติ

วันที่ ๒๑ ที่ ๒๒ และที่ ๒๓ มีนาคม เวลาบ่าย

(๗) พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ไม่ได้ทรงเครื่องยศทหาร ทรงขาวล้วนไว้ทุกข์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ คลุมผ้าโปร่งขาว และสวมพระมาลาเฮลเม็ดยอดเกี้ยวคลุมผ้าโปร่งขาว

(๘) ข้าราชการ ฝ่ายทหารกับข้าราชการในพระราชสำนักแต่งเต็มยศขาว ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ไว้ทุกข์คลุมผ้าโปร่งดำตามพระราชบัญญัติ ฝ่ายพลเรือนแต่งขาวล้วนไว้ทุกข์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ คลุมผ้าโปร่งขาว และสวมหมวกเฮลเม็ดยอดเกี้ยวคลุมผ้าโปร่งขาว

(ก) วันที่ ๒๑ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาจักรี

(ข) วันที่ ๒๒ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาสุราภรณ์

(ค) วันที่ ๒๓ มีนาคม ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายมหาวราภรณ์

วันที่ ๒๔ มีนาคม เวลาเช้า และวันที่ ๔ เมษายน เวลาบ่าย

(๙) พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ไม่ได้ทรงเครื่องยศทหาร ทรงขาวล้วนไว้ทุกข์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ คลุมผ้าโปร่งขาว และสวมมาลาเฮลเม็ดยอดเกี้ยวคลุมผ้าโปร่งขาว

(๑๐) ข้าราชการ ฝ่ายทหารกับข้าราชการในพระราชสำนักแต่งเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ไว้ทุกข์คลุมผ้าโปร่งดำตามพระราชบัญญัติ ฝ่ายพลเรือนแต่งขาวล้วนไว้ทุกข์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ คลุมผ้าโปร่งขาว คาดครุย และสวมหมวกเฮลเม็ดยอดเกี้ยว คลุมผ้าโปร่งขาว

ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสะพายจุลจอมเกล้า

วันที่ ๑๓ มีนาคม เวลาเช้า

ฝ่ายหน้า

(๑) พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ชั้นได้รับพระราชทานพานทองและชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ที่มุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงศานุวงศ์ประทับเก้าอี้ฝ่ายตะวันตก ข้าราชการนั่งเก้าอี้ฝ่ายตะวันออก มหาดเล็กและราชองครักษ์เฝ้าที่มุขตะวันตก

ฝ่ายใน

(๒) พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขใต้ พระบรมวงศานุวงศ์ประทับในพระฉากบนปราสาท เจ้าจอมมารดากับเจ้าจอม และท้าวนางเถ้าแก่นั่งที่มุขกระสัน

วันที่ ๑๓ ที่ ๑๔ และที่ ๑๕ มีนาคม เวลาบ่าย

ฝ่ายหน้า

(๓) พระบรมวงศานุวงศ์ประทับพักได้ที่กระทรวงวัง เมื่อได้เวลาเสด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๔) พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นต่างกรม พระองค์เจ้า จนถึงหม่อมเจ้า ที่ได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือเก้าอี้ฝ่ายตะวันตก แต่ส่วนหม่อมเจ้านอกจากที่ได้กำหนดมาแล้ว ให้ขึ้นเฝ้าที่มุขตะวันตก ถ้าที่ไม่พอกัน ให้ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นเฝ้า ผู้ที่ยังไม่ได้ขึ้นเฝ้าให้พัก ณ ปะรำที่ ๑๐ ชาลาด้านตะวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทคอยผลัดเปลี่ยนกันวันหน้าต่อไป

(๕) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เลขานุการสถานทูตกับกงสุล และข้าราชการชาวต่างประเทศพักที่ศาลาว่าการต่างประเทศ เมื่อได้เวลาจึงเข้าประตูสุวรรณบริบาลมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๖) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ พักที่ศาลามหาดไทย และหอรัษฎากรพิพัฒน์ เมื่อได้เวลาจึงเข้าประตูสุวรรณบริบาล และประตูพิมานไชยศรีมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๗) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศเฝ้าด้วยกันกับเสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช ทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นได้รับพระราชทานพานทองและชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ เก้าอี้ฝ่ายตะวันออกเฉพาะเวลาทรงธรรมและพระราชทานเครื่องสังเค็ดกับของที่ระลึก เมื่อเสร็จการแล้วลงจากที่เฝ้า

(๘) เลขานุการสถานทูต กับกงสุลต่างประเทศ และข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ ทั้งข้าราชการชาวต่างประเทศ กระทรวงต่าง ๆ เฝ้าพร้อมกันที่ปะรำที่ ๖ ชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทข้างทิมดตะวันออก

(๙) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่ปะรำชาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยมีกำหนดดังต่อไปนี้

(๑๐) มหาดเล็กและข้าราชการในพระราชสำนัก เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ปะรำที่ ๑ ชาลารักแร้มุขตะวันออกและมุขใต้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับปะรำที่ ๒ ริมกำแพงแก้วด้านใต้พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์

(๑๑) ข้าราชการฝ่ายพลเรือน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตั้งแต่ปะรำที่ ๓ ด้านเหนือพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ต่อไปปะรำที่ ๔ ริมกำแพงด้านตะวันออกต่อประตูจนปะรำที่ ๕ ริมกำแพงด้านเหนือข้างตะวันออก และปะรำที่ ๖ ข้างทิมดฝ่ายตะวันออก

(๑๒) ข้าราชการฝ่ายทหารเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตั้งแต่ปะรำที่ ๗ ริมกำแพงด้านเหนือข้างตะวันตก ต่อไปปะรำที่ ๙ ริมกำแพงด้านตะวันตก จนปะรำที่ ๗ ข้างทิมดฝ่ายตะวันตก

(๑๓) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นสมทบ ข้าราชการผู้ใหญ่ (เสนาบดี เจ้าพระยา และเจ้าประเทศราช) เฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ ในกำหนด ๓ วันนั้น ดังนี้

กระทรวงกลาโหม	วันที่ ๑๓ มีนาคม	เวลาบ่าย
กระทรวงต่างประเทศ	วันที่ ๑๔ มีนาคม	เวลาบ่าย
กระทรวงมหาดไทย	วันที่ ๑๕ มีนาคม	เวลาบ่าย

(๑๔) พ่อค้าประชาราษฎร พักที่ปะรำโรงกษาปณ์ และปะรำข้างคลังกรมมหาดเล็ก เฝ้าที่ศาลาธรรมทานระหว่างทิมดด

(๑๕) พระสงฆ์พักที่ว่าการสนมพลเรือน เมื่อใกล้เวลาเข้าประตูศรีสุนทรมาพักที่อัฏวิจารณ์ศาลา แต่พระราชาคณะผู้ใหญ่ให้พักที่หอนิเพธพิทยา

ฝ่ายใน

(๑๖) พระบรมวงศานุวงศ์เฝ้าบนมุขใต้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าจอมมารดากับเจ้าจอมและหม่อมเจ้า ท้าวนางกับเถ้าแก่และพนักงาน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตั้งแต่มุขกระสันตลอดไปจนพระที่นั่งพิมานรัถยา

(๑๗) สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า (นอกวัง) เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ ราชนิกูล ห้ามเจ้านายท่านผู้หญิงและภรรยาข้าราชการ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ปะรำที่ ๑๑ ชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทหน้าเขาไกรลาส

วันที่ ๑๖ มีนาคม
เมื่อตั้งริ้วขบวนเชิญพระบรมศพแต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปวัดพระเชตุพน

ฝ่ายหน้า

(๑๘) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้จะทรงอ่านพระอภิธรรมในขบวน และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้จะทรงโยง ทรงโปรย และประคองพระบรมศพ ประทับและทรงเครื่องที่คดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๑๙) พระบรมวงศานุวงศ์ ผู้จะทรงพระดำเนินตามพระบรมศพในขบวนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท บนมุขเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทก่อน เมื่อเชิญพระบรมศพลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว มาประทับคอยเข้าริ้วที่ปะรำชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ข้างทิมดดฝ่ายตะวันตก

(๒๐) ข้าราชการเข้าประจำหน้าที่ตามกำหนดริ้ว

เมื่อขบวนแห่พระบรมศพถึงวัดพระเชตุพน

(๒๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้ทรงอ่านพระอภิธรรม และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงโยง ทรงโปรยและประคองพระบรมศพ ประทับและทรงเปลื้องเครื่องที่ศาลาตะวันออกข้างเหนือในวัดพระเชตุพน

(๒๒) พระบรมวงศานุวงศ์ ผู้ทรงพระดำเนินตามพระบรมศพในขบวนประทับที่ปะรำท้ายพลับพลา

(๒๓) หม่อมเจ้าผู้ทรงดำเนินตามพระบรมศพในขบวนตามกระทรวงต่าง ๆ พักในพระระเบียงวัดพระเชตุพน ตามหมู่กระทรวง

(๒๔) ข้าราชการที่เป็นคู่เคียง พักที่ศาลาตะวันออกข้างใต้ ในวัดพระเชตุพน

(๒๕) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา และเจ้าประเทศราช ทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน เลขานุการสถานทูตกับกงสุลต่างประเทศและข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ พักที่ปะรำหน้าวัดพระเชตุพนต่อปะรำท้ายพลับพลา

(๒๖) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ที่มาเดินตามพระบรมศพในขบวน พักในพระระเบียงวัดพระเชตุพน ตามหมู่ ตามกระทรวง

เมื่อขบวนแห่พระบรมศพถึงท้องสนามหลวง

(๒๗) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้ทรงอ่านพระอภิธรรมประทับที่ซ่างจตุรมุขด้านเหนือ

(๒๘) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงโยง ทรงโปรย และประคองพระบรมศพ ประทับทรงเครื่องที่ซ่างตะวันออกเฉียงใต้

(๒๙) พระบรมวงศานุวงศ์ ผู้ทรงพระดำเนินตามพระบรมศพในขบวนประทับที่ปะรำท้ายพลับพลายกหน้าพระเมรุ ผู้มาคอยถวายพระเพลิงที่พระเมรุ ประทับที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรมด้านตะวันออก

(๓๐) หม่อมเจ้าที่ดำเนินตามพระบรมศพมาตามกระทรวง และหม่อมเจ้าที่มาคอยถวายพระเพลิง ประทับที่ซ่างด้านตะวันออกข้างใต้

(๓๑) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช และข้าราชการผู้ใหญ่ เลขานุการสถานทูตกับกงสุล ทั้งข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ที่เดินตามพระบรมศพในขบวน เมื่อเดินถึงหัวถนนราชดำเนินใน เลี้ยวเข้าในท้องสนามหลวงไปทางหลังพลับพลายก เข้าพระเมรุมาศทางด้านตะวันออก

(๓๒) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบตำแหน่งนายพลทั้งฝ่ายทหารพลเรือน พักที่ปะรำ

หน้าพระที่นั่งทรงธรรมด้านตะวันออก แต่เลขานุการสถานทูตกับกงสุลพักที่ช่างจตุรมุขด้านตะวันออกข้างใต้

(๓๓) ข้าราชการกรมมหาดเล็กพักที่ช่างด้านใต้

(๓๔) ข้าราชการกระทรวงวังและข้าราชการในพระราชสำนัก พักที่ช่างด้านตะวันออกข้างใต้ ต่อหม่อมเจ้า

(๓๕) ข้าราชการกระทรวงอื่นต่อไปพักตั้งแต่ช่างด้านตะวันออกข้างเหนือและช่างด้านเหนือไปจนช่างด้านตะวันตกข้างเหนือ และตลอดไปจนปะรำใหญ่

(๓๖) ข้าราชการชาวต่างประเทศทุกกระทรวง พักที่ช่างจตุรมุขด้านตะวันออกข้างเหนือ

(๓๗) พ่อค้า และนายห้าง พักที่ปะรำใหญ่

(๓๘) พระสงฆ์ที่จะสดับปกรณ์ขึ้นนั่งประจำบนพระที่นั่งทรงธรรม

(๓๙) พระสงฆ์ที่จะสวดพระอภิธรรมขึ้นประจำที่พระมณฑปหอสวด

(๔๐) พระสงฆ์ที่มาถวายพระเพลิงนั่งที่ช่างจตุรมุขด้านเหนือทั้ง ๒ หลัง

(๔๑) ชาวประโคม มโหระทึก กลองชนะ แตรสังข์ ยืนประจำ ประโคมที่ช่างจตุรมุขด้านตะวันตกทั้ง ๒ หลัง

(๔๒) พิณพาทย์มอญประจำประโคมที่ช่างด้านตะวันตกข้างเหนือต่อจตุรมุขหลังราชวัติทึบ

(๔๓) ราษฎรประชาชนทั่วไป ให้พักตามแนวสนามหน้ากระทรวงยุติธรรมและสนามหลวงตอนเหนือ ถนนพระจันทร์หรือด้านวัดมหาธาตุ นอกแถวทหาร

เมื่อพระบรมศพเวียนพระเมรุเสร็จ
เชิญขึ้นประดิษฐานบนพระเมรุมาศแล้ว

(๔๔) พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนหม่อมเจ้า ประทับบนพระที่นั่งทรงธรรมในประธานมุขตะวันออก

(๔๕) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช และข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นได้รับพระราชทานพานทอง และชั้นเทียบนายพลขึ้นนั่งที่เฉลียงพระที่นั่งทรงธรรมมุขตะวันออก

(๔๖) ข้าราชการ ตั้งแต่ตำแหน่งพระยาจนชั้นตำแหน่งพระ นั่งที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรม ด้านตะวันออก

ฝ่ายใน

(๔๗) พระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้าจอมมารดากับเจ้าจอม ประทับและนั่งที่ปะรำหน้าพลับพลาทรงธรรม ด้านตะวันตกก่อน เมื่อพระบรมศพเวียนพระเมรุเสร็จ เชิญขึ้นประดิษฐานบนพระ-เมรุมาศแล้ว ขึ้นประทับบนพระที่นั่งทรงธรรม

(๔๘) สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า ท้าวนาง เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ เถ้าแก่ พนักงาน ราชนิกูล ห้ามเจ้านาย และท่านผู้หญิงกับภรรยาข้าราชการที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ นั่งที่ช่างด้านใต้ก่อน เมื่อพระบรมศพเวียนพระเมรุเสร็จเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระเมรุมาศแล้ว จึงย้ายมานั่งที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรม

(๔๙) หม่อมเจ้า เถ้าแก่ และพนักงาน กับผู้มีบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ ฝ่ายในที่ไม่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ นั่งที่ช่างด้านตะวันตก

เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ฝ่ายหน้า

(๕๐) พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนหม่อมเจ้า เสด็จขึ้นกราบถวายบังคม ถวายพระเพลิงทางด้านใต้ กลับลงทางด้านใต้

(๕๑) อัครราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช และข้าราชการ ทั้งพ่อค้าประชาชน ที่ได้รับอนุญาตให้ขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิง ขึ้นทางตะวันออก ลงทางเหนือ

(๕๒) พระสงฆ์ขึ้นถวายพระเพลิงทางมุขตะวันตก ลงทางมุขเหนือ

ฝ่ายใน

(๕๓) พระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้าจอมมารดากับเจ้าจอม ขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านใต้ ลงทางด้านใต้

(๕๔) สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า ท้าวนาง เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ เถ้าแก่ พนักงานราชนิกูล ห้ามเจ้านายและท่านผู้หญิงกับภรรยาข้าราชการขึ้นกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงทางด้านตะวันตก ลงทางด้านตะวันตก

วันที่ ๑๗ มีนาคม เวลาเช้า ที่พระเมรุท้องสนามหลวง

ฝ่ายหน้า

(๕๕) พระบรมวงศานุวงศ์ และหม่อมเจ้า ประทับบนพลับพลาทรงธรรมในประธานมุขตะวันออก

(๕๖) เสนาบดี เจ้าพระยา เจ้าประเทศราช และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ชั้นพานทอง และชั้นนายพล เฝ้าที่เฉลียงพระที่นั่งทรงธรรม มุขด้านตะวันออก

(๕๗) ข้าราชการ ตั้งแต่ตำแหน่งพระยาจนถึงพระ เฝ้าที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรม

(๕๘) ข้าราชการผู้น้อยอื่น ๆ เฝ้าที่ซ่างรอบพระเมรุ

(๕๙) พระสงฆ์พักที่ซ่างจตุรมุขด้านเหนือ

ฝ่ายใน

(๖๐) พระบรมวงศานุวงศ์และเจ้าจอมมารดากับเจ้าจอม ประทับและนั่งบนพระที่นั่งทรงธรรม

(๖๑) สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า ท้าวนาง เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ เถ้าแก่ พนักงาน ราชนิกูล ห้ามเจ้านายและท่านผู้หญิงกับภรรยาข้าราชการผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั่งที่ปะรำหน้าพระที่นั่งทรงธรรม

(๖๒) หม่อมเจ้า เถ้าแก่ พนักงานและผู้มีบรรดาศักดิ์อื่น ๆ นั่งที่ซ่างด้านใต้และด้านตะวันตก

ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

(๖๓) พระบรมวงศานุวงศ์ และตำแหน่งข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน นั่งตามตำแหน่ง เช่นได้กำหนดไว้ในงานพระบรมศพ

ตั้งแต่วันที่ ๑๘ มีนาคม เวลาบ่าย จนถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม เวลาเช้า

(๖๔) พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ตำแหน่งที่เฝ้า เช่นเดียวกับงานพระบรมศพ

(๖๕) ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นสมทบข้าราชการผู้ใหญ่ เฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ กำหนด ๖ วัน ดังนี้

กระทรวงทหารเรือ	วันที่ ๑๘ มีนาคม เวลาบ่าย
กระทรวงนครบาล	วันที่ ๑๙ มีนาคม เวลาบ่าย
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ	วันที่ ๒๐ มีนาคม เวลาบ่าย
กระทรวงเกษตราธิการ	วันที่ ๒๑ มีนาคม เวลาบ่าย
กระทรวงธรรมการ	วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลาเช้า
กระทรวงยุติธรรม	วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลาบ่าย
กระทรวงวัง	วันที่ ๒๓ มีนาคม เวลาเช้า
กระทรวงโยธาธิการ	วันที่ ๒๓ มีนาคม เวลาบ่าย

การบรรจุพระอังคาร

ฝ่ายหน้า

(๖๖) พระบรมวงศานุวงศ์ เฝ้าในพระอุโบสถมุขตะวันออก

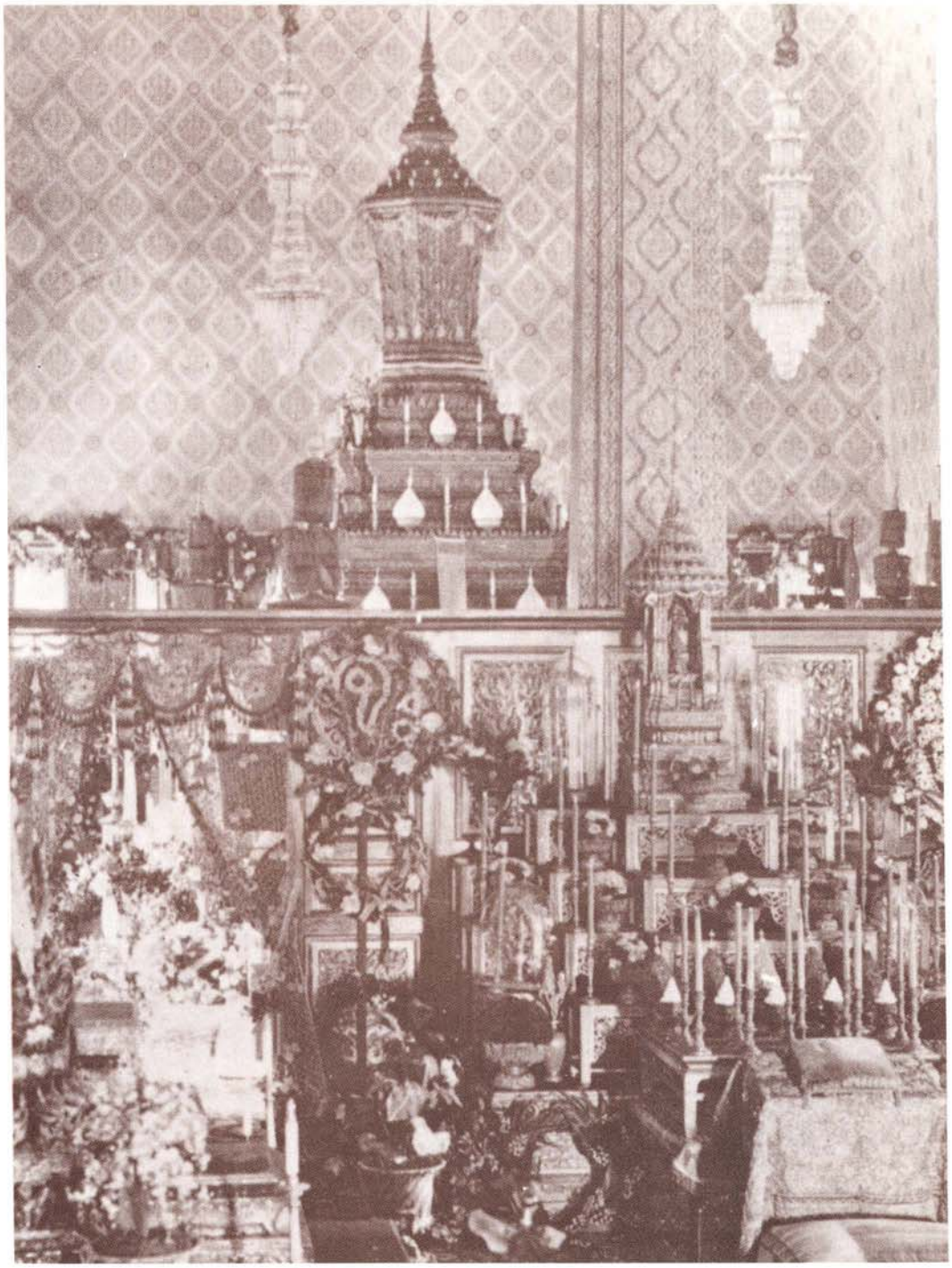
(๖๗) ข้าราชการ เฝ้าที่ชาลาหน้าพระอุโบสถ

ฝ่ายใน

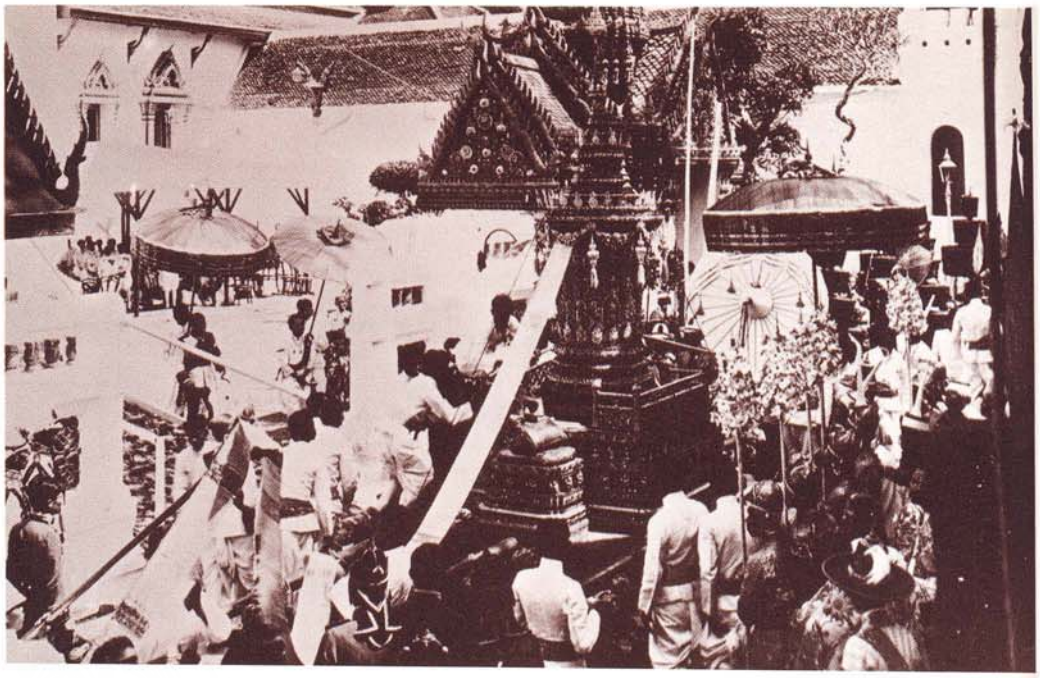
(๖๘) พระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้าจอม เฝ้าในพระอุโบสถมุขใต้

(๖๙) สะใภ้หลวง หม่อมเจ้า ท้าวนาง และข้าราชการชั้นอื่น เฝ้าที่พระระเบียง

พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

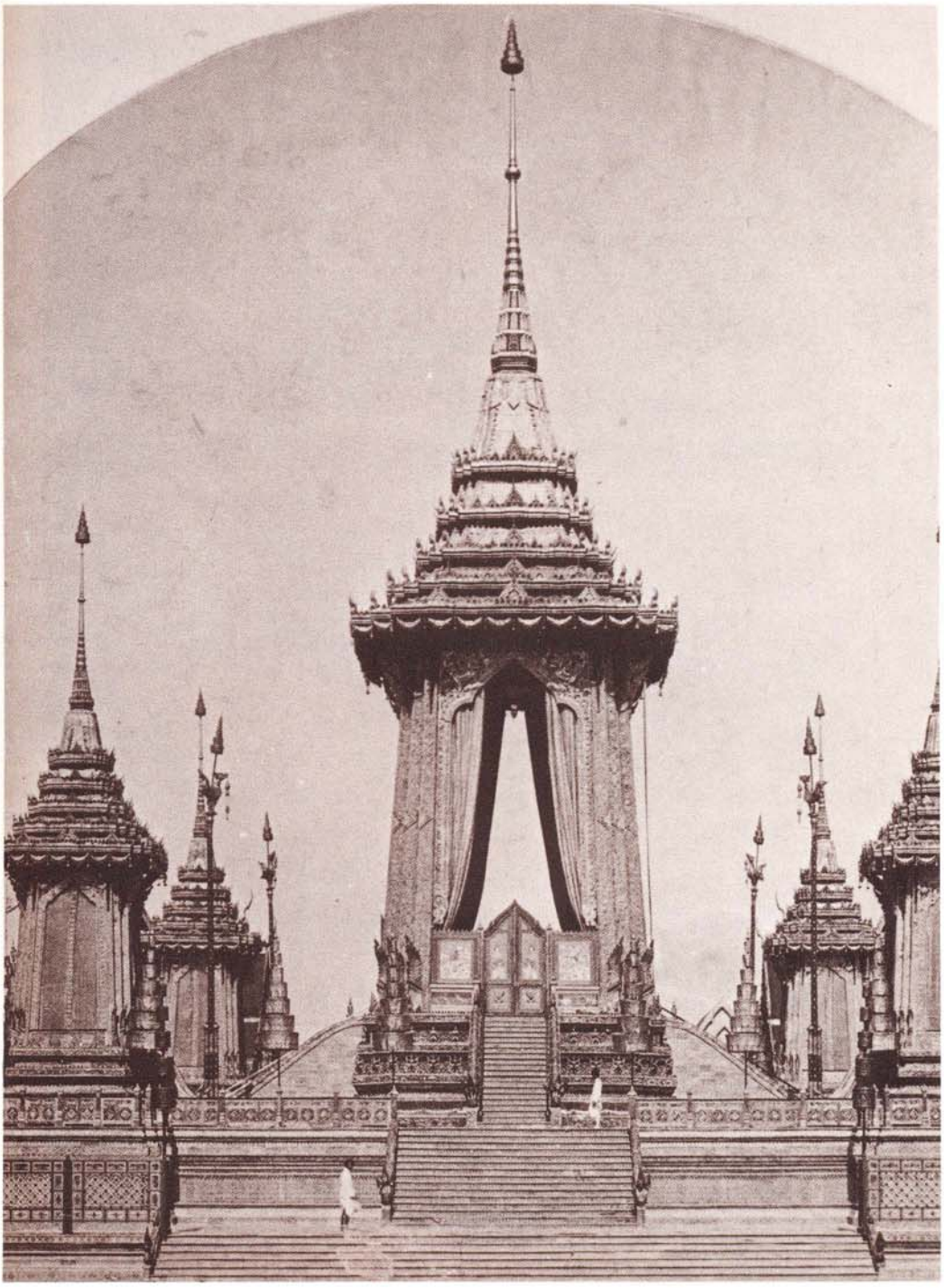
ภาพที่ ๓๖ พระโกศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพที่ ๓๗ บำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุแล้ว อัญเชิญพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสู่พระยานมาศสามลำคาน เพื่ออัญเชิญจากพระบรมมหาราชวังไปขึ้นพระมหาพิชัยราชรถหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพที่ ๓๘ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถพร้อมด้วยกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ ไปสู่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง

ภาพที่ ๓๙ พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเมรุทรงมณฑปยอดบุษบกล้อมด้วยพระเมรุราย ๔ ทิศ

ภาพที่ ๑๐ นักเรียนโรงเรียนวัดปากน้ำ ในพระบรมราชูปถัมภ์ ถวายพานพุ่มดอกไม้ธูปเทียน เนื่องในวันคล้ายวันสวรรคต ร. ๔ ๑๕ เมษายน ๒๔๑๑ - ๑๕ เมษายน ๒๔๓๑ พ.ศ. ๒๔๓๑

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พระมหาธีรราชเจ้า)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๔ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าองค์ที่ ๒ ในจำนวน ๙ พระองค์ที่ประสูติแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง เสด็จพระราชสมภพ ณ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังชั้นในเมื่อวันเสาร์ที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ณ กาลนั้นสมเด็จพระบรมราชชนนียังดำรงพระยศเป็น พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี พระราชเทวีอยู่ และโดยเหตุที่สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า แม้จะยังมิได้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระอัครมเหสี แต่ตามขัตติยราชประเพณีในรัชกาลที่ ๕ ก็ถือว่าพระราชโอรสธิดาดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นทูลกระหม่อมทุกพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ พระอิสริยยศเดิมทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าชั้นทูลกระหม่อม

เมื่อพระชนมพรรษาเจริญครบเดือน สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่ (พระราชพิธีนี้อนุโลมประเพณีการโกนผมไฟของกุลบุตรกุลธิดาไทย ซึ่งมีสืบทอดเป็นโบราณประเพณีมาแต่บรรพกาล) ในพระราชพิธีนี้ครั้งกระนั้น พระราชทานพระนามว่า **"มหาวชิราวุธ"** แต่ยังไม่มีการพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนี ทรงเรียกว่า **"ลูกโต"** พระประยูรญาติในพระราชสำนักดำเนินรอยตามพระบรมราชอัธยาศัยเรียกพระองค์ท่านว่า **"ทูลกระหม่อมโต"**

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ อันเป็นมงคลกาลที่มีพระชนมพรรษาย่างขึ้น ๙ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้ตั้งการพระราชพิธี พระราชทานพระสุพรรณบัฏตามขัตติยราชประเพณี ในประกาศพระบรมราชโองการตอนหนึ่งมีความว่า *"พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ*

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ราชประเพณีแต่ก่อนมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอมีพระชนมายุสมควรแล้วก็ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจาฤกพระนามตามขัตติยราชประเพณีสืบมา แต่สมัยที่จะพระราชทานนั้น บางคราวก็พระราชทานในกาลเมื่อลงสรงสนานบ้าง มีพระราชพิธีพิเศษตั้งกระบวนแห่คล้ายลงสรงแต่มิได้มีแพสนานบ้าง พระราชทานพระสุพรรณบัฏอย่างตั้งกรมตามธรรมเนียมบ้าง

ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอซึ่งมีพระชนมายุนับเป็นที่สองรองสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงพระเจริญวัยสมควรที่จะได้รับพระสุพรรณบัฏ ก็ควรที่จะได้ทรงรับพระเกียรติยศเป็นชั้นที่สองรองสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชลงไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏ มีกระบวนแห่ตามควรแก่พระเกียรติยศในที่มีมาแต่กาลก่อน

จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์ที่ ๒ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า มีพระนามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เอกอรรคมหาบุรุษบรมนราธิราช จุฬาลงกรณ์นาถราชวโรรส มหาสมมติขัตติยพิสุทธิ บรมมกุฎสุริยสันตติวงศ์ อดิสัยพงศ์วโรภโตสุชาต คุณสังกาศวิมลรัตน์ทฤฆชนมสวัสดิขัตติยราชกุมาร มุสิกนาม ทรงศักดินา ๕๐๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรม" ประโยคท้ายพระบรมราชโองการที่เชิญมานี้ แสดงว่าได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมด้วย พระนามกรมในครั้งนั้นคือ **"กรมขุนเทพทวาราวดี"**

ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงไว้พระเมาฬีตามขัตติยราชประเพณีและแบบอย่างของกุลบุตรกุลธิดาไทยโดยทั่วไปแต่เบื้องบรรพกาล คือเมื่อเด็กชายอายุ ๑๓ เด็กหญิงอายุ ๑๑ จึงจะทำพิธีตัดจุก สำหรับขัตติยราชตระกูลแต่พระองค์เจ้าขึ้นไปเรียกว่าโสกันต์ หม่อมเจ้าเรียกว่าเกศากันต์ ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานตามขัตติยราชประเพณี

ก่อนปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ไม่มีใครสักคนที่จะคาดคิดว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธจะได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เพราะสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงสถาปนา สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระเชษฐาต่างพระมารดาขึ้นไว้ในที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งจะต้องได้เสด็จขึ้นสืบสันตติวงศ์สนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่แล้ว และสมเด็จพระบรมชนกนาถก็ได้ทรงวางหนทางพระราชทานไว้ เพื่อความสถาวรแก่ประเทศชาติและราชบัลลังก์ โดยจัดส่งให้เสด็จไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ จะได้นำความรู้ที่ทรงได้รับมานั้นมาช่วยพระเชษฐาทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป แต่ขณะทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษนั้นเอง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ก็เสด็จสวรรคตลง พระองค์จึงทรงได้รับการสถาปนาเฉลิมพระอิสริยยศขึ้นเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ

สยามมกุฎราชกุมาร สืบแทนสมเด็จพระเชษฐา การพระราชพิธีมีขึ้น ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มไหยสูรยพิมาน เมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ในพิธีได้มีการอ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาจบแล้วพระสงฆ์เจริญไชยปริต ชีพราหมณ์เป่าสังข์ เจ้าพนักงานประโคมดุริยดนตรี พนักงานกรมกองแก้วจินดา ยิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร และมหาปราบยุค ๒๑ นัด ทหารเรือยิงปืนใหญ่เฉลิมพระเกียรติยศต่อไปอีก ๒๑ นัด จากนั้นได้นำพระราชลัญจกร เครื่องราชอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ พระแสงราชศาสตราประจำตำแหน่ง ขึ้นถวายให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับไว้แทน ทรงรับแล้วพระราชทานให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย มีท้องตรานำส่งออกไปถวาย ณ ประเทศอังกฤษ นอกจากนี้ได้พระราชทานยศทหารให้ทรงดำรงพระยศนายร้อยโทในกรมทหารราบ (มหาดเล็ก) และพันเอกพิเศษ ในกรมทหารราบ (ล้อมวัง) ด้วย ในการนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีท้องตรานำส่งออกไปถวาย การถวายกระแสพระบรมราชโองการเฉลิมพระอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ และพระแสงราชศาสตราสำหรับตำแหน่ง ตลอดจนเครื่องยศทหารที่เชิญออกไป ได้ทำพิธีนำขึ้นถวาย ณ สถานเอกอัครราชทูตไทย กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ และเพราะการที่ทรงได้รับเฉลิมพระราชอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนี้เอง สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงทรงสถาปนาพระราชชนนีซึ่งเดิมมีพระฐานันดรในตำแหน่ง พระนางเจ้าฯ พระราชเทวี ขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระอรรคราชเทวี เพื่อให้สมกับที่ทรงเป็นพระราชชนนีในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ด้วย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษหลายแขนง ทางทหารทรงสำเร็จการศึกษาจากแซนเฮิสต์แล้วเข้ารับราชการในกรมทหารราบเบาเดอรัม ทางด้านพลเรือนทรงศึกษาวิชาประวัติศาสตร์และกฎหมาย แต่เนื่องด้วยทรงพระประชวรด้วยพระโรคพระอันตะ (ไส้ติ่ง) อักเสบ มีพระอาการมากต้องเข้ารับการผ่าตัดทันที ทำให้ทรงพลาดโอกาสที่จะได้รับปริญญา

ระหว่างทรงศึกษาอยู่ในต่างประเทศ ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจแทนพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ โดยเสด็จในฐานะผู้แทนพระองค์พระเจ้ากรุงสยามไปในงานพระราชพิธีสำคัญของต่างประเทศทั้งในประเทศอังกฤษและประเทศใกล้เคียงหลายครั้ง ได้เสด็จนิวัติพระนครตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถโดยเสด็จผ่านประเทศสหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น ถึงกรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕

ลุ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จออกทรงพระผนวชตามราชประเพณี ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับอยู่ประจำวัด ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยุโรปครั้งที่ ๒ ระหว่างวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ถึงวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนครไว้แด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เป็นการรับสนองพระเดชพระคุณสนองพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระบรมชนกนาถในหน้าที่อันสำคัญที่สุด และได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยเป็นที่สุดด้วย ระหว่างทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์นี้ ได้ทรงรับเป็นประธานการจัดสร้างพระบรมราชานุสรณ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งงานสำคัญได้บรรลุผลโดยพระราชประสงค์อย่างดีเลิศดังที่ตระหนักอยู่แก่คนไทยทุกคนแล้ว

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตลงเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ทั้ง ๆ ที่พระองค์นั้นได้รับการสถาปนาตั้งไว้ในที่พระรัชทายาทสืบพระราชสันตติวงศ์มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ แต่ก็ทรงเศร้าสลด ไม่มีพระราชประสงค์ที่จะแลกสิริราชสมบัติสำหรับพระองค์เองกับการสูญเสียพระชนมชีพของสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงเฝ้าแต่ทรงพระกันแสงอยู่ ณ ที่เสด็จสวรรคต จนกระทั่งสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งทรงเป็นทูลกระหม่อมอาแท้ ๆ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ต้องทูลเชิญเสด็จลงไปที่ห้องแป๊ะเต๋งบนชั้น ๒ พระที่นั่งอัมพรสถาน และท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีผู้ใหญ่ องคมนตรี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ชุมนุมอยู่ ณ ที่นั้น **"ทูลกระหม่อมอา"** ได้คุกพระชงฆ์ลงกับพื้นกราบถวายบังคม **"ทูลกระหม่อมหลานสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า"** อัญเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ และทันใดทุกท่านที่ชุมนุมอยู่ ณ ที่นั้นก็ได้คุกเข่าลงกราบถวายบังคมโดยทั่วกันด้วย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพอให้ถูกต้องตามราชประเพณี ตั้งแต่วันที่ ๓ ถึง ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ครั้งนั้นการรื่นเริงต่าง ๆ แม้การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทั้งสถลมารคและชลมารคเลียบพระนครก็ไม่โปรดให้มี การเชิญผู้แทนพระองค์สมเด็จพระราชาธิบดีตลอดจนผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศมาร่วมถวายพระพรแสดงความยินดีต่อพระองค์ก็ไม่โปรดให้เชิญ เนื่องจากเป็นวาระที่โศกเศร้าที่สุดในพระชนมชีพของพระองค์ ต่อมาเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชขึ้นอีกครั้งตั้งแต่วันที่ ๘ พฤศจิกายน ถึงวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชครั้งนี้ แม้จะมีเนื้อหาของพระราชพิธีตอนสำคัญคล้ายพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้ง พ.ศ. ๒๔๕๓ เช่นมีสรงพระมูรธาภิเษก ประทับพระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์รับน้ำอภิเษก ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐรับการถวายสิริราชสมบัติและสิริราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมหาสมาคมรับคำถวายไชยมงคล เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบใหญ่ไปยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ก็มีการเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญอยู่ไม่น้อย ดังจะได้กล่าวแต่โดยย่อเฉพาะที่สำคัญ ดังนี้

๑. น้ำสำหรับสรงพระมูรธาภิเษกและถวายเป็นน้ำอภิเษก นอกจากน้ำในเบญจสุทธิคงคาและแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมาแต่ก่อนแล้ว ยังตั้งพิธีกรรมคือนิมนต์

พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์เสกน้ำอภิเษกที่พระมหาเจดีย์สถานซึ่งเป็นหลักพระมหานครโบราณทุกแห่ง และเมื่อเจริญพระพุทธมนต์แล้ว ยังสวดภาณวารตลอดทั้งกลางวันกลางคืนแห่งละ ๓ คืนด้วย แล้วจึงส่งน้ำมนต์อภิเษกนั้นเข้ามาทำพิธี ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกครั้งหนึ่ง

๒. มณฑลพระราชพิธีย้ายจากพระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรมาตั้ง ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทั้งนี้เห็นจะมีพระราชประสงค์ที่จะดำเนินรอยพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่ทรงตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกโดยสังเขป ณ พระราชมณเฑียรชั่วคราว (ตรงหมู่พระมหามณเฑียรองค์ปัจจุบัน) แล้วไปทรงตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมบูรณ์ตามตำราอีกครั้งหนึ่ง ณ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท (ซึ่งอยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และพระที่นั่งพิมานรัตยาในปัจจุบัน)

๓. พระมณฑปกระยาสนานสรงพระมูรธาภิเษกสร้างขึ้นที่สนามด้านตะวันออกพระที่นั่งพิมานรัตยาเบื้องหน้าเขาไกรลาศ

๔. พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ สร้างขึ้นใหม่ด้วยไม้มะเดื่อเหมือนกัน แต่มีเสาทุกมุมรวม ๘ เสา เบื้องบนเป็นพระมหาเศวตฉัตร (๙ ชั้น) ไม่ใช่ฉัตร ๗ ชั้น เหมือนองค์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เพราะทรงรับบรมราชาภิเษกแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระที่นั่งอัฐทิศฯ ครั้งนี้ตั้งบนชานที่รักแร้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านตะวันออกเฉียงใต้

๕. พระที่นั่งภัทรบิฐ ก็ไม่ใช้องค์เดิมในพระที่นั่งไพศาลฯ โปรดเชิญพระแท่นมนังคศิลาพระราชอาสน์สมเด็จพระร่วงเจ้าพ่อขุนรามคำแหงมหาราช มาตั้งในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงที่ตั้งพระราชบัลลังก์มุกกางกั้นพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า **"พระที่นั่งภัทรบิฐมนังคศิลารัตนสิงหาสน์"** (ส่วนพระราชบัลลังก์มุกพร้อมพระมหาเศวตฉัตรที่กางกั้นซึ่งเป็นพระราชบัลลังก์ประจำพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเดิม ย้ายไปตั้งเป็นพระแท่นเศวตฉัตรสำหรับพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท)

๖. การเสด็จออกมหาสมาคมรับการถวายชัยมงคล แทนการประทับเหนือพระที่นั่งพุดตานกาญจนสิงหาศน์บนพระราชบัลลังก์ ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๗. นานาอารยประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขได้ส่งเจ้านายในพระราชวงศ์และประเทศที่มีประธานาธิบดีเป็นประมุข ได้ส่งข้ารัฐการชั้นสูงเข้ามาเป็นผู้แทนพิเศษในนามพระราชาธิบดีและแทนประมุขของแต่ละประเทศเป็นอันมาก

ส่วนงานอื่น ๆ เช่นเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรา การตกแต่งประทีปโคมไฟตามอาคารสถานที่ทั้งของเอกชนและทางราชการ งานมหรสพสมโภชเฉลิมฉลองและงานพระราชทาน

เลี้ยงลูกขุน ซึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดให้งดโดยสิ้นเชิงนั้น ครั้งนี้จัดให้มีขึ้นเป็นงานมโหฬาร นอกจากนั้นยังมีการจัดงานพระราชทานเลี้ยงและมีมหรสพต้อนรับผู้แทนพิเศษจากนานาประเทศอีกด้วย

การจารึกพระสุพรรณบัฏถวายพระปรมาภิไธย ซึ่งทำแต่เมื่อบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ ไม่จารึกซ้ำอีก พระปรมาภิไธยที่ถวายแต่ครั้ง พ.ศ. ๒๔๕๓ มีทั้งพระนามครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า และพระนามวิเศษ รวมทั้งสิ้น ๔๔ ประโยค ขึ้นต้นคำนำพระบรมนามาภิไธยว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร"** อันเป็นคำนำพระปรมาภิไธยในรัชกาลคู่ ตามพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ต่อจากคำนำเป็นพระปรมาภิไธยเดิมแต่ครั้งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานอีกเพียง ๒ ประโยค คือ **"มหาวชิราวุธ เอกอรรคมหาบุรุษบรมนราธิราช"** นอกนั้นเป็นถ้อยคำพิเศษที่ล้วนแต่มีความหมายเกี่ยวกับพระองค์เช่นบอกพระราชประวัติ บอกถึงพระคุณลักษณะและพระปรีชาสามารถ บางประโยคเหมือนพระบรมนามาภิไธยสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้ารัชกาลที่ ๔ และ ๕ เช่น ในประโยคที่ ๖ และ ๗ ที่ผูกคำไว้ว่า **"อุภโตสุชาตสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ"** เป็นต้น สำหรับประโยคที่ระบุว่าได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยลักษณะใด ซึ่งในสองรัชกาลก่อนท่านระบุว่าเป็น **"เอนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ"** คือ หมายถึงการยอมรับว่าเสด็จทรงราชย์โดยชนหมู่มากอัญเชิญขึ้น เป็นการแสดงความเป็นประชาธิปไตยมาแต่เดิมนั้นถูกเปลี่ยนเป็น **"บรมชนกาดิศรสมมติ"** คือตั้งโดยสมเด็จพระบรมชนกนาถ รู้สึกว่าทำให้บรรยากาศที่ใกล้ประชาธิปไตยนั้นห่างออกไป สำหรับคำลงท้ายพระปรมาภิไธย จารึกถวายไว้ว่า **"ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว"** ถ้าจะเอ่ยขานพระปรมาภิไธยอย่างย่อใช้ว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ ฯลฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว"** บางครั้งทรงใช้ว่า **"พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม"**

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดูจะไม่ทรงนิยมการใช้คำนำพระบรมนามาภิไธยว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรมินทร"** หรือ **"ปรเมนทร"** นัก มีพระราชประสงค์ที่จะใช้คำนำพระปรมาภิไธยว่า **"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี"** มากกว่า ข้อนี้น่าเห็นพระราชหฤทัยว่ามีพระราชประสงค์ที่จะถ่อมพระองค์ลงบ้างนั้นประการหนึ่ง และมีพระราชปรารถนาที่จะยึดหลักเจริญรอยทั้งพระผู้ทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ในเรื่องของการถ่อมพระองค์ก็คือ **"ปรมินทร"** และ **"ปรเมนทร"** ย่อมหมายถึงองค์พระผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กษัตริย์นั้นถือเป็นสมมติเทพ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเป็นพระอิศวรขึ้นมาจริง ๆ น่าจะเป็นเพียงเมื่อครั้งเสด็จอวตารลงมาในมนุษยโลกแล้ว ซึ่งเมื่อหมายเช่นนี้คำนำพระบรมนามาภิไธยว่าพระรามาธิบดีดูจะเหมาะสมมาก อนึ่งเมื่อสมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาตั้งวงศ์กษัตริย์เป็นสมมติเทวราชขึ้นเป็นปฐมนั้น ทรงพระนามว่า **"สมเด็จพระรามาธิบดี"** ครั้นกาลล่วงมาหลายร้อยปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ประดิษฐานมหาจักรีบรมราชวงศ์ขึ้น ก็ได้รับพระสุพรรณบัฏจารึกพระบรมนามาภิไธยถวายว่า **"สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี"** และนักประวัติศาสตร์ก็ได้ถวายพระนามไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า **"สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๔"**

ได้ทรงไตร่ตรองถึงการที่จะเปลี่ยนคำนำพระบรมนามาภิไธยอยู่ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ครั้งนั้นได้มีการประชุมหารือกันระหว่างพระบรมราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ อันมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นประธาน ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกันว่าสมควรประดิษฐานพระนาม **"สมเด็จพระรามาธิบดี"** ไว้เป็นพระราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์ทั้ง ๕ รัชกาลใหม่ ดังปรากฏในพระราชประวัติย่อของแต่ละพระองค์แล้ว ส่วนพระปรมาภิไธยของพระองค์เองก็โปรดให้แก้ไขเปลี่ยนแปลง ทั้งในพระปรมาภิไธยอย่างยาวที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ โดยขึ้นต้นว่า **"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ ฯลฯ"** และอย่างกลางใช้ว่า **"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ ปร."** บ้าง **"ราม ปร."** บ้าง และ **"ราม ร."** บ้าง

ในท้ายประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยมีข้อความสำคัญสั่งไว้ว่า *"อนึ่ง สมเด็จพระราชาธิราช ซึ่งจะสืบสันตติบรมราชมหาจักรีวงศ์ต่อไปนั้น ก็ให้ทรงพระปรมาภิไธยสมเด็จพระรามาธิบดีเป็นอาทิ โดยนัยแห่งพระราชประเพณีนี้เป็นลำดับไปตราบเท่ากัลปาวสานเทอญ"*

แต่ประกาศดังเชิญมานั้น มิได้เป็นดังพระราชประสงค์จำนงหมาย เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ที่ทรงสืบสันตติวงศ์สนองพระองค์เป็นลำดับต่อมานั้นไม่โปรด ได้กลับไปทรงใช้ **"พระบาทสมเด็จพระปรมินทร - ปรเมนทร"** อย่างที่สมเด็จพระบรมอัยกาธิราช ได้ทรงกำหนดไว้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารถนาเหลือเกินที่จะได้ทรงมีสมเด็จพระหน่อเจ้าไว้สืบสายในราชสกุลมหาสาขาของพระองค์ ทรงมีพระมเหสีเทวีด้วยความหวังที่จะทรงมีพระหน่อนาถสักองค์หนึ่ง ดังนั้นมเหสีพระองค์ใดทรงมีพระอาการว่าจะทรงพระครรภ์ ก็ทรงยินดียกย่องให้ทรงพระอิสริยศักดิ์สูงขึ้น แต่แล้วการก็มิได้เป็นไปสมพระราชหฤทัยปรารถนา ทำให้ต้องทรงห่างเหินบ้าง ลดพระอิสริยยศลงบ้าง เป็นเหตุให้ทรงถูกติฉินนินทาเสื่อมเสียพระเกียรติยศอยู่ไม่น้อย แต่อย่างไรก็ตาม ในตอนใกล้ถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ พระสนมซึ่งโปรดสถาปนาไว้ในตำแหน่ง **"เจ้าจอม"** ก็ทรงครรภ์ขึ้นจริง ๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระปิติโสมนัสมาก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาผู้จะเป็นพระมารดาแห่งพระราชกุมารของพระองค์ขึ้นเป็น **"พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี"** ทั้งนี้ในคำประกาศสถาปนามีความสำคัญตอนหนึ่งระบุว่า *"ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยความซื่อสัตย์กตเวที มีความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมควรที่จะยกย่องให้เป็นใหญ่ เพื่อผดุงพระราชอิสริยยศแห่งพระราชกุมารที่จะมีพระประสูติการในเบื้องหน้า"*

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรด้วยพระโรคพระอันตะอักเสบ ต้องผ่าตัดมาแล้วแต่ครั้งยังทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ต่อมาในระยะหลัง ๆ มีพระอาการแสดงว่ามีสิ่งผิดปรกติตรงบริเวณที่เคยผ่าตัด ผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทกราบบังคมทูลขอให้เสด็จไปตรวจรักษาพระองค์

ในต่างประเทศ แต่ก็ไม่ตกลงพระราชหฤทัยเสด็จฯ เพราะสถานะทางเศรษฐกิจของประเทศกำลังตกต่ำลงตามภาวะเศรษฐกิจของโลก จึงทรงรั้งรออยู่ เมื่อพระอาการมากขึ้นแน่พระทัยว่าจะมีพระชนมชีพอยู่ได้อีกไม่นานนัก ก็โปรดให้เชิญพระองค์เข้าไปประทับ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน และโปรดให้พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี เข้าประทับรอการประสูติพระราชกุมาร ณ พระปรัศว์ขวาของพระมหามณเฑียร ซึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานขนานนามว่า **"พระที่นั่งเทพสถานพิลาศ"** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการค่อนข้างมากมาตั้งแต่วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ แพทย์รายงานว่าพระโลหิตเป็นพิษในพระอุทร ครั้นถึงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เวลา ๑๒.๕๕ น. พระวรราชเทวีก็ประสูติเจ้าฟ้าหญิง (ต่อมาทรงพระนามว่า สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพรรณวดี) ทรงเป็นเจ้านายในพระบรมราชจักรีวงศ์พระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ประสูติ ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร เมื่อเจ้าพระยารามราฆพ ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก เชิญพระราชกุมารประสูติใหม่เข้าเฝ้าฯ แล้วทูลว่าเป็นหญิง ก็ทรงอ้ำอึ้งอยู่พักหนึ่ง แล้วก็ตรัสว่า *"ก็ดีเหมือนกัน"* ทรงพยายามยกพระหัตถ์ขึ้นจะลูบคลำพระราชธิดา ด้วยหัวใจของพ่อที่อยากได้ลูกเป็นที่สุด แต่ยกพระหัตถ์ไม่ขึ้น แพทย์ประจำพระองค์ต้องช่วยยกพระหัตถ์วางบนพระเศียรและพระอุระของพระราชธิดา ทรงสะอื้นพร้อมกับน้ำพระเนตรไหลลงสู่พระปรางทั้ง ๒ ข้าง หลังจากนั้นก็มิได้ตรัสประการใดอีก ได้เสด็จสู่สวรรคาลัยเมื่อเวลา ๐๑.๔๕ น. วันที่ ๒๖ สิริรวมพระชนมพรรษา ๔๕ พรรษา ๙ เดือน ๒๕ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๑๕ ปี ๑ เดือน ๓ วัน

เมื่อสวรรคตแล้ว ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่จงรักภักดี ได้ถวายพระราชสมัญญาพิเศษว่า **"สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า"**

โดยที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาหลักแหลมอย่างยิ่ง ทรงเป็นปราชญ์ทางอักษรศาสตร์ ทรงเป็นยอดแห่งรัตนกวีของชาติ ซึ่งไม่สามารถจะหาผู้ใดในแผ่นดินไทยทัดเทียมได้ มหาชนชาวไทยทั้งปวงจึงยอมรับว่า พระองค์ทรงเป็น **"สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า"** ของชาวไทย

พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

เรื่องการจัดงานพระบรมศพ รัชกาลที่ ๖ นี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการแสดงพระราชประสงค์ไว้ แต่ ณ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ก่อนสวรรคตถึง ๕ ปีเศษ มีข้อความดังนี้

ลำเนาพระบรมราชโองการแสดงพระราชประสงค์ในการที่จะจัดงานพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๑๐ เดือนพฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับที่พระราชวังพญาไท มีผู้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท คือ มหาเสวกเอก เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว.ปุ้ม มาลากุล ณ กรุงเทพ)[๑] เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ จางวางเอกและนายพลโท พระยาประสิทธิ์สุภการ (ม.ล.เฟื้อ พึ่งบุญ ณ กรุงเทพฯ) ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กและสมุหราชองครักษ์ ๑ จางวางโทพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ ณ กรุงเทพฯ) อธิบดีกรมมหาดเล็ก ๑ จางวางโท พระยาสุจริตธำรง (โถ สุจริตกุล) อธิบดีกรมชาวที่ ๑ จางวางตรี พระยาราชสาส์นโสภณ (สะอาด ชูโต) ราชเลขานุการในพระองค์ ๑ มีพระราชดำรัสว่า

เวลานี้ข้าพเจ้ากำลังมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ จึงขอสั่งข้อความไว้ดังต่อไปนี้

๑. ถ้าข้าพเจ้าสวรรคตลง ณ แห่งหนึ่งแห่งใด นอกจากในพระบรมมหาราชวัง ให้เชิญพระบรมศพโดยเงียบ ๆ เข้าไปยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ให้จัดการสรงน้ำพระบรมศพในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แล้วจึงให้เชิญไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒. ในเวลาที่ตั้งพระบรมศพที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และในเวลาอื่น ๆ ต่อนี้ไปตลอด ห้ามมิให้มีนางร้องไห้ ถ้าผู้ใดรักใคร่ข้าพเจ้าจริง ปรารถนาจะร้องไห้ก็ให้ร้องจริง ๆ เถิด อย่าร้องละครเล่นเลย

๓. ในงานทำบุญ ๗ วัน ทุก ๆ ๗ วัน ไปจนถึงงานพระเมรุ ขอให้นิมนต์พระซึ่งข้าพเจ้าเคยชอบพอมาเทศน์ อย่าให้นิมนต์ตามยศ และนอกนั้นก็ให้นิมนต์พระเปรียญที่มีท่าทางจะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป

๔. งานพระเมรุขอให้กำหนดภายหลังวันสวรรคตเร็ววันที่สุดที่จะทำได้ ถ้าจะทำได้ภายในฤดูแล้งแห่งปีสวรรคตแล้วก็ยิ่งดี เพราะการไว้พระบรมศพนาน ๆ เป็นการเปลืองเปล่า ๆ

๕. ในการทำบุญ ๗ วัน เมื่อไว้พระบรมศพก็ดี และในงานพระเมรุก็ดี ขอให้จัดการทำพิธีกงเต๊ก ถ้าไม่มีใครศรัทธาทำให้ข้าพเจ้า ก็ขอให้ทายาทของข้าพเจ้าหาพรตอานัมนิกาย จีนนิกายมาทำให้ข้าพเจ้า

๖. ส่วนงานพระเมรุขอให้รวบรัดตัดกำหนดการลงให้น้อย คือ ตัวพระเมรุให้ปลูกตรงถาววัตถุ ใช้ถาววัตถุนั้นเองเป็นพลับพลาทรงธรรม

---

(๑) คำว่า *"ณ กรุงเทพฯ"* เป็นสร้อยนามสกุลสำหรับราชสกุล ต่อมาโปรดฯ ให้เปลี่ยนเป็น *"ณ อยุธยา"* ในรัชกาลที่ ๗

๗. ก่อนที่จะยกพระบรมศพไปสู่พระเมรุ ให้มีงานศราทธพรตที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทวันเดียว

๘. ญาติวงศ์ของข้าพเจ้า และข้าราชการกระทรวงทบวงต่าง ๆ ถ้ามีความปรารถนาจะทำบุญให้ข้าพเจ้า ก็ให้ทำเสียให้เสร็จในขณะที่ตั้งพระบรมศพอยู่ก่อนงานพระเมรุ ส่วนงานพระเมรุขอให้เป็นงานหลวงอย่างเดียว

๙. สังเคดขอให้จัดของที่เป็นประโยชน์สำหรับพระสงฆ์ที่จะได้รับไป และให้เลือกพระสงฆ์ที่จะได้สังเคดนั้น ให้เลือกพระสงฆ์ที่จะใช้สังเคดจริง จะไม่เอาไปขาย

๑๐. ส่วนของแจกขอให้เลือกเป็นหนังสือ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งเนื่องด้วยกิจการที่ข้าพเจ้าได้ทำเป็นประโยชน์มาแล้วแก่แผ่นดิน อีกอย่างหนึ่ง ขอให้เป็นหนังสือที่จะเป็นประโยชน์แก่พระศาสนา

๑๑. ในการแห่พระบรมศพ ตั้งแต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปถึงวัดพระเชตุพน ให้ใช้พระยานมาศตามประเพณี จากวัดพระเชตุพนไปพระเมรุ ขอให้จัดแต่งรถปืนใหญ่เป็นรถพระบรมศพ เพราะข้าพเจ้าเป็นทหาร อยากจะใคร่เดินทางระยะที่สุดนี้อย่างทหาร

๑๒. ในกระบวนแห่นี้ นอกจากทหาร ขอให้จัดมีเสือป่าและลูกเสือเข้าสมทบกระบวนด้วย และขอให้นักเรียนโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์ได้เข้ากระบวนด้วย

๑๓. การโยงโปรย ขอให้งดไม่ต้องมีทุกระยะ และประคองพระโกศ ขอให้ใช้เจ้าหน้าที่กรมภูษามาลา

๑๔. การอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ ถ้าสิ้นสมเด็จพระมหาสมณ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ไปแล้ว ขอให้นิมนต์พระญาณวราภรณ์ (ม.ร.ว. พระชื่น) วัดบวรนิเวศ หรือพระราชสุธี (อุปโม)[๑] วัดราชาธิวาส แต่ถ้าแม้ท่านทั้ง ๒ นี้ จะนำไม่ได้ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งแล้ว จึงให้นิมนต์พระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์สูงกว่ารูปใด ๆ ในคณะธรรมยุติกนิกาย

๑๕. ในการถวายพระเพลิง เมื่อแตรทหารบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีจบแล้ว ขอให้รวมแตรสั้นเป่าเพลงสัญญาณนอน

---

(๑) พิมพ์ตามต้นฉบับ ที่ถูกนั้น คือ อุตฺตโม

๑๖. ส่วนงานพระบรมอัฐิ ขอให้ทำตามระเบียบที่เคยทำมาแล้วเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

๑๗. พระอังคาร ขอให้บรรจุใต้ฐานพระพุทธชินสีห์ในวัดบวรนิเวศวิหาร ส่วน ๑ อีกส่วน ๑ ขอให้กันเอาไว้ไปบรรจุใต้ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ ที่พระปฐมเจดีย์ ในโอกาสอันเหมาะ ซึ่งไม่ติดต่อกับงานพระเมรุ

พระบรมราชโองการนี้ ได้กระทำไว้เป็น ๓ ฉบับความต้องกัน พระราชทานให้เสนาบดีกระทรวงวังรักษาไว้ฉบับ ๑ ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กรักษาไว้ฉบับ ๑ ราชเลขาธิการรักษาไว้ฉบับ ๑ และทรงกำชับเจ้าหน้าที่ทั้ง ๓ นี้ ให้นำความกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่จะได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบสันตติวงศ์ เพื่อให้ทรงทราบพระราชประสงค์นี้โดยตลอดถ้วนถี่

(พระบรมนามาภิไธย) **ราม. วชิราวุธ ป.ร.**

ได้ตรวจถูกต้องกับต้นฉบับเดิมแล้ว
(ลงชื่อ) พระยาราชสาส์นโสภณ

ถ้าได้นำหมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ รัชกาลที่ ๕ และที่ ๖ มาเทียบเคียงกันดูจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดการพระบรมศพตามพระบรมราชโองการนี้เป็นส่วนมาก จะมีทรงเปลี่ยนแปลงบ้าง ก็เฉพาะแต่ที่ขัดกับโบราณราชประเพณีเท่านั้น เช่น การแห่พระบรมศพ จากวัดพระเชตุพนไปสู่พระเมรุ (ตามข้อ ๑๑) ได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็นเชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นพระมหาพิชัยราชรถไปสู่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง ครั้นถึงพระเมรุ จึงให้เชิญพระโกศพระบรมศพเลื่อนลงทางเกรินสู่ราชรถปืนใหญ่รางเกวียน ทหารรักษาวังฉุดเชือกชักราชรถเวียนพระเมรุ เช่นนี้เป็นต้น ส่วนรายการนอกนี้โดยมากโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำตามโบราณราชประเพณีและพระราชประสงค์ของพระบรมเชษฐาธิราชทุกประการ

พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

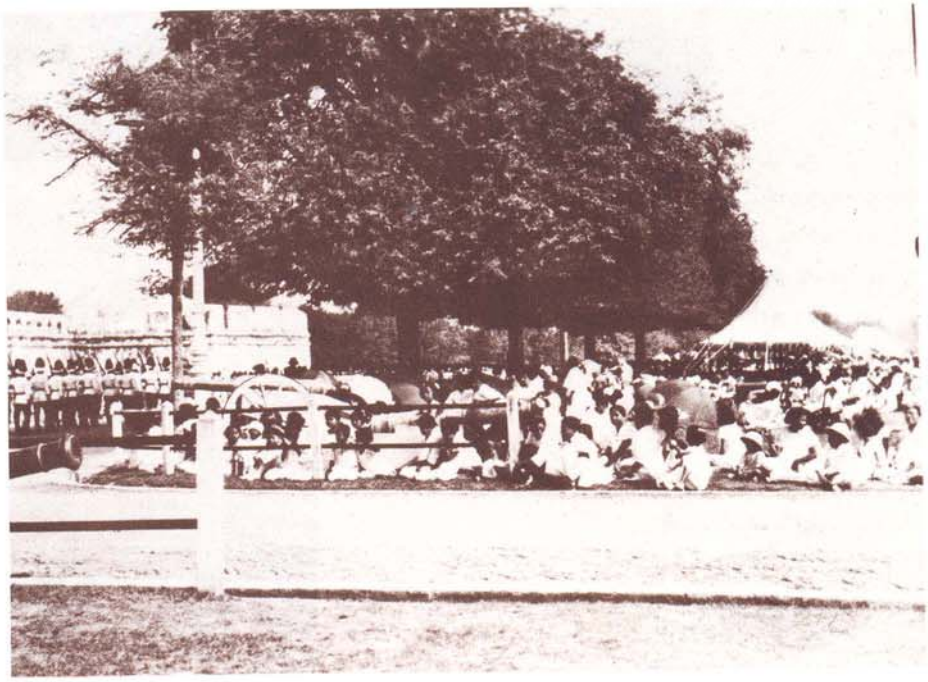
ภาพที่ ๔๑ ณ พลับพลาหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม อัญเชิญพระโกศพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระยานมาศสามลำคานขึ้นเกริน เพื่อเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ

ภาพที่ ๔๒ เคลื่อนพระโกศพระบรมศพโดยเกรินบันไดนาค ขึ้นประดิษฐานบนบุษบก พระมหาพิชัยราชรถ

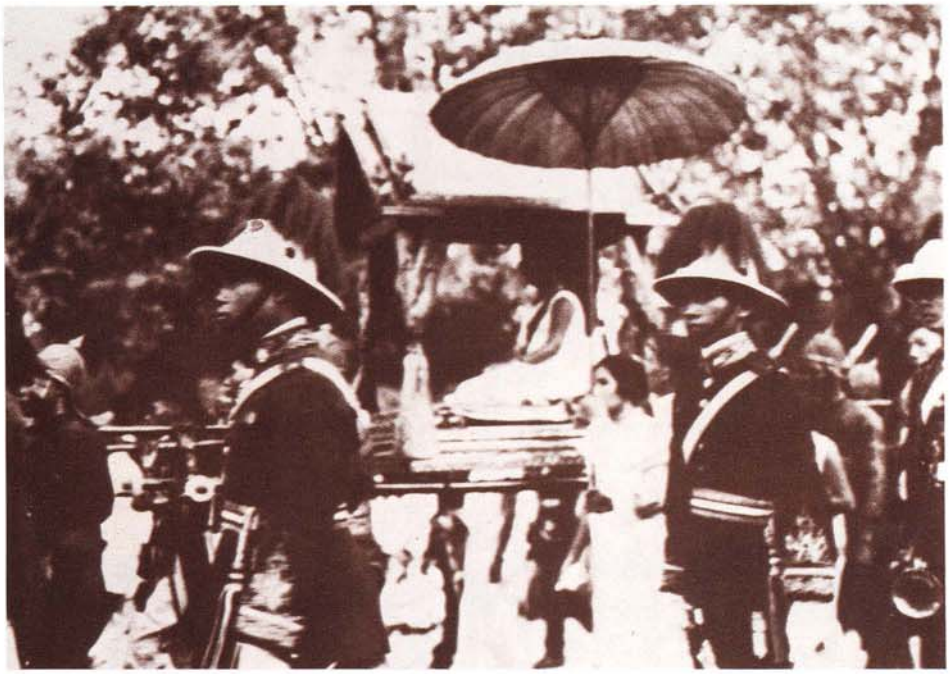
ภาพที่ ๔๓ พระโกศพระบรมศพประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ เพื่อเตรียมแห่ริ้วกระบวนมาสู่พระเมรุมาศท้องสนามหลวง

ภาพที่ ๔๔ ประชาชนเฝ้าถวายสักการะพระบรมศพขณะกระบวนแห่พระบรมศพสู่พระเมรุมาศ

ภาพที่ ๔๕ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับพระราชยานกง เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบจากพระบรมมหาราชวัง ไปในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

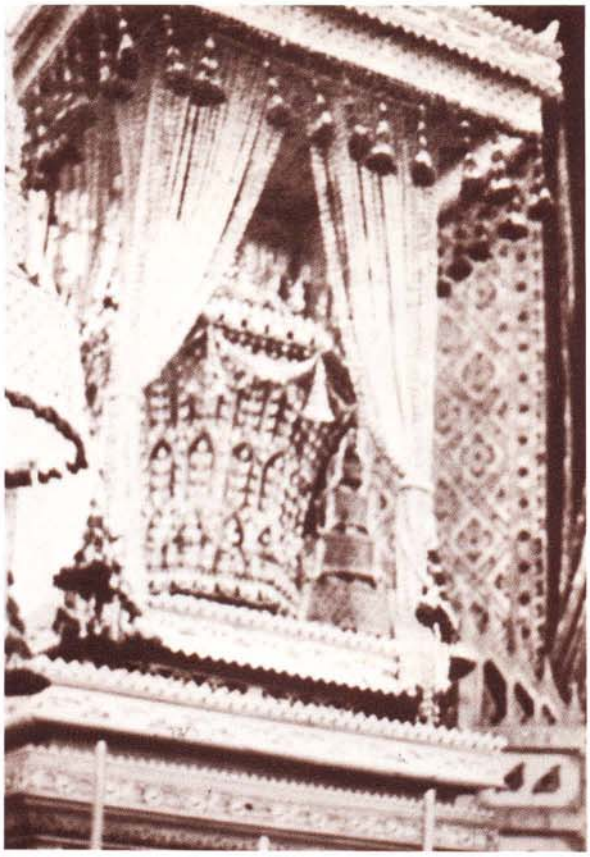

ภาพที่ ๔๖ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ประทับพระวอสีวิกากาญจน์ เสด็จฯ โดยกระบวนราบในการพระราชพิธีเดียวกัน

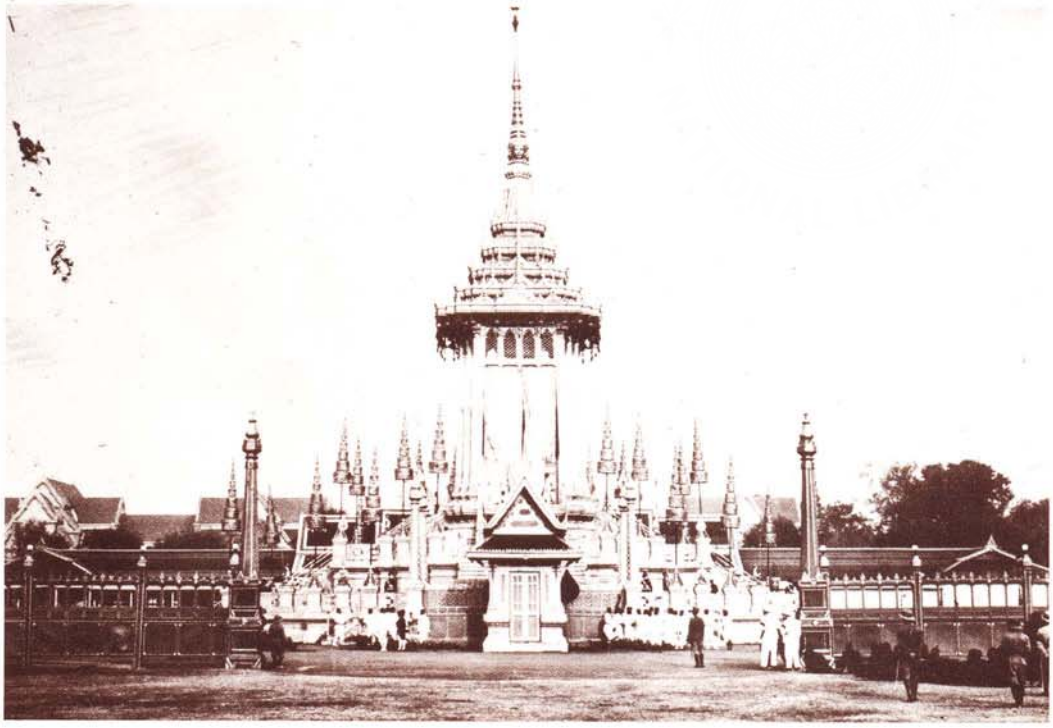

ภาพที่ ๔๗ พระโกศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐานบนราชรถปืนใหญ่รางเกวียน

ภาพที่ ๔๘ ประกอบพระโกศไม้จันทน์ประดิษฐาน
เหนือพระจิตกาธาน ในพระเมรุมาศ

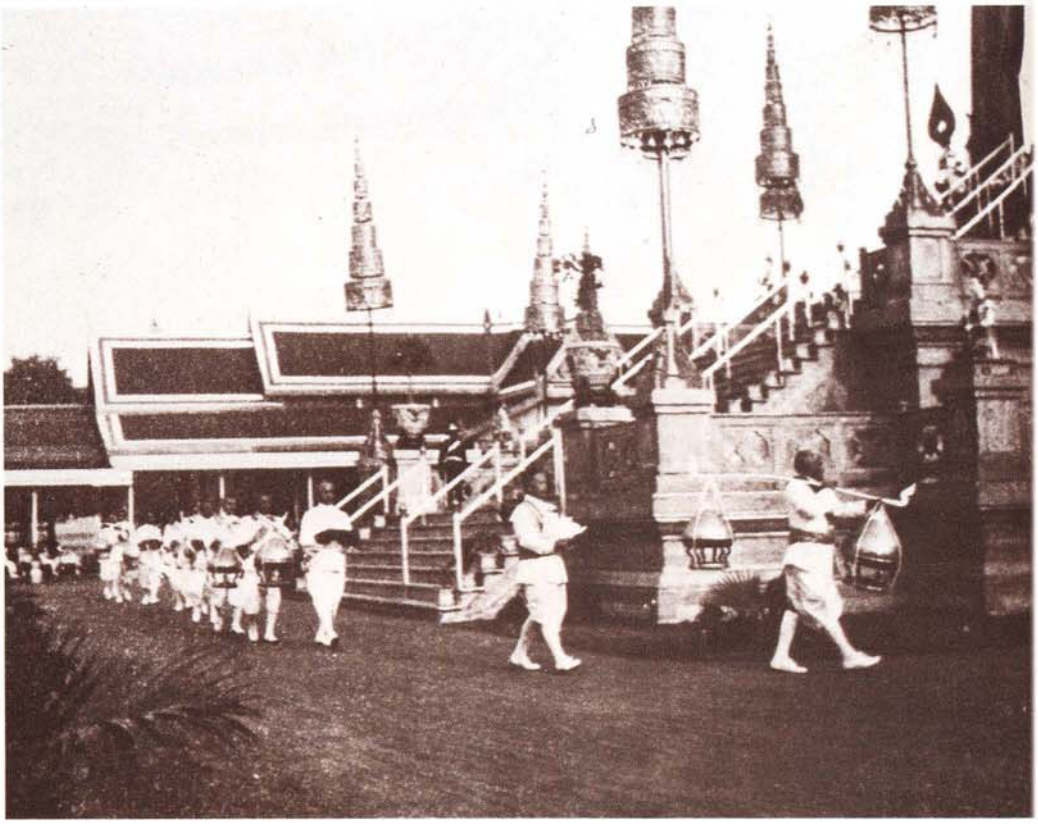

ภาพที่ ๔๙ พระเมรุมาศในวันถวายพระเพลิง
สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
นุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ

ภาพที่ ๕๐ พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลากลางคืน

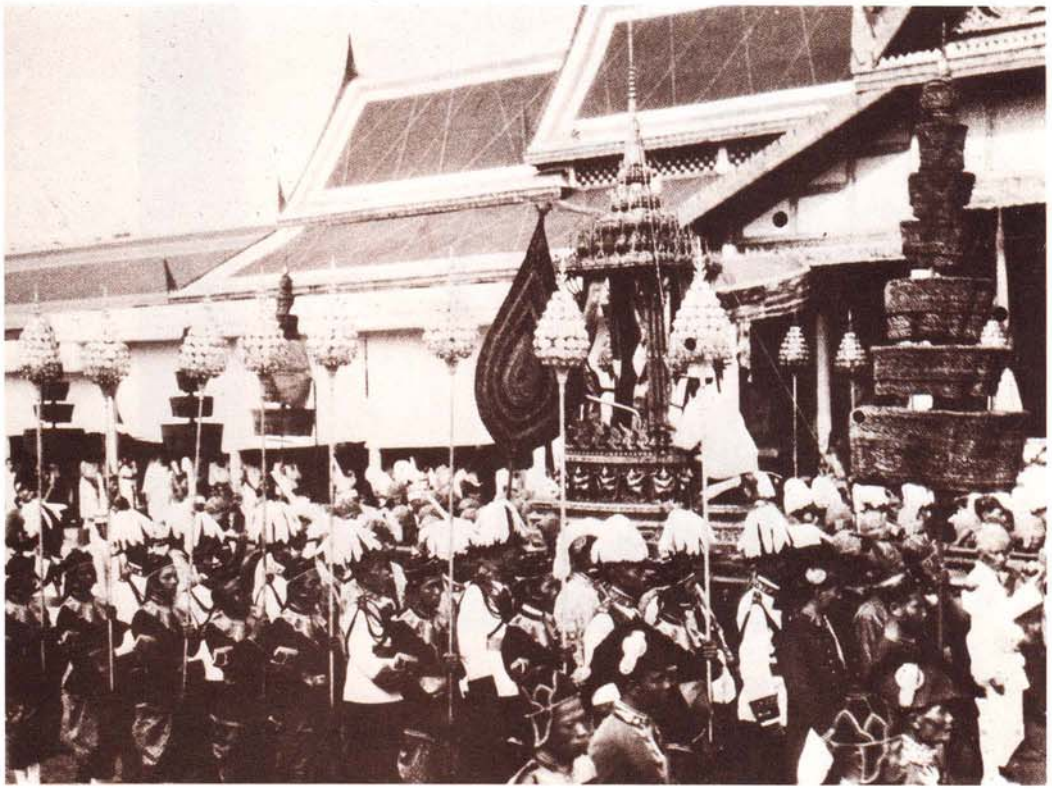

ภาพที่ ๕๑ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นราชสกุลเดินสามหาบโดยอุตราวัฏรอบพระเมรุมาศ

ภาพที่ ๕๒ อัญเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจากพระเมรุมาศไปยังพระที่นั่งทรงธรรม

ภาพที่ ๕๓ อัญเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นสู่พระที่นั่งราเชนทรยาน ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศแห่อัญเชิญจากพระเมรุมาศเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง เพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล

ภาพที่ ๕๔ อัญเชิญพระบรมราชสรีรางคาร ไปบรรจุ ณ พระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
การบำเพ็ญพระราชกุศล
เรื่องเปิดโอกาสให้เข้าถวายสักการะพระบรมอัฐิ

การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๗๖ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๙ ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็น พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เสด็จพระราชสมภพ ณ พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ ในหมู่พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬารหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อวันพุธ ที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ถ้าจะลำดับพระราชโอรสธิดารวมกันทรงเป็นพระองค์รองสุดท้าย แต่ถ้านับองค์เฉพาะพระราชโอรสทรงเป็นองค์สุดท้องของสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระบรมราชชนนี

เมื่อเจริญพระชนมพรรษาขึ้นตามพระวัย สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีตามขัตติยราชประเพณี คือเมื่อพระชนมพรรษาครบเดือน ตั้งการพระราชพิธีสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่ ครั้นถึงวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ พระชนมพรรษา ๑๒ ขวบเศษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ พร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายอุรุพงศ์รัชสมโภช ซึ่งประสูติในปีเดียวกัน และในวันโสกันต์นั้นโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามาภิไธยเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามาภิไธยจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า *"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ ชเนศรมหาราชาธิราช จุฬาลงกรณนาถวโรรส อุดมยศอุกฤษฐศักดิ์ อุภัยปักษนาวิล อสัมภินชาติพิสุทธิ์ มหามกุฎราชพงศบริพัตร บรมขัตติยมหารัชฎาภิษิญจนพรรโษทัย มงคลสมัยสมากร สถาวรวรัจฉริยคุณ อดุลยราชกุมาร กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา"* มุสิกนาม ทรงศักดินา ๔๐๐๐๐ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ในโอกาสนั้นด้วย ได้ทรงสวมสังวาลย์มหาจักรีบรมราชวงศ์พระ-

ราชทาน นอกจากพระนามาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ ทรงมีพระนามที่สมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระราชชนนีทรงเรียกว่า **ลูกเอียดน้อย** จึงเลยทรงเป็น **ทูลกระหม่อมเอียดน้อย** ของพระประยูรญาติอีกพระนามหนึ่ง

หลังการพระราชพิธีโสกันต์เพียง ๔ เดือน สมเด็จพระบรมชนกนาถก็โปรดให้เสด็จออกไปศึกษา ณ ต่างประเทศ พิธีการส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา มีดังนี้

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ โปรดเกล้าฯ ให้พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์เป็นการส่งเสด็จที่พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต ซึ่งเป็นพระที่นั่งที่สมเด็จพระบรมชนกนาถประทับอยู่ขณะนั้น เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบ ทรงหยิบสายสร้อยห้อยพระไชยวัฒน์ทองคำองค์เล็กที่โต๊ะหมู่บูชาในพระราชพิธีมณฑลนั้นคล้องพระศอพระราชทาน

วันที่ ๑๔ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จออกทรงบาตรและถวายภัตตาหารปิ่นโต พร้อมเครื่องไทยธรรมและวัตถุปัจจัยแก่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์แต่วันก่อน

ครั้นถึงวันที่ ๑๘ จึงเสด็จพระราชดำเนินนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ไปทรงนมัสการลาพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงปฏิญาณพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนทั้งสามเป็นสรณะ ณ ท่ามกลางสงฆ์ซึ่งมี พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นประธานเสร็จพิธีสงฆ์ทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอออกจากพระอุโบสถ ไปทรงผลัดพระภูษาจากพระภูษาขาวเป็นเครื่องทหาร สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แล้วทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เสด็จไปยังพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ท่าราชวรดิษฐ์ ทรงลาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ไปส่งเสด็จแล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีล่องลงไปตามน้ำยังปากอ่าวนอกสันดอน เพื่อถ่ายลงเรือที่จะเดินทางไปต่างประเทศต่อไป สมเด็จพระบรมชนกนาถส่งสมเด็จพระราชโอรสที่จังหวัดสมุทรปราการแล้วเสด็จกลับพระนครโดยทางรถไฟ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เสด็จถึงกรุงปารีสเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ประทับอยู่ในฝรั่งเศส ๔ เดือนเศษ เพื่อให้พระอาจารย์ถวายพระอักษรวิชาภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ และภาษาลาติน เป็นการทดสอบและฟื้นฟูความรู้สำหรับการเข้าศึกษา ณ วิทยาลัยอีตันในประเทศอังกฤษต่อไป ทรงสอบผ่านเข้าศึกษาในวิทยาลัยอีตันได้เมื่อต้นเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ จบการศึกษาที่อีตันแล้ว ทรงสอบเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนทหารที่วูลิชได้ ทรงศึกษาในแผนกทหารปืนใหญ่ ระหว่างการเรียนยังไม่จบ สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ต้องเสด็จกลับพระนครในงานพระบรมศพ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงได้เสด็จกลับไปทรงศึกษาต่อจนสำเร็จ

จากโรงเรียนนายร้อยที่วูลิช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้เสด็จเข้าประจำการในกองทหารปืนใหญ่ม้าของอังกฤษ ทรงได้รับยศนายร้อยตรีมีศักดิ์มีสิทธิ์เหมือนนายทหารอังกฤษทุกประการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เกิดสงครามโลก สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ในระหว่างสงครามจะให้สมเด็จพระอนุชาทรงศึกษาก็ดูจะยุ่งยากขัดข้องในเรื่องหาครูดีไม่ได้ เพราะทหารของแต่ละประเทศก็ต้องออกสงครามเพื่อบ้านเมืองของตน จะอยู่ไปย่อมไม่ได้ประโยชน์แก่ทั้งพระองค์เองและบ้านเมือง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กลับ ได้เสด็จกลับถึงเมืองไทยเมื่อเดือนเมษายน ๒๔๕๘ ได้ทรงรับราชการเป็นนายทหารคนสนิทของ จอมพล สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เสนาธิการทหารบกซึ่งเป็นพระโสทรเชษฐภาดาของพระองค์เอง

พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงลาราชการเพื่อทรงพระผนวช การทรงพระผนวชก็เป็นไปตามราชประเพณีของเจ้านายในมหาจักรีบรมราชวงศ์ คือทรงพระผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนวัดที่จะเสด็จจำพรรษา เมื่อล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ถือว่าจะต้องจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งในครั้งนี้ก็ถือราชประเพณีดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชอุปัชฌาจารย์ เช่นเดียวกับเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทรงพระผนวช

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตอภิเษกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี สวัสดิวัตน์ พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ และหม่อมเจ้าหญิงอาภาพรรณี (พระยศขณะนั้นทั้งสองพระองค์) สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระราชทานน้ำพระมหาสังข์อภิเษกสมรส ณ พระที่นั่งวโรภาษพิมาน พระราชวังบางปอิน เมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

หน้าที่ราชการของพระองค์ซึ่งทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชต่อมา คือเป็นผู้บังคับกองร้อยทหารปืนใหญ่รักษาพระองค์ เป็นพันโทราชองครักษ์ ตำแหน่งนายทหารฝ่ายเสนาธิการ ประจำกรมบัญชาการกองทัพน้อยที่ ๒ แล้วเลื่อนขึ้นดำรงตำแหน่งผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยทหารบกชั้นปฐมตามลำดับ แต่ก็ได้เกิดพระโรคประชวรเรื้อรัง แพทย์มีความเห็นให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในประเทศที่มีอากาศหนาว จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรประยะหนึ่ง เมื่อหายประชวรได้ทรงเข้าศึกษาวิชาทหารชั้นสูง ณ ประเทศฝรั่งเศส ทรงเข้าประจำอยู่ในกรมบัญชาการกองทัพน้อยทหารบกของฝรั่งเศส และเข้าศึกษาในโรงเรียนฝ่ายเสนาธิการ ณ กรุงปารีสจนสำเร็จเป็นนายทหารเสนาธิการเสมอเหมือนนายทหารฝรั่งเศส ต่อมาเมื่อเสด็จกลับคืนมาถึงพระนคร ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งปลัดกรมเสนาธิการทหารบก มีพระยศเป็นนายพันเอก ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๒ และผู้บังคับการพิเศษกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๒

ในกาลต่อมาสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทรงพระราชปรารภว่า สมควรที่จะได้ทรงศึกษาราชการฝ่ายพลเรือนให้รอบรู้ราชประเพณีและรัฏฐาภิปาลโนบายให้สามารถเป็นกำลังของบ้านเมืองได้อีกทางหนึ่ง ที่ทรงพระราชดำริเช่นนี้ก็ด้วยพระราชอนุชาร่วมพระราชชนนีที่มีพระชนมายุสูงกว่าสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชาได้สิ้นพระชนม์ไปหมดแล้ว เหลือแต่สมเด็จพระโสทรราชอนุชาพระองค์นี้แต่พระองค์เดียว ที่จะทรงสืบสันตติวงศ์สนองพระองค์ต่อไป จึงทรงวางแผนเตรียมการไว้เพื่อความดำรงอยู่โดยสวัสดีของประเทศชาติและเพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร ได้โปรดให้ทรงเข้าศึกษาราชกิจต่าง ๆ ในกรมราชเลขาธิการ และโปรดให้ทรงสำเร็จราชการรักษาพระนครในเวลาเสด็จฯ ไปประทับนอกมณฑลราชธานี นอกจากนั้นยังโปรดให้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณ เช่นเป็นประธานการประชุมสภาเสนาบดีเป็นครั้งคราว ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชาก็ทรงปฏิบัติลุล่วงไปด้วยดี เป็นที่พอพระราชหฤทัยสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสมอมา จึงได้ทรงสถาปนาเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น **สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ เจ้าฟ้ากรมหลวง** ทรงศักดินา ๕๐๐๐๐ ตั้งแต่วันพุธที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘

หลังจากการที่ทรงได้รับการเลื่อนกรมขึ้นเป็น **"กรมหลวง"** เพียง ๑๕ วันเท่านั้น ก็ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์ เนื่องจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เวลา ๑ นาฬิกา ๔๕ นาที ก่อนเสด็จสวรรคตได้ทรงทำพระราชพินัยกรรม สั่งเรื่องพระรัชทายาทที่จะสืบราชสันตติวงศ์ไว้เมื่อวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๘ สรุปความได้ว่า ถ้าทรงได้พระราชโอรส ในขณะที่ยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่ถ้าไม่มีพระราชโอรสก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชาเป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์สืบไป

ในคืนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตนั่นเอง ได้มีการประชุมพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และเสนาบดีทั้งปวง ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดีเสนาบดีกระทรวงวัง เป็นผู้อ่านพระราชหัตถเลขาสั่งเรื่องการสืบราชสมบัติ ครั้นสมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปกทรงยอมรับราชสมบัติแล้ว เสนาบดีทั้งหลายลงนั่งถวายบังคมพร้อมกัน ต่อจากนั้นที่ประชุมได้ลงมติให้ใช้คำเอ่ยขานพระนามาภิไธยว่า **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา** ไปพลางก่อนจนกว่าจะได้ถวายพระนามาภิไธย ตามราชประเพณีในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงรับสืบพระราชสันตติวงศ์สนองพระองค์นั้น ในหนังสือที่เขียนขึ้นโดยพระราชวงศ์พระองค์หนึ่งที่เป็นที่รับนับถือกันทั่วไปว่าทรงพระปรีชาสามารถมาก ทรงเขียนไว้ว่า *"พระมงกุฎเกล้าฯ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาไว้ฉบับหนึ่ง ซึ่งเมื่อเปิดออกอ่านก็มีข้อความซึ่งใคร ๆ ก็ได้คิดล่วงหน้าแล้ว*

คือทรงแต่งตั้งทูลกระหม่อมประชาธิปกเป็นรัชทายาทสืบต่อไป ฉะนั้นแปลว่า พระนัดดาพระชันษา ๓ ขวบ คือ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช ผ่านพ้นการที่จะต้องสืบราชสมบัติ" ความนี้ฟังดูประหนึ่งว่าพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัชทรงมีลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ก่อนสมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปกฯ การมอบราชสมบัติให้เจ้าฟ้าประชาธิปกจึงเป็นการ**ผ่าน** พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัชไป ซึ่งเป็นการเข้าพระทัยผิดถึงเรื่องลำดับการสืบราชสันตติวงศ์เป็นอย่างมาก จึงจำเป็นต้องอธิบายแทรกไว้ในพระราชประวัตินี้ เพื่อผู้อื่นจะได้ไม่เข้าใจผิดตาม

ในกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พุทธศักราช ๒๔๖๗ มาตรา ๙ ท่านว่าไว้ดังนี้

...เพื่อให้สิ้นสงสัย ท่านว่าให้วางลำดับสืบราชสันตติวงศ์ไว้ดังต่อไปนี้

(๑) สมเด็จหน่อพุทธเจ้า

*(๒) ถ้าแม้ว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้าหาพระองค์ไม่แล้ว ให้เชิญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จหน่อพุทธเจ้าและ***พระอัครชายา***ของสมเด็จหน่อพุทธเจ้าองค์นั้นขึ้นทรงราชย์ หรือถ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่หาพระองค์ไม่แล้ว ก็ให้อัญเชิญพระราชโอรสองค์รอง ๆ ต่อไปตามลำดับพระชนมายุ*

(๓) ถ้าแม้ว่าสมเด็จหน่อพุทธเจ้าหาพระองค์ไม่แล้ว และไร้พระราชโอรสของท่านด้วยไซร้ ก็ให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหสี

(๔) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ หาพระองค์ไม่แล้ว แต่ถ้ามีพระโอรสอยู่ ก็ให้อัญเชิญพระโอรส **โดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๒ แห่งมาตรานี้**

(๕) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระอัครมเหสีหาพระองค์มิได้แล้วและไร้พระราชโอรสของท่านไซร้ ก็ให้เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ในสมเด็จพระอัครมเหสี หรือพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น ๆ สลับกันไปตามลำดับ **โดยอนุโลมตามข้อ ๒,๓ และ ๔ แห่งมาตรานี้**

ฯลฯ

(๘) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา ท่านว่าให้อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระชนนีพระองค์ที่มีพระชนมายุถัดลงมาจากองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์

(๙) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระอนุชาที่ควรทรงเป็นทายาทนั้นหาพระองค์ไม่แล้ว ท่านว่าให้เชิญพระโอรสของสมเด็จพระอนุชาพระองค์นั้นตามลำดับ **โดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๒ แห่งมาตรานี้....**

โดยกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พุทธศักราช ๒๔๖๗ มาตรา ๙ ข้อ ๙ นี้เอง ถ้าพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช ซึ่งทรงเป็นพระโอรสในสมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัยประสูติแต่พระอัครชายา คือหมายถึงชายาหลวง พระองค์ท่านก็จะทรงมีลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ก่อนสมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปก ซึ่งเป็นอนุชาพระองค์สุดท้องของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เพราะสมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชฯ ทรงมีพระชายาหลวงที่อภิเษกโดยพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ คือหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร และไม่มีพระโอรสธิดา พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช เป็นพระโอรสหม่อมห้าม ไม่ใช่ชายาหลวง จึงไม่เข้าข่ายข้อ ๙ ในมาตรา ๙ ซึ่งลงท้ายไว้ว่า อนุโลมตามความในข้อ ๒ แห่งมาตรานี้ ก็และข้อ ๒ นั้นกำหนดไว้ว่าต้องเป็นพระโอรสในพระอัครชายา การสืบราชสันตติวงศ์ มาตรา ๙ ตามข้อ ๑ ถึงข้อ ๑๓ ดังนั้น ลายพระราชหัตถเลขา สั่งเรื่องการสืบราชสันตติวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นไปโดยถูกต้องตามลำดับ มิได้มีการยกข้ามหรือผ่านสิทธิของท่านพระองค์ใด แม้ว่าความในมาตรา ๕ จะระบุไว้ว่าเป็นพระบรมเดชานุภาพและพระราชสิทธิ ที่จะทรงสมมติเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นพระรัชทายาท ก็สุดแต่จะทรงพระราชดำริเห็นควร แต่ก็มิได้ทรงใช้พระราชอำนาจดังกล่าวให้ขัดกับความในมาตรา ๙

ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เวลา ๑๔.๐๐ น. ได้ตั้งการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นปฐม ต่อจากนั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการรับพระราชทานดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อไป เมื่อเสร็จพิธีในพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ และพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ แล้วเสด็จประทับพระที่นั่งพิมานรัตยา พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั่วกัน แล้วเสด็จขึ้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงถ่อมพระองค์ว่าไม่ทรงสันทัดในราชการแผ่นดิน ดังนั้นเพียงวันที่ ๒ ของการเสด็จดำรงสิริราชสมบัติ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะอภิรัฐมนตรีขึ้นเพื่อทำหน้าที่ถวายคำปรึกษาราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ต่อมาเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ จึงตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามโบราณราชประเพณี ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร (พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย)

วันที่ ๒๑ - ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ เจริญพระพุทธมนต์ตั้งน้ำวงด้าย จุดเทียนชัย และเจริญพระพุทธมนต์ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ สรงพระมูรธาภิเษก รับน้ำอภิเษก รับการถวายพระสุพรรณบัฏจารึกพระปรมาภิไธย และเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมหาสมาคม เสด็จออกฝ่ายในสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระราชชายา ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี

เสด็จประกาศพระองค์เป็นพระพุทธศาสนูปถัมภก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จฯ ถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เวลาค่ำเสด็จฯ ในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ เสด็จออกรับคำถวายชัยมงคลของคณะทูตานุทูต เสด็จฯ ออกให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าถวายดอกไม้ธูปเทียน เสด็จฯ ออกฝ่ายในให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในถวายดอกไม้ธูปเทียน

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ เสด็จออกสีหบัญชรมุขเด็จพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ให้ราษฎรถวายชัยมงคล

วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เสด็จฯ เลียบพระนคร ทางสถลมารค

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เสด็จเลียบพระนคร ทางชลมารค

พระปรมาภิไธยตามจารึกในพระสุพรรณบัฏเป็นคำวิเศษณ์มี ๔๕ ประโยค ขึ้นต้นว่า **พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหันตเดชนดิลกรามาธิบดี ฯลฯ** ลงท้ายว่า **ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว** พระปรมาภิไธยหลายประโยคเหมือนรัชกาลก่อน ยักเยื้องเปลี่ยนคำบ้างเล็กน้อยในบางประโยค และเหตุที่ทรงสืบราชสมบัติโดยพระบรมเชษฐาธิราชทรงมีพระราชหัตถเลขาสั่งไว้ ในพระปรมาภิไธยประโยคที่ ๒๙ จึงใช้ว่า **บรมเชษฐโสทรสโมสรสมมติ**

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในน้ำพระราชหฤทัยนั้นต้องเป็นที่ยอมรับว่าทรงเป็นนักประชาธิปไตย ทรงลดพระราชอำนาจของพระองค์ลง ไม่แต่เพียงการตั้งคณะอภิรัฐมนตรีในก้าวแรกที่ขึ้นทรงราชย์ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ได้โปรดให้ตราพระราชบัญญัติองคมนตรีขึ้น นอกจากนั้นยังทรงหารือที่ปรึกษาราชการแผ่นดินถึงเรื่องการที่จะให้ประชาชนชาวไทยได้ปกครองตนเอง ตามระบอบประชาธิปไตยในอารยประเทศ ถึงกับโปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ท่านหนึ่งไปยกร่างรัฐธรรมนูญมาเพื่อทรงพิจารณาความเหมาะสม แต่เป็นที่น่าเสียใจว่าการมิได้เป็นไปดังพระราชประสงค์ จะเป็นเพราะล่าช้าไป ไม่ทันใจหรือจะด้วยเหตุผลประการใดก็ตาม ได้เกิดมีการยึดอำนาจรัฐเสียก่อน

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นรับพระราชภาระในการปกครองบ้านเมือง ในเมื่อภาวะเศรษฐกิจของโลกกำลังตกต่ำ เศรษฐกิจภายในประเทศก็พลอยตกต่ำฝืดเคืองไปด้วย พระองค์ได้ทรงแก้ปัญหาเศรษฐกิจโดยทรงตัดทอนรายจ่าย ตั้งแต่การตัดเงินค่าใช้จ่ายของพระมหากษัตริย์ลงไปครึ่งหนึ่ง แต่ก็ยังไม่พอที่จะให้งบประมาณเข้าสู่ดุลยภาพได้ ก็ทรงตัดทอนจำนวน

ข้าราชการลงโดยการปลดออกไปทั้งทหารและพลเรือน ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่า **ดุลยภาพ** การทรงหักหาญเช่นนี้ ก่อให้เกิดความไม่พอใจกับข้าราชการที่ถูกปลดและผู้รักพวกพ้อง มากกว่าเห็นพระทัยในความจำเป็นที่จะต้องทรงทำ จึงเป็นผลให้มีผู้เกลียดชังพระองค์เป็นอันมาก เมื่อ **คณะราษฎร** ได้ยึดอำนาจรัฐวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะราษฎรได้ประกาศกล่าวหาพระองค์อย่างรุนแรงนานาประการ เช่นตอนหนึ่งกล่าวว่า *"รัฐบาลกษัตริย์ได้ปกครองอย่างหลอกลวง ไม่ซื่อตรงต่อราษฎร"* อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า *"พึงรู้เถิดว่าประเทศนี้เป็นของราษฎรไม่ใช่ของกษัตริย์ตามที่เขาหลอกลวง บรรพบุรุษของราษฎรเป็นผู้กู้ให้ประเทศมีอิสรภาพพ้นกำมือข้าศึก พวกเจ้ามีแต่ซุบมือเปิบและกวาดสมบัติเข้าไว้ตั้งหลายร้อยล้าน เงินเหล่านี้เอามาจากไหน ก็เอามาจากราษฎร เพราะวิธีทำนาบนหลังคนนั่นเอง!"* คำด่าเหล่านี้อ่านให้ชุมชนฟังครั้งแล้วครั้งเล่า ผู้ฟังก็ไชโยโห่ร้องตีปีกชอบใจว่าเขาด่ากษัตริย์ น้อยคนนักที่จะเห็นพระทัยท่าน และเข้าใจว่าท่านทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เสียสละมากพระองค์หนึ่ง เราเพิ่งจะค่อย ๆ นึกได้เมื่อท่านเสียสละสิ่งสำคัญที่สุดที่ใคร ๆ ก็ปรารถนาจะได้ คือ **ราชสมบัติ** เมื่อการต่อสู้เพื่อให้ประเทศไทยบรรลุความเป็นประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่ได้พยายามต่อสู้เพื่อให้ประชาชนมีอธิปไตยสมบูรณ์มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่ทรงยอมลดพระราชอำนาจลงเป็นกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญที่คณะราษฎรได้ร่างขึ้น พระองค์ได้ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาทรงประกาศสละราชสมบัติ เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เวลา ๑๓.๔๕ น. ความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า

"ข้าพเจ้ามีความเต็มใจที่จะสละอำนาจ อันเป็นของข้าพเจ้าอยู่เดิมให้แก่ราษฎรทั่วไป แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมยกอำนาจทั้งหลายของข้าพเจ้าให้แก่ผู้ใด คณะใดโดยเฉพาะเพื่อใช้อำนาจโดยสิทธิขาดและโดยไม่ฟังเสียงอันแท้จริงของประชาชนราษฎร

บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะให้ราษฎรมีสิทธิมีเสียงในนโยบายของประเทศอันแท้จริง ไม่เป็นผลสำเร็จ และเมื่อข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นอันหมดหนทางที่ข้าพเจ้าจะช่วยเหลือให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนได้ต่อไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอสละราชสมบัติ และออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่บัดนี้เป็นต้นไป...

ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะบ่งนามผู้หนึ่งผู้ใด ให้เป็นผู้รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไปตามที่ข้าพเจ้ามีสิทธิ์ที่จะทำได้ตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์"

เมื่อทรงสละราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จประทับที่ตำบลเวอร์จิเนีย วอเตอร์ อันเป็นชนบทใกล้กรุงลอนดอน ได้เสด็จสวรรคตด้วยพระหทัยวายโดยปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ สิริพระชนมพรรษา ๔๗ พรรษา ๖ เดือน ๒๒ วัน สถิตอยู่ในสิริราชสมบัติ ๙ ปี ๓ เดือน ๕ วัน

การบำเพ็ญพระราชกุศล พระบรมอัฐิ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๗

ข่าวการสวรรคต

ในวาระเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร และเสด็จสวรรคตที่ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ นั้น ทางราชการได้ออกคำแถลงการณ์ดังนี้ "*รัฐบาลแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทราบด้วยความสลดใจอย่างยิ่งว่าสมเด็จพระปกเกล้าได้สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคพระหทัยพิการ เมื่อเช้าวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๘๔ ดังนั้นจึงได้สั่งให้กระทรวงการต่างประเทศ มีโทรเลขแสดงความเสียใจไปถวายสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ทั้งได้สั่งให้อัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน จัดถวายความสะดวกเกี่ยวกับพระศพให้สมพระเกียรติอย่างเจ้าฟ้าทุกประการ*

กรมโฆษณาการ

๓๑ พฤษภาคม ๒๔๘๔"

เอกสารที่เป็นจดหมายเหตุเรื่องนี้หายาก จึงได้พยายามหามารวมไว้เพื่อเป็นหลักฐานต่อไป เท่าที่พบแล้ว มีดังต่อไปนี้

วันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔

เรื่อง สมเด็จพระปกเกล้าถึงทิวงคต
จาก อัครราชทูต ณ กรุงลอนดอน
ถึง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

ด้วยเมื่อวันศุกร์ที่ ๓๐ พฤษภาคม ศกนี้ หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ สวัสดิวัตน์ ได้โทรเลขมายังข้าพเจ้าว่า สมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ถึงทิวงคตโดยโรคหัวใจในตอนเช้าวันนั้น ข้าพเจ้าจึงได้รีบโทรเลขรายงานให้ทราบในวันเดียวกัน และว่า จะได้ถวายความช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกให้ตามสมควรแก่ฐานะที่ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ กับขอทราบว่า ข้าพเจ้าจะควรไปในงานพระศพตามทางราชการหรือในฐานส่วนตัว

ต่อมาเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑ เดือนนี้ ข้าพเจ้าได้รับโทรเลขของท่าน ให้นำความขึ้นทูลสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ในนามของรัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและในนามของท่านเองว่า

มีความเศร้าสลดใจในครั้งนี้ และให้ข้าพเจ้าถวายความช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกให้สมกับพระเกียรติยศเจ้าฟ้าฯ ส่วนงานพระศพนั้น ให้ข้าพเจ้าไปในทางราชการได้

ข้าพเจ้าได้นำความทั้งนี้ ทูลสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ในวันเดียวกัน และได้รับตอบว่าจะทรงแสดงความขอบใจไปยังท่านโดยตรง ข้าพเจ้าจึงมิได้รายงานข้อความทั้งนี้ให้ทราบโดยทางโทรเลข

ครั้นเมื่อวันที่ ๓ เดือนนี้ ได้มีการถวายพระเพลิงที่ Golden Green ข้าพเจ้าได้รับโทรเลขผู้ช่วยราชเลขานุการในพระองค์ส่งมาจากประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ลงวันที่ ๑ เดือนเดียวกัน ให้จัดนำพวงมาลาไปวางในพระปรมาภิไธยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว[๑] ๑ พวง และสำหรับพระประยูรญาติอีก ๑ พวง ข้าพเจ้าได้จัดการตามพระราชประสงค์ และได้โทรเลขตอบให้ผู้ช่วยราชเลขานุการในพระองค์ทราบแล้ว

ข้าพเจ้าได้ไปในงานพระศพและได้นำพวงมาลาไปวางเป็นทางราชการ ในฐานที่เป็นอัครราชทูต ผู้ที่ไปในงานมีพระประยูรญาติ และคนไทยบางคนที่ทรงรู้จักคุ้นเคย ส่วนชาวต่างประเทศมีอาทิเช่น นายเครก ซึ่งเคยเป็นที่ปรึกษากระทรวงเกษตราธิการ และกงสุลใหญ่ไทย ณ กรุงลอนดอน และนายดันบาร์แห่งกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ซึ่งไปในนามของ นายอีเดน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ก่อนนำพระศพเข้าที่ นายเครกเป็นผู้กล่าวสุนทรพจน์ถึงพระประวัติและคุณงามความดีที่ได้ทรงกระทำไว้แต่หนหลัง ดังปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ The times ซึ่งแนบมา ณ ที่นี้

อนึ่ง ข่าวทิวงคตของสมเด็จพระปกเกล้าฯ นี้ ได้มีหนังสือพิมพ์ในประเทศอังกฤษนำลงกันและหนังสือพิมพ์ The times ก็ได้นำพระประวัติมาลงอย่างยืดยาว มีข้อพาดพิงถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศไทย จนกระทั่งเวลาสละราชสมบัติอยู่ด้วย แต่มีข้อความซึ่งไม่ตรงต่อความจริงบางประการ ข้าพเจ้าได้พิจารณาดูแล้ว เห็นว่าอาจทำให้ประชาชนที่อ่านข่าวนี้เข้าใจผิดในเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ จึงได้มีหนังสือชี้แจงแก้ไขไปยังบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ที่กล่าวนี้ ดั่งความพิสดารปรากฏในหนังสือพิมพ์ซึ่งตัดเสนอมา ณ ที่นี้

ขอแสดงความนับถือ
(ลงนาม) มนูเวทย์วิมลนาท
(พระมนูเวทย์วิมลนาท)

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

เรื่อง รับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และ การพระราชกุศลทักษิณานุปทาน พุทธศักราช ๒๔๙๒

นายกรัฐมนตรี[๑]ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับพระบัญชาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์สั่งว่า สมเด็จพระปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประชวรเสด็จสวรรคตที่ประเทศอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ประกอบการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุสรณ์ที่กรุงเทพฯ และได้มีการถวายพระเพลิงพระบรมศพที่ประเทศอังกฤษแล้ว บัดนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จะได้ทรงเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมาสู่ประเทศไทย พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว[๒] จึงโปรดให้กำหนดการรับพระบรมอัฐิและประกอบการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศถวายสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราชพระองค์นั้นเต็มตามพระบรมราชอิสริยยศแห่งมุทธาภิสิตมหากษัตริยาธิราชทุกประการ[๓] โดยมีกำหนดการดังนี้

๑. การรับพระบรมอัฐิ

ทรงพระกรุณาโปรดให้กองทัพเรือจัดเรือรบหลวง พร้อมด้วยเรือรักษาการ และโปรดให้พนักงานพระราชพิธีไปรับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปากน้ำเจ้าพระยา

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม เรือภาณุรังษี ซึ่งเป็นเรือเชิญพระบรมอัฐิมาถึงหน้าป้อมพระจุลจอมเกล้า ผู้บัญชาการกระบวนเรือพร้อมด้วยพนักงานพระราชพิธีลงเรือเล็กไปยังเรือนั้น เวลา ๑๐.๐๐ นาฬิกา พนักงานพระราชพิธีเชิญพระบรมอัฐิลงสู่เรือเล็ก ขณะนั้นเรือรบหลวงยิงปืนใหญ่ถวายเคารพ เชิญพระบรมอัฐิมาสู่ ร.ล. แม่กลอง ประดิษฐาน ณ ที่ ๆ ได้แต่งไว้

เวลา ๑๒.๐๐ นาฬิกา กระบวนเรือเชิญพระบรมอัฐิออกจากจังหวัดสมุทรปราการถึงกรุงเทพมหานคร เวลา ๑๕ นาฬิกา ๓๐ นาที เทียบท่าราชวรดิฐ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จไปยังพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย คอยรับพระบรมอัฐิ

---

(๑) จอมพล ป. พิบูลสงคราม

(๒) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

(๓) "เต็มตามพระบรมราชอิสริยยศแห่งมุทธาภิสิตมหากษัตริยาธิราชทุกประการ" หมายความว่า เต็มตามพระราชอิสริยยศแห่งพระมหากษัตริย์ ผู้ทรงรับบรมราชาภิเษกแล้ว

เมื่อ ร.ล. แม่กลอง เทียบท่าราชวรดิฐเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จขึ้นไปบน ร.ล. แม่กลอง ถวายสักการะพระบรมอัฐิ แล้วโปรดให้พนักงานพระราชพิธีเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจาก ร.ล. แม่กลอง ขณะนั้นทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายเดารพ ทหารกองเกียรติยศถวายเดารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี ชาวพนักงานประโคมมโหระทึก สังข์แตร และกลองชนะ พนักงานพระราชพิธีเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานเหนือบุษบกราเชนทรรถ ตั้งกระบวนพยุหยาตราใหญ่ ๔ สาย มีกระบวนทหาร และกระบวนพระบรมราชอิสริยยศแห่นำ และตามพระบรมอัฐิ พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์ตามพระบรมอัฐิมาทางถนนมหาราช ถนนท้ายวัง ถนนสนามไชย และถนนหน้าพระลาน เข้าสู่พระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี กระบวนพระบรมราชอิสริยศเข้าประตูพิมานไชยศรี หยุดพระราเชนทรรถเทียบเกยหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พนักงานพระราชพิธีเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจากบุษบกราเชนทรรถ ขึ้นประดิษฐานเหนือพระที่นั่งพุดตานถมบรมราชาอาสน์ บนพระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยเครื่องประกอบพระบรมราชอิสริยยศ ภายในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แล้วหยุดประโคม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จขึ้นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิแล้วเสด็จกลับ

วันนี้แต่งกายเครื่องแบบเต็มยศไว้ทุกข์ ประดับราชอิสริยาภรณ์ พระบรมราชวงศ์ ทรงสายสะพายชัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี นอกกว่านั้น สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าหรือสายสะพายมงกุฎไทย

๒. งานพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เวลา ๑๖.๐๐ นาฬิกา ทหารบกยิงปืนนาที ถวายเดารพ ๔๘ นัด ที่ท้องสนามหลวง

เวลา ๑๖.๐๐ นาฬิกา พระบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จมายังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงวางพวงดอกไม้ของหลวงหน้าพระโกศพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ดุษณีภาพ ๑ นาที แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิ ชาวพนักงานประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศถวายเดารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี จบแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ คณะทูต คณะรัฐมนตรี และข้าราชการถวายสักการะต่อไป เสร็จแล้วหยุดประโคม

สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ขึ้นนั่งยังอาสนะบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระศรีรัตนตรัย เครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิและเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑

แล้วพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๕๐ รูป สวดศราทธพรตคาถา จบแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงทอดผ้า พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ถวายอนุโมทนาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสด็จกลับ

วันนี้แต่งกายเต็มยศไว้ทุกข์ ประดับราชอิสริยาภรณ์ พระบรมราชวงศ์ทรงสายสะพายขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี นอกกว่านั้น สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า หรือสายสะพายมงกุฎไทย

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม เวลาเช้า พนักงานพระราชพิธีเชิญพระโกศพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ออกประดิษฐานเหนือพระที่นั่งพุดตานถมบรมราชาอาสน์บนพระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร

๑๐.๐๐ นาฬิกา พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จมายังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระศรีรัตนตรัย เครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ แล้วทรงทอดผ้าไตร ๓ หาบ พระสงฆ์ ๙ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงประเคนภัตตาหาร ๓ หาบ พระสงฆ์ ๙ รูป รับพระราชทานฉัน เสร็จแล้วถวายอนุโมทนา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงทอดผ้า พระสงฆ์ ๑๓ รูปสดับปกรณ์พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ถวายอนุโมทนาแล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๓๐ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วถวายอนุโมทนา

โปรดให้พนักงานภูษามาลา เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบูรพมหากษัตริย์และพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบูรพราชินีนาถที่กล่าวมาแล้ว ขึ้นสู่ที่ประดิษฐาน ณ หอพระบรมอัฐิชั้นบนแห่งพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ชาวพนักงานประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จไปส่งพระบรมอัฐิถึงที่ เมื่อประดิษฐานเรียบร้อยแล้วหยุดประโคม พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสด็จกลับ

วันนี้ แต่งกายเครื่องแบบเต็มยศไว้ทุกข์ ประดับราชอิสริยาภรณ์สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า หรือมงกุฎไทย

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๕๒

ประกาศสำนักพระราชวัง
เรื่องเปิดโอกาสให้เข้าถวายสักการะพระบรมอัฐิ
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

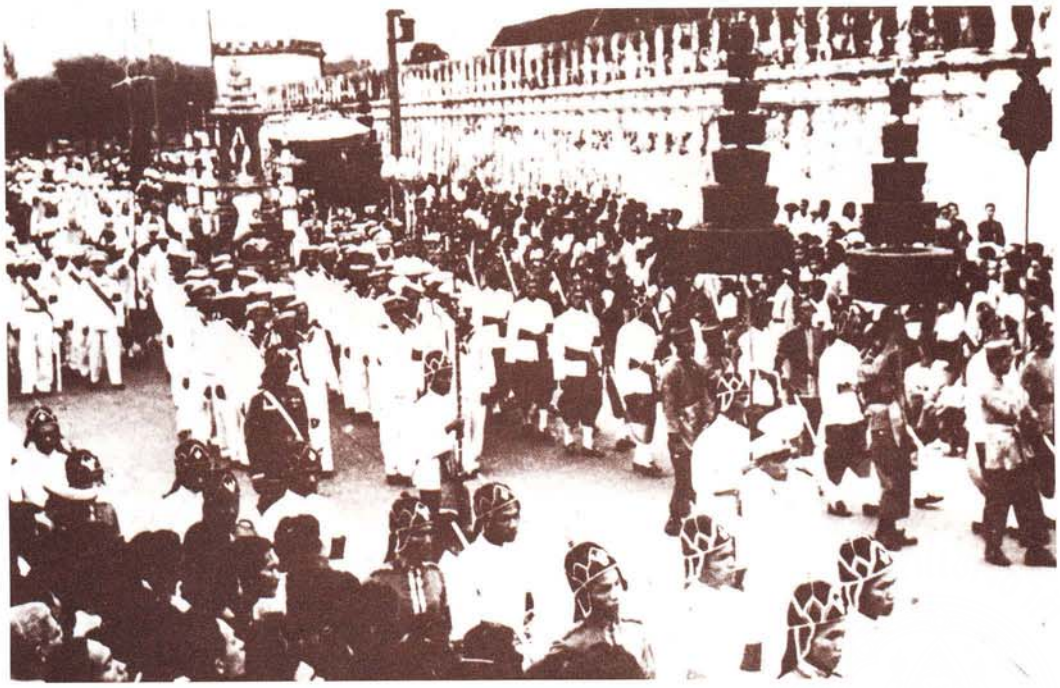
เลขาธิการพระราชวัง รับพระบัญชาพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามาถวายสักการะได้ตั้งแต่วันที่ ๑๓ ถึงวันที่ ๒๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๒ เวลาระหว่าง ๑๐.๐๐ นาฬิกา ถึง ๑๖.๐๐ นาฬิกาทุกวัน เข้าออกพระบรมมหาราชวัง ทางประตูวิเศษไชยศรี ประตูพิมานไชยศรี

การแต่งกาย แต่งเครื่องสุภาพตามแบบการเข้าออกพระราชฐาน จะไว้ทุกข์หรือไม่ก็ได้ หญิงชาติที่ไม่มีประเพณีนิยมสวมกางเกงโดยปรกติ จะสวมกางเกงเข้ามาไม่ได้

ประกาศสำนักพระราชวัง

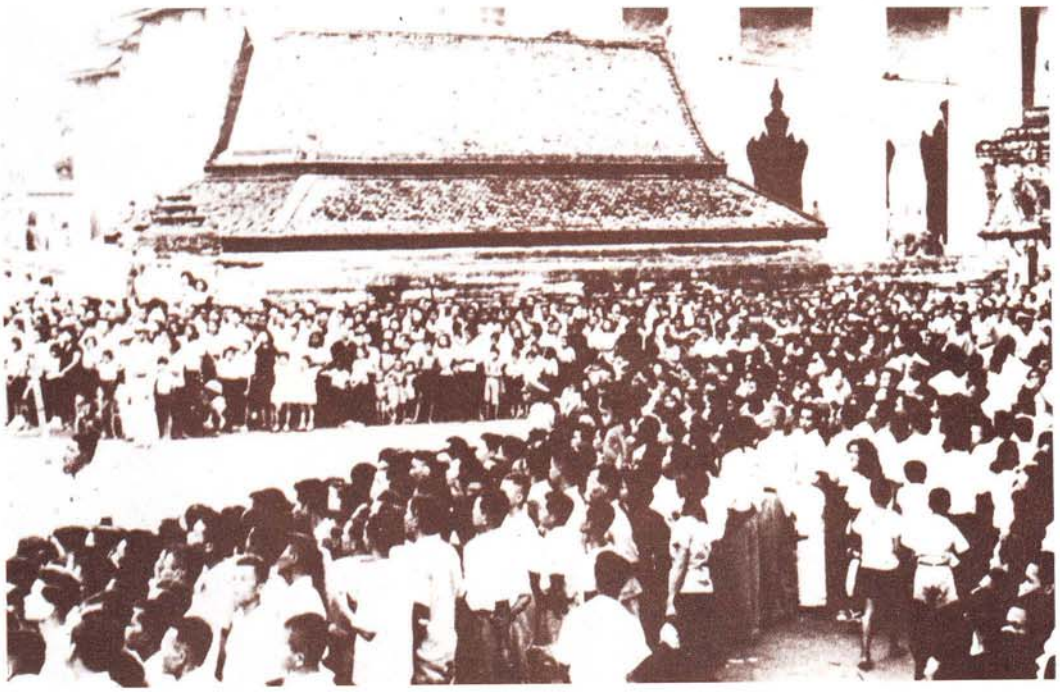
เลขาธิการพระราชวัง รับพระบัญชาพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่าตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้ได้เข้าถวายสักการะพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่วันที่ ๑๓ ถึงวันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๔๙๒ เป็นต้นมาแล้วนั้น บัดนี้กำหนดจะได้เชิญพระบรมราชสรีรางคารพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบรรจุ ณ พุทธบัลลังก์พระพุทธอังคีรส วัดราชบพิธ ในวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๔๙๒ นี้แล้ว ฉะนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิออกประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อให้ข้าราชการ พ่อค้า คหบดี ประชาชน นักเรียน ได้มีโอกาสเข้าถวายสักการะได้อีกต่อไป ระหว่างเวลา ๑๐.๐๐ นาฬิกา ถึง ๑๖.๐๐ นาฬิกา ทุกวัน จนถึงวันที่ ๒๙ มิถุนายน ๒๔๙๒

การแต่งกาย แต่งเครื่องสุภาพตามแบบราชการเข้าออกพระราชฐาน จะไว้ทุกข์หรือไม่ก็ได้ หญิงชาติที่ไม่มีประเพณีนิยมสวมกางเกงโดยปรกติ จะสวมกางเกงเข้ามาไม่ได้

ภาพที่ ๕๕ อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จากเรือรบหลวงแม่กลอง ขึ้นสู่ท่าราชวรดิฐ ตั้งกระบวนพยุหยาตราใหญ่ ยาตราเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

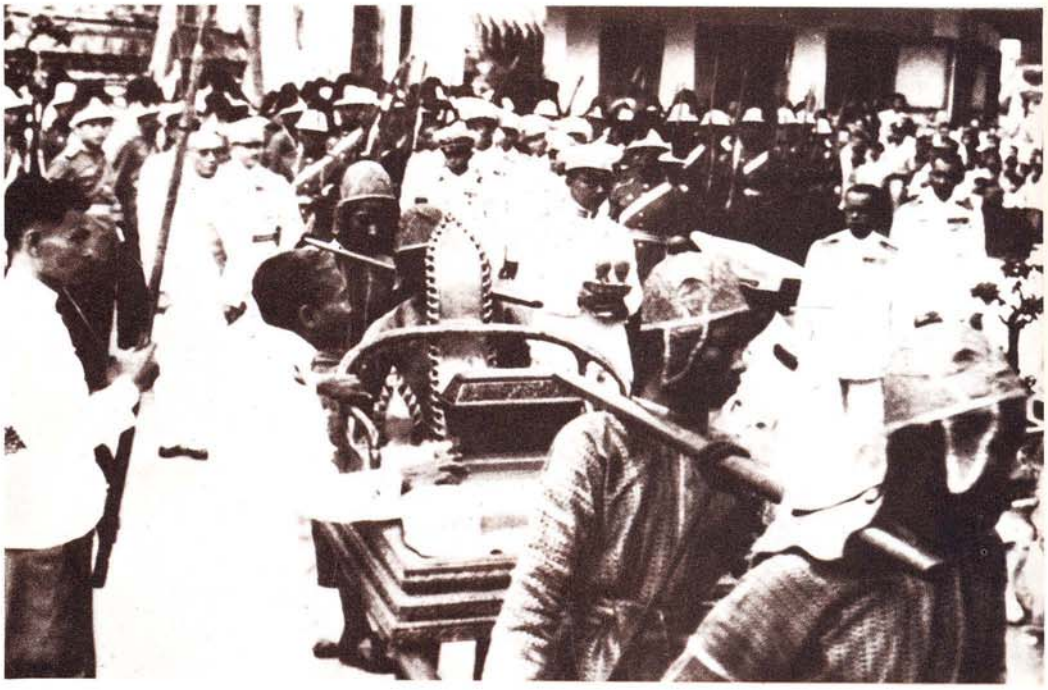
ภาพที่ ๕๖ พสกนิกรเฝ้าคอยรับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จ

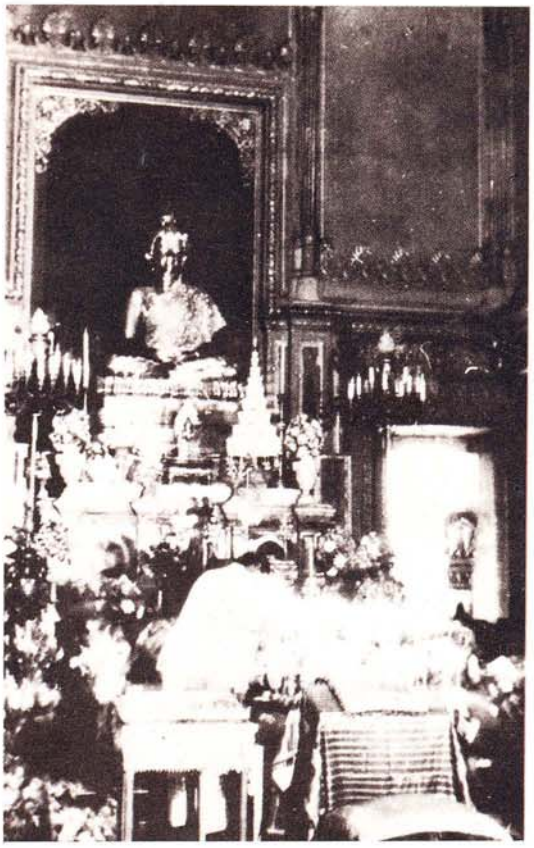

ภาพที่ ๕๗ ประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิ ๔ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว บนพระราชบัลลังก์ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันทรงบำเพ็ญพระราชกุศล วันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๒

ภาพที่ ๕๘ อัญเชิญพระบรมราชสรีรางคารโดยพระราชยานกงไปบรรจุ ณ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ด้วยกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒

ภาพที่ ๕๙ การบรรจุพระบรมราชสรีรางคารในพุทธบัลลังก์พระพุทธอังคีรส ณ พระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒

ภาพที่ ๖๐ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๙ เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร ณ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒

ภาพงานพระเมรุมาศ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

พระราชประวัติ
งานสร้างพระเมรุมาศในหน้าที่ของกรมศิลปากร
หมายกำหนดการถวายพระเพลิง

งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เสด็จพระราชสมภพ ณ เมืองไฮเดลเบิก ประเทศเยอรมนี เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๘ โดยเหตุที่ขณะนั้นยังเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) สมเด็จพระบรมราชชนกฯ จึงยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดชฯ กรมขุนสงขลานครินทร์ และสมเด็จพระบรมราชชนนีก็ยังมิได้รับการสถาปนาให้ดำรงพระยศเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ เมื่อเสด็จสมภพจึงมีพระยศเป็นหม่อมเจ้าตามธรรมเนียมของราชตระกูลในกรุงสยาม ต่อมาถึงวันที่ ๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๐ ได้มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ประกาศสถาปนาให้โอรสธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้าซึ่งมีพระราชชนนีเป็นสมเด็จพระอัครมเหสีในพระมหากษัตริย์ แต่พระมารดาในโอรสธิดาเป็นสามัญชน ซึ่งธรรมเนียมในราชสกุลโอรสธิดานั้นจะต้องเป็นหม่อมเจ้า ให้ยกขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าทั้งหมด ฉะนั้นพระราชโอรสธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช ทั้งที่ประสูติแล้วและยังมิได้ประสูติ จึงดำรงพระยศเป็นพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าแต่นั้นมา

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอานันทมหิดล ได้เสด็จขึ้นดำรงไอสูรยราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ มีพระนามาภิไธยเรียกไปพลางก่อนว่า **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล** การสืบราชสันตติวงศ์ของพระองค์เป็นไปตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งบัญญัติไว้ว่า การสืบราชสันตติวงศ์ให้เป็นไปตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ และด้วยความเห็นชอบของรัฐสภา

ตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ มาตรา ๕ ถวายพระราชอำนาจแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าทรงมีพระบรมเดชานุภาพและพระราชสิทธิ ที่จะทรงสมมติเจ้านาย

เชื้อพระบรมราชวงศ์ให้ทรงเป็นพระรัชทายาทได้ สุดแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาสละพระราชอำนาจที่จะทรงสมมติเจ้านายพระองค์ใดให้ทรงดำรงสิริราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ รัฐสภาจึงประชุมพิจารณารายพระนามผู้อยู่ในลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ตามมาตรา ๙ แห่งกฎมณเฑียรบาล พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอานันทมหิดล ทรงอยู่ในลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ ตามมาตรา ๙ ข้อ ๑๑ ซึ่งระบุไว้ว่า *ถ้าแม้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนีหาพระองค์ไม่แล้ว ท่านว่าให้เชิญสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือโอรสของสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชานั้น ๆ สลับกันไปตามลำดับ* **โดยอนุโลมตามความในข้อ ๒.๓.๔ และ ๖ แห่งมาตรานี้** การกำหนดให้อนุโลมตามข้อต่าง ๆ นั้น ย่อมหมายถึงจะต้องเป็นพระโอรสที่ประสูติแต่อัครชายา (คือชายาหลวง) ด้วย

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีเดิมทรงเป็นสามัญชนก็จริง แต่สมเด็จพระบรมราชชนกก็มีหม่อมเพียงผู้เดียว ทั้งทรงเศกสมรสโดยถูกต้องตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๑ คือได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตและรับพระราชทานน้ำพระมหาสังข์จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือได้ว่าทรงเป็นอัครชายา (ชายาหลวง) ในสมเด็จเจ้าฟ้าฯ ซึ่งทรงเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งองค์ที่พระราชทานเศกสมรสและองค์ที่ทรงสละราชสมบัติไป

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมิได้ทรงแต่งตั้งหรือแม้แต่แนะนำว่าควรเลือกท่านพระองค์ใดขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สืบพระราชสันตติวงศ์ แต่ก็เคยได้ทรงมีพระกระแสพระราชปรารภกับผู้ใกล้ชิดที่ไว้วางพระราชหฤทัย สรุปความได้ว่าความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับรัฐบาล เป็นทางอันตรายขัดขวางความก้าวหน้าของประเทศ ถ้าได้กษัตริย์ที่ราษฎรให้ความนับถืออย่างจริงใจ ความขัดแย้งอาจจะหมดไป ดังนั้นถ้าเขา (หมายถึงรัฐสภา) เลือกผู้อื่นต่อไปก็อาจยุ่งยาก แต่ถ้าเขาเลือกทางสายของพี่แดง (ทรงหมายถึงสายสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงสงขลานครินทร์) สถานการณ์อาจดีขึ้น เพราะพี่แดงเป็นนักประชาธิปไตยแท้ ประทานความเอื้อเฟื้อสนิทสนมเป็นกันเองกับข้าราชการและประชาชนทั่วไปอย่างไม่ถือพระองค์ ทรงเสียสละเพื่อความสุขของปวงชนทั่วไปมามาก เป็นที่รักใคร่นับถือของชนแทบทุกชั้น ความรักนับถือพี่แดงอาจจูงใจให้รักเชื้อสายของพี่แดงด้วย จะได้เป็นผลดีแก่บ้านเมือง

พระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเชิญมาแต่โดยสรุปเพราะฟังจากคำเล่าของผู้ได้ยินกระแสพระราชปรารภมาอีกทอดหนึ่ง ถ้อยคำอาจไม่ตรง แต่ข้อความนั้นตรงกับใจความในกระแสพระราชปรารภ นับได้ว่าทรงมีสายพระเนตรไกล คาดหมายกาลอนาคตไว้โดยถูกต้องด้วยต่อมาทุกอย่างเป็นไปดังกระแสพระราชปรารภ ราษฎรส่วนใหญ่กับพระมหากษัตริย์ดูจะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น เมื่อถึงปัจจุบันน่าจะถือได้ว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันยิ่งกว่าสมัยใดในประวัติศาสตร์

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้เสด็จขึ้นทรงราชย์มีพระชนมพรรษาเพียง ๘ ปี ๕ เดือน ๑๓ วัน และยังประทับอยู่ ณ ประเทศสวิสเซอร์แลนด์กับสมเด็จพระบรมราชชนนี พร้อม

พระโสทรเชษฐภคินี (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา) และสมเด็จพระโสทรราชอนุชา (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน) ยังไม่ทรงมีพระราชสิทธิที่จะบริหารราชภารกิจราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองได้ ต้องตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ครั้งนั้นเป็นคณะมี ๓ ท่านคือ

๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอฯ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ (พระราชโอรสสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์) เป็นประธาน

๒. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา (พระโอรสพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์) และ

๓. เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ประกาศเฉลิมพระนามพระบรมราชวงศ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ ดังนี้

พระอัยยิกา เฉลิมพระนามว่า **สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า**

พระราชบิดา เฉลิมพระนามว่า **สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร**

พระราชชนนี เฉลิมพระนามว่า **พระราชชนนีศรีสังวาลย์**

ต่อมาวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ ประกาศเฉลิมพระเกียรติ

สมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร เป็น สมเด็จพระราชปิตุจฉาเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากัลยาณิวัฒนา เป็น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภูมิพลอดุลยเดช เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดช

และต่อมาในวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ ประกาศสถาปนาพระอิสริยยศพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ขึ้นเป็น **สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์**

เป็นที่น่าแปลกประหลาดเหลือเกินที่ประชาชนชาวไทยนั้น แม้จะยังไม่เคยเห็นพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ เพราะยังทรงศึกษาอยู่ในต่างประเทศ แต่ก็บังเกิดความรักใคร่อยากเห็นอยากเฝ้าฯ กันเป็นส่วนใหญ่ ในท่ามกลางความปรารถนาของคนไทยส่วนใหญ่ที่จะใคร่ได้เฝ้าฯ ชมพระบารมียุวกษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระหน่อนาถแห่งสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์ที่เขามีความเลื่อมใสรักใคร่และเทิดทูนนั้นเอง สถานการณ์ทางการเมืองในประเทศก็ดูจะวุ่น ๆ อยู่ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์

ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ปลงพระชนมชีพพระองค์เองด้วยพระแสงปืนขณะประชวรอยู่เมื่อ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ สาเหตุจะเนื่องจากทรงทนทรมานต่อพระโรคที่ประชวรอยู่ไม่ไหว หรือมีความกดดันทางการเมืองอย่างรุนแรงประการใด กรณีไม่เป็นที่แจ้งชัดพอที่จะทำให้ประชาชนเข้าใจโดยถูกต้องได้เพราะข่าวลือมีหลายกระแส แต่อย่างไรก็ตามประชาชนส่วนใหญ่ก็ขวัญเสีย เกรงว่าจะเป็นลางร้ายสำหรับองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเขา

ต่อมาได้มีการตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ใหม่ โดยมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาเป็นประธาน เจ้าพระยายมราชยังคงอยู่ในคณะ มีผู้ได้รับการแต่งตั้งใหม่คือ พลเอกเจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน

นอกจากเรื่องประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ปลงพระชนมชีพแห่งพระองค์เองแล้ว พันเอก หลวงพิบูลสงคราม (ยศในขณะนั้น) ซึ่งเป็นนายทหารคนสำคัญในคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ก็ถูกประทุษร้ายถูกยิงหลายครั้งและถูกวางยาพิษแต่ไม่เป็นอันตรายถึงชีวิต แต่จะมีอะไรเป็นสาเหตุก็ไม่เป็นเรื่องที่ประชาชนจะทราบและเชื่อถือได้โดยปราศจากข้อสงสัยเช่นกัน แม้ว่าจะมีการจับคนร้ายได้ และคนร้ายได้ถูกประหารชีวิตไปบ้างก็ตาม

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ มีข่าวที่คนไทยถือว่าเป็นมงคล เป็นข่าวที่คนส่วนใหญ่มีความปรารถนาจะได้ยินได้ฟังและรอคอยมานาน คือการเสด็จพระราชดำเนินกลับมาเยี่ยมประเทศและประชาชนของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี พระโสทรเชษฐภคินี และพระโสทรราชอนุชา การเสด็จฯ ครั้งนั้นเสด็จจากเมืองโลซานน์โดยทางรถไฟ มาประทับเรือเดินสมุทร **"เมโอเนีย"** ของบริษัทอิสต์เอเชียติ๊กที่เมืองมาเซลล์ เมื่อ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ต่อมาในวันที่ ๔ พฤศจิกายน ระหว่างเรือพระที่นั่งใช้จักรมาถึงระหว่างเมืองเอเด็นกับโคลัมโบ ประสบพายุขนาดแรงพอประมาณ ผู้บังคับการเรือโทรเลขรายงานว่า *"ผู้โดยสารแทบทั้งหมดไม่ออกนอกห้อง แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทนทะเลดี ทรงกีฬาและทรงพระอักษรได้โดยไม่มีพระอาการผิดแปลกเนื่องจากอากาศวิปริตอย่างไร"*

เรือเมโอเนียซึ่งจัดเป็นเรือพระที่นั่งมาถึงน่านน้ำสยามทอดสมอที่เกาะสีชังเมื่อเช้าวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และนายกรัฐมนตรีขึ้นไปเฝ้าฯ รับเสด็จในเรือเมโอเนีย เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอและสมเด็จพระอนุชาเสด็จลงประทับเรือหลวงศรีอยุธยาซึ่งรัฐบาลจัดเป็นเรือพระที่นั่งส่งออกไปรับเสด็จ เมื่อข้ามสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาเข้ามาทอดสมอที่จังหวัดสมุทรปราการ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ซึ่งทรงมีพระชนมายุ ๗๖ พรรษาแล้ว เสด็จโดยทางรถยนต์ไปคอยรับพระราชนัดดาและพระราชสุนิสาที่สมุทรปราการ ได้ทรงพระราชอุตสาหะขึ้นไปรับขวัญพระราชนัดดาบนเรือหลวงศรีอยุธยา ทรงชมพระราชสุนิสาว่าเลี้ยงพระราชนัดดาของท่านได้ดีมากน่าเอ็นดูทุกพระองค์ สมเด็จฯ ประทับอยู่กับพระราชนัดดาและพระราชสุนิสาเกือบชั่วโมงจึงเสด็จกลับ แล้วเรือหลวงศรีอยุธยาก็ใช้จักรอัญเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสู่กรุงเทพมหานครเทียบท่าราชวรดิฐ ณ

ที่นั้นพระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน สตรีผู้มีเกียรติ และอาณาประชาชนรับเสด็จคับคั่ง ยังไม่ทันเห็นพระองค์เพียงเห็นธงมหาราชเหลืองอร่ามโบกสบัดอยู่บนเสากระโดงเรือ ก็ปลื้มปิติกันตาม ๆ บางคนถึงน้ำตาไหล เพราะนับแต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จนิราศจากราชอาณาจักรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ แล้ว ก็ไม่มีใครได้เห็นธงมหาราชโบกสบัดอยู่ในที่ใดอีก ทำให้ดูคล้ายกับไม่มีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข

เสร็จพิธีรับเสด็จที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยท่าราชวรดิฐแล้ว เสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งเข้าไปทรงถวายนมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ณ ที่นั้นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ถวายพระพรชัยมงคล แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย บูชาพระสยามเทวาธิราชที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ จากนั้นเสด็จโดยกระบวนรถม้าพระที่นั่งจากพระบรมมหาราชวังไปยังพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน มีทหารม้าแห่นำตามเสด็จ ดูเหมือนจะเป็นครั้งสุดท้ายของเมืองไทยที่องค์พระประมุขเสด็จโดยกระบวนรถม้าพระที่นั่ง

วันรุ่งขึ้นทางราชการจัดให้มีพระราชพิธีสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พราหมณ์เบิกแว่น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทรับแว่นเวียนเทียนสมโภชสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

การเสด็จเยี่ยมราชอาณาจักรครั้งนี้มีกำหนดวันอันสั้น ด้วยทรงติดการศึกษา เพียงระยะเสด็จมาชั่วคราวนั้นก็ต้องมีพระอาจารย์ถวายพระอักษรติดมาถวายพระอักษรในเรือและที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชภารกิจระหว่างประทับในราชอาณาจักรประการแรกคือแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะ ท่ามกลางมณฑลสงฆ์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายพระบรมอัฐิ และพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี ซึ่งมีทั้งเจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารแล้วสดับปกรณ์ เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในพระราชพิธีฉลองรัฐธรรมนูญ เสด็จพระราชทานธงประจำกองยุวชนทหารหน่วยต่าง ๆ ณ พระที่นั่งชุมสายบนเกยพระราชพิธีมณฑลท้องสนามหลวง

ในวันว่างพระราชกรณียกิจอันเกี่ยวกับพระราชพิธีพระราชกุศล ก็ได้เสด็จฯ เยี่ยมราษฎรตามจังหวัดและอำเภอใกล้เคียง ในการเสด็จทุกแห่งจะเสด็จไปทรงนมัสการพระพุทธรูปในอารามที่สำคัญ เยี่ยมสถานที่ราชการ ทอดพระเนตรกิจการในสถานที่สำคัญ และทอดพระเนตรการประกอบอาชีพ เช่นการทำนา การจับปลา การหัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่าง ๆ ทรงปราศรัยกับประชาชนทั้งทางเครื่องกระจายเสียง และปราศรัยต่อตัวบุคคล โดยปรกติเสด็จแต่เช้า เสวยกลางวันที่ใดจะโปรดให้เจ้าหน้าที่แห่งท้องที่นั้น ๆ ร่วมโต๊ะเสวยด้วย กว่าจะเสด็จกลับก็ราว ๑๗ นาฬิกาหรือกว่านั้น จากนั้นก็เสด็จเฝ้าฯ สมเด็จพระอัยยิกา

ประชาชนชาวไทยได้ชื่นชมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ได้เพียง ๕๙ วัน ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับไปทรงศึกษาต่อ เสด็จออกจากกรุงเทพมหานครโดยเรือหลวงแม่กลองจากท่าราชวรดิฐ

เมื่อ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ เวลา ๐๗.๐๔ น. ไปถ่ายเรือที่เกาะสีชังแล้วเสด็จโดยเรือ **"ซีแลนเดีย"** ต่อไปถึงเมืองท่ามาเซลล์ เสด็จโดยทางรถไฟถึงเมืองโลซานน์วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑ ก่อนเสด็จพระราชดำเนินจากราชอาณาจักร ได้เสด็จฯ ไปทรงนมัสการลาพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรและพระพุทธปฏิมากรสำคัญ พระสยามเทวาธิราช แล้วกราบถวายบังคมลาพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีในพระบรมมหาราชวังตามขัตติยราชประเพณี

ภายหลังที่ประชาชนได้ชื่นอกชื่นใจอยู่ระยะหนึ่ง ครั้นพอเสด็จจากราชอาณาจักรไปแล้ว ในบ้านเมืองก็มีข่าวว่ำวายทางการเมือง ด้วยนักการเมืองมีความเห็นขัดแย้งแตกแยกกัน พลเอก พระยาพหลพลหยุหเสนากราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีตั้งแต่ยังเสด็จอยู่ในพระนคร พันเอก หลวงพิบูลสงครามเข้าเป็นนายกรัฐมนตรีแทนเพียงเดือนเศษ คือพอเสด็จกลับจากราชอาณาจักรไปไม่กี่วันนักก็มีผู้ถูกจับกุมกล่าวหาว่าเป็นกบฏต่อรัฐบาล ผู้ถูกจับกุมล้วนเป็นบุคคลสำคัญที่ได้ชื่อว่ามีความภักดีต่อกษัตริย์ รวมทั้งพระราชวงศ์ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงเลี้ยงดูมาแต่พระชันษา ๑๒ วัน มีความคุ้นเคยเป็นที่รักใคร่ของทั้งองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระเชษฐภคินี และพระอนุชา ทรงเรียกว่า **ลุง** ทุกคำที่ทรงเรียก คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร (พระยศขณะนั้น) ก็ถูกจับ และถูกพิจารณาในศาลพิเศษ ผู้พิพากษาศาลพิเศษสั่งประหารชีวิตก็มี จำคุกตลอดชีวิตก็มี ในกรมฯ ถูกคำพิพากษาประหารชีวิต แต่ได้รับการลดโทษลงเป็นจำคุกตลอดชีวิต ต่อมาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ประกาศถอดถอนพระอิสริยฐานันดรศักดิ์ของท่านให้เรียกว่า **นักโทษชายรังสิต** เป็นความเจ็บช้ำอย่างใหญ่หลวงของสมเด็จพระอัยยิกาเจ้าแห่งในหลวงพระองค์น้อย

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ญี่ปุ่นส่งทหารเข้ารุกล้ำราชอาณาจักรไทย รัฐบาลไทยเห็นว่าจะต่อสู้ขัดขวางก็จะเสียทั้ง *เอกราชและชีวิต* จึงตกลงประนีประนอมกับญี่ปุ่น ในชั้นแรกก็เพียงยอมให้ยกกำลังทหารและยุทโธปกรณ์ผ่านราชอาณาจักร แต่แล้วในวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ สถานการณ์ที่แวดล้อมบีบคั้นให้รัฐบาลไทยประกาศสงครามกับประเทศสหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่ ผลแห่งการสงคราม ฝ่ายอักษะคือเยอรมัน อิตาลี ญี่ปุ่นเป็นฝ่ายยอมแพ้ ประเทศไทยซึ่งเข้าร่วมสงครามกับเขาด้วยจึงอยู่ในภาวะอันตราย จะเป็นขี้หนี้ขี้ข้าเขาสักแค่ไหนเพียงใดก็ยากที่จะรู้ จอมพล ป. พิบูลสงครามก็ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไปก่อนสงครามยุติ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ชุดที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา เป็นประธานก็กราบถวายบังคมลาออก มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้นายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เมื่อ ๑ สิงหาคม ๒๔๘๗ ผู้สำเร็จราชการได้ประกาศในพระปรมาภิไธยให้กรมขุนชัยนาทนเรนทร ทรงได้รับคืนฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์พร้อมทั้งเครื่องราชอิสริยยศ อิสริยาภรณ์ เป็นการประสานรอยร้าวและรอยแห่งความเจ็บช้ำในพระทัยแห่งพระราชวงศ์ลงได้บ้าง

ในเรื่องการที่ประเทศไทยผูกมิตรกับญี่ปุ่นประกาศสงคราม แต่ก็ได้รับความพ่ายแพ้นั้น แม้ว่า ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช หัวหน้าเสรีไทยในสหรัฐอเมริกาจะได้รับการแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรี และนายปรีดี พนมยงค์ หัวหน้าเสรีไทยในประเทศ จะได้พยายามที่สุดที่จะเจรจาปัญหาเรื่องค่าปฏิกรรม

สงคราม แต่ประชาชนทั่วไปก็ยังหวั่นไหวว่าสองประเทศมหาอำนาจคือสหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่จะเอากับไทยเราอย่างไร จะถึงต้องสิ้นเนื้อประดาตัวหรือไม่ พลันก็มีข่าวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลซึ่งพระชนมพรรษา ๒๐ พรรษาบริบูรณ์ ทรงสำเร็จวิชาทางกฎหมายและทางรัฐศาสตร์แล้ว จะเสด็จกลับคืนราชอาณาจักรตามคำกราบบังคมทูลอัญเชิญของรัฐบาลเป็นการชั่วคราว

การที่รัฐบาลขอพระราชทานพระมหากรุณาให้เสด็จกลับมาชั่วคราวก่อนทั้ง ๆ ที่มีพระราชประสงค์ที่จะทรงศึกษาวิชาทางเศรษฐศาสตร์ต่อไปนั้น เนื่องจากมีปัญหาทางการเมืองที่จำเป็นจะต้องขอให้ทรงพระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์เอง ทั้งใคร่ที่จะขอพระราชทานให้ทรงพระวินิจฉัยรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ซึ่งรัฐสภาร่างเสร็จแล้ว ถ้าทรงท้วงติงก็จะได้รับกระแสพระราชดำริไปแก้ไข ถ้าไม่ทรงท้วงก็จะได้มีการตั้งการพระราชพิธีทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงลงพระปรมาภิไธยพระราชทานให้ใช้เป็นหลักในการปกครองราชอาณาจักรสืบไป

ขณะนั้นการสงครามเพิ่งยุติลงและยังคลี่คลายปัญหาที่เกี่ยวเนื่องมาจากสงครามยังไม่เรียบร้อย การเดินทางจากยุโรปมายังราชอาณาจักรไทยยังขลุกขลักไม่สะดวก แต่ก็ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลอังกฤษจัดเครื่องบินของกองทัพอากาศอังกฤษถวายเป็นพระราชพาหนะ และรัฐบาลได้จัดส่งบุคคลสำคัญทั้งในทางการเมืองและขบวนการเสรีไทยออกไปรับเสด็จเพื่อถวายความสะดวกที่เมืองกัลกัตตาด้วย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชชนนี และสมเด็จพระอนุชาฯ เสด็จถึงสนามบินดอนเมืองเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เวลา ๐๙.๐๐ น. ในฉลองพระองค์ชุดสากล ทรงพักผ่อนพระราชอิริยาบถพอควรแล้ว รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้บัญชาการทหารอากาศ พลอากาศตรี ฟื้น รณนภากาศ ฤทธาคณี (ยศขณะนั้น) และคณะนายทหารอากาศชั้นผู้ใหญ่เข้าเฝ้าฯ ทูลเกล้าฯ ถวายยศและเครื่องแบบจอมพลอากาศแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเครื่องแบบเต็มยศทหารอากาศ ประทับรถไฟพระที่นั่งจากดอนเมืองไปยังสถานีจิตรลดา ที่นั่นมีการรับเสด็จเป็นทางราชการ มีทหารกองเกียรติยศรับเสด็จ ทั้งกองทัพบกและกองทัพเรือ พระบรมวงศานุวงศ์ ทูตานุทูต และข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มาเฝ้ารับเสด็จแต่งกายเต็มยศฯพณฯ นายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ กราบบังคมทูลถวายพระราชภารกิจเพื่อทรงรับปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญในฐานะที่ทรงเป็นพระประมุขในโอกาสนั้นด้วย จากนั้นแล้วก็ได้เสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งไปยังพระบรมมหาราชวัง ซึ่งทางราชการจัดพระที่นั่งบรมพิมานถวายเป็นที่ประทับ ตลอดทางเสด็จพระราชดำเนินมีประชาชนเฝ้ารับเสด็จชมพระบารมีอยู่คับคั่ง มีตั้งซุ้มรับเสด็จเป็นซุ้มของทางราชการบ้าง เทศบาลบ้าง และพ่อค้าประชาชนบ้าง บางแห่งก็ตั้งโต๊ะหมู่บูชาเป็นการถวายสักการะด้วย

เมื่อเสด็จถึงพระบรมมหาราชวัง เสด็จทรงจุดธูปเทียนนมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร พระพุทธปฏิมากรสำคัญและทรงสดับพระสงฆ์เจริญไชยมงคลคาถา แล้วเสด็จถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีตามขัตติยราชประเพณี แล้วจึงเสด็จไปทรงเปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งบรมพิมาน เพียงชั่วระยะเวลาเล็กน้อย จากนั้นก็เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ วังสระปทุม

ในวันที่ ๖ ธันวาคม ตั้งการพระราชพิธีเวียนเทียนสมโภชเช่นครั้งก่อน วันที่ ๗ นายกรัฐมนตรี ผู้สั่งราชการแทนนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และนายทหารบกนายทหารเรือชั้นผู้ใหญ่เข้าเฝ้าที่ท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องยศจอมพลทหารบกและจอมพลทหารเรือ วันที่ ๑๒ ธันวาคม โปรดให้จัดงานราชอุทยานสโมสรขึ้นที่สวนศิวาลัย โดยวัตถุประสงค์ที่จะให้คณะทูตานุทูต คณะรัฐมนตรี สมาชิกรัฐสภา ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนตั้งแต่ระดับหัวหน้ากองและพ่อค้าคหบดีได้มีโอกาสเฝ้าฯ โดยใกล้ชิดให้ทรงรู้จัก ครั้งนั้นได้ทรงปราศรัยทักทายโดยทั่วหน้ากัน

พระราชภาระที่ทรงปฏิบัติในระหว่างเสด็จกลับสู่ราชอาณาจักรครั้งที่ ๒ นี้ นอกจากการพระราชพิธีตามขัตติยราชประเพณี เมื่อกองทหารสัมพันธมิตรที่เข้ามาปลดอาวุธทหารญี่ปุ่น ได้จัดให้มีการสวนสนามขึ้นที่ถนนราชดำเนิน พลเอก หลอดหลุยส์เมาต์แบตแตน ผู้บัญชาการทหารสูงสุดกองทัพพันธมิตรภาคเอเชียอาคเนย์ ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปทรงรับความเคารพในพิธีสวนสนามนั้น แม้การจะเป็นทำนองรับความเคารพร่วมกัน แต่ พลเอก หลอดหลุยส์ฯ ก็ถวายพระเกียรติโดยตนเองได้ยืนถอยหลังออกไปเล็กน้อย พอแสดงให้คนไทยได้เห็นว่า มิได้ตีเสมอหรือไว้อำนาจกับพระเจ้าอยู่หัวของเรา ทำให้คนไทยทั้งปวงค่อยมีใจชื้นขึ้นหวังในพระบารมีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปกเกล้ายิ่งขึ้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในหน้าที่ราชการของทุกกระทรวงทบวงกรม โปรดให้ข้าราชการผู้มีหน้าที่ปฏิบัติราชการแผ่นดินระดับอธิบดีผลัดเปลี่ยนกันเข้าเฝ้าฯ กราบบังคมทูลรายงานภารกิจในหน้าที่ และทรงซักถามในข้อที่ยังทรงสงสัย ผู้เข้าเฝ้าฯ ต่างกล่าวว่าเป็นการซักถามที่แสดงให้เห็นเด่นชัดว่าทรงรอบรู้ราชการบ้านเมืองและทรงพระปรีชาสามารถอย่างยิ่ง และเช่นเดียวกับที่เสด็จมาครั้งก่อน ได้เสด็จเยี่ยมราษฎร ทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ในจังหวัดใกล้เคียง และในอำเภอชั้นนอกของพระนครเช่นเดิม แต่ครั้งนี้ด้วยพระราชจริยวัตรที่ละมุนละม่อมไม่ถือพระองค์ และพระราชบุคลิกอันน่าประทับใจ ได้ดึงดูดหัวใจของประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่ให้บังเกิดความจงรักภักดีและเลื่อมใสในพระองค์อย่างจริงจัง มิได้ผิดไปจากพระราชกระแสปรารภของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้เชิญมาเล่าไว้ในตอนแรกเลย

ก่อนเสด็จกลับมาเมืองไทย จีนและไทยเกิดความเข้าใจผิดซึ่งกันและกันอย่างรุนแรง ถึงมีการปะทะกันด้วยอาวุธจนเกือบเป็นจลาจล แม้จะยุติการปะทะกันลงได้ แต่ต่างก็ยังคงมีความขุ่นข้องหมองใจกันอยู่ พร้อมเสมอที่จะปะทุเป็นเหตุร้ายได้ทุกโอกาส สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงหาโอกาสที่เหมาะสมเสด็จฯ เยี่ยมชาวจีนในสำเพ็ง พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชา ชาวจีนในไทยปลื้มปิติมากรับเสด็จกันแน่นขนัด และด้วยความเคารพสักการะยิ่ง บางคนปูผ้าแล้วกราบทูลให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเหยียบเพื่อจะได้นำไปไว้บูชาทำนองเดียวกับที่คนไทยก็ได้กระทำอยู่ จากผลแห่งการเสด็จสำเพ็งนั้นทำให้คนไทยและจีนเลิกความขุ่นข้องหมองใจกันได้อย่างน่าประหลาด

เรื่องของรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ที่รัฐบาลอยากที่จะให้ทรงพระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์เองก็ได้ทรงพระราชวินิจฉัยและ ระราชทานกระแสพระราชดำริตามควร และเมื่อไม่เป็นที่ข้องใจด้วยกัน

ทุกฝ่าย คือทั้งฝ่ายรัฐสภา ฝ่ายรัฐบาล และฝ่ายกษัตริย์ ก็ได้เสด็จในรัฐพิธีลงพระปรมาภิไธย และพระราชทานรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๘๙ ไว้เป็นหลักบริหารราชการบ้านเมืองต่อไปแต่เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเตรียมพระองค์ที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศสวิสเซอร์แลนด์โดยทางเครื่องบินในวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๔๘๙ แต่แล้วโดยที่มิได้มีใครคาดคิด พระองค์ไม่ได้เสด็จกลับ ด้วยเสด็จสวรรคตเสียก่อนด้วยพระแสงปืน เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙ เวลาประมาณ ๐๙.๐๐ น.เศษ สิริรวมพระชนมพรรษา ๒๐ พรรษา ๘ เดือน ๓๐ วัน สถิตในสิริราชสมบัติ ๑๒ ปี ๓ เดือน ๗ วัน

เมื่อสวรรคตนั้นยังมิได้ทรงรับพระบรมราชาภิเษก จึงทรงดำรงพระราชอิสริยศักดิ์เพียงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าพนักงานถวายเศวตฉัตร ๗ ชั้นกางกั้นเหนือพระบรมโกศตามราชประเพณี ต่อมาถึงวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ จึงมีประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย ดังปรากฏข้อความในประกาศดังต่อไปนี้

ประกาศ
เฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
อานันทมหิดล

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
(ตามประกาศประธานรัฐสภา ลงวันที่ ๑๖ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๙)
รังสิต กรมขุนชัยนาทนเรนทร
พระยามานวราชเสวี

โดยที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระราชอนุสสรคำนึงถึงสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ซึ่งได้ด่วนเสด็จสวรรคตเสียแต่ก่อนได้ประกอบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามพระราชประเพณีที่สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชแห่งประเทศไทยได้ทรงปฏิบัติมาในรัชกาลก่อน ๆ ถ้าหากวิปโยคทุกข์อันมีมาแต่เหตุแห่งการสวรรคตนี้มิได้เกิดขึ้น ก็คงจะได้ประกอบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามโอกาสอันควรเหมือนกัน เพราะทางราชการได้ดำริเรื่องนี้เป็นการตระเตรียมไว้แล้ว

แต่ถึงแม้โอกาสที่จะได้ประกอบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกต้องสูญสิ้นด้วยเหตุอันเต็มไปด้วยความเศร้าสลดแล้วก็ดี ก็ยังมีการบางอย่างซึ่งพอจะปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณให้เป็นการเฉลิมพระบรมขัตติยราชอิสริยยศสมพระเกียรติได้ เช่นการเฉลิมพระปรมาภิไธยเป็นต้น ซึ่งตามโบราณราชประเพณีได้เคยมีมาแล้วแต่ในสมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี และในสมัยพระนครรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ เป็นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ เป็นสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ เป็นสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังมีการถวายราชกกุธภัณฑ์บางองค์อันจะพึงถวายได้ เช่น นพปฎลเศวตฉัตร ซึ่งเมื่อถวายแล้วจะได้กางกั้นพระบรมศพและพระบรมอัฐิต่อไป ราชประเพณีถวายฉัตรแด่พระศพนี้เคยมีแบบอย่างมาแล้วเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนฉัตร ๕ ชั้น เป็นฉัตร ๗ ชั้น กางกั้นพระโกศทรงพระศพสมเด็จพระบรมราชมาตามหยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตน์ราช-ประยูร และในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้เปลี่ยนฉัตรพระโกศพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากฉัตรตาดเป็นพระเศวตฉัตร

อนึ่ง ความเป็นที่ปรากฏแล้วว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักและเคารพของอเนกนิกรชน ฉะนั้น ถ้าได้ประกอบการบางอย่างดุจที่กล่าวมาข้างต้นนี้สนองพระเดชพระคุณตามกรณีที่จะพึงปฏิบัติได้แล้ว ทรงหวังพระราชหฤทัยว่าจะเป็นที่ต้องใจของบรรดาพศกนิกรไม่ว่าจะเป็นชาวไทยหรือชาวต่างประเทศตามที่ทรงตระหนักพระราชหฤทัยในความจงรักภักดีอันเป็นสัมมาจริยาวัตรอยู่ดีแล้ว

ด้วยประการฉะนี้ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงได้เชิญกระแสพระราชปรารภปรึกษาคณะรัฐมนตรี ซึ่งได้ลงมติเห็นชอบด้วยเป็นเอกฉันท์ว่า ควรจะดำเนินการตามนัยแห่งกระแสพระราชปรารภนั้น

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช จึงให้ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลว่า **"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล อดุลยเดชวิมลรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย"**

ให้เจ้าพนักงานพระราชพิธีจัดนพปฎลเศวตฉัตรกางกั้นถวายสืบไป

ขอให้พระเกียรติคุณวิบุลยยศปรากฏในสกลโลกจิรัฏฐิติกาลตลอดชั่วกัลปาวสาน เทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๙ เป็นปีที่ ๑ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ปรีดี พนมยงค์
นายกรัฐมนตรี

พระราชพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธย ถวายราชกกุธภัณฑ์ในครั้งนั้นมีดังนี้ วันที่ ๑๑ สิงหาคม เวลา ๑๗.๐๐ น. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเสด็จพระราชดำเนินมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชและธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระสัมพุทธภรรโณภาส ปรมินทรมหาราชนมัสนัย แล้วโปรดให้อาลักษณ์อ่านประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยและถวายราชกกุธภัณฑ์แด่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช จากนั้นทรงเจิมพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ซึ่งจะได้ถวายกางกั้นพระบรมศพ พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถา ชาวพนักงานประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศถวายเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

จากนั้นบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายเป็นงาน ๒ วัน.

แถลงการณ์รัฐบาล

เนื่องในการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตเสียแล้วเมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน ศกนี้ รัฐบาลได้รับทราบด้วยความโทมนัสเป็นอย่างยิ่งและได้พิจารณาเห็นว่าในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นที่เคารพสักการะ ทั้งได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจให้เป็นที่ร่มเย็นแก่ประชาชนของพระองค์ตลอดมา สมควรที่ข้าราชการ ประชาชน จะได้มีการไว้ทุกข์ถวายความจงรักภักดีทั่วกัน ฉะนั้นจึงให้ไว้ทุกข์มีกำหนด ๑ ปี และให้ลดธงครึ่งเสาตามระเบียบ นับตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สำนักนายกรัฐมนตรี

การปลูกสร้างพระเมรุมาศ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จ พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในหน้าที่ของกรมศิลปากร

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสู่สวรรคาลัย เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๙ ทางราชการได้อัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล และให้ประชาชนได้ถวายสักการะตามประเพณี

การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๑

ลุถึงเดือนตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๙ นายกรัฐมนตรีมีคำสั่งมายังกรมศิลปากรให้ดำเนินการปลูกสร้างพระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพ ซึ่งกำหนดจะให้มีขึ้นในราวเดือนมีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๐ กรมศิลปากรจึงออกคำสั่งตั้งเจ้าหน้าที่ขึ้นชุดหนึ่ง เพื่อดำเนินการปลูกสร้างพระเมรุมาศประกอบด้วย

๑. พระสาโรชรัตนนิมมานก์	สถาปนิกชั้นพิเศษ	เป็นผู้อำนวยการ
๒. นายพรหม พรหมพิจิตร[๑]	สถาปนิก	เป็นผู้กำกับการ
๓. นายกฤษณ์ อินทโกศัย[๒]	เลขานุการกรม	เป็นผู้ช่วยฝ่ายอำนวยการ
๔. พระเทวาภินิมมิตร[๓]	อาจารย์ช่างเขียน	เป็นผู้ช่วยฝ่ายวิชาการ
๕. นายธวัช สุมาวงศ์	หัวหน้าแผนกรับงาน	เป็นเลขานุการ
๖. นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์	ประจำแผนกรับงาน	เป็นผู้ช่วยเลขานุการ
๗. นางสุชาดา บุณยสิงห์	เสมียนแผนกรับงาน	เป็นผู้ช่วยเลขานุการ
๘. นายแนบ พวงไพโรจน์	หัวหน้าแผนกคลัง	เป็นสมุห์บัญชี
๙. หลวงธนการพิทักษ์	ประจำแผนกคลัง	เป็นผู้ช่วยสมุห์บัญชี
๑๐. ขุนมณีสารสมบัติ	เสมียนแผนกคลัง	เป็นผู้ช่วยสมุห์บัญชี
๑๑. นางสาววาดบรรจง ทิพโกมุท	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียนกองอำนวยการ
๑๒. นางสาวอำนวย รัตนปาณี	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียนกองอำนวยการ
๑๓. นายทัน สุขสวัสดิ์	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์แบบ
๑๔. นายเสนาะ เอี่ยมสอาด	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์แบบ
๑๕. นายทอง เรียงเนตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านเขียนแบบ
๑๖. นายปรุง เปรมโรจน์	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๗. นายปลิว จั่นแก้ว	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๘. นายสมฤทธิ์ พรหมพิจิตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๙. นายเจือระวี ชมเสวี	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๒๐. ขุนชำนาญหัตถกิจ	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านปลูกสร้าง บุผ้าปิดกระดาษ และนายด้านซ่อม และควบคุมการใช้มหาพิชัยราชรถ
๒๑. นายชั้น ศรีอาคาร	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้างและบุผ้าปิดกระดาษ

---

(๑) พระพรหมพิจิตร (อู๋ ลาภานนท์)

(๒) ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมศิลปากร

(๓) พระเทวาภินิมมิตร (ฉาย เทียมศิลปไชย)

๒๒. นายเลื่อน พุกกะพงศ์	ช่างจัตวาแผนกแบบแปลน	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง และบุผ้าปิดกระดาษ
๒๓. นายปรีชา กีรานนท์	ผู้ตรวจงานแผนกตรวจงาน	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง และบุผ้าปิดกระดาษ
๒๔. นายชื้น ตรีครุธพันธุ์	ช่างตรีแผนกแบบแปลน	เป็นผู้ช่วยนายด้านซ่อมและ ควบคุมการใช้มหาราชรถ
๒๕. นายโกศล วสุวัต	ช่างจัตวาแผนกตรวจงาน	เป็นผู้ช่วยนายด้านซ่อมและ ควบคุมการใช้มหาราชรถ
๒๖. นายจิตร พิมพโกวิท	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านสลักลาย และเย็บผ้า
๒๗. นายฉาย โหมดลายนาค	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลาย และเย็บผ้า
๒๘. นายจินดา พิมพโกวิท	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลาย และเย็บผ้า
๒๙. นายมิ่ง เพ็ญถนอม	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลาย และเย็บผ้า
๓๐. หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์[๑]	หัวหน้าแผนกแบบแปลน	เป็นนายด้านแต่งไฟฟ้า และตกแต่งทั่วไป
๓๑. นายอิสสระ วิวัฒนานนท์	ช่างโทแผนกแบบแปลน	เป็นผู้ช่วยนายด้านแต่งไฟฟ้า และตกแต่งทั่วไป
๓๒. นายลิขิต จิตรมั่นคง	หัวหน้าแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านแต่งไฟฟ้า และตกแต่งทั่วไป

งบประมาณการปลูกสร้างพระเมรุมาศซึ่งอยู่ในหน้าที่ของกรมศิลปากรนี้ รัฐบาลได้ตั้งให้เป็นเงิน ๒,๘๙๑,๐๐๐ บาท ขณะนั้นเป็นเวลาที่พึ่งเสร็จสงครามโลกครั้งที่สองใหม่ ๆ สิ่งของยังหาได้ยาก เป็นที่น่าวิตกว่าจะหาของมาใช้ได้ไม่พอจำนวน และจะต้องเสียค่าใช้จ่ายในราคาสูงมาก แต่ก็ได้อาศัยกระทรวงพาณิชย์จัดหาสิ่งของบางอย่าง เช่นผ้าสีต่าง ๆ ซึ่งต้องใช้เป็นจำนวนมากให้ จึงค่อยคลายความกังวลลงบ้าง

งานขั้นต้นของการปลูกสร้างพระเมรุมาศ คือ กองอำนวยการเริ่มจัดหาซื้อสิ่งของเครื่องใช้มาเตรียมไว้ แผนกเขียนแบบลงมือขยายแบบรูปทำรายการสำหรับส่งให้แผนกปลูกสร้างและแผนกสลักลายเย็บผ้ารับไปดำเนินการ ส่วนแผนกอื่นยังไม่ต้องลงมือทำงาน คงคอยไปจนเข้าระยะอีก ๔ เดือนจะถึงวันกำหนดถวายพระเพลิงจึงลงมือทำงาน และเมื่อลงมือแล้ว ก็ต้องเร่งระดมเป็นการใหญ่ยิ่งใกล้วันถวายพระเพลิงก็ต้องทำงานกลางคืนกันด้วย ที่ต้องทำดังนี้ ก็เพราะพระเมรุมาศเมื่อปลูกสร้าง

---

(๑) ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งคณบดี คณะมัณฑนศิลป มหาวิทยาลัยศิลปากร

ตัวไม้เสร็จแล้วจะต้องนำผ้าและกระดาษที่สลักลวดลายเข้าบุเข้าประดับ จึงต้องชะลอสานไว้ให้เสร็จใกล้วันถวายพระเพลิง หากทำเสร็จไว้ก่อนนาน ๆ ตัวไม้จะบิดเบี้ยวเสียรูป เพราะส่วนมากใช้ไม้ยางเพื่อให้ถูกเงิน ผ้าและกระดาษที่บุประดับก็จะชำรุดขาดวิ่นและเศร้าหมองไม่น่าดู ยิ่งถ้าถูกฝนชะเข้าด้วยก็จะชำรุดกะรุ่งกะริ่งมากขึ้น การสร้างพระเมรุได้มีคติถือกันในหมู่ช่างว่า ต้องกะงานให้เป็น ตอกตะปูตัวสุดท้าย อันถือว่าเสร็จการปลูกสร้างก็ต่อเมื่อกระบวนแห่พระบรมศพได้มาถึงเชิงองค์พระเมรุแล้ว กรมศิลปากรได้ลงมือซื้อสิ่งของและปลูกสร้างโรงงานชั่วคราวสำหรับดำเนินการสร้างพระเมรุมาศเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ และจัดการเขียนแบบพระเมรุมาศอย่างเดียวกับพระเมรุมาศของรัชกาลที่ ๖ แต่ย่อให้ย่อมลงเล็กน้อย แบบพระเมรุมาศที่กล่าวนี้กรมศิลปากรได้จัดทำตามมติของคณะกรรมการพิจารณาเกี่ยวกับการถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ ซึ่งคณะรัฐมนตรีจัดตั้งขึ้นชุดหนึ่ง ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้แทนกระทรวงทบวงกรมที่เกี่ยวข้อง มีพลเอก เจ้าพระยารามราฆพ เป็นประธานกรรมการ กรรมการคณะนี้มีหน้าที่พิจารณางานทั้งปวงเกี่ยวกับการถวายพระเพลิง เริ่มแต่วางรูปงาน การจัดกระบวนแห่พระบรมศพ การสร้างพระเมรุมาศ ตลอดจนการเชิญพระอัฐิและพระสรีรางคารเมื่อเสร็จถวายพระเพลิงแล้ว แต่การปลูกสร้างพระเมรุมาศในครั้งนั้นไม่ลุล่วงไปได้ ต้องชะงักลงด้วยความจำเป็นบางประการ ปรากฏตามคำแถลงการณ์ของสำนักนายกรัฐมนตรี ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ มีใจความสำคัญโดยย่อว่า *"คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เห็นว่า เวลานี้บ้านเมืองอยู่ในภาวะอัตคัดขาดแคลน เครื่องอุปกรณ์การสร้างพระเมรุมาศก็ขาดแคลนและมีราคาสูงมาก งบประมาณการพระบรมศพที่รัฐบาลตั้งไว้นั้นก็เป็นเงินก้อนใหญ่มากอยู่แล้ว แต่คณะผู้สำเร็จราชการฯ ก็ยังสงสัยอยู่ว่า เวลาทำจริง คงจะสิ้นเปลืองกว่านั้นมาก ควรจะรอการถวายพระเพลิงไว้ฤดูแล้งหน้าเริ่มแต่เดือนธันวาคม ๒๔๕๐ ทั้งในโอกาสนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชก็จะทรงบรรลุนิติภาวะแล้วด้วย นับว่าเป็นโอกาสอันเหมาะกาละอีกประการหนึ่ง ฉะนั้น ถ้ารัฐบาลเห็นชอบ ก็ขอให้สั่งระงับการสร้างพระเมรุมาศไว้ คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษากันแล้วเห็นว่า เมื่อคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มีบัญชามาดั่งนี้ และการเลื่อนกำหนดไปนี้ก็เป็นที่ต้องพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัฐบาลก็เล็งเห็นในพระมหากรุณาธิคุณและรับสนองให้เป็นไปตามบัญชา จึงได้สั่งให้ระงับการสร้างพระเมรุมาศไว้ และจะได้เตรียมการปฏิบัติให้พร้อมมูลเพื่อจัดการพระเมรุถวายพระเพลิง ดั่งบัญชาของคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ต่อไป* การปลูกสร้างพระเมรุมาศในครั้งนั้น กรมศิลปากรใช้จ่ายเงินเป็นค่าสิ่งของและค่าแรงไปรวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๖๓๑,๐๒๓.๙๘ บาท งบประมาณเหลืออยู่ ๒,๒๕๙,๙๗๖.๐๒ บาท แต่สิ่งของต่าง ๆ ที่ซื้อไว้ก็เก็บไว้สำหรับดำเนินการภายหลังได้ไม่เสียหาย คงสูญเสียไปแต่ค่าแรงและสิ่งของบางอย่างที่เก็บไว้ต่างปีไม่ได้เช่น ไม้ไผ่ ปอ คิดเห็นเงินไม่เกิน ๓๐,๐๐๐ บาท

การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศครั้งที่๒

การปลูกสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๒ นายกรัฐมนตรีมีคำสั่งเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๑ ให้กรมศิลปากรเตรียมการปลูกสร้างพระเมรุมาศให้ โดยกำหนดว่าจะถวายพระเพลิงในราวเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๒ กรมศิลปากรจึงมีคำสั่งตั้งเจ้าหน้าที่ดำเนินการปลูกสร้างพระเมรุมาศ คือ

๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล	ประจำกรม	เป็นผู้อำนวยการ
๒. นายพรหม พรหมพิจิตร	สถาปนิก	เป็นผู้กำกับการ
๓. นายกฤษณ์ อินทโกศัย	เลขานุการกรม	เป็นผู้ช่วย
๔. นายธวัช สุมาวงศ์	หัวหน้าแผนกรับงาน	เป็นเลขานุการ
๕. นายนิวัตน์ คชพงศ์	ประจำแผนกสารบรรณ	เป็นผู้ช่วยเลขานุการ
๖. นายแนบ พวงไพโรจน์	หัวหน้าแผนกคลัง	เป็นสมุห์บัญชี
๗. หลวงธนการพิทักษ์	ประจำแผนกคลัง	เป็นผู้ช่วยสมุห์บัญชี
๘. นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์	ประจำแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พัสดุ
๙. นางสุชาดา บุณยสิงห์	เสมียนแผนกรับงาน	เป็นผู้ช่วยพัสดุ
๑๐. นายประยูร ไพบูลย์สุวรรณ	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเจ้าพนักงานพิมพ์ดีด
๑๑. นายสวง โสนอ่อน	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียน
๑๓. นางวาดบรรจง เกียรติสุด	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียน
๑๔. นายสนอง วรสรวง	พนักงานแผนกสารบรรณ	เป็นเจ้าหน้าที่ติดต่อ
๑๕. นายพัน สุขสวัสดิ์	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์แบบ
๑๖. นายทอง เรียงเนตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านเขียนแบบ
๑๗. นายปรุง เปรมโรจน์	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๘. นายปลิว จั่นแก้ว	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๙. นายประสงค์ ปัทมานุช	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๒๐. นายอุณห์ เศวตมาลย์	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านปลูกสร้าง
๒๑. นายสมฤทธิ์ พรหมพิจิตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง
๒๒. นายเจือระวี ชมเสวี	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง
๒๓. ขุนมณีสารสมบัติ	เสมียนแผนกคลัง	เป็นเจ้าหน้าที่บัญชี
๒๔. นายจิตร พิมพโกวิท	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๕. นายจินดา พิมพโกวิท	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๖. นายมิ่ง เพ็ญถนอม	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๗. นายจำนงค์ พิมพโกวิท	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๘. นายเสนาะ เอี่ยมสอาด	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่บัญชี
๒๙. หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์	หัวหน้าแผนกแบบแปลน	เป็นนายด้านควบคุมการใช้มหาราชรถ

๓๐. นายวง พัฒนานนท์	ช่างโทแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านควบคุมการใช้มหาราชรถ
๓๑. นายลิขิต จิตรมั่นคง	หัวหน้าแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านสามลำคาน
๓๒. นายชื้น ตรีครุธพันธุ์	ช่างตรีแผนกแบบแปลน	เป็นผู้ช่วยนายด้านสามลำคาน

เจ้าหน้าที่ได้ลงมือปลูกสร้างพระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวงเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ คือ ตั้งเสาโครงองค์พระเมรุมาศ ปลูกสร้างพระที่นั่งทรงธรรม ทำเครื่องประดับองค์พระเมรุ มีฐานเขียง เสาโคม ฉนวน ฐานปัทม์ ฐานสิงห์ กาบพรหมศร เครื่องยอด สลักลายกระดาษทองย่น เย็บผ้าบุทำฉัตรโปร่งและเทวดาถือตาลปัตรไฟ ทำม่านทององค์พระเมรุ ทำโครงพระโกศจันทน์ งานเหล่านี้ยังไม่ทันเสร็จ ก็พอดีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงประสบอุปัทวเหตุเกี่ยวกับรถยนต์ที่ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ทรงบาดเจ็บ ไม่สามารถเสด็จพระราชดำเนินมายังประเทศไทยได้ นายกรัฐมนตรีได้มีคำสั่งเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๑ ให้งดการปลูกสร้างพระเมรุมาศไว้ เพราะจะต้องเลื่อนกำหนดการถวายพระเพลิงไปอีก ปรากฏตามคำแถลงการณ์ของสำนักนายกรัฐมนตรีลงวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๑ มีใจความสำคัญโดยย่อว่า *"รัฐบาลได้เตรียมงานพระเมรุมาศเพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล กำหนดในราวเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๒ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชจะเสด็จสู่พระนครประมาณเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๙๒ เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพ แต่ต่อมาเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประสบอุปัทวเหตุโดยรถยนต์พระที่นั่ง จะต้องประทับรักษาพระองค์ที่ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ประมาณ ๘-๑๐ เดือน เมื่อเหตุการณ์เป็นดังนี้ จึงได้สอบถามกรมศิลปากร ผู้สร้างพระเมรุมาศว่า พระเมรุมาศที่ลงมือสร้างไว้นั้นจะควรรื้อหรือรักษาไว้ เพราะเหตุใด ตลอดจนการเงิน ก็ได้รับคำชี้แจงว่าไม่ควรรื้อ แต่ควรจะสร้างสิ่งถาวรอันอาจเก็บรักษาไว้ได้อีก ๑ ปีต่อไปเสียให้เสร็จแล้วทำเครื่องปกคลุมรักษาไว้จนกว่าจะกำหนดวันถวายพระเพลิงในคราวหน้า ดั่งนี้จะประหยัดเงินได้มาก งบประมาณที่เหลืออยู่อาจจะทำต่อได้จนเสร็จไม่ต้องเพิ่มงบประมาณ แต่ถ้ารื้อถอนออกหมด ถึงกำหนดสร้างใหม่ ก็จะต้องตั้งงบประมาณเริ่มต้นใหม่ เงินที่เสียไปแล้วก็เสียเปล่า เมื่อได้ความดั่งนี้ นายกรัฐมนตรีจึงได้เข้าเฝ้าประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เรียนพระปฏิบัติเกี่ยวกับเหตุการณ์อันจะต้องเลื่อนงานถวายพระเพลิง ตลอดทั้งผลของการก่อสร้างพระเมรุมาศ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้พิจารณาเห็นพ้องกันว่า เป็นการจำเป็นและสมควรอย่างยิ่งที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงรับการรักษาพยาบาลตามคำแนะนำของแพทย์ต่อไปก่อน และมีความยินดีที่ได้ทราบว่า ตามความเห็นของกรมศิลปากรมีหนทางที่จะรักษาการก่อสร้างที่ดำเนินไปแล้วนั้นไว้ได้โดยไม่ต้องรื้อถอน และถ้าได้ดำเนินการก่อสร้างต่อไปอีกบ้างพอสมควรแล้วรักษาไว้รอการบูรณะในขั้นสุดท้ายเมื่อจะถวายพระเพลิง ก็พอจะทำได้โดยไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากขึ้นกว่าที่ประมาณไว้เดิมดั่งนี้ ประกอบกับเหตุผลที่การถวายพระเพลิงพระบรมศพนั้นสมควรจะได้กระทำในเมื่อสมเด็จพระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงสืบสันตติวงศ์ได้เสด็จประทับทรงเป็นเจ้าภาพอยู่ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงตกลงเห็นพ้องกันว่าในชั้นนี้ควรเลื่อนกำหนดการถวายพระเพลิงออกไป ส่วนจะกำหนดต่อไปข้างหน้า*

เมื่อใด จะได้เรียนพระราชปฏิบัติและสอบสวนความเห็นของแพทย์อีกก่อน คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาเห็นร่วมกันว่า เมื่อคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มีความเห็นดังนี้ ทั้งรัฐบาลก็ตระหนักในพระมหากรุณาธิคุณที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้เสด็จมาประทับเป็นประธานในการถวายพระเพลิงงานถวายพระเพลิงจึงจำต้องเลื่อนไป และได้สั่งให้ดำเนินการสร้างพระเมรุมาศไว้เพียงขั้นหนึ่งตามความเห็นของกรมศิลปากร แล้วจึงเตรียมการตกแต่งเมื่อถึงคราวเสด็จพระราชดำเนินนิวัตสู่ประเทศไทยได้ ซึ่งคงจะเป็นฤดูแล้งศกหน้า" เมื่อเป็นเช่นนี้ กรมศิลปากรจึงได้จัดทำงานที่เห็นว่าควรทำไว้ได้ต่อไป คือ ตั้งเสาองค์พระเมรุจนเสร็จแล้วเอาไม้ตียึดไว้ ตอนปลายเสามุงหลังคาสังกะสีไว้กันผุ เครื่องประกอบองค์พระเมรุที่เป็นตัวไม้ เช่น เครื่องยอด ฐานปัทม์ ฐานสิงห์ ทำต่อไปจนเสร็จ ฉัตรโปร่ง เทวดาทำต่อไป งดแต่ทาสีปิดกระดาษทองประดับกระจก ม่านทองทำต่อ งดเฉพาะปิดลายลงบนม่านพระโกศจันทน์ให้ทำแต่เพียงโครงลวดยังไม่ต้องประกอบไม้จันทน์ ฉากบังเพลิงทำงานส่วนใหญ่ไปงดงานปิดกระดาษทองไว้ พระที่นั่งทรงธรรมปลูกสร้างเกือบเสร็จคงเหลือเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็คงทำจนเสร็จแล้วเอาไม้ตีเป็นรั้วกั้นไว้โดยรอบ และได้ใช้พระที่นั่งทรงธรรมนี้เป็นที่เก็บไม้ที่ซื้อไว้สำหรับทำองค์พระเมรุด้วย ส่วนงานอย่างอื่นที่ยังมิได้ลงมือทำก็เป็นอันงดไว้ ค่าใช้จ่ายในการปลูกสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๒ นี้สิ้นไปเป็นเงิน ๗๔๖,๐๒๐.๔๙ บาท งบประมาณคงเหลือ ๑,๕๑๓,๙๕๕.๕๓ บาท

การดำเนินงานสร้างพระเมรุมาศ ครั้งที่ ๓

การสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๓ กรมศิลปากรได้รับคำสั่งเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ให้ดำเนินงานปลูกสร้างพระเมรุมาศต่อไปจนเสร็จได้ การกำหนดวันถวายพระเพลิงแน่นอนเมื่อใดจะแจ้งให้ทราบภายหลัง กรมศิลปากรจึงสั่งตั้งเจ้าหน้าที่ดำเนินงานเช่นเคย คือ

๑. พ.ท. หลวงรณสิทธิพิชัย	อธิบดีกรมศิลปากร	เป็นผู้อำนวยการ
๒. นายพรหม พรหมพิจิตร	สถาปนิก	เป็นผู้กำกับการ
๓. นายกฤษณ์ อินทโกศัย	เลขานุการกรม	เป็นผู้ช่วย
๔. นายธวัช สุมาวงศ์	หัวหน้าแผนกรับงาน	เป็นเลขานุการ
๕. นายนิวัตน์ คชพงศ์	ประจำแผนกสารบรรณ	เป็นผู้ช่วยเลขานุการ
๖. นายแนบ พวงไพโรจน์	หัวหน้าแผนกคลัง	เป็นสมุห์บัญชี
๗. หลวงธนการพิทักษ์	ประจำแผนกคลัง	เป็นผู้ช่วยสมุห์บัญชี
๘. นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์	ประจำแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พัสดุ
๙. นางสุชาดา บุณยสิงห์	เสมียนแผนกรับงาน	เป็นผู้ช่วยพัสดุ
๑๐. นายประยูร ไพบูลย์สุวรรณ	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์ดีด
๑๑. นายสวง โสนอ่อน	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์ดีด
๑๒. นายเสริม วรสรวง	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียน

๑๓. นางวาดบรรจง เกียรติสุต	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียน
๑๔. นายทวี วรสรวง	เสมียนแผนกสารบรรณ	เป็นเสมียน
๑๕. นายสนอง วรสรวง	พนักงานแผนกสารบรรณ	เป็นเจ้าหน้าที่ติดต่อ
๑๖. นายพัน สุขสวัสดิ์	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นเจ้าหน้าที่พิมพ์แบบ
๑๗. นายทอง เรียงเนตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านเขียนแบบ
๑๘. นายปรุง เปรมโรจน์	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๑๙. นายปลิว จั่นแก้ว	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๒๐. นายอรรถ สุขะปิณฑะ	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านเขียนแบบ
๒๑. นายอุ่นห์ เศวตมาลย์	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านปลูกสร้าง
๒๒. นายสมฤทธิ์ พรหมพิจิตร	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง
๒๓. ขุนมณีสารสมบัติ	เสมียนแผนกคลัง	เป็นผู้ช่วยนายด้านปลูกสร้าง
๒๔. นายจิตร พิมพโกวิท	ช่างตรีแผนกหัตถศิลป	เป็นนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๕. นายจินดา พิมพโกวิท	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๖. นายมิ่ง เพ็ญถนอม	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๗. นายจำนง พิมพโกวิท	ช่างจัตวาแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า
๒๘. หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์	หัวหน้าแผนกแบบแปลน	เป็นนายด้านควบคุมการใช้มหาราชรถและสามลำคาน
๒๙. นายวง พัฒนานนท์	ช่างโทแผนกหัตถศิลป	เป็นผู้ช่วยนายด้านควบคุมการใช้มหาราชรถและสามลำคาน
๓๐. นายเสนาะ เอี่ยมสอาด	พนักงานแผนกรับงาน	เป็นผู้ช่วยนายด้านสามลำคาน

และภายหลังก็ได้รับทราบคำสั่งว่า กำหนดถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล วันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ และนอกจากนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเพลิงพระศพพระบรมวงศานุวงศ์ ณ พระเมรุมาศนี้เป็นงานต่อท้ายพระบรมศพอีกรวม ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ วันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย พระราชทานเพลิงในวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ วันเดียวกันทั้ง ๒ พระองค์

กรมศิลปากรได้ลงมือดำเนินงานเกี่ยวกับพระเมรุมาศในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๒ นั้น โดยแบ่งงานส่วนใหญ่ออกเป็น ๓ ด้าน คือ ด้านปลูกสร้างตั้งโรงงานทำอยู่ที่ท้องสนามหลวง ด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า ตั้งโรงงานทำอยู่ในบริเวณกรมศิลปากร และด้านเขียนแบบดำเนินงานอยู่ที่แผนกหัตถศิลป กองสถาปัตยกรรม งานส่วนใหญ่ของทั้ง ๓ ด้านนี้ลงมือทำไปพร้อมกัน

ด้านปลูกสร้างเริ่มทำความมั่นคงแก่เสาองค์พระเมรุที่ตั้งไว้แล้ว โดยใช้ไม้ตียึดเสาและตั้งตอหม้อค้ำจุน แล้วนำเอาเครื่องยอดพระเมรุที่ทำไว้เสร็จขึ้นติดตั้ง สร้างฐานองค์เมรุออกมาจนครบรูป นำเครื่องประดับที่เป็นไม้ เช่นฐานเขียง เสาโคมฉนวน ฐานปัทม ฐานสิงห์ กาบพรหมศร เข้าติดตั้ง การสร้างพระเมรุมาศคราวนี้ มีพิเศษกว่าพระเมรุมาศรัชกาลที่ ๖ อยู่อย่างหนึ่ง คือ ทางราชการได้ตกลงให้ใช้บันไดนาคเกรินสำหรับอัญเชิญพระบรมศพจากเชิงพระเมรุมาศขึ้นสู่พระจิตกาธาน ซึ่งพระเมรุมาศรัชกาลที่ ๖ มิได้ใช้บันไดนาคนี้ คงอัญเชิญพระบรมศพโดยเจ้าหน้าที่ภูษามาลาจากพลับพลาเปลื้องที่สร้างอยู่เชิงพระเมรุมาศด้านทิศตะวันออก ขึ้นบันไดพระเมรุมาศด้านทิศตะวันออกนั้น บันไดนาคเกรินที่นำมาใช้ในการพระเมรุมาศครั้งนี้ เป็นของเก่าที่กรมศิลปากรเก็บรักษาไว้ นัยว่าเป็นบันไดนาคที่ใช้แต่ครั้งพระเมรุมาศรัชกาลที่ ๕ ยังมั่นคงแข็งแรงดีอยู่ เป็นแต่ลวดลายที่แกะสลักชำรุดไปบ้าง เมื่อได้จัดซ่อมลวดลายที่หักชำรุดแล้วลงรักปิดทองประดับกระจกเสียใหม่ก็งดงามตระการตา เพราะเป็นของที่ช่างฝีมือเก่าทำไว้อย่างประณีตบรรจง ถ้าจะสร้างใหม่ในเวลานี้ให้เหมือนอย่างนั้นจะต้องใช้เงินเป็นแสนบาท บันไดนาคอัญเชิญพระบรมศพนี้ วางทอดตั้งแต่เชิงบันไดพระเมรุมาศด้านทิศเหนือขึ้นไปจนถึงบนองค์พระเมรุมาศ สูงกว่าระดับพื้นองค์พระเมรุมาศเล็กน้อย แล้วมีแท่นไม้วางรางเหล็กทอดรับพระบรมโกศจากเกรินเข้าไปถึงฐานพระจิตกาธาน นอกจากการก่อสร้างองค์พระเมรุมาศแล้ว ด้านปลูกสร้างก็ได้จัดการซ่อมแซมพระที่นั่งทรงธรรมที่ชำรุดไปบ้างเพราะปลูกไว้ค้างปีให้มั่นคงเรียบร้อย และจัดการทำซ่างและทับเกษตรรอบบริเวณพระเมรุมาศ ปลูกพลับพลายกที่หน้าวัดพระเชตุพน ๑ พลับพลา สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอัญเชิญพระบรมศพขึ้นสู่พระมหาพิชัยราชรถ ปลูกพลับพลายกที่ข้างนอกทับเกษตรบริเวณพระเมรุมาศด้านทิศเหนือ ๑ พลับพลา สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอัญเชิญพระบรมศพลงจากพระมหาพิชัยราชรถ ปลูกปะรำที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พระบรมมหาราชวัง ๑ ปะรำ สำหรับเจ้านายฝ่ายในประทับถวายสักการะพระบรมศพขณะที่แห่จากวัดพระเชตุพนไปสู่พระเมรุมาศ ปลูกสร้างเมรุพระบุพโพขึ้นที่สนามด้านใต้ของพระมณฑปพระมหาธาตุในวัดมหาธาตุ ๑ เมรุ สำหรับถวายเพลิงพระบุพโพพระบรมศพ และปลูกสร้างเมรุพระบุพโพที่สนามด้านเหนือพระมณฑปพระมหาธาตุ ๑ เมรุ สำหรับพระราชทานเพลิงพระบุพโพพระบรมวงศานุวงศ์ ๔ พระองค์ที่กล่าวข้างต้น ส่วนการทำถนนในบริเวณพระเมรุมาศมอบให้เทศบาลนครกรุงเทพฯ จัดทำ และการตกแต่งไฟฟ้าบริเวณพระเมรุมาศมอบให้การไฟฟ้าหลวงกรุงเทพฯ จัดทำ

ด้านเขียนแบบ คงทำการเขียนและขยายแบบลวดลายต่าง ๆ ที่ค้างอยู่ต่อไปเมื่อเขียนและขยายเสร็จแล้ว ก็ส่งให้ด้านเครื่องตกแต่งนำไปสลักกระดาษเป็นลวดลาย ที่เกี่ยวกับการสลักไม้ก็ส่งให้ด้านปลูกสร้างจัดการแกะสลัก

ด้านสลักลายกระดาษและเย็บผ้า ด้านนี้มีหน้าที่ทำเครื่องตกแต่งและงานเบ็ดเตล็ดทั้งปวง ได้เริ่มลงมือสลักลายกระดาษและเย็บผ้าสำหรับนำไปบุไปประดับที่องค์พระเมรุมาศและพระที่นั่งทรงธรรม จัดการทำฉัตรโปร่ง เทวดาถือตาลปัตรไฟ ทำพระโกศจันทน์ ทำฉากบังเพลิง ทำม่านทององค์พระเมรุต่อจากที่ค้างไว้ และซ่อมแซมพระจิตกาธาน

การซ่อมพระราชรถและพระราชยาน

นอกจากงานส่วนใหญ่ ๓ ด้านนี้แล้ว ยังมีงานส่วนย่อยที่มีความสำคัญไม่น้อยอีกคือ การซ่อมพระมหาพิชัยราชรถ รถพระอภิธรรม สามลำคาน บันไดเกริ้นสำหรับอัญเชิญพระบรมโกศขึ้นและลงพระมหาพิชัยราชรถ รถพระวิมานสำหรับอัญเชิญพระศพเจ้านาย ๔ พระองค์ พระที่นั่งราเชนทรยาน เสลี่ยงกง เสลี่ยงบัว และปรับปรุงรถปืนใหญ่ของทางราชการทหารเป็นรถประดิษฐานพระบรมโกศสำหรับเวียนรอบพระเมรุมาศ การซ่อมและตกแต่งสิ่งเหล่านี้ได้มอบให้ด้านสลักลายฯ ซึ่งเป็นด้านทำเครื่องตกแต่งเป็นเจ้าหน้าที่ดำเนินการในความร่วมมือของด้านปลูกสร้าง ข้อที่หนักใจอย่างยิ่งในสิ่งเหล่านี้ก็คือ พระมหาพิชัยราชรถกับรถพระอภิธรรม ราชรถนี้สร้างขึ้นแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ราชรถอัญเชิญพระบรมศพที่เรียกว่า มหาพิชัยราชรถ นั้นมีอยู่ ๒ องค์ สร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งคู่ องค์ที่ ๑ ชื่อ**พระมหาพิชัยราชรถ** องค์ที่ ๒ นัยว่าสร้างภายหลังองค์ที่ ๑ ราว ๗-๘ ปี ชื่อว่า**พระมหาเวชยันตราชรถ** องค์ที่ ๑ ที่ชื่อพระมหาพิชัยราชรถนั้นชำรุดทรุดโทรมมากจนเคลื่อนไหวออกจากที่ไม่ได้แล้ว คงตั้งอยู่ในโรงราชรถในพิพิธภัณฑสถานอยู่เฉย ๆ นำออกใช้ไม่ได้ องค์ที่ ๒ พระมหาเวชยันตราชรถพอจะใช้ได้ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๖ ก็ใช้พระมหาเวชยันตราชรถนี้เป็นรถอัญเชิญพระบรมศพโดยเรียกชื่ออย่างองค์ที่ ๑ ว่า พระมหาพิชัยราชรถ ฉะนั้นในการพระเมรุมาศครั้งนี้ก็คงใช้พระมหาเวชยันตราชรถตั้งชื่อเป็นพระมหาพิชัยราชรถ เป็นราชรถอัญเชิญพระบรมศพแม้ราชรถองค์นี้จะไม่ชำรุดทรุดโทรมเหมือนราชรถองค์ที่ ๑ ก็จริง แต่อายุการสร้างก็ใกล้เคียงกับองค์ที่ ๑ จึงทำให้เป็นที่วิตกอย่างยิ่งว่าจะมีความมั่นคงแข็งแรงพอที่จะใช้งานคราวนี้ได้หรือไม่ จริงอยู่ดูแต่ภายนอกยังมั่นคงสดใสงดงามอยู่เพราะได้รับการซ่อมแซมตกแต่งเมื่อครั้งพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ แต่ตัวไม้และลิ่มสลักภายในจะเป็นอย่างไรผุขาดกร่อนวิ่นไปบ้างหรือไม่ ถ้าจะให้ทราบโดยถ่องแท้ก็ต้องรื้อออกตรวจแล้วปรับปรุงเข้าไปใหม่ สิ่งใดผุขาดก็เปลี่ยนเสีย แต่การกระทำเช่นนี้กะว่าจะต้องใช้งบประมาณถึงครึ่งล้าน ซึ่งในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชประสงค์มิให้รัฐบาลจ่ายเงินในการนี้อย่างมากมาย อันจะเป็นเหตุให้หมดเปลืองงบประมาณแผ่นดิน หากจะตั้งงบประมาณซ่อมราชรถอีกถึงครึ่งล้านก็จะผิดพระราชประสงค์ แต่รัฐบาลมีเจตนาอันแรงกล้าที่จะใช้พระมหาพิชัยราชรถตามโบราณราชประเพณี เมื่อเป็นเช่นนี้ก็มีทางเดียวคือกรมศิลปากรปฏิบัติการอย่างที่โบราณเรียกว่ายอมถวายเศียร คืองดการรื้อออกตรวจอันจะทำให้สิ้นเปลืองเงิน แต่ได้ดำเนินการอย่างดีที่สุด คือใช้เหล็กแท่งขึ้นบรรทุกบนราชรถให้มีน้ำหนักมากกว่าพระบรมโกศ ๔-๕ เท่า แล้วลองลากจูงไปตามเส้นทางที่จะแห่พระบรมศพ ในขณะทดลองก็ได้ฉุดลากให้หนักมือ

กว่าที่จะกระทำในเวลาอัญเชิญพระบรมศพ หากมีอะไรชำรุดหักพังลงจะได้รีบจัดการซ่อมเสีย ผลของการซ้อมพระมหาพิชัยราชรถทนทานน้ำหนักบรรทุกได้ เพียงแต่ล้อรถปริออกจากวงเหล็กรัดล้อไปบ้าง แต่รถพระสำหรับพระสงฆ์นั่งอ่านอภิธรรมนำราชรถพระบรมศพซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน ล้อหักพับไปเสียล้อหนึ่ง ไม่อาจลากจูงต่อไปได้ ต้องทิ้งไว้ซ่อมกันกลางถนนนั่นเอง เมื่อเห็นว่าพระมหาพิชัยราชรถสามารถบรรทุกน้ำหนักมากกว่าพระโกศถึง ๔-๕ เท่าได้เช่นนี้แล้ว กรมศิลปากรก็คงจัดการซ่อมแต่งเพียงทาสีปิดทองประดับกระจกให้งดงามขึ้น ถ้าบังเอิญในวันใช้จริงเกิดหักพังชำรุดขึ้น ก็เป็นเรื่องที่จะต้องถวายเศียรเท่านั้น ซึ่งเจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องต่างหนักใจด้วยกันทุกคน เดชะพระบารมีปกเกล้าฯ การใช้พระมหาพิชัยราชรถและรถพระในวันจริงคงผ่านไปได้โดยเรียบร้อย

การเตรียมงานเพื่อความเรียบร้อย

การก่อสร้างและตกแต่งพระเมรุมาศได้สำเร็จลงเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ครั้นแล้วในวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๑๐.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมายกยอดพระเมรุมาศ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง ยอดพระเมรุมาศนี้คือมหาเศวตรฉัตร ๙ ชั้น เจ้าหน้าที่ได้เตรียมผูกเข้าลอกไว้ที่หน้าพระที่นั่งทรงธรรม ก่อนถึงกำหนดเวลาต้องมีพิธีเซ่นไหว้สังเวยด้วยหัวหมูบายศรีขนมต้มแดงต้มขาวเป็นพิธีภายในของกรมศิลปากร ผู้เซ่นไหว้ คือ นายพรหม พรหมพิจิตร ผู้กำกับการสร้างพระเมรุมาศ พอได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงทรงประทับ ณ ชานระเบียงกลางพระที่นั่งทรงธรรม พ.ท.หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากร ทูลเกล้าฯ ถวายพานทองใส่เชือกชักยอด ขณะนั้นเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรที่จัดให้ขึ้นไปประจำอยู่บนนั่งร้านยอดพระเมรุมาศจะต้องเตรียมตัวคอยชักรอกเอายอดขึ้นไปให้ได้จังหวะกับที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชักเชือกอยู่เบื้องล่าง เพราะเชือกที่ทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงชักนั้นเพียงแต่ทรงเป็นพิธีเท่านั้น ส่วนฉัตรที่เลื่อนตามรอกขึ้นไปจนถึงยอดพระเมรุได้เกิดจากแรงฉุดของเจ้าหน้าที่บนนั่งร้านยอดพระเมรุ ฉะนั้นจึงต้องรักษาจังหวะให้พอดีเสมือนทรงชักรอกขึ้นไป ถ้าเจ้าหน้าที่ข้างบนดึงเร็วหรือช้าเกินไปไม่ได้จังหวะ เชือกทรงจะหย่อน ๆ ตึง ๆ ไม่สมลักษณะว่าเป็นการทรงชักรอกฉัตรขึ้นไป ทั้งนี้เป็นเรื่องที่กรมศิลปากรจะต้องฝึกกันไว้ เมื่อฉัตรแล่นถึงยอด เจ้าหน้าที่บนนั้นก็เข้ารับยกสวมในท่อเหล็กที่ตั้งไว้ แล้วต้องรีบตัดนั่งร้านรื้อลงให้สิ้นเชิงโดยเร็ว ถือกันว่าได้ถวายตัวแล้ว เป็นอันเสร็จการปลูกสร้างพระเมรุมาศ ต่อนั้นไปก็คงมีแต่คอยซ่อมแซมตกแต่งสิ่งชำรุดที่เกิดจากลมแดดและฝนจนกว่าจะถึงเวลาถวายพระเพลิง และก็บังเอิญที่ได้มีฝนตกลงมาจริง ๆ ระหว่างนั้นหลายครั้ง จึงต้องซ่อมกระดาษลวดลายประดับองค์พระเมรุกันเป็นงานใหญ่อยู่สักหน่อย

สำนักพระราชวัง ได้มีหมายกำหนดการว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ กำหนดวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ บำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุที่พระที่นั่งดุสิต วันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ.๒๔๙๓ เวลา ๗.๐๐ น. สดับปกรณ์ก่อนเชิญพระบรมศพที่พระที่นั่งดุสิต เวลา ๗.๒๐ น. เชิญพระบรมศพไปประดิษฐานพระมหาพิชัยราชรถที่หน้าวัดพระเชตุพน เวลา ๙.๐๐ น. แห่เชิญพระบรมศพสู่

พระเมรุมาศ เวลา ๑๖.๓๐ น. เทศน์ศราทธพรต สดับปกรณ์แล้วถวายพระเพลิง วันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๘.๐๐ น. เก็บพระบรมอัฐิ เชิญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสรีรางคารเข้าพระบรมมหาราชวัง วันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๑๖.๐๐ น. สวดมนต์ เทศน์สดับปกรณ์ ที่พระที่นั่งดุสิต วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๑๐.๓๐ น. เลี้ยงพระเทศน์ สดับปกรณ์ที่พระที่นั่งดุสิต เวลา ๑๓.๓๐ น. เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนพระวิมานพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๑๖.๓๐ น. เชิญพระบรมราชสรีรางคารไปบรรจุที่พุทธบัลลังก์พระศรีสากยมุนีพระวิหารวัดสุทัศน์ เมื่อมีหมายกำหนดการแล้ว กรมศิลปากรกับสำนักพระราชวังจึงได้ร่วมกันจัดซ้อมกระบวนแห่จากวัดพระเชตุพนถึงพระเมรุมาศอย่างเต็มกระบวนเหมือนวันจริงรวม ๓ ครั้ง คือในวันที่ ๑๘ วันที่ ๒๐ และวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ในการนี้กรมศิลปากรได้นำพระมหาพิชัยราชรถและรถพระอภิธรรมออกซ้อมฉุดชัก ก่อนที่จะนำพระมหาพิชัยราชรถออกจากโรงต้องมีเซ่นไหว้หัวหมูบายศรีและต้องมีละครชาตรีรำถวายมือด้วย ซึ่งนายพรหม พรหมวิจิตร ผู้กำกับการเป็นผู้เซ่นไหว้อย่างเคย ผลการซ้อมในเที่ยวแรก ๆ ก็ขลุกขลักอยู่บ้าง เพราะเจ้าหน้าที่เป็นคนใหม่ไม่เคยงานอย่างนี้มาก่อน ต่อเมื่อได้รับคำแนะนำจากท่านผู้รู้ เช่น พระยาราชเวศม์ผดุง ซึ่งได้มาคอยช่วยเหลือสั่งสอนประจำอยู่ด้วย เที่ยวหลัง ๆ จึงเรียบร้อยไปได้ และเพื่อความสะดวกเรียบร้อยในวันงาน กรมศิลปากรจึงได้ออกคำสั่งตั้งเจ้าหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับกระบวนแห่ดังนี้

๑. หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ หัวหน้าแผนกแบบแปลน เป็นเจ้าหน้าที่กำกับการใช้สามลำคานเชิญพระบรมศพจากพระบรมมหาราชวังถึงหน้าวัดพระเชตุพน

๒. นายกฤษณ์ อินทโกศัย เลขานุการกรม เป็นเจ้าหน้าที่กำกับการฉุดชักพระมหาพิชัย-ราชรถและรถพระอภิธรรมจากวัดพระเชตุพนถึงพระเมรุมาศท้องสนามหลวง

๓. นายพรหม พรหมพิจิตร สถาปนิก เป็นเจ้าหน้าที่กำกับการอัญเชิญพระบรมศพด้วยราชรถปืนใหญ่เวียนพระเมรุมาศ ตลอดจนเชิญพระบรมศพขึ้นสู่พระเมรุมาศด้วยเกรินบันไดนาค

๔. นายจิตร พิมพโกวิท ช่างตรี แผนกหัตถศิลป เป็นเจ้าหน้าที่กำกับการตั้งสามลำคานที่พระที่นั่งดุสิต ตั้งบันไดเกรินเชิญพระบรมศพขึ้นพระมหาพิชัยราชรถที่วัดพระเชตุพนและตั้งบันไดเกรินเชิญพระบรมศพลงจากพระมหาพิชัยราชรถที่ท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ก่อนวันถวายพระเพลิง ๑ วัน เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรขึ้นทำงานแทงหยวกและสลักลวดลายประดับบนพระจิตกาธานเริ่มแต่ ๑๔.๐๐ น. จนตลอดคืนถึงเช้าวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ รับดอกไม้สดซึ่งเจ้านายฝ่ายในร้อยกรองมาให้ขึ้นประดับพระจิตกาธาน เป็นอันเสร็จกิจเกี่ยวกับพระจิตกาธาน ต่อจากนั้นก็คอยเตรียมรับพระบรมศพที่จะแห่มาถึง ในวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ นั้น เริ่มแต่เวลา ๕.๐๐ น. เจ้าหน้าที่เกี่ยวกับกระบวนแห่ต่างก็แยกย้ายไปประจำตามหน้าที่ของตน สำหรับสามลำคาน เกริน และพระมหาพิชัยราชรถตลอดจนรถพระอภิธรรมได้นำไปตั้งเทียบไว้ยังที่ก่อนวันที่ ๒๙ แล้ว ทุกอย่างจึงพร้อมสรรพที่จะปฏิบัติการได้ทันทีตามกำหนดเวลา

วันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมายังพระที่นั่งดุสิตถวายราชสักการะพระบรมศพ ทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ เจ้าพนักงานภูษามาลาเปลื้องพระลองประกอบพระโกศออก ถวายตาดคลุมพระโกศ นายทหารมหาดเล็กเชิญพระโกศจากพระที่นั่งดุสิตไปประดิษฐานเหนือพระยานมาศสามลำคาน เมื่อได้ประกอบพระลองทองใหญ่ที่พระโกศและกางกั้นพปฏลมหาเศวตฉัตรบนพระยานมาศสามคาน เสร็จเรียบร้อยแล้ว ทหารเรือจำนวน ๖๐ คนเข้าหามพระยานมาศสามคาน ตั้งริ้วกระบวนพยุหยาตรา ๔ สาย มีสมเด็จพระสังฆราชทรงเสลี่ยงกงอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพพร้อมด้วยเครื่องอภิรุมชุมสาย มโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ ดู่เดียงและเครื่องบรมราชอิสริยราชูปโภค เคลื่อนกระบวนออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูศรีสุนทร ประตูเทวาภิรมย์ ยาตราไปตามถนนมหาราชถึงท่าเตียน ทหารเรือจำนวน ๖๐ คนอีกชุดหนึ่งแทรกตัวเข้ารับหามพระยานมาศสามคานผลัดชุดแรกออกโดยมิต้องหยุดกระบวน แล้วกระบวนเลี้ยวไปตามถนนพระเชตุพน ถนนสนามชัยถึงหน้าวัดพระเชตุพน ประทับพระยานมาศทรงพระบรมศพยังเกริน พระมหาพิชัยราชรถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับพลับพลายกเจ้าพนักงานภูษามาลา เชิญพระโกศเลื่อนจากพระยานมาศสู่เกรินบันไดนาค แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรที่พระบรมโกศ พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ เสร็จแล้วเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรก็จัดการเลื่อนเกรินเชิญพระโกศขึ้นพระมหาพิชัยราชรถ เมื่อได้เลื่อนพระโกศจากเกรินเข้าสู่บุษบกในพระมหาพิชัยราชรถแล้ว เจ้าหน้าที่ซึ่งประจำอยู่ใต้ห้องพระมหาพิชัยราชรถก็จัดการหมุนกว้านแกนเหล็กยกพื้นบุษบกพระมหาพิชัยราชรถให้ลอยสูงขึ้นไปเสมอกับขอบบนของพนักบุษบกเพื่อให้แลเห็นพระบรมโกศได้จนถึงฐาน มิฉะนั้น พนักบุษบกจะบังพระบรมโกศตอนส่วนฐานเสียดูไม่งามตา

ทางด้านหน้าวัดพระเชตุพนนั้น ได้เริ่มจัดตั้งกระบวนแห่ตั้งแต่เวลา ๗.๐๐ น. คือกระบวนหน้าทหารบก ถัดมาเป็นกระบวนพระบรมราชอิสริยยศจัดเป็น ๔ สาย มีธง ๓ ชายนำริ้ว มโหระทึก นายทหารบก เรือ อากาศ มหาดเล็ก และตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ ราชรถน้อยที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพอยู่หน้าพระมหาพิชัยราชรถ มีทหารอากาศแต่งกายด้วยเครื่องแบบราชสำนักสวมหมวกหูกระต่ายจำนวน ๕๐ คน เป็นผู้ฉุดชัก ถัดมาเป็นพระอภิรุมชุมสายเครื่องสูง สังข์ แตร กลองชนะ ข้าราชการชั้นพิเศษเป็นคู่เคียงอยู่ข้างพระมหาพิชัยราชรถ เครื่องบรมราชอิสริยราชูปโภคและพราหมณ์นาลิวันตามอยู่เบื้องหลังพระมหาพิชัยราชรถ ถัดไปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือน แซงด้วยทหารมหาดเล็ก กระบวนหลังเป็นทหารเรือกับทหารอากาศ ส่วนผู้ฉุดชักพระมหาพิชัยราชรถนั้นใช้ทหารบก ทหารเรือ ทหารอากาศ แต่งเครื่องแบบทหารรวม ๒๑๖ คน โดยแบ่งให้เป็นผู้ฉุดเชือกด้านหน้าพระมหาพิชัยราชรถ ๑๖๐ คน เป็นผู้ชักเชือกด้านหลังพระมหาพิชัยราชรถเพื่อคอยดึงมิให้ราชรถแล่นเร็วเกินไป ๔๖ คน เป็นผู้ถือคันบังคับหางเสือซึ่งอยู่หน้าราชรถ ๒ คน และเป็นผู้คอยช่วยผลักหมุนวงล้อรถ ๘ คน ครั้นจัดตั้งกระบวนเป็นที่เรียบร้อยดีแล้วก็พักแถวคอยเวลาแห่พระบรมศพต่อไป พอกระบวนแห่พระบรมศพจากในพระบรมมหาราชวังยาตรา

มาใกล้จะถึงหน้าวัดพระเชตุพน กระบวนแห่ด้านนี้เข้าประจำที่ตามตำแหน่ง ถวายเคารพพระบรมศพ และเตรียมตัวยาตรากระบวน เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ เจ้าหน้าที่อัญเชิญพระโกศขึ้นสู่บุษบกพระมหาพิชัยราชรถเสร็จ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับในกระบวนเพื่อทรงพระราชดำเนินตามแล้ว กระบวนก็เริ่มยาตราจากหน้าวัดพระเชตุพน เมื่อเวลา ๘.๔๐ น. ตรงไปตามถนนสนามชัย ถนนราชดำเนิน เลี้ยวที่ถนนพระจันทร์ ผ่านกลางสนามหลวง หยุดเทียบเกรินกลางสนามหลวงตรงพระเมรุมาศเมื่อเวลา ๙.๓๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลายกท้องสนามหลวง

การฉุดชักพระมหาพิชัยราชรถจากหน้าวัดพระเชตุพนไปตามถนน ไม่มีข้อยากอย่างใด คงปฏิบัติไปได้สะดวก ข้อยากอย่างยิ่งอยู่ที่ตอนจะเลี้ยวเข้าท้องสนามหลวงกับตอนที่จะหยุด ราชรถเทียบเกรินให้รางที่จะเคลื่อนพระบรมโกศจากราชรถตรงได้ระดับพอดีกับรางเกรินที่ทอดคอยที่อยู่แล้ว หัวถนนพระจันทร์ตอนจะเลี้ยวเข้าสนามหลวงนั้นมีต้นมะขามใหญ่อยู่ทั้งสองข้าง ต้องกะให้ราชรถตั้งลำตรงถนนพอดีจึงลากจูงเข้าไปได้ ถ้าหากตั้งลำรถไม่ตรงก็จะต้องชนต้นมะขาม เพราะราชรถสูงใหญ่มากและไม่สามารถจะคัดหางเสือให้เลี้ยวทางโน้นนิดทางนี้หน่อยได้เหมือนรถธรรมดา จะเลี้ยวแต่ละครั้งต้องค่อย ๆ โค้งให้ได้จังหวะมาแต่ไกล ด้วยเหตุนี้จึงต้องใช้วิธีขีดเส้นขาวที่ถนนตั้งแต่หน้าศาลโค้งตามจังหวะเข้าไปในถนนพระจันทร์ เมื่อลากจูงราชรถมาใกล้จะถึงหน้าศาลก็ค่อย ๆ ดึงรถแอบเข้าไปชิดถนนทางขวาเข้าหาเส้นขาว กะให้ล้อราชรถด้านขวาเดินไปตามแนวเส้นขาวนี้ แต่ในวันแห่พระบรมศพนั้น ประชาชนมาคอยเฝ้าถวายบังคมพระบรมศพกับคับคั่งล้นหลามล้ำถนนเข้ามาทับเส้นขาวนี้เสียสิ้น จนต้องหยุดราชรถขอร้องให้เจ้าหน้าที่ตำรวจเชิญประชาชนหลีกออกไปให้พ้นเส้นขาว แล้วจึงลากจูงราชรถเลี้ยวเข้าถนนพระจันทร์ได้ และตั้งแต่หัวถนนพระจันทร์จนถึงเกรินกลางสนามหลวง ใช้เชือกวางขึงทอดลงบนถนนสองข้างเพื่อกำหนดให้ล้อมหาราชรถทั้งซ้ายขวาเดินไปตามเส้นเชือกนั้น พอสุดเชือกก็มีหลักเล็ก ๆ ตอกไว้สำหรับรับล้อรถให้หยุด ถ้าหากลากจูงตรงไปได้ตามเส้นที่ทำไว้นี้แล้ว ราชรถจะหยุดเทียบรางต่อรางจากราชรถกับเกรินได้สนิทพอดี อาศัยที่ได้ฝึกซ้อมกันไว้อย่างดีแล้ว การลากจูงเป็นไปตามที่กำหนดไว้ไม่ขลุกขลัก เมื่อเทียบราชรถกับเกรินเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทหารปืนใหญ่แต่งเครื่องแบบเต็มยศ จำนวน ๔๐ คน ก็นำรถปืนใหญ่ซึ่งถอดปืนออก และกรมศิลปากรได้จัดสร้างบุษบกพร้อมรางเลื่อนไว้บนรางเกวียนปืนมาเทียบเกริน เจ้าพนักงานหมุนรอกอัญเชิญพระบรมโกศลงจากมหาพิชัยราชรถตามเกรินเลื่อนเข้าประดิษฐานบนบุษบกรถปืนใหญ่ แล้วตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศเชิญพระบรมโกศเวียนพระเมรุมาศโดยอุตราวัฏ ๓ รอบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินตามพระบรมศพพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ครบ ๓ รอบแล้ว เสด็จขึ้นประทับพลับพลาทรงธรรม ราชรถปืนใหญ่อัญเชิญพระบรมโกศเข้าเทียบบันไดนาคพระเมรุมาศด้านทิศเหนือ เจ้าพนักงานเลื่อนพระโกศจากราชรถปืนใหญ่สู่เกรินบันไดนาคเชิญขึ้นพระเมรุมาศ ครั้นถึงที่แล้วก็ปิดพระวิสูตรบนพระเมรุโดยรอบพระจิตกาธาน

การติดตั้งบันไดนาคบนพระเมรุมาศนี้ ได้จัดตั้งให้หัวบันไดสูงจากพื้นขึ้นไปประมาณกึ่งแท่นพระจิตกาธาน แล้ววางรางทอดเข้าไปถึงพระจิตกาธาน เมื่อได้เลื่อนพระโกศจากบันไดนาคเข้าไป

ตามรางถึงพระจิตกาธาน และปิดพระวิสูตรโดยรอบแล้ว พนักงานภูษามาลาเปลื้องพระโกศทอง(๑) ภายนอก ซึ่งทางราชการเรียกว่าพระลองออก นำลงไปเก็บในพลับพลาเปลื้อง ซึ่งสร้างไว้ที่เชิงพระเมรุมาศด้านทิศตะวันออก คงเหลือแต่พระโกศทองภายในซึ่งใช้ประดิษฐานพระบรมศพ เจ้าพนักงานอัญเชิญพระโกศขึ้นประดิษฐานบนพระจิตกาธาน แล้วนำพระโกศจันทน์ที่กรมศิลปากรจัดทำขึ้นด้วยไม้จันทน์หอมอย่างดีเข้าประกอบ เสร็จการแล้วเปิดพระวิสูตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทางบันไดตะวันตก ถวายราชสักการะบังคมพระบรมศพแล้วเสด็จลง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการขึ้นกราบถวายบังคมเป็นลำดับ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงจุดเทียนราชสักการะและจุดเทียนถวายพระเพลิงนั้น ต้องปิดฉากบังเพลิงด้านทิศใต้ไว้ เพราะลมแรงมากจนไม่อาจจุดเทียนได้ ต่อเมื่อเสด็จลงแล้วจึงเปิดฉากบังเพลิงออกเพื่อพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเสด็จขึ้นทางด้านนี้

เวลา ๑๖.๓๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จมายังพลับพลาทรงธรรม เสด็จขึ้นพระเมรุมาศจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมศพแล้วเสด็จลงไปพลับพลาทรงธรรมเพื่อทรงธรรมและทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ เสร็จกิจทางสงฆ์แล้วเสด็จขึ้นสู่พระเมรุมาศอีกครั้ง ทรงจุดธูปเทียนถวายพระเพลิงแล้วเสด็จลงมาประทับพลับพลาทรงธรรม พระบรมวงศานุวงศ์ คณะทูต ข้าราชการ พระสงฆ์ ขึ้นถวายพระเพลิงกันตามลำดับ เป็นอันเสร็จถวายพระเพลิงตามพิธีการ

ถึงเวลาประมาณ ๒๒.๐๐ น. เจ้าพนักงานเตรียมการถวายพระเพลิงจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาโดยมิใช่ทางการ ขึ้นถวายพระเพลิงประทับอยู่เฉพาะหน้าพระบรมโกศที่กำลังลุกรุ่งโรจน์ด้วยเปลวเพลิงด้วยพระพักตร์โศกสลดอย่างสุดซึ้งเป็นเวลานาน เมื่อเสด็จลงแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และพระสงฆ์ขึ้นถวายพระเพลิงต่อไป

วันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๘.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมายังพระเมรุมาศทรงเก็บพระบรมอัฐิประมวลลงในพระโกศ แล้วเจ้าพนักงานเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนพลับพลาทรงธรรมประกอบพิธีทางศาสนา เสร็จแล้วเชิญพระบรมอัฐิประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยาน และเชิญผอบพระบรมราชสรีรางคารประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยานน้อย ทหารเรือหามพระที่นั่งราเชนทรยานทั้ง ๒ พระองค์ ตั้งกระบวนราชอิสริยยศ ๔ สาย แห่ออกจากพระเมรุมาศด้านเหนือเลี้ยวขวาไปตามถนนพระจันทร์ เลี้ยวถนนราชดำเนินใน ถนนหน้าพระลาน เข้าสู่พระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี กระบวนพระบรมราชสรีรางคารแยกไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประดิษฐานพระบรมราชสรีรางคารพักไว้ในพระศรีรัตนเจดีย์เพื่อคอยกำหนดอัญเชิญไปบรรจุต่อไป ส่วนกระบวนพระอัฐิตรงไปพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเพื่อประกอบศาสนพิธี เสร็จแล้วอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ พระวิมานชั้นบนพระที่นั่ง

---

(๑) พระลองทองใหญ่ที่ประกอบพระโกศ

จักรีมหาปราสาท พระบรมราชสรีรางคารนั้นได้อัญเชิญไปบรรจุ ณ พุทธบัลลังก์พระศรีสากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวราราม ภายหลังที่ได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิเสร็จเรียบร้อยแล้ว

การพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เป็นอันเสร็จสิ้นลง ต่อจากนั้นก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ พระเมรุมาศนี้ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ และพระราชทานเพลิงพระศพพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พระศพพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย พร้อมกันทั้ง ๒ พระศพ เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ ในการพระราชทานเพลิงพระศพพระบรมวงศานุวงศ์ ๔ พระองค์ ณ พระเมรุมาศนี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงองค์พระเมรุมาศให้เป็นไปตามฐานันดรศักดิ์บางประการ คือ เปลี่ยนยอดพระเมรุมาศจากฉัตร ๙ ชั้น เป็นฉัตร ๕ ชั้น เปลี่ยนฉากบังเพลิงใหม่ เปลี่ยนพระจิตกาธานใหม่ ถอนเกรินบันไดนาคที่ใช้อัญเชิญพระบรมศพขึ้นสู่องค์พระเมรุมาศออก การอัญเชิญพระศพพระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นองค์พระเมรุ ใช้เจ้าหน้าที่ภูษามาลาอัญเชิญขึ้นทางบันไดพระเมรุด้านทิศตะวันออก นอกจากนั้นก็คงเป็นไปตามเดิม

ค่าใช้จ่ายในการปลูกสร้างพระเมรุมาศครั้งที่ ๓ นี้ เป็นเงิน ๑,๑๗๐,๘๒๖.๔๓ บาท รวมค่าใช้จ่ายทั้ง ๓ ครั้ง เป็นเงิน ๒,๕๔๗,๘๗๐.๙๐ บาท งบประมาณคงเหลือจากการใช้จ่ายทั้งสิ้น ๓๔๓,๑๒๙.๑๐ บาท

การปลูกสร้างพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลในหน้าที่ของกรมศิลปากรเป็นอันเสร็จสิ้นลงด้วยประการฉะนี้

การถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

การถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลได้กำหนดขึ้นระหว่างวันที่ ๒๘ มีนาคม ถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นเวลา ๕ วัน และในวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้มีการบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร ณ วัดสุทัศน์เทพวรารามอีกวันหนึ่ง รวมเป็น ๖ วัน ปรากฏรายละเอียดตามกำหนดการดังนี้

กำหนดการ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
สยามินทราธิราช

ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
พุทธศักราช ๒๔๙๓

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		การพระราชกุศลออกพระเมรุ		
๒๘ มี.ค.	๑๗.๐๐ น.	เทศน์ ๑ กัณฑ์	พระที่นั่งดุสิต	เต็มยศ
		ศราทธพรต ๓๐ สดับปกรณ์		มงกุฎไทย
		เชิญพระบรมศพ		
๒๙ มี.ค.	๗.๐๐ น.	สดับปกรณ์ ๓๐ ก่อนเชิญพระบรมศพ	พระที่นั่งดุสิต	
	๗.๒๐ น.	เชิญพระบรมศพไปประดิษฐานยัง	จากพระที่นั่ง	
		พระมหาพิชัยราชรถ	ดุสิต ไปหน้า	เต็มยศ
		สดับปกรณ์ท้ายเกริน ๒๐	วัดพระเชตุพน	จักรี
	๙.๐๐ น.	แห่เชิญพระบรมศพ	สู่พระเมรุมาศ	หรือช้าง
	๑๖.๓๐ น.	เทศน์ ๑ กัณฑ์	พลับพลา	เผือก
		ศราทธพรต ๕๐ สดับปกรณ์	ทรงธรรม	
		ถวายพระเพลิง	พระเมรุมาศ	เต็มยศ
				จักรี หรือ
				ช้างเผือก
		เก็บพระบรมอัฐิ		
๓๐ มี.ค.	๘.๐๐ น.	สดับปกรณ์ไตรแพรสามหาบ ๙ ไตร		
		เก็บพระบรมอัฐิ	พระเมรุมาศ	เต็มยศ
		เลี้ยงพระสามหาบ	พลับพลา	จุลจอมเกล้า
		สดับปกรณ์ ๓๐	ทรงธรรม	

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		เชิญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสรีรางคารเข้าพระบรมมหาราชวัง	จากพลับพลาทรงธรรม ไปพระที่นั่งดุสิตและ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	เต็มยศจุลจอมเกล้า
๓๑ มี.ค.	๑๖.๐๐ น.	พระราชกุศลพระบรมอัฐิสวดมนต์ พระ ๓๐ เทศน์ ๑ กัณฑ์ สดับปกรณ์	พระที่นั่งดุสิต	เต็มยศจักรี หรือช้างเผือก
๑ เม.ย.	๑๐.๓๐ น.	เลี้ยงพระ ๓๐ เทศน์ ๑ กัณฑ์ สดับปกรณ์ ๒๐๐	พระที่นั่งดุสิต	เต็มยศช้างเผือก
	๑๓.๓๐ น.	เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนพระวิมาน	พระที่นั่งจักรี	
๑๔ เม.ย.	๑๖.๓๐ น.	บรรจุพระบรมราชสรีรางคารเชิญพระบรมราชสรีรางคารไปบรรจุ สดับปกรณ์ ไตร ๓๐	พุทธบัลลังก์พระศรีสากยมุนี พระวิหารวัดสุทัศน์	เต็มยศมงกุฎไทย

กำหนดการ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
สยามินทราธิราช
ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
พุทธศักราช ๒๔๙๓

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับพระบัญชาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสั่งว่า สมควรแก่เวลาที่จะประกอบการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเมรุมาศขึ้น ณ ท้องสนามหลวงเป็นที่ถวายพระเพลิงตามราชประเพณี และกำหนดการอื่น ๆ ตลอดจนบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร ดังมีรายการดังต่อไปนี้

วันที่ ๒๘ มีนาคม เจ้าพนักงานจัดเตรียมการที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ไว้พร้อมสรรพ

งานพระราชกุศลออกพระเมรุ

เวลา ๑๗ นาฬิกา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน มายังพระบรมมหาราชวัง เสด็จฯ ขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระสัมพุทธพรรโณภาศ อันประดิษฐานบนพระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมศพ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีล และถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์รวม ๓๐ รูป สวดศราทธพรตคาถาแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ แล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์นั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา ทรงจุดธูปเทียนที่พระแท่นพระสวดพระอภิธรรมแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

เชิญพระบรมศพ

วันที่ ๒๙ มีนาคม เวลา ๗ นาฬิกา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระสัมพุทธพรรโณภาศและเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมศพ แล้วทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๓๐ รูป สดับปกรณ์แล้ว

ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา เจ้าพนักงานเปลื้องพระลองประกอบพระโกศออกถวายตาดคลุมพระโกศ นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ จ.ป.ร. เชิญพระบรมศพลงจากพระแท่นแว่นฟ้าทองออกพระทวารด้านตะวันตก ลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปประดิษฐานเหนือพระยานมาศ ๓ คาน ซึ่งทหารเรือเป็นผู้หาม ประกอบพระลองทองใหญ่แล้วกางกั้นด้วยนพปฏลมหาเศวตฉัตรที่หน้าประตูกำแพงแก้วด้านตะวันตก เมื่อเชิญพระบรมศพลงจากพระมหาปราสาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม ขณะนั้นชาวประโคมจะได้ประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ จนกว่าจะได้ประกอบพระลองแล้วเสร็จจึงหยุดประโคม

ประกอบพระลองทองใหญ่แล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาขึ้นประคองพระโกศหน้าและหลัง สมเด็จพระสังฆราชทรงเสลี่ยงกงอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ ตั้งริ้วกระบวนพยุหยาตรา ๔ สาย ตำรวจหลวง มหาดเล็ก นายทหารบก นายทหารเรือ และนายทหารอากาศ เป็นคู่แห่ พร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสาย มโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ คู่เคียงและเครื่องบรมอิสริยราชูปโภคพร้อมสรรพเคลื่อนกระบวนออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูศรีสุนทร ประตูเทวาภิรมย์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ กระบวนพระบรมศพยาตราไปตามถนนมหาราช ถนนพระเชตุพน ถนนสนามไชย ประทับพระยานมาศทรงพระบรมศพยังเกริินพระมหาพิชัยราชรถหน้าวัดพระเชตุพน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับพลับพลายกพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระลองเลื่อนจากพระยานมาศสู่เกริินบันไดนาคแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์แล้ว เจ้าพนักงานจะได้เลื่อนเกริินขึ้นพระมหาพิชัยราชรถ เชิญพระลองพระบรมศพเลื่อนเข้าสู่บุษบก ตั้งกระบวนแห่ไปสู่พระเมรุมาศท้องสนามหลวง กระบวนหน้าทหารบก กระบวนพระบรมราชอิสริยยศจัดเป็น ๔ สาย มีธง ๓ ชาย นำริ้ว มโหระทึก นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ มหาดเล็ก ตำรวจหลวง เป็นคู่แห่ราชรถสมเด็จพระสังฆราชอ่านพระอภิธรรมนำ พระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ มีทหารบก ทหารเรือ และทหารอากาศฉุดชัก ข้าราชการผู้ใหญ่เป็นคู่เคียงพร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสายเครื่องสูง สังข์ แตร กลองชนะ เครื่องบรมราชอิสริยราชูปโภคและนาลิวันตามเต็มตามราชประเพณี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำ รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน กับข้าทูลละอองธุลีพระบาทชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือน และตำรวจ ทหารมหาดเล็กแซง ทหารเรือ ทหารอากาศ เป็นกระบวนหลัง

อนึ่ง ทหารปืนใหญ่จะได้ยิงปืนนาทีถวายเคารพนาทีละ ๑ นัด เมื่อเคลื่อนกระบวนจากพระบรมมหาราชวัง จนพระบรมศพขึ้นพระมหาพิชัยราชรถคราวหนึ่ง และตั้งแต่เคลื่อนพระมหาพิชัยราชรถจนถึงพระบรมศพขึ้นประดิษฐานยังพระจิตกาธานบนพระเมรุมาศแล้วอีกคราวหนึ่ง

ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในจะได้เสด็จไปประทับคอยถวายสักการะพระบรมศพที่ปะรำหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท เมื่อสิ้นกระบวนแล้วเสด็จคืนเข้าประตูเทวาพิทักษ์ ออกประตูวิเศษไชยศรีไปประทับที่พลับพลาทรงธรรมท้องสนามหลวง

กองทหารกระบวนหน้าแห่เชิญพระบรมศพยาตราไปตามถนนสนามไชย ถนนราชดำเนิน เลี้ยวถนนพระจันทร์ ไปหยุดตั้งแถวในสนามหน้าพระเมรุมาศด้านตะวันออกตามระเบียบ กระบวนพระบรมราชอิสริยยศตรงไปตามถนนพระจันทร์ เทียบพระมหาพิชัยราชรถตรงประตูราชวัติพระเมรุมาศด้านเหนือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระบรมวงศ์เสด็จประทับในพลับพลายกที่ถนนพระจันทร์ ชาวต่างประเทศทั้งข้าราชการที่ตามมาในกระบวนพักที่ที่เฝ้าฯ ที่พลับพลาทรงธรรมในราชวัติพระเมรุมาศ เจ้าพนักงานเชิญพระลองพระบรมศพเลื่อนลงทางเกรินสู่ราชรถปืนใหญ่มีทหารปืนใหญ่ฉุดชักราชรถเชิญพระบรมศพเข้าเวียนพระเมรุมาศโดยกระบวนพระบรมราชอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ตามพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศโดยอุตราวัฏครบ ๓ รอบแล้ว เสด็จขึ้นประทับพลับพลาทรงธรรม เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระลองสู่เกริน เชิญพระบรมศพขึ้นพระเมรุมาศ ครั้นถึงที่แล้วปิดพระวิสูตรเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระจิตกาธานยอดพระมหาเศวตฉัตรดอกไม้สด ประกอบพระโกศจันทน์ แวดล้อมด้วยฉัตรดอกไม้สด ๔ มุมแล้ว เปิดพระวิสูตรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุมาศทางบันไดตะวันตก ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะกราบถวายบังคมพระบรมศพแล้วเสด็จลงทางเดิม ขึ้นพลับพลาทรงธรรมไปประทับรถยนต์พระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินกลับ

ต่อไปนี้ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในจะได้กราบถวายบังคมพระบรมศพ

ระหว่างที่พระบรมศพประดิษฐานที่พระเมรุมาศ พระสงฆ์จะได้สวดพระอภิธรรมประจำ ๔ ช่าง ทั้งกลางวันกลางคืน จนกว่าจะได้เชิญพระบรมอัฐิกลับ และมีเครื่องประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ กับปี่พาทย์ประโคมยามตามเวลา

ถวายพระเพลิง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังพลับพลาทรงธรรมเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุมาศทางบันไดตะวันตก ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมศพ แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาทรงธรรม ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระสังฆราชถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๕๐ รูปสวดศราทธพรตคาถาแล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา เสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาทรงธรรม ขึ้นสู่พระเมรุมาศทางบันไดตะวันตก ทรงวางเครื่องราชสักการะขมาพระบรมศพ ทหารเป่าแตรเดี่ยวสัญญาณนอนดุษณีภาพ ครั้นแล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พนักงานประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะและปี่พาทย์ทหารบก ทหารเรือ และทหารอากาศกระทำวันทยาวุธ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

ยิงปืนใหญ่และปืนเล็กพร้อมกันตามระเบียบของกระทรวงกลาโหม แล้วเสด็จฯ ลงจากพระเมรุมาศ ประทับพลับพลาทรงธรรม พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำรัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภากับสภาผู้แทน และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ขึ้นถวายพระเพลิง สมควรแก่เวลา เสด็จพระราชดำเนินกลับ พระสงฆ์และเจ้าพนักงานจะได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพต่อไป

เก็บพระบรมอัฐิ

วันที่ ๓๐ มีนาคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานเลี้ยงพระสงฆ์ที่สวดประจำซ่าง และเจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงด้วยน้ำพระสุคนธ์ประมวลพระบรมอัฐิและพระบรมราชสรีรางคารถวายทรงคลุมไว้ และกางกั้นด้วยนพปฎลมหาเศวตฉัตร ตั้งเครื่องพระสุคนธ์และขันสรงกับพระโกศทองลงยาประดับมณีรัตน สำหรับทรงพระบรมอัฐิและเครื่องนมัสการทองน้อยไว้พร้อมสรรพ

เวลา ๘ นาฬิกา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังพลับพลาทรงธรรม เสด็จขึ้นสู่พระเมรุมาศทางบันไดตะวันตก ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิและสรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ แล้วเจ้าพนักงานแจงและแปรพระบรมรูปถวายคลุมไว้ ทรงทอดไตรแพรสามหาบ พระสงฆ์ ๙ รูปสดับปกรณ์ เจ้าพนักงานเปิดคลุมพระบรมอัฐิ ทรงเก็บพระบรมอัฐิลงขันพระสุคนธ์แล้วประมวลลงในพระโกศ เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากพระเมรุมาศ พนักงานภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลดไปประดิษฐานยังบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองบนพลับพลาทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามเจ้าพนักงานประดิษฐานพระบรมอัฐิแล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ ทรงประเคนภัตตาหารเครื่องสามหาบแด่พระสงฆ์ ๙ รูปที่สดับปกรณ์แล้วนั้น ส่วนพระบรมราชสรีรางคารเจ้าพนักงานจะได้ประมวลเชิญลงในพระผอบทองประดิษฐานบนพานทองคลุมตาดพักไว้ในพระเมรุมาศ พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ถวายอนุโมทนา ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์อีก ๓๐ รูป สดับปกรณ์เสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจะได้เชิญพระบรมอัฐิจากพลับพลาทรงธรรมขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยานทหารเรือหาม เชิญพระผอบพระบรมราชสรีรางคารจากพระเมรุมาศประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยานน้อยทหารเรือหาม ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ ๔ สาย แห่เชิญพระบรมอัฐิจากหน้าพลับพลาทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ กระบวนออกประตูราชวัติพระเมรุมาศด้านเหนือ เลี้ยวขวาไปตามถนนพระจันทร์ เลี้ยวถนนราชดำเนินใน ถนนหน้าพระลาน เข้าสู่พระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ไปตามถนนจักรีจรัณย์ กระบวนพระบรมราชสรีรางคารแยกไปประทับเกยพลับพลาเปลื้องเครื่อง หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสรีรางคารขึ้นพระราชยาน พนักงานภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด เข้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปประดิษฐานพักไว้ในพระศรีรัตนเจดีย์ กระบวนพระบรมอัฐิตรงไปเข้าประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวขวาถนนอมรวิถี เลี้ยวไปเทียบพระที่นั่ง

ราเชนทรยานยังเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิไปประดิษฐานยังบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนถวายนมัสการพระสัมพุทธพรรโณภาศ และเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

การพระราชกุศลพระบรมอัฐิ

วันที่ ๓๑ มีนาคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานภูษามาลาจะได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมอัฐิสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และพระอัฐิสมเด็จพระราชบิดาไปประดิษฐานยังพระแท่นเศวตฉัตร ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระศรีรัตนตรัย และเครื่องราชสักการะกราบถวายบังคมพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี และพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระสงฆ์ ๓๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบ พระสงฆ์ ๔ รูปรับอนุโมทนา ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา แล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์อีก ๑๓ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี แล้วถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันที่ ๑ เมษายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระศรีรัตนตรัยและเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมอัฐิ พระสงฆ์ถวายพระพร จบแล้วทรงประเคนภัตตาหารพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน เสร็จแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้ว พระ ๔ รูปรับอนุโมทนา ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลา แล้วทรงทอดผ้า พระสงฆ์สดับปกรณ์รายร้อยอีก ๒๐๐ รูป

เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน

เมื่อเสร็จการพระราชกุศลแล้ว จะได้ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศเชิญพระบรมอัฐิเทียบพระที่นั่งราเชนทรยานซึ่งมีทหารเรือหามไว้ที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ตำรวจหลวงมหาดเล็กเป็นคู่แห่ ๔ สาย พร้อมด้วยเครื่องสูงมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ คู่เคียงและเชิญเครื่องตาม ถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลจากบุษบกพระแท่นแว่นฟ้าทอง ออกทางพระทวารมุขตะวันออกไปทางชาลาสู่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เชิญขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยาน ยาตรากระบวนไปยังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อถึงแล้วเทียบพระราเชนทรยานยังเกยพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททางบันไดตะวันออก เจ้าพนักงานเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทไปประดิษฐานยังพระวิมานชั้นบน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพระบรมอัฐิ พร้อมด้วยพระบรมราชวงศ์ เมื่อประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิยังที่แล้ว ทรงเครื่องราชสักการะถวายบังคมและพระบรมราชวงศ์ที่ตามเสด็จกราบถวายบังคมต่อไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับเป็นเสร็จการ

บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร

วันที่ ๔ เมษายน เจ้าพนักงานจะได้เตรียมการ ณ ที่บรรจุพระบรมราชสรีรางคารไว้พร้อมเสร็จ

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบ พระบรมราชสรีรางคาร ซึ่งประดิษฐานบนพานทองมีตาดคลุม ออกจากพระศรีรัตนเจดีย์ขึ้นพระราชยาน พนักงานภูษามาลาถวายพระกลด เชิญออกประตูพระระเบียงหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขึ้นประดิษฐานบนรถยนต์พระที่นั่ง มีทหารม้านำ ยาตรากระบวนออกประตูวิเศษไชยศรี

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งตามรถทรงพระบรมราชสรีรางคาร ออกประตูวิเศษไชยศรี ไปตามถนนหน้าพระลาน ถนนสนามไชย ถนนบำรุงเมือง หยุดที่หน้าวัดสุทัศนเทพวราราม เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสรีรางคารลงจากรถยนต์พระที่นั่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามขึ้นสู่พระวิหาร ประดิษฐานพระผอบพระบรมราชสรีรางคารพักไว้เหนือชั้นหมู่ทองลายสลัก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระศรีสากยมุนี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมพระบรมราชสรีรางคาร แล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา เสร็จแล้วเจ้าพนักงานเชิญพระบรมราชสรีราง

คารจากพระผอบลงบรรจุในหีบศิลา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรึงหมุดผนึกหีบแล้ว เจ้าพนักงานเคลื่อนหีบพระบรมราชสรีรางคารเข้าสู่พระพุทธบัลลังก์ พระศรีสากยมุนี พนักงานประโคมมโหระทึก สังข์ แตร กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศกระทำวันทยาวุธ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนท้ายที่นั่ง พระราชทานให้มหาดเล็กหลวงไปบูชาพระพุทธตรีโลกเชษฐ์ในพระอุโบสถ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

การแต่งกาย

วันที่ ๒๘ มีนาคม การพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์มงกุฎไทย

วันที่ ๒๙ มีนาคม เชิญพระบรมศพ ถวายพระเพลิง

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ พระบรมราชวงศ์ทรงสวมสายสะพายขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี ถัดนั้นสวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก

วันที่ ๓๐ มีนาคม เก็บพระบรมอัฐิ

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

วันที่ ๓๑ มีนาคม สวดมนต์การพระราชกุศลพระบรมอัฐิ

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์ พระบรมราชวงศ์ทรงสวมสายสะพายขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี ถัดนั้นสวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก

วันที่ ๑ เมษายน เข้าเลี้ยงพระ

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก

วันที่ ๔ เมษายน บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร

แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์มงกุฎไทย

ตำแหน่งเฝ้าฯ
ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันที่ ๒๘ มีนาคม การพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ

วันที่ ๓๑ มีนาคม และ ๑ เมษายน การพระราชกุศลพระบรมอัฐิ

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือซีกตะวันตกเหลือนอกนั้นเฝ้าฯ ที่กระโจมผ้าหน้าพระที่นั่ง

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน เฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขใต้

นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ แถวกลางซีกตะวันออก

ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำ ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือแถวกลาง ซีกตะวันตก

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ฝ่ายทหาร พลเรือน ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือซีกตะวันออก

เหลือจากนั้นเฝ้าฯ ที่กระโจมผ้าหน้าพระที่นั่ง ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน เฝ้าฯ ที่มุขกระสันและศาลาเคียงพระที่นั่งราชกรัณยสภา

วันที่ ๒๙ มีนาคม เชิญพระบรมศพไปสู่เกรินหน้าวัดพระเชตุพน

พระบรมวงศานุวงศ์ ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ ซีกตะวันตก เวลาเชิญพระบรมศพทรงพระดำเนินตาม

นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน รัฐมนตรีสมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือ แถวกลาง เวลาเชิญพระบรมศพออกจากพระบรมมหาราชวังแล้วไปคอยเข้ากระบวนตามพระบรมศพที่หน้าวัดพระเชตุพน

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ฝ่ายทหาร พลเรือน ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือแถวตะวันออก

เหลือนั้นเฝ้าฯ ที่กระโจมหน้าพระที่นั่ง เวลาเชิญพระบรมศพออกจากพระบรมมหาราชวังไปคอยเข้ากระบวนที่หน้าวัดพระเชตุพน

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ขึ้นเฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขใต้ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเฝ้าฯ ที่มุขกระสันและศาลาเคียงพระที่นั่งราชกรัณยสภา เวลาเชิญพระบรมศพออกจากพระบรมมหาราชวังแล้วไปคอยเฝ้าฯ ถวายบังคมพระบรมศพที่ปะรำหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท แล้วไปเฝ้าฯ ที่พลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวง

ที่พลับพลาทรงธรรม

เจ้าหน้าที่จะได้เชิญให้เฝ้าฯ ดังนี้

พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่คอยเฝ้าฯ ที่พลับพลาทรงธรรมด้านใต้

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ขึ้นประทับ ณ พลับพลาทรงธรรมแล้ว ขึ้นเฝ้าฯ ตามลำดับ

สตรีบรรดาศักดิ์นอกพระราชฐาน เฝ้าฯ ที่ชั้นลดพลับพลาทรงธรรมด้านใต้ตามลำดับ

ขณะที่พระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ คณะรัฐมนตรี คณะผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ข้าราชการ ทหาร พลเรือน ยืนเฝ้าฯ อยู่ที่หน้าพลับพลาทรงธรรมด้านเหนือ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ พลับพลาทรงธรรมแล้วเฝ้าฯ ดังนี้

นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน รัฐมนตรีสมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาทรงธรรมด้านเหนือแถวกลาง

ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำ ขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาทางธรรมด้านเหนือ แถวตะวันออก

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร พลเรือน ขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาทรงธรรมด้านเหนือ แถวตะวันตก

เหลือนั้นขึ้นเฝ้าฯ ที่ชั้นลดตามลำดับ

การบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร

วันที่ ๔ เมษายน พระบรมวงศานุวงศ์เฝ้าฯ ในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม
นอกนั้นเฝ้าฯ ที่หน้าพระวิหารหลวงและชาลา

ทางขึ้นลงถวายพระเพลิง

พระบรมวงศานุวงศ์ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน	ขึ้นลงทางบันไดใต้
นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน	ขึ้นทางบันไดเหนือลงทางบันไดตะวันออก

ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำ รัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า	ขึ้นทางบันไดเหนือ ลงทางบันไดตะวันตก
ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน	ขึ้นลงทางบันไดใต้
บรรพชิต	ขึ้นทางบันไดเหนือ ลงทางบันไดตะวันออก

สำนักพระราชวัง
๑๑ มีนาคม ๒๔๙๓

ริ้วกระบวนเชิญ
พระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
๒๔๙๓

ริ้วที่ ๑
กระบวนพระบรมราชอิสริยยศเชิญพระบรมศพ
จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปยังพระมหาพิชัยราชรถ
หน้าวัดพระเชตุพน

ธง ๓ ชาย				๒
มโหระทึก				๔
นายทหารบก เรือ อากาศ เป็นคู่แห่				๒๘๐
กลองชนะแดงลายทอง		๑๖๐		
กลองชนะเงิน		๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง		๒๐		๒๐๔
จ่าปี่		๒	๔	
จ่ากลอง		๒		
แตรฝรั่ง		๒๐		
แตรงอน		๒๘	๔๘	๕๒
สังข์			๔	
เครื่องสูงพระนำ หน้า	๗ ชั้น	๒		
	๕ ชั้น	๖		๑๒
	บังแทรก	๔		
พระแสงระหว่างเครื่อง หน้า				๓
สนมเชิญพัดยศ				๑
พระเสลี่ยงกงพระนำ คนหาม				๑๘
บังพระสูรย์				๒
พระกลด				๑
พัดโบก				๒
อินทร เชิญจามร		๘		๑๖
พรหม เชิญจามร		๘		

คู่เคียงพระนำ (ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการ)			๑๖
เครื่องสูงพระนำ หลัง	๗ ชั้น	๒	๘
	๕ ชั้น	๔	
	บังแทรก	๒	
พระแสงระหว่างเครื่องพระนำ หลัง			๒
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
มหาดเล็กเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
เครื่องสูงหักทองขวาง หน้า	๗ ชั้น	๒	๒๔
	๕ ชั้น	๑๒	
	บังแทรก	๑๐	
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หน้า			๖
พระยานมาศ ๓ คาน ทรงพระบรมศพ ปักพระมหาเศวตฉัตรคันดาล ทหารเรือหาม			๖๐
คู่เคียงพระบรมศพ (ปลัดกระทรวงและอธิบดี ชั้นสายสะพายกระทรวงต่าง ๆ)			๑๖
ราชองครักษ์เคียงพระบรมศพ สายละ ๘			๑๖
อินทร ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘	๑๖
พรหม ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘	
ภูษามาลา ประคอง		๒	๕
พระกลด		๑	
บังพระสูรย์		๑	
พัดโบก		๑	
เครื่องสูงหักทองขวาง หลัง	๗ ชั้น	๒	๒๐
	๕ ชั้น	๘	
	บังแทรก	๖	
	ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หลัง			๔
มหาดเล็กเชิญเครื่องตาม			๑๗
นาลิวันตาม			๔
ม้าพระที่นั่งตาม ๔ ม้า คนจูง			๑๖
ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย สายละ ๔			๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ		๑	๒
ธงชัยครุฑพ่าห์		๑	

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด ๑
ราชองครักษ์ ๘
มหาดเล็กตามเสด็จ
พระบรมวงศานุวงศ์ตาม
ข้าราชการในพระองค์
ทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒ สาย
ทหารมหาดเล็กตามกระบวน

ธิ้วที่ ๒
กระบวนเชิญพระบรมศพ
จากหน้าวัดพระเชตุพน ไปสู่พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

กระบวนทหารนำ

๑. แตรวง

๒. กองบัญชาการแห่พระบรมศพ

๓. กองพันในกรมทหารราบที่ ๑๑ รักษาพระองค์ฯ

๔. กองพันทหารม้าที่ ๑ รักษาพระองค์ฯ

๕. กองพันในกรมรถรบ

๖. แตรวง

๗. กองพันในกรมต่อสู้อากาศยาน

๘. กองพันทหารสื่อสาร

๙. กองพันนักเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าฯ

ธง ๓ ชาย				๒
มโหระทึก				๔
นายทหารบก เรือ อากาศ เป็นคู่แห่				๒๘๐
กลองชนะแดงลายทอง		๑๖๐		
กลองชนะเงิน		๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง		๒๐		๒๐๔
จ่าปี่		๒	๔	
จ่ากลอง		๒		
แตรฝรั่ง		๒๐		
แตรงอน		๒๘	๔๘	๕๒
สังข์			๔	
เครื่องสูงพระนำ หน้า	๗ ชั้น	๒		
	๕ ชั้น	๖		๑๒
	บังแทรก	๔		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หน้า				๓
สนมเชิญพัดยศ				๑
ราชรถพระนำ คนฉุดชัก				๕๐
มหาดเล็กเชิญพระแสงรายตีนตอง				๔
พระกลด		๑		
บังพระสูรย์		๑		๓
พัดโบก		๑		
อินทร เชิญจามร		๘		๑๖
พรหม เชิญจามร		๘		
คู่เคียงพระนำ (ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการ)				๑๖
เครื่องสูงพระนำ หลัง	๗ ชั้น	๒		
	๕ ชั้น	๔		๘
	บังแทรก	๒		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หลัง				๒
เครื่องสูงหักทองขวาง หลัง	๗ ชั้น	๒		
	๕ ชั้น	๑๒		๒๔
	บังแทรก	๑๐		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หน้า				๖

ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
มหาดเล็กเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
พระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ พลทหารบก พลทหารเรือและทหารอากาศ ฉุดชัก ๒ สาย			๒๐๐
ภูษามาลาประคอง	๒		๕
พระกลด	๑		
บังพระสูรย์	๑		
พัดโบก	๑		
มหาดเล็กเชิญพระแสงรายตีนตอง			๔
คู่เคียงพระบรมศพ ปลัดกระทรวงและอธิบดี ชั้นสายสะพายกระทรวงต่าง ๆ			๑๖
ราชองครักษ์เคียงพระบรมศพ สายละ ๘			๑๖
อินทร ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘	๑๖
พรหม ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘	
เครื่องสูงหักทองขวาง หลัง ๗ ชั้น	๒		๒๐
๕ ชั้น	๘		
บังแทรก	๖		
ชุมสาย	๔		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หลัง			๔
มหาดเล็กเชิญเครื่องตาม			๑๗
นาลิวันตาม			๔
ม้าพระที่นั่งตาม ๔ ม้า คนจูง			๑๖
ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย สายละ ๔			๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ	๑		๒
ธงชัยครุฑพ่าห์	๑		
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม			
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด			๑
ราชองครักษ์			๘
มหาดเล็กตามเสด็จ			
พระบรมวงศานุวงศ์			
นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภาผู้แทน ทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศประจำ และรัฐมนตรี เดินคู่กันไป			
ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ			
สมาชิกวุฒิสภา และสมาชิกสภาผู้แทน			

ข้าราชการในพระองค์
ข้าราชการทหารและตำรวจชั้นนายพล, ฝ่ายพลเรือนชั้นพิเศษ
ทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จ ๒ ข้าง ข้างละ ๒ สาย

กระบวนทหารตาม

๑. แตรวงทหารเรือ

๒. กองพันนักเรียนนายเรือ

๓. กองพันทหารเรือที่ ๑

๔. กองพันทหารเรือที่ ๒

๕. กองพันทหารเรือที่ ๓

๖. แตรวงทหารอากาศ

๗. กองพันทหารอากาศ

ริ้วที่ ๓
กระบวนเชิญพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ

ธง ๓ ชาย			๒
มโหระทึก			๒
เครื่องสูงพระนำ หน้า	๗ ชั้น	๒	
	๕ ชั้น	๖	๑๒
	บังแทรก	๔	
พระแสงระหว่างเครื่อง หน้า			๓
สนมเชิญพัดยศ			๑
เสลี่ยงกงพระนำ คนหาม			๑๘

พระกลด		๑	
บังพระสูรย์		๑	๓
พัดโบก		๑	
คู่เคียงพระนำ (ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการ)			๑๖
อินทร เชิญจามร		๘	
พรหม เชิญจามร		๘	๑๖
เครื่องสูงพระนำ หลัง	๗ ชั้น	๒	
	๕ ชั้น	๔	๘
	บังแทรก	๒	
พระแสงระหว่างเครื่อง หลัง	๒		
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
มหาดเล็กเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
เครื่องสูงหักทองขวาง หน้า	๗ ชั้น	๒	
	๕ ชั้น	๑๒	๒๔
	บังแทรก	๑๐	
พระแสงระหว่างเครื่อง หน้า			๖
ราชรถปืนใหญ่ ทหารปืนใหญ่ฉุดชัก			๔๐

พระกลด		๑	
บังพระสูรย์		๑	๓
พัดโบก		๑	
คู่เคียงพระบรมศพ (ปลัดกระทรวงและอธิบดีชั้นสายสะพาย กระทรวงต่าง ๆ)			๑๖
ราชองครักษ์เคียงพระบรมศพสายละ ๘			๑๖
อินทร ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘	
พรหม ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘	๑๖
เครื่องสูงหักทองขวาง หลัง	๗ ชั้น	๒	
	๕ ชั้น	๘	
	บังแทรก	๖	๒๐
	ชุมสาย	๔	
พระแสงระหว่างเครื่อง หลัง			๔
มหาดเล็กเชิญเครื่องตาม			๑๗
นาลิวันตาม			๔

ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย สายละ ๔ ๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ ๑
ธงชัยครุฑพ่าห์ ๑
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด ๑
ราชองครักษ์ ๘
มหาดเล็กตาม
พระบรมวงศานุวงศ์ตาม
ทหารราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จ ๒ ข้าง ข้างละ ๒ สาย

ริ้วที่ ๔
กระบวนเชิญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสรีรางคาร
จากพระเมรุมาศ เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ธง ๓ ชาย				๒
มโหระทึก				๔
นายทหาร บก เรือ อากาศ เป็นคู่แห่				๒๒๐
กลองชนะแดงลายทอง		๑๖๐		
กลองชนะเงิน		๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง		๒๐		๒๐๔
จ่าปี่		๒	๔	
จ่ากลอง		๒		
แตรฝรั่ง		๒๐	๔๘	
แตรงอน		๒๘		๕๒
สังข์			๔	
เครื่องสูงหน้า	๗ ชั้น	๔		
	๕ ชั้น	๑๒		๒๖
	บังแทรก	๑๐		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หน้า				๖
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน				๒๐
มหาดเล็กเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน				๒๐

พระที่นั่งราเชนทรยาน ทรงพระโกศพระบรมอัฐิ ทหารเรือตาม			๕๖
พระกลด	๑		
บังพระสูรย์	๑		๓
พัดโบก	๑		
ประคอง			๒
คู่เคียงพระบรมอัฐิ (ปลัดกระทรวงและอธิบดีชั้นสายสะพายกระทรวงต่าง ๆ)			๑๖
ราชองครักษ์เคียงสายละ ๘			๑๖
อินทร ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้เงิน	๘		๑๖
พรหม ข้าราชการในพระองค์เชิญพุ่มต้นไม้ทอง	๘		
พระราเชนทรยานน้อย ทรงพระบรมราชสรีรางคาร ทหารเรือหาม			๑๘
พระกลด	๑		
บังพระสูรย์	๑		๓
พัดโบก	๑		
ประคอง			๑
คู่เคียงพระบรมราชสรีรางคาร			๑๖
อินทร เชิญจามร	๘		๑๖
พรหม เชิญจามร	๘		
เครื่องสูง หลัง ๗ ชั้น	๒		
๕ ชั้น	๘		๒๐
บังแทรก	๖		
ชุมสาย	๔		
มหาดเล็ก เชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หลัง			๔
มหาดเล็ก เชิญเครื่องตาม			๑๗
ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย สายละ ๔			๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ			๑
ธงชัยครุฑพ่าห์			๑
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม			
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด			๑
ราชองครักษ์			๘
มหาดเล็กตาม			
พระบรมวงศานุวงศ์ตาม			
ทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์แซง ๒ ข้าง ข้างละ ๒ สาย			

ริ้วที่ ๕
เชิญพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

มโหระทึก				๒
นายทหาร บก เรือ อากาศ เป็นคู่แห่				๘๔
กลองชนะเงิน		๒๐	๔๐	๔๒
กลองชนะทอง		๒๐		
จ่าปี่		๑	๒	
จ่ากลอง		๑		
แตรฝรั่ง		๘	๑๖	๑๘
แตรงอน		๘		
สังข์			๒	
เครื่องสูง หน้า	๗ ชั้น	๒	๑๒	
	๕ ชั้น	๖		
	บังแทรก	๔		
มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หน้า				๓
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๒๓ คน				๔๖
มหาดเล็กเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๒๓ คน				๔๖
พระที่นั่งราเชนทรยาน ทรงพระโกศพระบรมอัฐิ				
ทหารเรือหาม				๔๖
พระกลด		๑		๓
บังพระสูรย์		๑		
พัดโบก		๑		
ประคองพระโกศ				๑
คู่เคียง (ปลัดกระทรวงและอธิบดีชั้นสายสะพาย				
กระทรวงต่าง ๆ)				๑๖
ราชองครักษ์เคียงสายละ ๘				๑๖
อินทร มหาดเล็กเชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘		๑๖
พรหม กรมวังเชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘		
เครื่องสูง หลัง	๗ ชั้น	๒		๑๒
	๕ ชั้น	๔		
	บังแทรก	๒		
	ชุมสาย	๔		

มหาดเล็กเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง หลัง ๒
มหาดเล็กเชิญเครื่องตาม ๑๗
ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย สายละ ๔ ๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ ๑
ธงชัยครุฑพ่าห์ ๑
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด ๑
ราชองครักษ์ ๘
มหาดเล็กตาม
พระบรมวงศานุวงศ์ตาม
ทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จ ๒ ข้าง ข้างละ ๒ สาย

ริ้วที่ ๖
กระบวนเชิญพระบรมราชสรีรางคาร
จากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ไปบรรจุ ณ วัดสุทัศนเทพวราราม

กระบวนทหารม้านำ

รถยนต์พระที่นั่งทรงพระบรมราชสรีรางคาร

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถยนต์พระที่นั่งตาม

รถพระที่นั่งรอง

รถกระบวน

กระบวนทหารม้าตาม

ภาพที่ ๖๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพที่ ๖๑ พระโกศพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

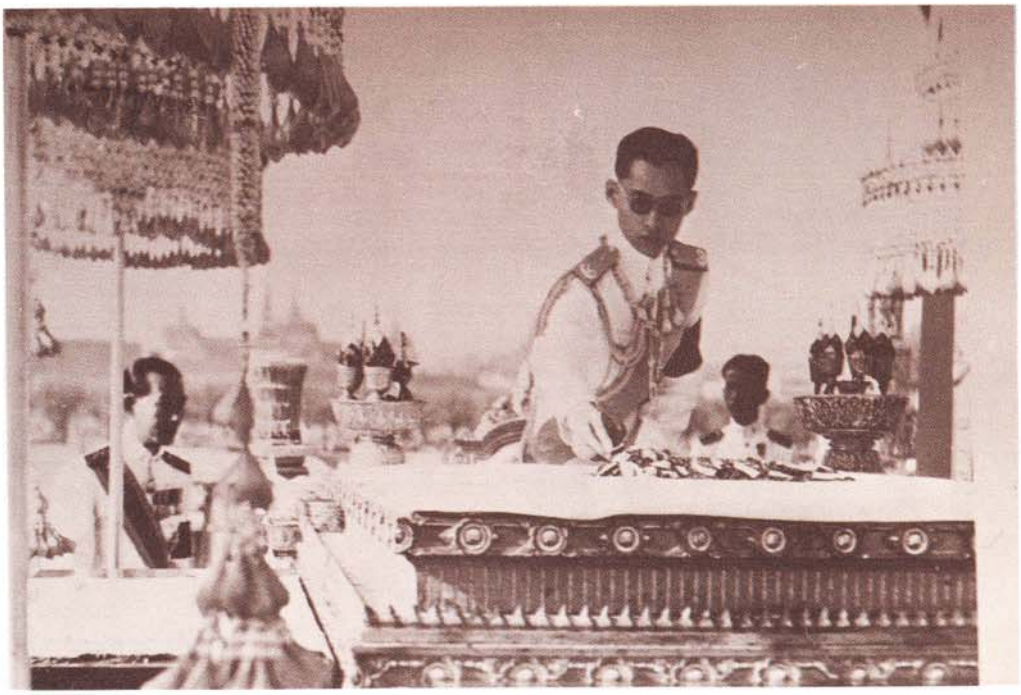
ภาพที่ ๖๓ อัญเชิญพระโกศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิชัยราชรถตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศจากหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามสู่พระเมรุมาศท้องสนามหลวง

ภาพที่ ๖๔ พระบรมศพทรงราชรถปืนใหญ่รางเกวียนเวียนรอบพระเมรุมาศ

ภาพที่ ๖๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเสด็จพระราชดำเนินถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เบื้องหน้าพระโกศไม้จันทน์ พระบรมศพประดิษฐานบนพระจิตกาธาน ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓

ภาพที่ ๖๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช สรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ ก่อนอัญเชิญพระบรมอัฐิบรรจุในพระโกศ

ภาพที่ ๖๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงทอดผ้าไตรสามหาบในการเก็บพระบรมอัฐิ

ภาพที่ ๖๘ พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีลักษณะเป็นทรงมณฑปยอดบุษบก จำลองแบบพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงออกแบบ

งานพระเมรุมาศ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พระบรมราชชนนี พันปีหลวง

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พระราชประวัติ
หมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ
การสรงและเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
การบำเพ็ญพระราชกุศล
การถวายพระเพลิงพระบรมศพ บำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ และบรรจุพระอังคาร

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเป็นพระราชธิดาลำดับองค์ที่ ๖๖ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลำดับ ๕ (รองสุดท้อง) ในสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา (เจ้าจอมมารดาเปี่ยม) เสด็จพระราชสมภพในพระบรมมหาราชวังชั้นใน เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖

ครั้นเมื่อพระชนมพรรษาครบเดือน สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสมโภชเดือน ตามราชประเพณีสมโภชเดือนพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้า โอกาสเดียวกันได้พระราชทานพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระนามดังนี้

"ศุภมัสดุ สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามผู้บิดา ขอตั้งนามบุตรีซึ่งประสูติแต่ เปี่ยม เป็นมารดา ในวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีกุนเบญจศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี วัคบริวาร พระนามเดิมเป็นอาทิและอันตอักษร ขอคุณพระรัตนตรัยและพรเทวดารักษาพระนครแลพระราชวัง จงได้โปรดให้เจริญชนมายุ พรรณสุข ผลปฏิภาณ สารศิริสมบัติ ศรีสวัสดิพิพัฒนมงคล ศุภผลวิบูลทุกประการเทอญ

ตั้งนานมา ณ วันอังคารเดือนยี่ แรมสิบค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นวันที่ ๒๖๔๗ ในรัชกาลปัจจุบัน"[๑]

นอกจากลายพระราชหัตถเลขาตั้งพระนาม ยังพระราชทานลายพระราชหัตถเลขาผูกคาถาพระราชทานพรเป็นภาษามคธไว้อีกด้วย ดังเช่นที่เคยพระราชทานแด่พระราชโอรส ธิดา มาทุกพระองค์ เว้นพระองค์ที่มีพระชันษาไม่ครบเดือน

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๖

ในรัชกาลที่ ๔ ยังมิได้ทรงโสกันต์ตามราชประเพณี เนื่องด้วยเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตนั้น เพิ่งทรงมีพระชนมพรรษาเพียง ๕ พรรษา ยังไม่ถึงวัยที่จะทรงโสกันต์ (ตามราชประเพณีกำหนดให้เจ้านายฝ่ายในโสกันต์เมื่อเจริญพระวัยครบ ๑๑ ปีแล้ว) ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘

ประมาณปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๑ หรือต้นปี พ.ศ. ๒๔๒๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกขึ้นไว้ในที่พระมเหสี แต่ในระยะแรกนั้นคงจะยังมิได้ทรงสถาปนาให้เป็นพระมเหสีตำแหน่งใด ในเอกสารทางราชการที่สำคัญเช่นจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังเขียนพระนามว่า **"พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี"** เท่านั้น ไม่มีตำแหน่งทางพระมเหสีอย่างใด จนกระทั่งเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เมื่อประสูติพระราชโอรส (เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ) จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันจึงระบุพระนามว่า พระนางเธอพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติแต่สมเด็จพระปิยมาวดี เป็นพระมเหสี ๓ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทรงเรียกว่า **"แม่ใหญ่"** พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ทรงเรียกว่า **"แม่กลาง"** และพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ทรงเรียกว่า **"แม่เล็ก"** ก่อน พ.ศ. ๒๔๒๑ ยังมิได้ทรงตั้งพระองค์ใดไว้ในพระอิสริยศักดิ์ของพระมเหสีตำแหน่งใด ถึงวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์สิ้นพระชนม์ลงพร้อมทั้งพระราชธิดาพระชันษา ๑ ปี ๙ เดือน ๒๐ วัน และพระราชกุมารในพระครรภ์โดยอุบัติเหตุเรือล่มที่ตำบลบางพูด เหนือปากเกร็ด นนทบุรี สมเด็จพระบรมราชสวามีทรงเศร้าสลดพระราชหฤทัยและทรงอาลัยเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ที่อัครมเหสี ถึงกาลพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ จึงปรากฏว่าในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ทรงเรียกพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา พระมารดาสมเด็จเจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ว่า **"สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวี"** เป็นการแสดงว่าทรงสถาปนาให้ทรงดำรงตำแหน่งพระบรมราชเทวี แทนพระเชษฐภคินีที่ทิวงคตแล้ว และทรงเรียกพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีว่า **"พระนางเธอฯ"** อยู่เช่นเดิม

ครั้นถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระราชโอรสในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น **"สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ตำแหน่งพระรัชทายาทสืบราชสันตติวงศ์"** ได้เสด็จสวรรคตจำเป็นที่จะต้องสถาปนาพระราชโอรสพระองค์ใดพระองค์หนึ่งให้ดำรงตำแหน่งแทน ในการนี้ได้ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธฯ มีพระเกียรติยศเป็นที่ ๒ รองสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมควรดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแทน แล้วได้

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระราชเทวี ขึ้นดำรงพระอิสริยฐานันดรศักดิ์ เป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี นัยว่าเพื่อให้สมแก่พระเกียรติแห่งพระราชโอรส ซึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แต่จะสถาปนาเมื่อวันเดือนใดไม่ปรากฏหลักฐานเพราะการสถาปนาพระอิสริยศักดิ์แห่งพระมเหสีสมัยนั้นยังไม่มีการประกาศสถาปนา ในแบบการสถาปนาเจ้าต่างกรม คงสถาปนาเป็นการภายใน ทั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยทรงถือว่าเป็นการในครอบครัวก็ได้

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตกลงพระราชหฤทัยที่จะเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ทางทวีปยุโรปในต้นปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ทรงตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ได้ทรงมีกระแสพระราชดำรัสท่ามกลางที่ประชุมอันมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายทหารพลเรือนซึ่งเฝ้าฯ อยู่โดยอนุกรมเบื้องหน้าพระแท่นพระมหาเศวตฉัตร ภายในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ เวลา ๑๐.๓๐ น. มีความตอนหนึ่งว่า *"โดยที่เราเห็นเป็นความชอบธรรม และโดยคำแนะนำของที่ปรึกษาราชการอันเป็นที่ไว้วางใจของเรา เราจึงได้ตั้งพระอัครราชเทวี ซึ่งเป็นพระราชมารดาของมกุฎราชกุมารผู้ซึ่งจะได้สืบราชสันตติวงศ์ต่อตัวเราไป ให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่สำคัญอันนี้ ประกอบพร้อมด้วยท่านทั้งหลายอันเป็นที่ไว้วางใจอย่างยิ่งของเราเป็นที่ปรึกษาราชการ อันมีหน้าที่ได้กำหนดชัดเจนแล้วในพระราชกำหนด ฯลฯ เราได้สั่งให้พระอัครราชเทวีรักษาราชการในหน้าที่อันสำคัญยิ่งนี้ ด้วยการปฏิบัติอธิษฐานน้ำใจให้ตั้งอยู่ในความสัจธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นคุณธรรมอันพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงปฏิบัติอธิษฐานในพระราชหฤทัยมิให้อคติทั้งหลายสี่ประการมาครอบงำในสันดานได้ ให้มีความกรุณาปรานีและตั้งใจทำนุบำรุงทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในและสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎรทั่วพระราชอาณาจักร และอารีตั้งใจเป็นธรรมต่อชนทั้งหลายอันจะมายังพระนครนี้ และรักษาสัญญาทั้งปวงอันได้ทำไว้แล้วดุจเราได้ประพฤติปฏิบัติต่อท่านทั้งหลาย ๒๕ ปี มาแล้วนั้น"* เมื่อพระราชทานกระแสพระราชดำรัสจบแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านพระราชกำหนดทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๔๓๙

ในพระราชกำหนดดังกล่าว ออกขานพระนามาภิไธยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระอัครราชเทวีใหม่ว่า **"สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ"** จึงย่อมหมายว่าได้ทรงสถาปนาพระราชอิสริยฐานันดรใหม่แล้ว นอกจากนี้ในพระราชกำหนดได้วางกำหนดกฎเกณฑ์การปฏิบัติราชการในระหว่างมิได้ประทับอยู่ในราชอาณาจักรอย่างละเอียดรัดกุม มีความถึง ๒๐ มาตรา

เมื่ออาลักษณ์อ่านพระราชกำหนดจบสิ้นกระแสความแล้ว พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวรรตและทรงเจิม แล้วพระราชทานพระราชลัญจกรสำหรับราชการและสำหรับพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถา ชีพ่อพราหมณ์บรรลือเสียงสังข์แตรบัณเฑาะว์

ชาวประโคมประโคมดุริยดนตรี สุดเสียงประโคมสมเด็จพระบรมราชินีนาถกราบบังคมทูลสนองพระราชดำรัส ความตอนหนึ่งว่า *"ราชการแผ่นดินเป็นสำคัญ การที่จะบังคับบัญชาย่อมเป็นภาระอันหนักและยากยิ่งกว่าการทั้งปวงเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแต่สตรี ถึงว่ามีน้ำใจจงรักต่อราชการบ้านเมือง ซึ่งเป็นชาติภูมิของตนอยู่เป็นที่สุด ที่จะรับเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์บังคับบัญชาราชการบ้านเมือง ก็ยังมีความวิตกอยู่เป็นอันมาก เพราะการก็ยาก ตัวก็ยังมิได้คุ้นเคยบังคับบัญชามาแต่ก่อน แต่ก็แลเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมอยู่ว่าในครั้งนี้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยท่านเสนาบดี แลข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินเห็นว่า ข้าพระพุทธเจ้าสมควรจะรับสนองพระเดชพระคุณเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทั้งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชกำหนดไว้เป็นบรรทัดทางที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ปฏิบัติรักษาราชการด้วย ได้อาศัยความแนะนำของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งปวงที่มีความคุ้นเคยในราชการเป็นการอุดหนุนกำลังข้าพระพุทธเจ้าอีกชั้นหนึ่ง และที่สุดตัวข้าพระพุทธเจ้าเองก็เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท แม้มีพระราชประสงค์จะให้สนองพระเดชพระคุณประการใด ถึงแม้การนั้นจะเป็นความยากลำบาก หน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าก็มีแต่อย่างเดียวที่จะต้องรับสนองพระเดชพระคุณตามพระบรมราชประสงค์... ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะรักษาราชการสนองพระเดชพระคุณครั้งนี้ จะสามารถให้ราชการบ้านเมืองเรียบร้อยเจริญอยู่ได้ ก็จำต้องอาศัยความพร้อมเพรียงและสติปัญญาอุตสาหะของพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทและราชการบ้านเมือง ช่วยกันรักษาราชการตามหน้าที่โดยเต็มกำลังทั่วกัน"*

จากคำกราบบังคมทูลสนองพระราชกระแสที่เชิญมานี้ ย่อมเห็นได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงพระปรีชาเฉียบแหลม ควรเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเพียงใด และการก็เป็นไปสมแก่ความไว้วางพระราชหฤทัย เพราะในระยะเวลากว่า ๙ เดือนที่ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์นั้น ราชการแผ่นดินได้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย เป็นที่ยกย่องสรรเสริญในพระปรีชาทั่วกัน

อนึ่ง ขอย้อนความถึงวาระก่อนเสด็จพระราชดำเนินออกจากราชอาณาจักรว่า เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๔๐ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม (ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ดำรงพระยศเป็นกรมหลวงปราจิณกิติบดี) ได้รับพระบรมราชโองการให้ประกาศกำหนดแบบแผนการขานพระนามและการใช้ถ้อยคำต่อสมเด็จฯ ผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ให้ส่วนราชการใช้ดังต่อไปนี้

"๑. ตั้งแต่วันที่ ๒๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ไปจนถึงเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินออกจากพระนคร และเวลาเสด็จกลับคืนพระนคร ถ้าจะใช้บัตรหมายออกพระนาม สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระอัครราชเทวี นั้น ก็ให้ใช้ได้เป็น ๓ อย่าง ดังนี้

๑. ว่าสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ

๒. ว่าสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ

๓. ว่าสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

ให้ใช้ตามประเภทแห่งการที่ควรใช้ ตั้งแต่เวลาเสด็จออกจากพระนครไป จนเวลาเสด็จกลับยังพระนคร ให้เพิ่มท้ายพระนามอีกว่า ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์

๒. ในบัตรหมายและหนังสือราชการทั้งปวง ซึ่งเคยรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ให้ใช้ว่ารับพระราชเสาวนีย์ใส่เกล้าฯ

๓. คำกราบทูลทั้งปวง ให้ใช้ถ้อยคำเสมอคำกราบบังคมทูลพระกรุณา ยกเสียแต่คำที่มี บรม ให้ยกคำ บรม นั้นเสีย เช่นคำว่า พระบรมราชวโรกาส ให้ใช้ว่า พระราชวโรกาส พระบรมราชานุญาต ให้ใช้พระราชานุญาต

ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาททุกกระทรวงใช้หนังสือและคำพูดให้ต้องตามประกาศนี้เทอญ"

โดยนัยแห่งประกาศพระบรมราชโองการนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ราชาศัพท์ ซึ่งแต่ก่อนสำหรับสมเด็จพระอัครมเหสีมิได้ใช้เหมือนคำกราบบังคมทูลในหลวง แต่ถ้าทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ต้องใช้เหมือนกราบบังคมทูลในหลวง เช่นคำขึ้นต้นและลงท้ายคำกราบบังคมทูลต้องใช้คำว่า **"ขอเดชะ"** ส่วนพระอัครมเหสีตำแหน่งอื่นแม้ตำแหน่ง **"บรมราชินี"** ต้องใช้ตามธรรมเนียมเก่า ไม่มีขอเดชะ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับในหมู่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ประทับ ณ พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ ซึ่งเป็นพระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ชิดกับพระที่นั่งอมรพิมานมณีซึ่งเป็นพระวิมานที่ทรงพระบรรทมของรัชกาลที่ ๕

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับ ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ และพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เสด็จไปประทับพระตำหนักต่างหากแต่อยู่ในเขตพระราชวังดุสิตเหมือนกัน เรียกกันว่า พระตำหนักสวนสี่ฤดู

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ไปประทับ ณ พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ ในพระบรมมหาราชวังอีกระยะหนึ่ง แล้วแปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังพญาไท

เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร พระราชโอรส เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธี เฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนนี ขึ้นเป็น สมเด็จพระพันปีหลวงตามขัตติยราชประเพณี คือถวายพระปรมาภิไธยใหม่ว่า **"สมเด็จพระศรีพัชรินทรา**

บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี" คนทั่วไปเรียกว่า **"สมเด็จพระพันปีหลวง"** ตามธรรมเนียมการเรียกสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระมหากษัตริย์แต่เบื้องโบราณ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ไม่ค่อยจะทรงสบายมาตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชสวามีเสด็จสวรรคตแล้ว แม้จะมีแพทย์ที่มีความสามารถและมีชื่อเสียงมากทั้งชาวต่างประเทศและชาวไทยรักษาเป็นประจำ แต่พระอาการก็มีแต่ทรงกับทรุดพระกำลังลงทุกปี ในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ มีพระอาการถึงทรงพระดำเนินแต่ลำพังพระองค์ไม่ได้ บางคราวมีพระอาการไข้สูงแทรกด้วย เป็นดังนี้หลายหนหลายครั้งจนเป็นที่วิตกทั่วกัน แต่แล้วก็กลับฟื้นพระองค์ได้ แล้วก็กลับมีพระอาการเช่นเดิมอีก จนในที่สุดเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ทรงพระประชวรไข้สูงมาก ครั้งนี้พระกำลังทนไม่ได้จึงเสด็จสวรรคตลง ณ พระราชวังพญาไท สิริรวมพระชนมพรรษา ๕๖ พรรษา ๙ เดือน ๑๙ วัน

ทรงมีพระราชโอรส ๗ พระองค์ พระราชธิดา ๒ พระองค์ และตกเสียไม่ปรากฏว่าเป็นพระราชโอรสหรือธิดา ๕ พระองค์ รวม ๑๔ พระองค์ ในจำนวนนี้ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒ พระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗)

งานพระบรมศพ
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง เสด็จสวรรคตเมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๐ ตุลาคม ปีมะแม เอกศก จ.ศ. ๑๒๘๑ พ.ศ. ๒๔๖๒ สิริพระชนมพรรษา ๕๖ พรรษา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีพระบรมศพถวายตามราชประเพณี คือ ถวายน้ำสรงพระบรมศพ ณ พระที่นั่งเทพดนัยนันทยากร แล้วประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันตก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์มีกำหนดเวลาตั้งแต่วันเสด็จสวรรคตจนถึงวันสุดท้ายของงานพระเมรุ ระหว่างที่ประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายทุก ๗ วัน เรียกว่า การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑ ที่ ๒ ตามลำดับไป และการบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ละครั้งจะมีพิธีสวดกงเต๊กของบรรพชิตฝ่ายอนัม (ญวน) และจีนร่วมด้วย โดยเฉพาะการบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร[๑] (สัปดาห์ที่ ๗) หรือครบ ๕๐ วัน และการ

---

(๑) การบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร คือการทำบุญอุทิศส่วนกุศล ในวาระครบรอบ ๕๐ วันแก่ผู้ตาย บางครั้งก็เรียกว่า ปัณณาสมวาร

บำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห (สัปดาหที่ ๑๔) หรือครบ ๑๐๐ วัน นอกจากสวดกงเต๊กตามปกติเช่นเดียวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหแล้ว ยังมีพิธีกงเต๊กข้ามสะพานและกงเต๊กทิ้งกระจาดด้วย

การบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง จัดขึ้น ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามลำดับ ดังนี้

๑. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑ วันที่ ๒๖ - ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๒. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๒ วันที่ ๒ - ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๒

๓. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๔ วันที่ ๑๖ - ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๒

๔. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๕ วันที่ ๒๓ - ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๒

การบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ได้มีพระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวารในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ร่วมด้วย

๕. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๖ วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน และวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๖. การบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร (สัปดาหที่ ๗ หรือครบ ๕๐ วัน) วันที่ ๗ - ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๗. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๘ วันที่ ๑๔ - ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๘. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๙ วันที่ ๒๑ - ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๙. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑๐ วันที่ ๒๘ - ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๑๐. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑๒ วันที่ ๑๑ - ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒(๑)

๑๑. การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑๓ วันที่ ๑๔ - ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๑๒. การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห (ครบ ๑๐๐ วัน หรือสัปดาหที่ ๑๔) วันที่ ๒๘ - ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒

๑๓. การถวายพระเพลิงพระบรมศพ มีการบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน ก่อนอัญเชิญพระโกศพระบรมศพออกสู่พระเมรุมาศท้องสนามหลวง คือ วันที่ ๑๓ - ๑๔ พฤษภาคม และวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ถึงวันที่ ๒๔ พฤษภาคมจึงอัญเชิญพระโกศพระบรมศพจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง และได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพในวันนี้ วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เป็นวันเก็บพระบรมอัฐิ จากนั้น ได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๕ วัน คือ ตั้งแต่วันที่ ๒๖ - ๓๐ พฤษภาคม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม วันรุ่งขึ้นได้เชิญพระผอบพระอังคารเข้าบรรจุในรัตนบัลลังก์พระสัมพุทธพรรณี ซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ วัดราชาธิวาส

---

(๑) ไม่มีการบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑๑ เนื่องจากมีพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ ที่นี้ขอนำรายละเอียดเฉพาะ การสรงพระบรมศพ การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหที่ ๑ การบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห และการถวายพระเพลิงพระบรมศพจนถึงบรรจุพระอังคารมารวมไว้ ณ ที่เดียวกัน

ประกาศ[๑]

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินี พระพันปีหลวง ทรงพระประชวรมาช้านานแล้ว มีพระอาการไข้แรงจัดขึ้น เมื่อเวลาเที่ยงวันที่ ๑๙ เดือนนี้ มีพิศม์ขึ้นที่พระอันตะพระกำลังพระหทัย ทนพิศม์ไม่ไหว เสด็จสู่สวรรคต เวลา ๘ นาฬิกาก่อนเที่ยง วันที่ ๒๐ เดือนนี้ เป็นที่ทรงพระราชรันทด กำสดโศกเศร้าพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง และเป็นที่โศกเศร้าแก่พระบรมวงศานุวงศ์ กับบรรดาเสนามาตย์ราชเสวกทั่วไป ได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ สรงน้ำพระบรมศพ ทรงเครื่องตามขัตติยราชประเพณี เชิญพระโกษฐ์ประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขตะวันตก และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดเวลาไว้ทุกข์ทั่วกัน จำเดิมแต่วันสวรรคตสืบไปจนวันสิ้นงานพระเมรุ

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๐ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

การสรงและเชิญพระบรมศพ ขึ้นประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ตามกระแสพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศพระอาการสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ทรงพระประชวรเสด็จสู่สวรรคต เวลา ๘ นาฬิกาก่อนเที่ยงวันที่ ๒๐ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ เป็นที่ทรงพระราชรันทด กำสดโศกเศร้าพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง และเป็นที่เศร้าโศกแก่พระบรมวงศานุวงศ์กับบรรดาเสนามาตย์ราชเสวก ทั้งนิกรชนทุกหมู่เหล่าทั่วไป มีพระราชดำรัสสั่งการสรงพระบรมศพและเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีข้อความอยู่ในประกาศวันที่ ๒๐ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ แจ้งอยู่แล้ว

---

(๑) ลักษณะการเขียนต่อไปนี้ใช้ตามต้นฉบับเดิม ซึ่งคัดมาจากหนังสือราชกิจจานุเบกษา จึงมีการสะกดการันต์ต่างไปจากภาษาที่ใช้ในปัจจุบัน

เจ้าพนักงานได้จัดการแต่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในวันที่ ๒๐ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ นั้น

มุขตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพ ตั้งพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ ๓ ชั้นบนฐานพระบุบโพ มีฐานเขียงรอง แลกั้นพระฉากผูกพระสูตร์ น่าพระฉากตอนกลางตั้งพระแท่นทองรองโต๊ะหมู่ประดิษฐานพระแก้วหยกเขียว แลตั้งเครื่องนมัสการพระแท่นทรงกราบ

มุขเหนือตั้งพระแท่นเปนเตียงพระสงฆ์ สวดพระอภิธรรม ทางข้างผนังด้านตะวันออกแลด้านตะวันตกใกล้พระทวารตรงกันเป็น ๒ เตียง แลตั้งอาศน์สงฆ์สำหรับพระสงฆ์สวดมนต์แลสดับปกรณ์ข้างผนังด้านตะวันตกต่อเตียงสวดพระอภิธรรมเข้าไปจนตลอดสุดผนังแลตั้งเก้าอี้ข้าราชการเฝ้า

มุขตะวันออกตั้งธรรมาศน์พระเทศนา ที่มุมผนังด้านเหนือทอดพระราชอาศนที่ประทับกับเก้าอี้ พระบรมวงศานุวงศ์เฝ้า

มุขใต้กั้นพระสูตรตั้งเก้าอี้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเฝ้า แลผูกพระสูตรที่มุขเด็จพระที่นั่งไว้พร้อมเสร็จ

ครั้นเวลาบ่าย ๕ นาฬิกากึ่งหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ (ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพันดำ ไว้ทุกข์ที่พระกรประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สอดสายสะพายปฐมจุลจอมเกล้า เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการแต่งเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไว้ทุกข์ทั่วกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งเทพดนัย(๑) กราบถวายบังคมถวายน้ำสรงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ได้เข้ากราบถวายบังคมสรงพระบรมศพตามลำดับไป เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์กลองชนะ เมื่อสรงเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานกรมพระภูษามาลา มีพระยาอุไทยธรรม เป็นต้น ถวายเครื่องทรงตามขัตติยราชประเพณี เสร็จแล้วเชิญประดิษฐานในพระลอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายพระชฎากะฐินทรง แล้วนายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ (ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เชิญพระลองลงจากพระที่นั่งเทพดนัยขึ้นพระเสลี่ยงแว่นฟ้าถวายทรงคลุมตาดแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด เชิญออกประตูสนามราชกิจมาประดิษฐานบนพระที่นั่งยานมาศสามลำคาน มีสัปตปดลเสวตร์ฉัตรคันดาน(๒) ทหารมหาดเล็กที่ตั้งแถวอยู่ในสนามหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทกระทำวันทยาวุธ บรรเลงแตรสรรเสริญพระบารมี เจ้าพนักงานประกอบพระโกษฐ์

---

(๑) พระที่นั่งเทพดนัยนันทยากร

(๒) สัปตปดลเศวตฉัตรคันดาล คือฉัตรสีขาว ๗ ชั้น มีคันงอเป็นมุม ๙๐ องศา

ทองใหญ่เสร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ[๑] เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาทรงฉลองพระองค์ครุยขึ้นประคองพระโกษฐ์ คู่เคียง เข้าประจำที่ ขวา ซ้าย ข้างละ ๔ คือ คู่ที่ ๑ มหาเสวกโท พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาวิศุกรรมศิลปประสิทธิ์ คู่ที่ ๒ จางวางโทพระยาประเสริฐศุภกิจ จางวางตรี พระยาไพชยนต์เทพ คู่ที่ ๓ จางวางตรีพระยาราชมนตรี มหาเสวกตรี พระยาราไชยสวริยาธิบดี คู่ที่ ๔ มหาเสวกตรี พระยารัตนพิมพาภิบาล พระยาพิทักษ์ภูบาล เจ้าพนักงานภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลดตาด ประกอบทั้งบังพระสุริย พัดโบกและอินทร์พรหม เชิญจามร พร้อมด้วยขบวนกรมพระตำรวจหลวงรักษาพระองค์ ๑๒๐ แห่เสด็จ กลองชนะ ๑๒๐ คือ กลองทอง ๒๐ กลองเงิน ๒๐ กลองแดง ๘๐ มีจ่าปี่ ๒ จ่ากลอง ๒ แตรงอน ๑๖ แตรฝรั่ง ๑๒ สังข์ ๒ เครื่องสูง บังแทรกหักทองขวางน่าแลหลัง ๒ สำรับ พร้อมด้วยชุมสายทั้งพระแสงหว่างเครื่อง มีมหาดเล็กเชิญเครื่องราชูปโภคตามแลทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แซง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศ์เสด็จตามพระบรมศพ เดินขบวนในระหว่างยืนแถวรายทางแต่น่าประตูสนามราชกิจไปเข้าในชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางช่องกำแพงที่รื้อเปิดออกใกล้พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ขบวนเดินวงไปข้างน่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ผ่านเสนาบดี แลอรรคราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งทูตานุทูตซึ่งมาเฝ้าพร้อมด้วยข้าราชการที่ชาลาพระมหาปราสาท หยุดประทับพระยานมาศที่มุขตะวันตก นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เชิญพระโกษฐ์ขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดิษฐานบนชั้นบัวกลุ่มพระแท่นแว่นฟ้าทองคำภายใต้สัปตปดลเสวตฉัตร์ แวดล้อมด้วยเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศ มีเครื่องสูง บังแทรกกับชุมสาย แลตั้งต้นไม้ทองเงิน เครื่องราชูปโภคและเครื่องทรงนมัสการด้วยพร้อม เมื่อประดิษฐานพระลองประกอบพระโกษฐ์เสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการกราบถวายบังคมพระบรมศพ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้วทรงทอดผ้าไตร ๑๒๐ ไตร โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย และเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงทอดผ้าขาว ๒๔๐ พับ พระสงฆ์สดับปกรณ์ มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะเป็นประธานถวายอนุโมทนาถวายอติเรกแลถวายพระพรลาเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนบูชาธรรมที่แท่นสวดพระสงฆ์เริ่มสวดพระอภิธรรมแล้วเสด็จขึ้นเวลา ๘.๐๐ ล.ท.[๒] มีพระสงฆ์ประจำสวดพระอภิธรรมทั้งกลางคืนกลางวัน รับพระราชทานฉันเช้า ๓๒ รูป เพล ๑๖ รูป ตลอดไป

อนึ่ง เมื่อประดิษฐานพระบรมศพประกอบพระโกษฐ์เสร็จ พระสงฆ์สดับปกรณ์ อรรคราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งทูตานุทูต ขึ้นเฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขเหนือพร้อมด้วยเสนาบดีแลข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ถวายเคารพต่อพระบรมศพ และเมื่อเวลาถวายน้ำสรงพระบรมศพ ทหารบกทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายเฉลิมพระเกียรติยศทุกนาทีตลอดเวลา จนเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสร็จจึงหยุดยิงปืนใหญ่

---

(๑) จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ

(๒) ล.ท. หมายความว่าหลังเที่ยง ๘ ล.ท. คือเวลา ๒๐.๐๐ นาฬิกา

การบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพ

ข่าวในพระราชสำนัก

พระราชวังดุสิต
วันอาทิตย์ที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

ตั้งแต่วันที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงได้เสด็จสวรรคตแล้ว มาบัดนี้นับเปนวันคำรบ ๗ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาหถวายพระบรมศพ มีกำหนดการดังนี้

วันนี้เวลา ๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระพันปีหลวงเสร็จแล้วทรงเครื่องนมัสการ ประทับพระราชอาศน์ พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระเทพกะวี เจ้าอาวาศวัดราชประดิษฐ์ เป็นประธาน สวดพระพุทธมนต์จบแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ แล้วทรงเครื่องนมัสการทรงธรรม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะทรงแสดงจบลง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ ทรงประเคนไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลาแล้วเสด็จขึ้น

อนึ่ง ในงานพระราชพิธีนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยิ่งมหาวชิรมงกุฎ แด่พระบรมศพเปนเครื่องราชสักการส่วนพระองค์

วันจันทร์ที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

วันนี้เวลา ๑๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงเสร็จแล้ว ทรงเครื่องนมัสการพระสงฆ์ถวายศีลถวายพรพระ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตพระสงฆ์ ๓๐ รูป กระทำภุตตากฤตย์ แล้วทรงเครื่องนมัสการทรงธรรม ซึ่งพระราชกวีแสดงถวายจบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์และถวายไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลา แล้วเสด็จขึ้น

อนึ่ง วันนี้และวันวานนี้ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าราชการกรมท่าซ้ายจัดการพระราชพิธีกงเต๊กในบริเวณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามราชประเพณี

การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาห

ด้วยนับแต่วันสวรรคต แห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ณ วันที่ ๒๐ ตุลาคม มาถึงวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นวันคำรบสัปดาหครั้งที่ ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการบำเพ็ญพระราชกุศล ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แลมีสวดกงเต๊ก ที่น่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้นด้วย

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ เวลา ๕ นาฬิกา หลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องขาวประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างครึ่งยศ เสด็จพระราชดำเนินแต่พระราชวังดุสิตสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จเข้าในพระฉากทรงจุดธูปเทียนนมัสการเครื่องห้าแลทองน้อย ทรงวางพวงมาลาทองเงิน แลทรงกราบถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระพันปีหลวง ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมหาวชิรมงกุฎแด่พระบรมศพสมเด็จพระบรมราชชนนี เป็นเครื่องราชสักการเฉลิมพระเกียรติยศแล้ว เสด็จออกพระฉากทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปเสร็จ ประทับพระราชบัลลังก์ พระสงฆ์ ๓๐ รูปมีพระเทพกวีเป็นประธาน สวดอนันต์ตลักขณสูตร[๑] แลพระธรรมสังคินีมาติกาปาฐะจบ ทรงทอดไตร พระสวดสดับปกรณ์แล้ว เสด็จเข้าในพระฉาก ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการทองน้อยหน้าพระบรมศพแล้วเสด็จออกประทับพระราชบัลลังก์ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงธรรม สมเด็จพระมหาสมณะถวายศีลแลทรงแสดงพระธรรมเทศนาจบ ถวายยถา พระสวดมนต์รับสัพพีแล้ว ทรงทอดไตรสดับปกรณ์แลถวายเครื่องไทยธรรมกัณฑ์เทศน์เสร็จ สมเด็จพระมหาสมณะถวายอติเรก พระเทพกวีถวายพระพรลาแล้ว ข้าราชการเหล่าจีน มีพระยาโชฎึกราชเสรษฐี พระยาบริบูรณ์โกษากร พระโสภณเพ็ชรรัตน์ พระชลภูมิ์พานิช พระภิรมย์ภักดี เป็นต้น เชิญเครื่องพิธีกระทำกงเต๊กขึ้นไปตั้งในพระฉากบรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสวดตามวิธีทำกงเต๊ก ข้าราชการจีนจุดธูปเทียนกราบถวายบังคมพระบรมศพ แล้วกลับลงไปสวดทำพิธีกงเต๊กอยู่ที่ทิมคดหน้าพระที่นั่งต่อไป เวลา ๗ นาฬิกาหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต

วันที่ ๒๗ ตุลาคม เจ้าพนักงานได้จัดแบ่งพระสงฆ์ไปรับพระราชทานฉันที่ทิมคดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๒๐ รูป เวลา ๑๐ นาฬิกากึ่งก่อนเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งยนตร์ แต่พระราชวังดุสิตประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ถวายพรพระจบ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาต พระบรมวงศานุวงศ์ทรงประเคนต่อไป ส่วนฉันที่ทิมคด เจ้าพนักงานประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้วได้ขึ้นไปรวมอยู่ ณ อาศนสงฆ์ในพระที่นั่ง ทรงประเคนในวัตถุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระเทพกวีถวายอติเรก พระมหานายกถวายพระพร

---

(๑) อนัตตลักขณสูตร

ลาเสร็จ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระราชกวีถวายศิลและถวายพระธรรมเทศนาจบ ทรงทอดไตรเทศน์แลผ้าขาวพับแก่พระรับสัพพีแลสดับปกรณ์ แล้วทรงประเคนในวัตถุปัจจัยไทยธรรม เสร็จ พระเทพกวีถวายอติเรกถวายพระพรลากลับ ข้าราชการเหล่าจีนได้เชิญเครื่องพิธีกระทำกงเต๊ก ขึ้นไปตั้งในพระฉาก บรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสวดตามวิธีตั้งเครื่อง แล้วมานั่งยังอาศนสงฆ์ สวดตาม พิธีญวนจีนสดับปกรณ์ ทรงทอดผ้าขาวพับเนื้อดีเท่าจำนวนบรรพชิตอานัมแลจีน ๒๑ พับ สดับปกรณ์ แล้วกลับลงไปสวดกระทำพิธีกงเต๊กที่ทิมคดต่อไปจนเสร็จ มีสดับปกรณ์พระสงฆ์รายร้อยอีก ๒๐๐ รูป โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง พิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชยแลเจ้าฟ้า กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงทอดผ้ารายร้อยพระสงฆ์ ๒๐๐ รูป มีพระประสิทธิ์ศิลคุณเป็นประธาน สวดมาติกาสดับปกรณ์ ถวายอติเรกถวายพระพรลาเสร็จ เสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต เวลาเที่ยงวัน ๓๕ นาที

การบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร

ข่าวในพระราชสำนัก

พระราชวังดุสิต

วันอาทิตย์ที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

วันนี้เป็นวันต้นแห่งการบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร ถวายพระบรมศพสมเด็จพระศรี พัชรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการดังต่อไปนี้

วันนี้เวลา ๖ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนแลวางพวงมาลากระทำราชสักการพระบรมศพเสร็จแล้วทรงเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระราชโมลีวัดราชบูรณะเป็นประธาน สวดพระพุทธมนต์จบแล้ว ทรงเครื่องนมัสการ ทรงธรรม ซึ่งพระญาณดิลก แสดงถวาย แล้วทรงประเคนเครื่องไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ ทรงทอดผ้า สดับปกรณ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรกถวายพระพรลา แล้วบรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีน สังเวยพระบรมศพ เสร็จแล้วเสด็จขึ้น

วันจันทร์ที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

วันนี้เวลา ๑๐ ก.ท.(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพ แล้วทรงเครื่องนมัสการพระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์เมื่อวันวานนี้

---

(๑) ก.ท. หมายถึงก่อนเที่ยง ๑๐ ก.ท. คือ ๑๐ นาฬิกา

ถวายพรพระจบแล้ว ทรงประเคนอาหารภัตร์ พระสงฆ์กระทำภุตตากฤตย์เสร็จแล้ว ทรงประเคนไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องนมัสการ ทรงธรรม ซึ่งพระวิเชียรกวี วัดพระเชตุพน แสดงถวายจบแล้ว ทรงประเคนไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลา แล้วบรรชิตฝ่ายอานัมแลจีน สังเวยพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้า บรรพชิตสดับปกรณ์ แล้วเสด็จขึ้น

เวลา ๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกยังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาททอดพระเนตร บรรพชิตฝ่ายอานัมและจีนทำพิธีกงเต๊กข้ามสพาน แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพ ทรงเครื่องนมัสการทรงธรรม ซึ่งพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ทรงแสดงถวายจบแล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระพิมลธรรม เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม เป็นประธาน สวดศราทธพรต ทรงประเคนไทยธรรมเครื่องกัณฑ์เทศน์แลทอดผ้าสดับปกรณ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ถวายพระพรลา เสด็จฯ ขึ้น

วันรุ่งขึ้นเวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะได้เสด็จออกยังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ในพิธีกงเต๊กทิ้งกระจาด แล้วเสด็จขึ้นยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพ ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์เป็นจำนวนพระสงฆ์ ๒๐๐ รูป

การพระราชกุศลปัญญาสมวาร
ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันที่ ๗ ที่ ๘ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ เป็นวันคำรบปัญญาสมวาร แห่งพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีงานบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระบรมศพ เจ้าพนักงานได้เตรียมการไว้พร้อมสรรพ

วันที่ ๗ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ เวลาบ่าย บรรพชิตฝ่ายญวนแลจีนได้เริ่มการกงเต๊กอยู่ที่โรงสวดระหว่างทิมดดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาทางตะวันตกมีโรงไว้สลากเครื่องทิ้งกระจาดของพิธีกงเต๊ก ส่วนเครื่องกระดาษพิธีกงเต๊กได้ตั้งไว้ที่โรง ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกขึ้นในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันตก ตั้งสพานสำหรับพิธีกงเต๊กที่ชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แลตั้งสิ่งต่าง ๆ เครื่องของพิธีไว้พร้อม

ครั้นเวลา ๖ นาฬิกากึ่งหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องพระภูษาขาวประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ ทรงสอดสายสะพายมหาวชิรมงกุฎ เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งแต่พระราชวังดุสิตยังพระบรมมหาราชวัง ประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จใน

พระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการแลทรงวางพวงมาลากราบถวายบังคมพระบรมศพพระบรมราชชนนีแล้วเสด็จยังหน้าพระฉาก ทรงพระสุหร่ายน้ำหอมสรงพระพุทธรูปปางพระรำพึงประจำพระชนมวารแห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ซึ่งได้ทรงหล่อขึ้น ณ วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ ทั้งทรงเจิมด้วยแป้งหอมแลถวายทรงสพักตาดแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญขึ้นประดิษฐานในบุษบกบนโต๊ะหมู่เหนือพระแท่นที่สักการบูชาหน้าพระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วประทับพระราชบัลลังก์ พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระราชโมลีเป็นประธานสวดพระธรรมนิยามสูตรจบ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระญาณดิลกถวายศีลแลพระธรรมเทศนาจบถวายยถา พระที่สวดพระพุทธมนต์ ๓๐ รูปรับสัพพีแล้ว ทรงทอดไตรเทศน์ ไตรพระสวดพระพุทธมนต์ พระสดับปกรณ์ แลทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์แล้ว พระราชโมลีถวายอติเรก พระญาณดิลกถวายพระพรลากลับแล้ว ข้าราชการเหล่าจีนมีพระอนุวัตน์ราชนิยม เป็นต้น เชิญเครื่องสำหรับพิธีกงเต๊กขึ้นไปตั้งสังเวยในพระฉาก แลจุดธูปเทียนกราบถวายบังคมพระบรมศพ เวลา ๗ นาฬิกา ๓๕ นาทีหลังเที่ยงเสด็จขึ้น ประทับรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต

วันที่ ๘ ธันวาคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานได้แบ่งพระที่สวดพระพุทธมนต์ไปฉันที่ทิมคดหน้าพระที่นั่ง ๒๐ รูป คงรับพระราชทานฉัน ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๑๐ รูป เวลา ๑๑ นาฬิกาก่อนเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งแต่พระราชวังดุสิตยังพระบรมมหาราชวัง ประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จในพระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพพระบรมราชชนนี แล้วเสด็จออกจากพระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้วทรงประทับพระราชบัลลังก์ พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์วานนี้ถวายพรพระจบ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตแก่พระราชาคณะผู้เป็นประธาน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมราชวงศ์ทรงประเคนพระสงฆ์ที่รับพระราชทานฉันที่ทิมคดเจ้าพนักงานประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้วได้เสด็จขึ้นไปรวม ณ อาศน์ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระราชโมลีถวายอติเรก พระวิสุทธิรังษีถวายพระพรลาแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระวิเชียรกวีถวายพระธรรมเทศนาจบถวายยถา พระพิธีกรรม ๔ รูปรับสัพพีแล้ว ทรงทอดไตรเทศน์แลสบงแก่พระที่รับสัพพี สดับปกรณ์แล้วทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยเครื่องไทยธรรม พระวิเชียรกวีถวายอติเรกถวายพระพรลาเสร็จ ข้าราชการเหล่าจีนมีพระอนุวัตน์ราชนิยมเปนต้น ได้เชิญเครื่องกงเต๊กขึ้นไปตั้งสังเวยในพระฉาก จุดธูปเทียนถวายบังคมพระบรมศพ บรรพชิตฝ่ายอานัมและจีนสวดตามพิธีกงเต๊ก ตั้งเครื่องเสร็จแล้ว มายังอาศน์สวดตามวิธีอานัมแลจีนสดับปกรณ์ ทรงทอดผ้าไตรสลับแพรสำหรับบรรพชิตอานัมแลจีน ๕๐ ไตร เท่าจำนวนที่สวดพิธีกงเต๊ก บรรพชิตอานัมแลจีนสดับปกรณ์เสร็จแล้ว เวลาเที่ยง ๕๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น ประทับรถยนต์พระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต

ครั้นเวลา ๕ นาฬิกาหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องพระภูษาขาวประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ ทรงสอดสายสะพายปฐมจุลจอมเกล้า เสด็จพระราชดำเนินด้วย

รถพระที่นั่งยนต์แต่พระราชวังดุสิตยังพระบรมมหาราชวัง ประทับพระราชบัลลังก์ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมขก์ปราสาท พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งมิได้แต่งเครื่องยศ แต่งเครื่องขาวประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่ไม่ได้แต่งเครื่องยศ แต่งเครื่องขาว ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างเต็มยศคาดครุยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท บรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสวดกระทำพิธีข้ามสพาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขไทยธรรมราชา ได้เสด็จทรงพระดำเนินข้ามสพานในพิธีกงเต๊กนั้นด้วย ทรงโปรยเงินเมื่อข้ามสพานไม้แลกลับมา เสร็จพิธีกงเต๊กแล้วเสด็จขึ้นประทับยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เข้าในพระฉากทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพ แลทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปแล้วประทับพระราชบัลลังก์โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานสังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งจะได้ถวายพระธรรมเทศนา กับพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป มีพระพิมลธรรมเป็นประธานที่จะสวดศราทธพรตขึ้นประจำยังอาศน์ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ขึ้นธรรมาศน์ถวายศีลแลถวายพระธรรมเทศนาจบแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป สวดศราทธพรตจบ ทรงทอดไตรเทศน์ ไตรพระสวดศราทธพรต พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยเครื่องไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ แล้วพระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ถวายอติเรก พระพิมลธรรม ถวายพระพรลาเสร็จแล้ว ข้าราชการเหล่าจีนได้เชิญเครื่องขึ้นตั้งสังเวยในพระฉาก จุดธูปเทียนกราบถวายบังคมพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต เวลา ๖ นาฬิกากึ่งหลังเที่ยง เมื่อบรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสวดตามพิธีกงเต๊กตั้งเครื่องเสร็จแล้ว กลับลงไปสวดตามพิธีกงเต๊กที่หน้าพระที่นั่งตามเดิมต่อไปแลได้นำกะทงไปลอยยังที่ท่าราชวรดิษฐ์

วันที่ ๙ ธันวาคม เวลา ๔ นาฬิกากึ่งหลังเที่ยง บรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนได้ตั้งพิธีสวดกงเต๊กสำหรับทิ้งกระจาดที่ชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททรงพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ครั้นเวลา ๖ นาฬิกาหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งยนต์แต่พระราชวังดุสิตยังพระบรมมหาราชวัง ทอดพระเนตรการพิธีกงเต๊ก พระอนุวัตน์ราชนิยมกับนางอนุวัตน์ราชนิยมได้นำสลากสำหรับพิธีกงเต๊กขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย เมื่อบรรพชิตฝ่ายญวนแลจีนสวดพิธีกงเต๊กเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรยสลากของพิธีกงเต๊ก แล้วเสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จเข้าในพระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการกราบถวายบังคมพระบรมศพเสร็จเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูป แล้วประทับพระราชบัลลังก์โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานสังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ที่จะสดับปกรณ์ขึ้นไปนั่งยังอาศน์ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ พระสงฆ์ ๒๐๐ รูป มีพระวิสุทธิโสภณเป็นประธานนำสวดมาติกาสดับปกรณ์แล้ว พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระวิสุทธิโสภณถวายอติเรก พระประสิทธิ์ศิลคุณถวายพระพรลาเสร็จแล้ว เวลา ๗ นาฬิกาหลังเที่ยงเสด็จขึ้น ประทับรถพระที่นั่งยนต์เสด็จ

พระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิตแล้ว เจ้าพนักงานได้นำเครื่องกระดาษของกงเต๊กไปเผาที่สนามข้างท่าราชวรดิษฐ์แล้วเปนเสร็จการ

การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาท

ข่าวในพระราชสำนัก

วันพุธที่ ๒๘ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

วันนี้เป็นวันต้นแห่งการบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมาหถวายพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการดังต่อไปนี้

เวลา ๖ นาฬิกาหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนแลวางวงมาลากระทำราชสักการพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง เสร็จแล้วทรงเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระธรรมเจดีย์เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนเป็นประธาน สวดพระพุทธมนต์จบแล้ว ทรงเครื่องนมัสการทรงธรรม ซึ่งพระพิมลธรรมเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามแสดงถวาย จบแล้วทรงประเคนเครื่องไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ แลทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ถวายพระพรลา แล้วบรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสังเวยพระบรมศพเสร็จแล้วเสด็จขึ้น

ข่าวในพระราชสำนัก

วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

วันนี้เวลา ๑๐ ก.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพแล้วทรงเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์เมื่อวันวานนี้ ถวายพรพระจบแล้ว ทรงประเคนอาหารภัตร์ พระสงฆ์กระทำภุตตากฤตย์แล้ว ทรงประเคนไทยธรรมพระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องนมัสการทรงธรรมซึ่งพระพรหมมุนี เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์เทพวรารามแสดงถวายจบแล้ว ทรงประเคนไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอติเรกถวายพระพรลา บรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนสังเวยพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้า บรรพชิตสดับปกรณ์เสร็จแล้วเสด็จขึ้น

เวลา ๕.๑๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกยังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ทอดพระเนตรบรรพชิตฝ่ายอานัมแลจีนทำกงเต๊กข้ามสพาน แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพ แล้วทรงเครื่องนมัสการทรงธรรม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงถวาย จบแล้วพระสงฆ์ ๓๐ รูปมีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวร

สิริวัฒน์เป็นประธาน สวดศราทธพรต แล้วทรงประเคนไทยธรรมเครื่องกัณฑ์เทศน์แลทอดผ้าสดับปกรณ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายยอติเรก ถวายพระพรลาแล้วเสด็จขึ้น

อนึ่ง ในการบำเพ็ญพระราชกุศลเวลาบ่ายวันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เชิญอรรคราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศและกงสุลมาในงานพระราชพิธี

นายเกนชิโร นิชิ อรรคราชทูตญี่ปุ่นได้วางวงมาลาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชโยชิฮิโตแห่งญี่ปุ่น และนายริชาร์ด เอสซีมอร์ อรรคราชทูตอังกฤษ ได้วางวงมาลาของสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เป็นเครื่องราชสักการพระบรมศพ นอกจากนี้ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และกงสุลต่างได้วางวงมาลาบูชาพระบรมศพด้วย

ในวันรุ่งขึ้นเวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะได้เสด็จออกประทับยังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ในพิธีกงเต๊กการทิ้งกระจาด แล้วเสด็จขึ้นยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำราชสักการพระบรมศพ ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ เป็นจำนวนพระสงฆ์ ๒๐๐ รูป

การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห

ด้วยนับตั้งแต่วันที่ ๒๐ ตุลาคม ซึ่งเปนวันสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เสด็จสู่สวรรคตล่วงมาถึงวันที่ ๒๙ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ ครบ ๑๐๐ วัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาหตามสมัยถวายที่พระบรมศพ มีรายการดังต่อไปนี้

วันที่ ๒๘ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ พรตอานัมแลจีนได้เริ่มการกงเต๊กที่โรงสวดระหว่างที่ทิมคดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เวลา ๕ นาฬิกา ๔๕ นาทีหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศขาวทหารบก ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทรงสอดสายสะพายมหาวชิรมงกุฎ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งยนต์แต่พระราชวังดุสิตยังในพระบรมมหาราชวัง เมื่อเสด็จถึงชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มหาอำมาตย์ตรี พระยาศรีธรรมาธิราชปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล กราบบังคมทูลพระกรุณาเบิก แลนำนายหลีเต็กออ พ่อค้าผู้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทำการกงเต๊กถวายพระบรมศพด้วยความสวามิภักดิ์สนองพระเดชพระคุณนั้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แลทูลเกล้าฯ ถวายย่ามแลพัดรองแพรมีลายอักษร ส.ผ. พระนามาภิไธยย่อแลรูปวาระเขียนทอง เป็นพัดสำหรับพระราชทานพรตอนัมแลจีนอย่างละ ๕๐ เพื่อการพระราชกุศลสตมาหถวายพระบรมศพ สมเด็จพระพันปีหลวงครั้งนี้ มีพระราชดำรัสปฏิสันถารด้วยตามสมควรแล้วเสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เข้าในพระฉากทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการกราบถวายบังคมพระบรมศพ สมเด็จพระบรมราชชนนีแล้ว เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธเสร็จ

ประทับพระราชบัลลังก์ พระสงฆ์ ๓๐ รูป มีพระธรรมเจดีย์เป็นประธานสวดพระพุทธมนต์อาทิตปริยายสูตร์จบ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระพิมลธรรมถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนาจบ พระสวดมนต์รับสัพพี ทรงทอดไตรเทศน์ไตรพระสวดมนต์ พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้วทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์เสร็จ พระพิมลธรรมถวายอติเรก พระธรรมเจดีย์ถวายพระพรลาแล้ว พระราชทานพัดรองแลย่ามแพรแก่พรตอนัมแลจีนผู้ที่ได้สวดกงเต๊กตามจำนวน ๕๐ แลพระยาโชฎึกราชเสรษฐีได้นำนายหลีเต็กออกับพรรคพวกผู้เชิญเครื่องสังเวยนั้นไปตั้งในพระฉากนายหลีเต็กออเป็นหัวหน้า จุดธูปเทียนกราบถวายบังคมพระบรมศพ พรตอนัมแลจีนสวดตามวิธีกงเต๊กสังเวย แล้วกลับลงไปสวดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งตามเดิม เวลา ๗ นาฬิกา ๓๕ นาทีหลังเที่ยง เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งเสด็จกลับพระราชวังดุสิต แล้วพรตอนัมแลจีนได้สวดตามวิธีแลนำกระทงไปลอยที่ท่าราชวรดิษฐ์

วันที่ ๒๙ มกราคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานได้แบ่งพระไปรับพระราชทานฉันที่ทิมดดหน้าพระที่นั่ง ๒๐ รูป เวลาใกล้ ๑๑ นาฬิกาก่อนเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินแต่พระราชวังดุสิตมาประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการกราบถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระพันปีหลวงแล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูปถวายพรพระจบ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาต แลโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ทรงประเคนต่อไป ส่วนที่หน้าพระที่นั่งเจ้าพนักงานประเคน เมื่อพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้วมารวมอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระธรรมเจดีย์ถวายอติเรก พระทักษิณคณิศรถวายพระพรลาเสร็จ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม พระพรหมมุนีถวายศีลแลถวายพระธรรมเทศนาจบ พระพิธีธรรม ๔ รูปรับสัพพีแล้ว ทรงทอดไตรเทศน์แลสบงแก่พระที่รับสัพพี สดับปกรณ์แลทรงประเคนใบวัตถุปัจจัยไทยธรรมแล้ว พระพรหมมุนีถวายอติเรกถวายพระพรลาเสร็จ นายหลีเต็กออแลพรรคพวกได้เชิญเครื่องขึ้นไปตั้งเหมือนวานนี้ พรตอานัมแลจีนสวดตามวิธีตั้งเครื่องสังเวยเสร็จแล้ว มานั่งยังอาศน์ ทรงทอดไตรแพรสำหรับพรตอนัมแลจีน ๆ สวดสดับปกรณ์ตามวิธีเสร็จแล้ว เวลาเที่ยง ๔๕ นาที เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต

เวลาบ่าย เจ้าพนักงานได้ตั้งสะพานสำหรับพรตอนัมแลจีนสวดตามพิธีกงเต๊กข้ามสะพานครั้นเวลา ๕ นาฬิกา ๒๕ นาทีหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศขาวทหารบกประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทรงสอดสายสะพายปฐมจุลจอมเกล้า เสด็จพระราชดำเนินแต่พระราชวังดุสิตมาประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ทอดพระเนตรพรตอนัมแลจีนสวดกงเต๊กวิธีข้ามสะพานแลเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย เจ้าฟ้ากรมขุนศุโขทัยธรรมราชาข้ามสพานตามวิธีทำกงเต๊ก แลทรงโปรยเงินสลึงในเวลาที่ข้ามไปแลข้ามกลับมาเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จในพระฉากทรงวางพวงมาลายังที่ประดิษฐานพระบรมศพ แลทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชชนนีเสร็จ ประทับพระราชบัลลังก์ พระบรมวงศานุวงศ์ได้ทรงวางพวงมาลาถวายสักการกราบถวายบังคมพระบรมศพต่อไป

แล้วนายเกนชิโร นิชิ อรรคราชทูตญี่ปุ่น ได้วางพวงมาลาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชโยชิฮิโตแห่งญี่ปุ่น แลนายริชารด์ เอส. ซีมอร์ อรรคราชทูตอังกฤษ ได้วางพวงมาลาของสมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๕ เป็นเครื่องราชสักการพระบรมศพแล้ว ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศแลท่านเสนาบดี กับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ กับทั้งทูตานุทูตแลกงสุลต่างประเทศที่ได้มาในวันนี้ ได้เข้าไปวางพวงมาลาถวายสักการเคารพแลกราบถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวงต่อไปจนเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม สมเด็จพระมหาสมณะถวายศีลแลทรงแสดงพระธรรมเทศนาถวายจบ พระราชาคณะสงฆ์รวม ๓๐ รูป มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์เป็นประธานสวดศราทธพรตจบ ทรงทอดไตรเทศน์แลไตรสวดศราทธพรต พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ทรงถวายเครื่องไทยธรรมมีใบวัตถุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา สมเด็จพระมหาสมณะถวายอติเรก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ถวายพระพรลาเสร็จ เวลา ๖ นาฬิกา ๕๐ นาที หลังเที่ยงเสด็จขึ้น ประทับรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต นายหลีเต็กออกับพวกเหล่าจีนได้เชิญเครื่องสังเวยขึ้นไปตั้ง พรตอนัมแลจีนสวดตามวิธีกงเต๊กสังเวย แล้วกลับลงไปสวดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งตามเดิม

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลา ๔ นาฬิกาหลังเที่ยง พนักงานหน้าที่กงเต๊กย้ายโต๊ะเครื่องบูชาแลเก้าอี้ไปตั้งที่ชาลาตรงพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท แต่งจัดเครื่องใช้การพิธีกงเต๊กไว้พร้อม เวลา ๕ นาฬิกาหลังเที่ยง พรตอนัมแลจีนได้เริ่มสวดพิธีกงเต๊กสำหรับการทิ้งกระจาด เวลา ๕ นาฬิกา ๔๐ นาทีหลังเที่ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งยนต์แต่พระราชวังดุสิตยังในพระบรมมหาราชวัง ประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ทอดพระเนตรพรตอนัมแลจีนสวดพิธีกงเต๊กในการทิ้งฉลากกระจาด เจ้าพระยายมราชเสนาบดีกระทรวงนครบาลกราบบังคมทูลเบิกนายหลีเต็กออ นำพาฉลากของพิธีกงเต๊กขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย เมื่อพรตอนัมแลจีนสวดพิธีกงเต๊กเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรยฉลากของพิธีกงเต๊กแล้วเสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จในพระฉาก ทรงจุดเทียนเครื่องราชสักการกราบถวายบังคมพระบรมศพ แล้วเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธรูปหน้าพระฉาก เสด็จประทับพระราช-บัลลังก์ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย เจ้าฟ้ากรมขุนศุโขทัยธรรมราชา ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์รายร้อยพระสงฆ์ ๒๐๐ รูป มีพระสุธรรมธีรคุณเป็นประธาน นำสวดมาติกาสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ถวายพระพรลาเสร็จ เวลา ๖ นาฬิกา ๕๕ นาที เสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังดุสิต แล้วเจ้าพนักงานได้นำเครื่องกระดาษของกงเต๊กไปเผาที่สนามน้อยข้างท้องสนามหลวงแล้วเป็นเสร็จการ

การถวายพระเพลิงพระบรมศพ บำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ และบรรจุพระอังคาร

ข่าวในพระราชสำนัก[๑]

พระบรมมหาราชวัง

วันศุกร์ที่ ๑๓ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เป็นวันเริ่มงาน ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินี พระพันปีหลวง

เวลา ๕.๓๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินแต่เกยพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญโดยกระบวนรถ ประทับพระราชยาน ณ เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เสด็จขึ้นไปพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมศพ แลทรงเครื่องนมัสการพระสัมพุทธพรรโณภาสที่พระแท่นมนังคศิลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องนมัสการทรงศีล พระญาณวราภรณ์วัดบวรนิเวศ ถวายพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ราชาคณะ ๕๐ รูปสวดศราทธพรต เสร็จแล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ทรงประเคนเครื่องไทยธรรมแล้ว พระสงฆ์อนุโมทนาถวายพระพรลากลับ เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนที่สังเคตอาสน์ พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม และเมื่อบรรพชิตฝ่ายจีนและญวนได้ขึ้นสังเวยพระบรมศพตามประเพณีแล้ว เสด็จออกยังพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ประทับพระราชยานยังเกย เสด็จกลับโดยกระบวนราบคืนสู่พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ

อนึ่งวันนี้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท กระทรวงกลาโหม และกระทรวงทหารเรือถวายพวงมาลาแลถวายบังคมสักการบูชาถวายพระบรมศพ และพระราชทานของที่ระลึกในงานนี้ด้วย

วันเสาร์ที่ ๑๔ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

วันนี้เวลา ๕.๓๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระราชยานเป็นขบวนราบแต่เกยพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เสด็จขึ้นในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระพรหมมุนีเจ้าอาวาสวัดสุทัศน์ ถวายพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ จบแล้วทรงจุดเทียนที่สังเคตอาสน์ พระสงฆ์สวดพระธรรมจบแล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ ทรงประเคน

---

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๗ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๖๓, หน้า ๖๕๐ - ๖๕๘.

ไทยธรรมแล้ว พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลากลับแล้วพระสงฆ์ ๒๐๐ รูปสดับปกรณ์ แล้วเสด็จโดยกระบวนราบกลับคืนยังพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

วันนี้เวลา ๕.๓๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระธรรมไตรโลกาจารย์ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเหมือนวันวานนี้ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับทางเดิม

อนึ่ง วันวานนี้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงมหาดไทย กับกระทรวงนครบาล และวันนี้ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงการต่างประเทศกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ถวายพวงมาลาและถวายบังคมสักการบูชาถวายพระบรมศพ และพระราชทานของที่ระลึกในงานนี้ด้วย

วันจันทร์ที่ ๒๔ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เป็นวันถวายพระเพลิงพระบรมศพ เวลา ๒.๐๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนถวายบังคมพระบรมศพ แล้วทรงเครื่องนมัสการพระพุทธรูป เสด็จประทับยังพระราชอาสน์ พระสงฆ์ ๕๐ รูปขึ้นนั่งยังอาสน์ ทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ แล้วพระสงฆ์ถวายอนุโมทนาถวายพระพรลากลับ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมศพลงจากที่ประดิษฐาน เจ้าพนักงานประโคมสังข์แตรกลองชนะ ทหารเรือยิงปืนใหญ่ทุกนาทีเสมอไป เจ้าพนักงานเปลื้องพระโกษฐ์ทองใหญ่ประกอบออก ถวายตาดคลุมพระลอง นายทหารกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เชิญพระลองพระบรมศพลงจากพระแท่นสุวรรณ์เบญจดล ออกทางพระทวารมุขตะวันตกโดยสพานเรือก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินตามพระบรมศพจนถึงนอกกำแพงแก้ว แล้วเชิญพระลองขึ้นประดิษฐานเหนือพระยานมาศ ๓ ลำดาน ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ประกอบพระโกษฐ์ทองใหญ่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย ประคองพระโกษฐ์เบื้องหน้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชาประคองพระโกษฐ์เบื้องหลัง พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ทรงพระเสลี่ยงกงอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ ตั้งริ้วเป็นกระบวนพยุหยาตราออกทางประตูพระราชวังเบื้องตะวันตกไปยังวัดพระเชตุพน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ และพี่ยาเธอน้องยาเธอ ฝ่ายหน้ากับสตรีบรรดาศักดิ์ในพระราชสำนัก ทั้งข้าหลวงและคณะโรงเรียนราชินีตามในกระบวน ต่อนั้นจึงถึงมหาดเล็ก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับพลับพลาหน้าวัดพระเชตุพน เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระโกษฐ์ขึ้นโดยเกริน ประดิษฐานในบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ แล้วตั้ง

กระบวนเป็นพยุหยาตราใหญ่ มีทหารบกกองทัพน้อยที่ ๑ แลกรมทหารบกม้านครราชสีมาของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และคณะสภากาชาดซึ่งพระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นสภานายิกาเป็นกระบวนหน้า พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ทรงราชรถอ่านพระอภิธรรมนำ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครราชสีมา ทรงราชรถโปรยเข้าตอก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ทรงราชรถโยง แล้วถึงพระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถพระที่นั่งเทียมม้าตามในกระบวน ต่อจากกระบวนหลวงถึงพระบรมวงศ์ทรงรถเทียมม้าตาม ต่อนั้นถึงข้าหลวงในพระราชสำนักสมเด็จพระพันปีหลวง หญิงคณะโรงเรียนราชินีและข้าราชการในพระองค์สมเด็จพระพันปีหลวงเดิมตาม เมื่อถึงพระเมรุแล้ว พนักงานเลื่อนพระโกษฐ์พระบรมศพจากพระมหาพิชัยราชรถโดยเกรินลงสู่พระยานมาศ ๓ ลำคาน อันประกอบด้วยพระเศวตฉัตรเจ็ดชั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ประคองพระโกษฐ์เบื้องหน้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ประคองพระโกษฐ์เบื้องหลัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระเสลี่ยงกงอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพเดินกระบวนเข้าเวียนพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าตามพระบรมศพ ๓ รอบแล้ว เจ้าพนักงานอัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานภายในพระวิมานกลางเหนือพระจิตกาธาร ประกอบพระโกษฐ์จันทน์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงพระราชสักการพระบรมศพแล้วเสด็จเข้าสู่หอพระสมุดวชิรญาณ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชประเพณี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ถวายพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ จบแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๕๐ รูป สวดศราทธพรตคาถา เมื่อเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระวิมานกลางถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวง ชาวประโคมกระทั่งสังข์แตร ประโคมกลองชนะปี่พาทย์มอญ กองทหารบก ทหารเรือ ถวายวันทยาวุธ บรรเลงแตรยิงปืนใหญ่น้อยเฉลิมพระเกียรติยศ พระบรมวงศานุวงศ์ คณะทูตและกงสุล และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน กับทั้งพระสงฆ์สมณะศักดิ์ขึ้นถวายพระเพลิง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่พอเวลาอันควร แล้วเสด็จโดยรถม้าพระที่นั่งเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง แล้วเจ้าพนักงานภูษามาลาเปิดพระทวารพระฉาก ให้ข้าราชการชั้นผู้น้อยตลอดจนประชาชนมาถวายสักการบูชาดอกไม้ธูปเทียน

วันอังคารที่ ๒๕ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เวลาเช้า เจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงด้วยน้ำพระสุคนธ์ ประมวลพระบรมอัฐิแลพระอังคารถวายทรงคลุมไว้ เวลา ๗.๓๐ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราบยังพระเมรุมาศ ขึ้นสู่พระวิมานกลางทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองน้อยถวายบังคมพระบรมอัฐิ

แล้ว สรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ เจ้าพนักงานแจงพระรูปแปรพระรูปแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการซึ่งเป็นราชตระกูลและราชินิกูลเดินสามหาบ ๓ สำรับรวม ๙ หาบ เวียนพระเมรุมาศโดยอุตราวัฏ ๓ รอบแล้ว ทรงทอดไตรแพร ๓ หาบแล้ว พระราชาคณะ ๙ รูปขึ้นพระวิมานกลางสดับปกรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรยพระราชทานเจ้าพนักงาน แล้วเจ้าพนักงานเปิดคลุม ทรงเก็บพระบรมอัฐิลงขันสรงพระสุคนธ์ ประมวลพระบรมอัฐิลงพระโกษฐ์ แล้วเจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกษฐ์จากพระวิมานกลางขึ้นทรงพระราชยาน ข้าราชการกรมพระตำรวจหลวงแห่นำเป็นกระบวนน้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ไปยังหอพระสมุดวชิรญาณ ณ ที่นี้ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามราชประเพณี แล้วเจ้าพนักงานเชิญพระโกษฐ์พระบรมอัฐิลงจากบุษบกทองขึ้นพระราเชนทรยาน และพระผอบทรงพระอังคารประดิษฐานเหนือพระที่นั่งสีวิกากาญจน์ต่อพระราเชนทรยานในกระบวน พระบรมวงศานุวงศ์และหญิงบรรดาศักดิ์ ข้าหลวงมหาดเล็กตาม ยาตรากระบวนประทักษิณพระเมรุมาศเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง แยกพระที่นั่งสีวิกากาญจน์ซึ่งทรงพระอังคารเข้าประตูวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญไปพักไว้ในพระศรีรัตนเจดีย์ ส่วนกระบวนพระบรมอัฐิเลยไปประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินมาคอยรับพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีอยู่ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์นั้น ได้เสด็จตามพระบรมอัฐิโดยเกยชาลาเข้าในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงเครื่องสักการถวายบังคมแล้วทรงทอดผ้าไตร แล้วเสด็จขึ้น

ต่อไปนี้พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงยุติธรรมกับกระทรวงศึกษาธิการถวายพวงมาลาและถวายบังคมสักการบูชาพระบรมอัฐิได้

วันพุธที่ ๒๖ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เวลา ๕.๓๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบแต่พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระบรมอัฐิ แลเทียนนมัสการพระบรมรูป กับทั้งเครื่องนมัสการทรงธรรม พระเทพโมลีวัดมหาธาตุถวายพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ จบแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องบูชาพระธรรม พระสงฆ์สวดพระธรรมจบแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ ทรงประเคนเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายพระพรลากลับแล้ว พระสงฆ์ ๑๐๐ รูปสดับปกรณ์ แล้วเสด็จประทับในพระสูตร ฝ่ายในเฝ้าแล้วเสด็จโดยกระบวนกลับทางเดิม

อนึ่ง วันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหนังสือซึ่งได้พิมพ์ขึ้นเป็นของพระราชทานพิเศษในงานนี้ แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ซึ่งได้มาฉลองพระเดชพระคุณและพระราชทานเหรียญที่ระลึกแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงยุติธรรมกับกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนในตอนเช้าโปรดเกล้าฯ ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงเกษตราธิการ กับกระทรวงคมนาคมถวายพวงมาลาถวายบังคมสักการบูชาพระบรมอัฐิ

ข่าวในพระราชสำนัก

พระบรมมหาราชวัง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เวลา ๕.๒๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนขึ้นประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงกระทำสักการ ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ ซึ่งพระเทพเวที เจ้าอาวาสวัดสระเกษแสดงถวาย จบแล้ว มีสดับปกรณ์เหมือนวันวานนี้ แล้วเสด็จประทับในพระสูตรฝ่ายในเฝ้า แล้วเสด็จโดยกระบวนกลับพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ

อนึ่ง วันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงวังและกรมมหาดเล็กกับกระทรวงมุรธาธรถวายพวงมาลาและถวายบังคมสักการบูชาพระบรมอัฐิ และพระราชทานของที่ระลึกแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทรวงเกษตราธิการ กระทรวงคมนาคม กระทรวงมุรธาธร และข้าราชการในพระราชสำนัก

วันศุกร์ที่ ๒๘ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เวลา ๕.๒๐ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบขึ้นประทับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระธรรมวโรดมเป็นประธานสวดพระพุทธมนต์จบแล้ว ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ ซึ่งพระเทพสุธี เจ้าอาวาสวัดอรุณราชวรารามแสดงถวาย แล้วทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์สดับปกรณ์ แล้วเสด็จโดยกระบวนกลับพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ

วันเสาร์ที่ ๒๙ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

ในงานสตมวารวันกลาง เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เสด็จแทนพระองค์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เวลา ๕.๒๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวน[๑]ขึ้นประทับบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเช่นเวลาเย็นวันวานนี้ พระราชสุธีเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส ได้ถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้วเสด็จกลับโดยทางเดิม

---

(๑) ในราชกิจจานุเบกษามิได้กล่าวว่ากระบวนอย่างใด

วันอาทิตย์ที่ ๓๐ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

วันนี้เวลาเช้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เสด็จแทนพระองค์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เวลา ๕.๒๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนขึ้นประทับบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเช่นวันที่แล้วมา พระราชกวี เจ้าอาวาสวัดมกุฎกษัตริย์ ถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ จบแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันจันทร์ที่ ๓๑ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

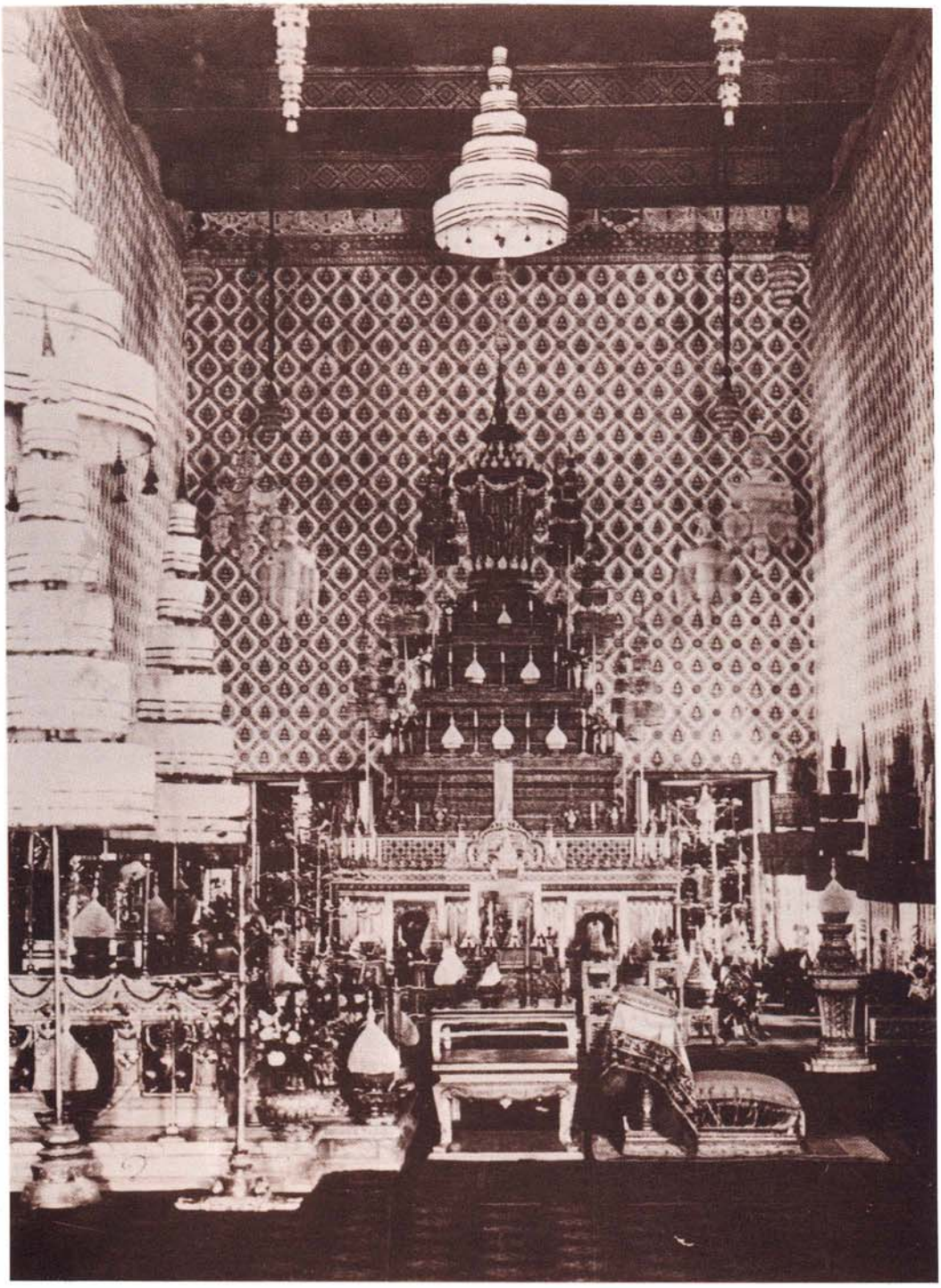
วันนี้เวลา ๑๑.๑๕ ก.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้วเจ้าพนักงานเชิญพระโกษฐ์ พระบรมอัฐิจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ยาตราเป็นกระบวน(๑)ขึ้นประดิษฐานยังพระวิมานทอง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศ์ และทรงโปรยตามตลอดทาง แล้วทรงเครื่องสักการถวายบังคม พระบรมวงศ์ทรงจุดธูปเทียนถวายบังคมทั่วกันเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันอังคารที่ ๑ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

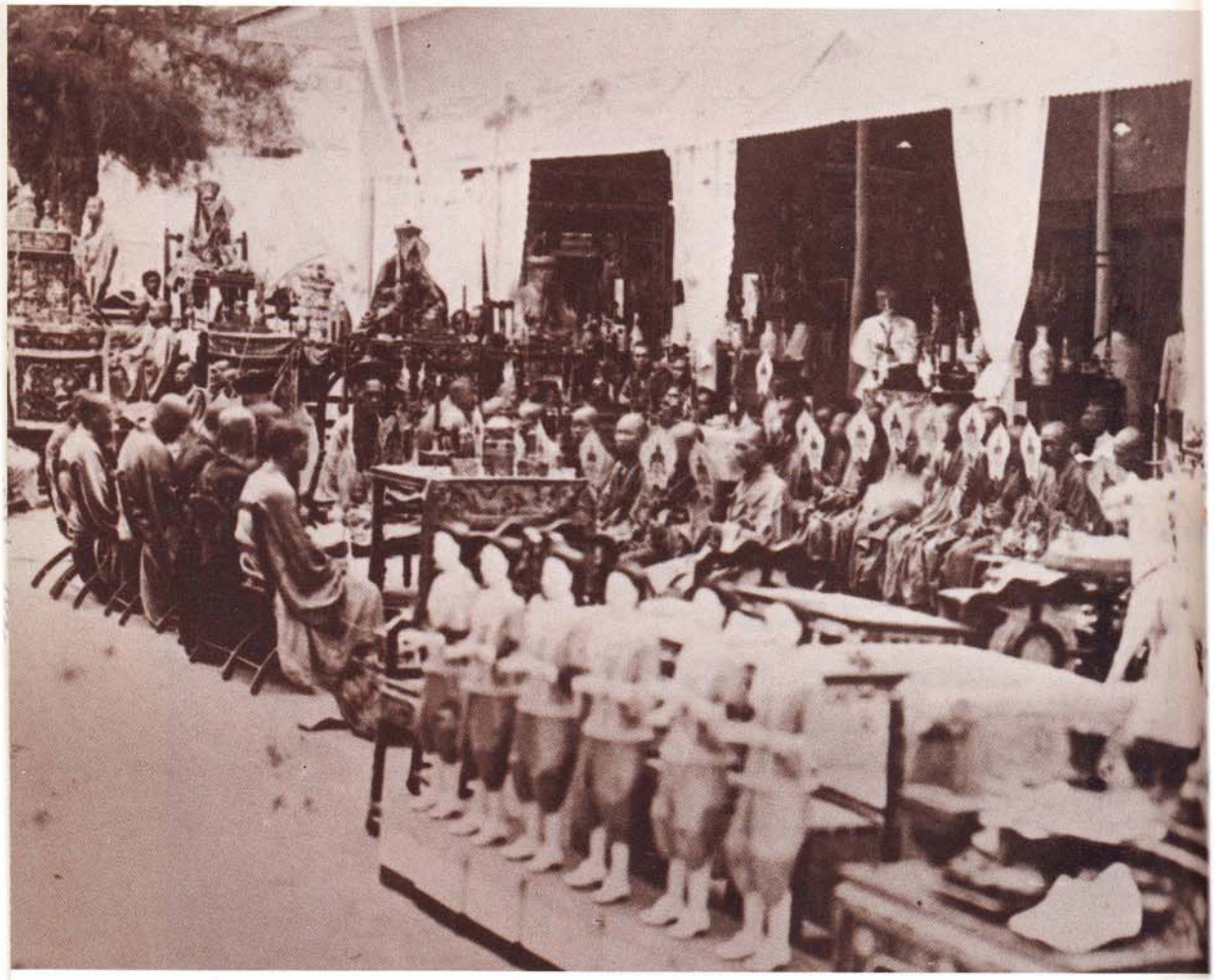
วันนี้เวลาบ่าย เจ้าพนักงานได้เชิญพระผอบพระอังคารสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ออกจากพระศรีรัตนเจดีย์ขึ้นประดิษฐานบนรถพระที่นั่งเทียมด้วยม้า ๔ คู่ เวลา ๕.๑๕ ล.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถพระที่นั่งเทียมม้าพร้อมด้วยกระบวนนำตามเสด็จกระบวนพระอังคาร สิ้นกระบวนหลวงแล้ว รถพระบรมวงศ์ตามยาตรากระบวนออกจากพระบรมมหาราชวังไปยังวัดราชาธิวาส เจ้าพนักงานเชิญพระอังคารเข้าในพระอุโบสถประดิษฐานเหนือพระแท่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๕๐ รูปสดับปกรณ์แล้ว ทรงบรรจุพระอังคารในหีบศิลา เจ้าพนักงานเลื่อนเข้าบรรจุในรัตนบัลลังก์พระสัมพุทธพรรณี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนสักการถวายบังคม แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ได้จุดเทียนสักการถวายบังคมต่อไป แล้วเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนรถม้ากลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

---

(๑) ในราชกิจจานุเบกษามิได้กล่าวว่ากระบวนใด

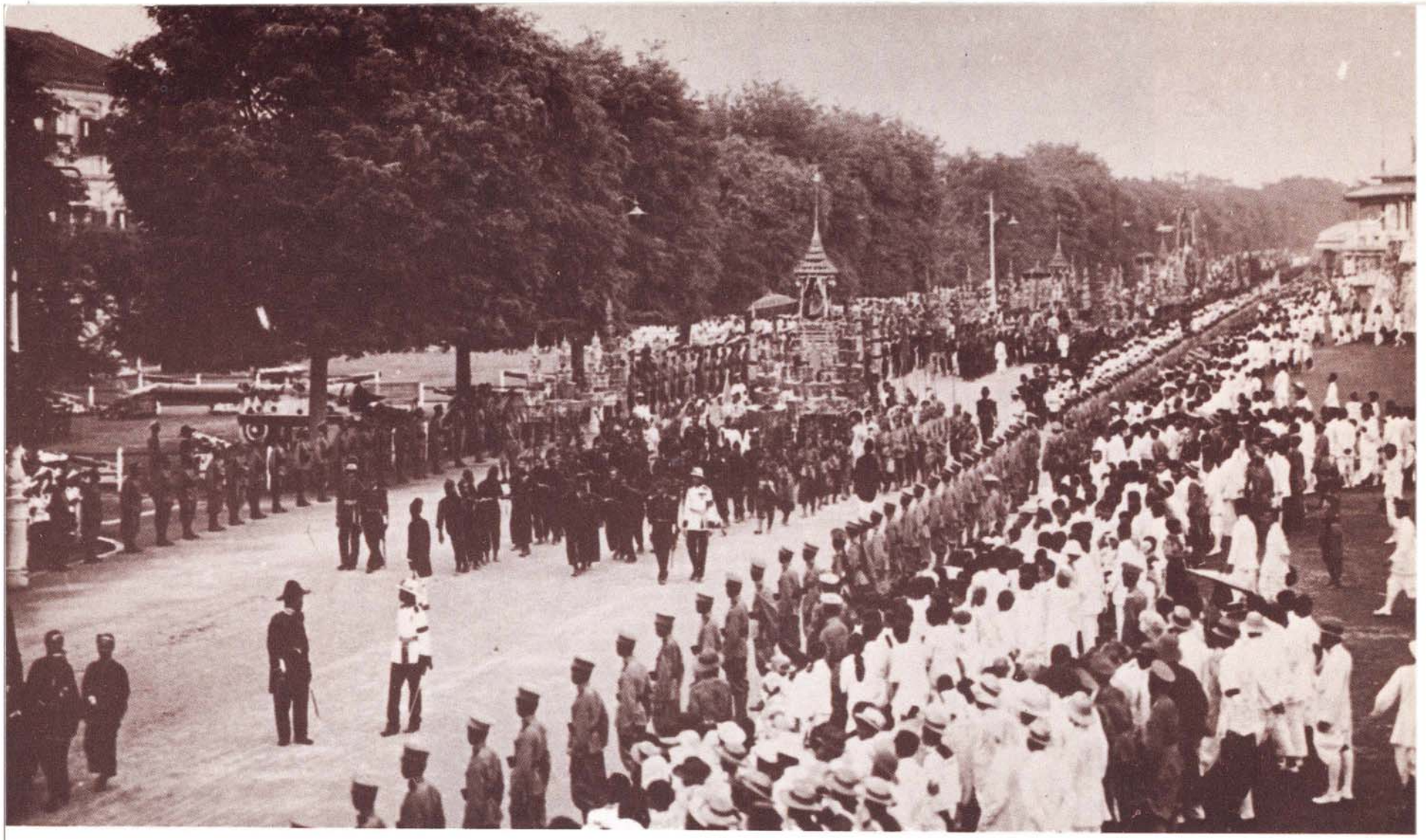
ภาพที่ ๖๙ พระโกศพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพที่ ๗๐ พิธีกงเต็ก ตามลัทธิธรรมเนียมของอานัมนิกายของฝ่ายจีนและญวน ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ ครบ ๗ วัน

ภาพที่ ๗๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถฯ

ภาพที่ ๗๒ ริ้วกระบวนพระราชอิสริยยศอัญเชิญพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ ไปสู่พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง วันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

ภาพที่ ๗๓ พระเมรุมาศ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ สร้างเป็นพระเมรุ ทรงปราสาท ๓ องค์ ยอดพรหมพักตร์ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ

ภาพที่ ๗๔ อัญเชิญพระโกศพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ ขึ้นเกรินบันไดนาค เลื่อนเข้าสู่พระจิตกาธาน บนพระเมรุมาศ

ภาพที่ ๗๕ พิธีบำเพ็ญพระราชกุศลสามหาบ ในเช้าวันรุ่งขึ้น หลังวันถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

พระราชประวัติ
หมายกำหนดการถวายพระเพลิง
งานพระราชกุศลออกพระเมรุ
เชิญพระบรมศพ เชิญพระบรมอัฐิ
บรรจุพระบรมราชสรีรางคาร
ริ้วกระบวน

งานพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าในรัชกาลที่ ๘ และรัชกาลปัจจุบัน ทรงเป็นพระราชธิดาลำดับพระองค์ที่ ๖๐ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นลำดับที่ ๔ ในพระราชชนนี สมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา (เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ในรัชกาลที่ ๔) เสด็จพระราชสมภพในพระบรมมหาราชวังชั้นใน เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานลายพระหัตถเลขาตั้งพระนามพระราชทาน เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ ซึ่งเป็นวันทรงประกอบพระราชพิธีสมโภชเดือนพระราชทาน ดังนี้

ศุภมัสดุ สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามผู้บิดา ขอตั้งนามกรแก่บุตรี ที่ประสูติแต่เปี่ยมผู้มารดา ในวัน ๔ ๒ ๑๐ ค่ำปีจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ นั้นว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา วัคมูลคู่ธาตุเป็นอาทิอักษร วัคอายุเป็นอันตอักษร ขอให้จงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ ศุภสารสมบัติ ศรีสวัสดิพิพัฒนมงคล พิบูลพูนผลทุกประการเทอญ

สำหรับพระพรที่ทรงผูกเป็นภาษามคธกำกับลายพระราชหัตถเลขาตั้งพระนามนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแปลเป็นภาษาไทย มีความว่า

เราได้ตั้งนามของบุตรีในราชตระกูลนี้ว่า **สว่างวัฒนา** *ดังนี้ ขอบุตรีนั้นจงเป็นผู้มีสุขเลี้ยงง่าย ไม่มีโรค ไม่มีอุปทวันตราย มั่งคั่งสมบูรณ์ มีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก ดำรงอิสริยยศตั้งอยู่ในพระบรมราชวงศ์ที่ประเสริฐสูงสุดของพระบิดา ยั่งยืนสิ้นกาลนานเทอญ*

จากพระราชประวัติในกาลต่อมาตลอดพระชนมายุ เห็นได้ว่าพระพรสัมฤทธิ์แทบทุกประการเว้นแต่ความมีสุข พูดได้ไม่เต็มปากว่าทรงมีความสุขเพราะได้ทรงเผชิญต่อความทุกข์โทมนัสความ

สะเทือนพระราชหฤทัยอย่างใหญ่หลวงหลายครั้งหลายคราว ซึ่งจะได้ยกมากล่าวไว้ในพระราชประวัติย่อนี้ ตามลำดับกาลที่ปรากฏในพระชนมชีพ

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต สมเด็จฯ เพิ่งเจริญพระวัยได้เพียง ๖ พรรษาเศษ ยังไม่ครบปีที่จะโสกันต์ จึงมาได้รับพระราชทานให้ทรงโสกันต์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ประมาณต้นปี พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกขึ้นเป็นพระมเหสี แต่จะทรงตั้งเป็นมเหสีตำแหน่งใด ในระยะนั้นไม่ปรากฏหลักฐาน ในหนังสือที่เกี่ยวกับพระราชประวัติบางเล่มกล่าวว่าทรงตั้งไว้ในตำแหน่งพระนางเธอฯ พระราชเทวี แต่ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ยังระบุเพียงพระนาม ไม่มีคำนำพระนามและไม่มีตำแหน่งต่อท้ายพระนาม

เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๑ ได้ประสูติพระราชโอรสซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฯ ราชโอรสพระองค์แรกทั้งในสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระราชมารดา เมื่อยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธย ทรงเรียกว่า **ลูกชายใหญ่** ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชสำนักเรียกว่า **สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระราชกุมารพระองค์ใหญ่** เข้าใจว่าคงจะได้ทรงสถาปนาพระราชมารดาขึ้นเป็น พระนางเจ้าฯ พระราชเทวีในปีเดียวกันนี้ ต่อมาประมาณปี พ.ศ. ๒๔๒๓ ใกล้งานพระเมรุมาศสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี ที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวี แทนพระโสทรเชษฐภคินี

สมเด็จเจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ในสมเด็จฯ ทรงเป็นที่สนิทเสน่หาในสมเด็จพระบรมชนกนาถยิ่งนัก จึงเมื่อเจริญพระชนมายุได้ ๙ พรรษาใน พ.ศ. ๒๔๒๙ ก็โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีมหาชัยมงคลอันใหญ่ยิ่ง คือพระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระปรมาภิไธยขึ้น ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้จัดพระราชทานสมเด็จพระบรมราชโอรส (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้งนี้เป็นพระราชพิธีมหาชัยมงคลอันใหญ่ยิ่งครั้งที่ ๒ ในกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นเวลาห่างจากพระราชพิธีครั้งแรก ๗๔ ปี แต่ครั้งนี้มีความยิ่งใหญ่กว่าครั้งก่อน ด้วยได้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งจะสืบพระบรมราชสันตติวงศ์สนองพระองค์ต่อไปด้วย มีพระปรมาภิไธยเต็มตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ แต่โปรดให้ออกขานพระนามาภิไธยอย่างย่อปานกลางว่า **"สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร"** หรือจะออกขานเพียงคำนำพระนามและตำแหน่งว่า **"สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร"** หรือออกขานคำนำพระนามอย่างเดียวก็ได้

สมเด็จฯ ได้ทรงชื่นชมโสมนัสในพระบุญญาธิการในพระราชบุคลิกที่มีสง่าราศีและมีความละมุนละไมในทุกพระราชอิริยาบถของพระราชโอรสอยู่ได้เพียง ๘ ปีเศษ ก็ต้องทรงได้รับความ

ตรมตรอมพระราชหฤทัยเป็นที่สุด เนื่องจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เสด็จสวรรคตลงเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ การสูญเสียพระราชโอรสพระองค์นี้มีผลให้เปลี่ยนสายแห่งการสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ด้วย ที่พระผู้เป็นพระราชชนนีไม่ถึงทรงเสียพระสติดังขัตติยราชนารีบางพระองค์ได้เสียพระสติเพราะได้เสียพระราชโอรสไปนั้น ก็นับว่าทรงมีความอดทนอดกลั้น ยึดพระธรรมคำสั่งสอนแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ได้อย่างวิเศษสุด

สมเด็จฯ ทรงมีพระราชโอรสธิดากับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ รวม ๑๐ พระองค์ เป็นชาย ๔ หญิง ๔ ตกเสียก่อนเป็นพระองค์ ๒ แต่ที่ประสูติพระชันษาไม่ยืนยาวเท่าที่ควร ดังจะขอออกพระนามาภิไธยและพระนามไว้ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ	พระชนมายุ ๑๗ พรรษา
๒. สมเด็จเจ้าฟ้าชายอิสริยาลงกรณ์	พระชันษา ๒๑ วัน
๓. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงวิจิตรจิรประภา	พระชันษา ๔ เดือน
๔. สมเด็จเจ้าฟ้าชายสมมติวงศ์วโรทัย	พระชันษา ๑๘ ปี
๕. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ (ในรัชกาลที่ ๘ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชปิตุจฉา)	พระชนมายุ ๕๔ พรรษา
๖. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงศิราภรณ์โสภณ	พระชันษา ๑๑ ปี
๗. สมเด็จเจ้าฟ้าชายมหิดลอดุลเดช (ในรัชกาลที่ ๙ เฉลิมพระนามาภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลเดชวิกรม พระบรมราชชนก)	พระชนมายุ ๔๓ พรรษา
๘. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	พระชันษา ๔ วัน

จากรายพระนามนี้ จะเห็นได้ว่าสมเด็จฯ ทรงสูญเสียพระราชโอรสธิดาแต่ยังทรงพระเยาว์เพียงนับเป็นเดือนเป็นวันบ้าง ที่ทรงจำเริญวัยมีพระชันษาเป็นปีก็ยังไม่ทันบรรลุพระนิติภาวะหลายพระองค์ คิดดูเถิดหัวอกพระราชมารดาจะทรงตรมตรอมพระราชหฤทัยสักเพียงไหน

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงสูญเสียพระบรมราชสวามี ซึ่งพระองค์จงรักภักดีเป็นที่สุดไปอีกท่านผู้ใหญ่ฝ่ายในเล่าว่าแต่นั้นมาทรงวางพระพักตร์เฉยไม่ทรงพระสรวล ไม่ทรงยิ้ม จนถึงกับมีผู้กล่าวว่าถ้าเห็นทรงพระสรวลหรือแม้แต่ทรงยิ้มก็เป็นบุญ ทุกข์ทั้งหลายรุมล้อมอย่างนั้นจะทรงเบิกบานพระราชหฤทัยอย่างไรไหว

กาลล่วงเลยมาจนถึงวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๗ สมเด็จฯ ทรงได้รับความกระทบกระเทือนพระราชหฤทัยอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง เพราะทรงถูกลดพระอิสริยฐานันดรศักดิ์ในตำแหน่งสมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๕ ลงไปเป็นพระมเหสีรอง ถูกลดตำแหน่งมิใช่โดยสมเด็จพระบรม-

ราชสวามีและมิใช่โดยพระองค์ท่านได้ทรงทำผิดคิดร้ายอย่างใด เพื่อความเข้าใจในข้อนี้ ขอท้าวความเดิมว่าตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวี ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตั้งพระมเหสีของพระองค์ ทรงถือเป็นตำแหน่งพระอัครมเหสี (คือมเหสีใหญ่) ดังปรากฏข้อความที่จารึก ณ พระอนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นที่ระลึกถึงทุกแห่งเช่นที่พระราชวังบางปะอิน และที่น้ำตกพริ้ว เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นยังได้ทรงตรากฎหมายกำหนดศักดินาพระบรมราชวงศ์ไว้ ให้สมเด็จพระบรมราชเทวีทรงศักดินา ๑๐๐๐๐๐ เสมอด้วยสมเด็จพระบวรราชเจ้า ซึ่งดำรงตำแหน่งอุปราชด้วย ไม่มีท่านพระองค์ใดจะทรงศักดินาสูงเท่านั้น เป็นการรับรองทางกฎหมายว่าทรงศักดิ์สูงสุดในบรรดาพระราชวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย แต่แล้วกลับมาถูกลดลงเป็นมเหสีรอง ในวันดังกล่าวข้างต้น โดยกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ มาตรา ๕ (๔) (ความว่า) **สมเด็จพระอัครมเหสี** คือพระชายาหลวงของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามที่ปรากฏในกระแสพระบรมราชโองการทรงสถาปนาขึ้นเป็น**สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี** และมาตรา ๕ (๖) **พระมเหสีรอง** คือพระชายาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ที่ดำรงพระเกียรติยศรองลงมาจากสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี มีพระเกียรติยศเป็นลำดับกันคือ **สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี** พระนางเจ้าพระราชเทวี พระนางเธอ พระอัครชายาเธอ ดังนี้เป็นต้น

ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ทรงได้รับการสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ครั้นถึงวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ก็เปลี่ยนจากสายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ มาเป็นสายสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระราชนัดดาได้เสด็จขึ้นทรงราชย์ตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์และด้วยความเห็นชอบของรัฐสภาตามรัฐธรรมนูญ เมื่อครั้งอดีตพระราชโอรสสวรรคตเสียก่อนมิได้ขึ้นสืบพระราชสันตติวงศ์ แต่ครั้งนี้สิริราชสมบัติมาตกอยู่กับพระราชนัดดา เป็นการทดแทนความหม่นหมองในความหลังของพระองค์ท่านบ้าง และในรัชกาลที่ ๘ นี้ทรงได้รับการเฉลิมพระราชอิสริยฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า แต่แล้วต่อมาไม่นานนักก็ต้องทรงได้รับทุกข์ใหญ่อีกด้วยพระราชโอรสพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง (สนิทวงศ์) เจ้าจอมมารดาถึงแก่อนิจกรรมเมื่อพระเจ้าลูกเธอมีพระชันษาเพียง ๑๒ วัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุ้มพระราชโอรสพระองค์นั้นมาประทานสมเด็จฯ และตรัสว่า **"ให้เป็นลูกแม่กลาง"** สมเด็จฯ ทรงเลี้ยงพระราชโอรสกำพร้าเจ้าจอมมารดาพระองค์นั้นด้วยพระเมตตาปรานีดุจพระราชโอรสในพระอุทรของพระองค์เอง สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานพระนามว่า **"พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์"** ได้ทรงพระเจริญขึ้นด้วยความเฉลียวฉลาดทรงสำเร็จการศึกษาทั้งในประเทศอังกฤษและเยอรมนี ทรงรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสาธารณสุขเป็นพระองค์แรก ทรงได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น **"กรมหมื่นชัยนาทนเรนทร"** เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ และเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ครั้นถึงยุคประชาธิปไตยสมัยที่การเมืองค่อนข้างวุ่นวาย ลือกันแต่จะมีกบฏโค่นล้ม

รัฐบาล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ถูกข้อหาเป็นกบฏต่อรัฐบาล ถูกศาลพิเศษตัดสินประหารชีวิตแต่ลดโทษเหลือจำคุกตลอดชีวิต เมื่อพระราชโอรสเลี้ยงถูกจับไปขังระหว่างสอบสวน สมเด็จฯ ทรงขอให้ผู้สำเร็จราชการ (เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน) ขอร้องรัฐบาลว่าให้ส่งตัวมาท่านจะทรงกักขังไว้เอง ถ้าหนีหายหรือไปกระทำการอันเป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐบาล ทรงยอมให้ยึดวังสระปทุมและพระราชทรัพย์ทั้งหมดของท่าน แต่รัฐบาลก็ไม่ยินยอม ซ้ำต่อมายังถูกประกาศถอดถอนพระอิสริยฐานันดรศักดิ์ โดยผู้สำเร็จราชการประกาศถอดถอนในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระราชนัดดาของสมเด็จฯ อย่างนี้จะไม่ยิ่งซอกช้ำพระราชหฤทัยอย่างไร

ใช่แต่เท่านั้นพระราชธิดาขณะนั้นทรงศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ ประชวรพระโรคที่เคยประชวรมาแล้ว แต่หมอที่เคยรักษาถูกโรคกันคือกรมขุนชัยนาทฯ ถูกจับกุมคุมขังเสียแล้ว ขอตัวให้ออกมาดูพระอาการเพื่อแนะนำแก่หมอใหม่ แต่ก็มัวชักช้าวิ่งขอร้องกัน ๒ วัน ๓ วัน ปัดกันไปปัดกันมาเลยรอไม่ไหวสิ้นพระชนม์ลง การพระศพลูกท่าน ๆ ก็อยากให้ถวายพระเกียรติตามพระเกียรติยศแห่งพระราชปิตุจฉาของในหลวง แต่รัฐบาลท่านก็ว่าไม่มีเงิน ถ้าจะทำเมรุท้องสนามหลวงตามศักดิ์เจ้าฟ้าสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องทรงออกเงินเองทั้งหมดก็ทรงยอม แต่การถึงขนาดนี้จะไม่เพิ่มความระทมตรมพระราชหฤทัยอย่างสาหัสกระไรได้ เคราะห์ดีที่การสวรรคตของในหลวงรัชกาลที่ ๘ เขาปิดไม่มีใครทูลท่าน มิฉะนั้นจะยิ่งระทมซ้ำแล้วซ้ำเล่า พระชนมายุก็มากนักแล้ว ผู้ถวายอภิบาลกลัวพระราชหฤทัยวายจึงไม่ยอมให้ข่าวร้ายอะไรกระทบท่านอีก

สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เสด็จสวรรคตด้วยพระโรคชรา ณ พระตำหนักในวังสระปทุม เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ สิริรวมพระชนมพรรษา ๙๒ พรรษา ๘ เดือน ๒๔ วัน ทรงมีพระราชนัดดาที่ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ถึง ๒ พระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ และรัชกาลปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ พระราชนัดดา ได้สนองพระกรุณาธิคุณสมเด็จพระบรมอัยยิกาอย่างสมพระเกียรติ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระบรมศพถวายพระเกียรติยศสมบูรณ์ตามแบบอย่างพระบรมศพของสมเด็จพระอัครมเหสีและสมเด็จพระบรมราชอัยยิกาในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า และในทุกวันนี้การเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวออกประดิษฐานบนพระราชบัลลังก์ ในงานพระราชพิธีหรืองานพระราชกุศล ถ้าเป็นงานที่ต้องเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระอัครมเหสีออกประดิษฐานด้วย ก็โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิทั้งของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี ออกประดิษฐานรวมกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคู่กันเสมอไป การนี้จะต้องเป็นราชประเพณีสืบต่อไปชั่วกาลนาน

หมายกำหนดการ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๙

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
		พระราชกุศลออกพระเมรุ		
๒๑	๑๖.๓๐ น.	เทศน์ ๑ กัณฑ์ ศราทพรต ๓๐ รูป สดับปกรณ์	พระที่นั่งดุสิต	เต็มยศ มงกุฎไทย
		เชิญพระบรมศพ		
๒๒	๗.๐๐ น.	สดับปกรณ์ ๓๐ รูปก่อนเชิญพระบรมศพ เชิญพระบรมศพไปประดิษฐาน พระมหาพิชัยราชรถ สดับปกรณ์ท้ายเกริน ๒๐ รูป	พระที่นั่งดุสิต จากพระที่นั่งดุสิต ไปหน้าวัดพระเชตุพน สู่พระเมรุมาศ	เต็มยศจักรี
	๙.๐๐ น.	แห่เชิญพระบรมศพ	สู่พระเมรุมาศ	
	๑๖.๓๐ น.	เทศน์ ๑ กัณฑ์ ศราทพรต ๕๐ รูปสดับปกรณ์ ถวายพระเพลิง	พลับพลาทรงธรรม พระเมรุมาศ	
		เก็บพระบรมอัฐิ		
๒๓	๘.๐๐ น.	สดับปกรณ์ไตรแพรสามหาบ ๙ ไตร เก็บพระบรมอัฐิ	พระเมรุมาศ	เต็มยศ จุลจอมเกล้า
		เลี้ยงพระสามหาบ สดับปกรณ์ ๓๐ รูป เชิญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสริรางคารเข้า	พลับพลาทรงธรรม จากพลับพลาทรงธรรม ไปพระที่นั่งดุสิต และวัดพระศรีรัตน์	เต็มยศ จุลจอมเกล้า
		พระราชกุศลพระบรมอัฐิ		
๒๔	๑๖.๓๐ น.	สวดมนต์ พระ ๓๐ รูป เทศน์ ๑ กัณฑ์ สดับปกรณ์	พระที่นั่งดุสิต	เต็มยศจักรี

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
๒๕	๑๐.๓๐ น.	เลี้ยงพระ ๓๐ รูป เทศน์ ๑ กัณฑ์ สดับปกรณ์ ๙๓ รูป เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน บนพระวิมาน บรรจุพระบรมราชสริรางคาร	พระที่นั่งดุสิต พระที่นั่งจักรี	เต็มยศ จุลจอมเกล้า
๒๗	๑๖.๓๐ น.	เชิญพระบรมราชสริรางคาร ไปบรรจุ สดับปกรณ์ ๓๐ รูป	วัดราชาธิวาส	เต็มยศ จุลจอมเกล้า

หมายกำหนดการ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
พุทธศักราช ๒๔๙๙

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับสนองพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าเสด็จสวรรคตประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายเป็นลำดับมา บัดนี้การจัดสร้างพระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวง และการเตรียมงานทั้งปวงที่จะถวายพระเพลิงตามราชประเพณีพร้อมแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการดังต่อไปนี้

งานพระราชกุศลออกพระเมรุ

วันที่ ๒๑ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ

บูชาพระสัมพุทธพรรโณภาศ ซึ่งประดิษฐานบนพระราชบัลลังก์ ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูป สวดศราทธพรตจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ทั้งนั้น สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา เสด็จพระราชดำเนินกลับ

เชิญพระบรมศพ

วันที่ ๒๒ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง จากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๗ นาฬิกา เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมศพแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระสัมพุทธพรรโณภาศ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเปลื้องพระลองทองใหญ่ประกอบพระโกศพระบรมศพถวายตาดคลุมแล้ว นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญพระโกศพระบรมศพลงจากพระแท่นแว่นฟ้าทอง ออกพระทวารมุขตะวันตก ลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปประดิษฐานเหนือพระยานมาศสามคาน ที่หน้าประตูกำแพงแก้วด้านตะวันตก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินไปยังชาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าพนักงานจะได้ประกอบพระลองทองใหญ่พระโกศพระบรมศพ ภายใต้เศวตฉัตร ๗ ชั้น ชาวพนักงานประโคมสังข์แตรกลองชนะตั้งแต่เปลื้องพระลองทองใหญ่ตลอดเวลา เมื่อประกอบพระโกศพระบรมศพประดิษฐานบนพระยานมาศสามคานแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาขึ้นประคองหน้าและหลัง ข้าราชการชั้นพิเศษ นายพลราชองครักษ์ เป็นคู่เคียงเชิญพระบรมศพออกจากพระบรมมหาราชวัง ทางประตูศรีสุนทร ประตูเทวาภิรมย์ ตั้งกระบวนพยุหยาตรา ๔ สาย ธง ๓ ชายนำริ้ว นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวง มหาดเล็กหลวง เป็นคู่แห่ พร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสาย สังข์แตร กลองชนะ และเครื่องพระบรมราชอิสริยยศพร้อมสรรพ สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก นั่งเสลี่ยงกลีบบัวอ่านพระอภิธรรม นำพระบรมศพยาตรากระบวนเชิญพระบรมศพไปตามถนนมหาราช ถนนพระเชตุพน ถนนสนามไชย พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า และข้าหลวง มหาดเล็ก ข้าในกรมของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ตามพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ส่งพระบรมศพออกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับยังพลับพลายกหน้าวัดพระเชตุพน

ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จฯ ไปประทับที่ปะรำหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาทพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ทรงสักการะพระบรมศพแล้วเสด็จฯ ไปประทับ ณ พลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวง

กระบวนเชิญพระบรมศพถึงหน้าพลับพลายกวัดพระเชตุพน เทียบพระยานมาศสามคานยังเกรินพระมหาพิชัยราชรถ เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระโกศพระบรมศพจากพระยานมาศสามคานสู่เกรินบันไดนาคแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาไปทรงทอดผ้าไตรที่พระโกศพระบรมศพ พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพลับพลาเจ้าพนักงานจะได้เลื่อนเกรินพระโกศพระบรมศพขึ้นสู่พระมหาพิชัยราชรถ แล้วเลื่อนเข้าประดิษฐานในบุษบก

ตั้งกระบวนเชิญพระบรมศพไปยังพระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง กระบวนหน้าทหารบกและหน่วยสภากาชาดนำ กระบวนพระบรมราชอิสริยยศจัดเป็น ๔ สาย ธง ๓ ชายนำริ้ว นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวง มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ แล้วถึงราชรถสมเด็จพระวันรัตสังฆนายก อ่านพระอภิธรรมนำ พระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ ข้าราชการชั้นพิเศษ นายพลราชองครักษ์เป็นคู่เคียง พร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสายสังข์แตรกลองชนะ เครื่องพระบรมราชอิสริยยศและนาลิวันตาม โดยราชประเพณีพระบรมศพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยาตรากระบวนเชิญพระบรมศพแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระราชวงศ์ฝ่ายหน้าทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แซงเสด็จพระราชดำเนิน มีมหาดเล็กข้าในกรมของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า คณะครู นักเรียนโรงเรียนราชินีตาม ทหารเรือ ทหารอากาศ เป็นกระบวนหลัง

อนึ่ง ทหารปืนใหญ่จะได้ยิงปืนถวายพระเกียรติยศนาทีละ ๑ นัด เริ่มต้นเมื่อเชิญพระบรมศพจากที่ประดิษฐานจนเชิญพระโกศพระบรมศพเทียบเกรินพระมหาพิชัยราชรถคราวหนึ่ง ตั้งแต่เคลื่อนพระมหาพิชัยราชรถ จากหน้าวัดพระเชตุพน ไปจนถึงเชิญพระโกศพระบรมศพประดิษฐานบนพระจิตกาธานในพระเมรุมาศเรียบร้อยแล้วอีกคราวหนึ่ง

กองทหารกระบวนหน้าแห่นำพระบรมศพยาตราไปตามถนนสนามไชย ถนนราชดำเนินเลี้ยวถนนพระจันทร์ไปหยุดตั้งแถวในสนามนอกราชวัตรพระเมรุมาศ ด้านตะวันออกกระบวนพระบรม

ราชอิสริยยศตรงไปตามถนนพระจันทร์ เมื่อพระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพผ่านกองทหารกระบวนหน้าถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีเทียบพระมหาพิชัยราชรถตรงถนนด้านเหนือประตูราชวัตรพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับ ณ พลับพลายกพร้อมด้วยพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่

เจ้าพนักงานจะได้เชิญพระโกศพระบรมศพเลื่อนลงทางเกรินบันไดนาค ประดิษฐานบนพระยานมาศสามคาน ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก นั่งเสลี่ยงกลีบบัวอ่านพระอภิธรรมนำ ยาตราเป็นกระบวนน้อยเข้าสู่ภายในราชวัตร เชิญพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระราชวงศ์ฝ่ายหน้าโดยอุตราวัฏครบ ๓ รอบแล้ว เทียบพระยานมาศสามคานที่เกรินบันไดนาคพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ พลับพลาทรงธรรม เจ้าพนักงานภูษามาลาเลื่อนพระโกศพระบรมศพสู่เกรินบันไดนาค เชิญพระบรมศพขึ้นสู่พระเมรุมาศครั้นถึงที่แล้วปิดพระวิสูตรเปลื้องพระลองทองใหญ่ เชิญพระโกศพระบรมศพประดิษฐาน ณ พระจิตกาธาน ยอดพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ประดับด้วยดอกไม้สด ประกอบพระโกศจันทน์ แวดล้อมด้วยฉัตรดอกไม้สด ๔ มุม พร้อมแล้วเปิดพระวิสูตร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระเมรุมาศ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมศพ แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงจากพระเมรุมาศไปประทับรถยนต์พระที่นั่งที่หลังพลับพลาทรงธรรม เสด็จพระราชดำเนินกลับพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี

ต่อไปนี้ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จะได้กราบถวายบังคมพระบรมศพ พระพิธีธรรมจะได้สวดพระอภิธรรม ประจำทั้งกลางวันและกลางคืนจนกว่าจะเชิญพระบรมอัฐิกลับ ชาวพนักงานประโคมสังข์แตรกลองชนะ ปี่พาทย์ประจำยามตามราชประเพณี

วันนี้บ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีเสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง จากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระเมรุมาศท้องสนามหลวง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพลับพลาทรงธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานนิมนต์สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก ซึ่งจะถวายพระธรรมเทศนาและพระสงฆ์ ๕๐ รูปที่จะสวดศราทธพรตขึ้นนั่งยังอาสนะสงฆ์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระวันรัตถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้วพระสงฆ์สวดศราทธพรตจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกกลับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาทรงธรรมขึ้นสู่พระเมรุมาศ

ทรงวางเครื่องราชสักการะพระบรมศพ ทหารเป่าแตรเดี่ยวสัญญาณนอน จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีทรงจุดธูปเทียนถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ชาวพนักงานประโคมสังข์แตรกลองชนะและปี่พาทย์ ทหารบก ทหารเรือ ทหารอากาศ ถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี ยิงปืนใหญ่และปืนเล็กถวายพระเกียรติยศพร้อมกัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินลงจากพระเมรุมาศไปประทับ ณ พลับพลาทรงธรรม พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎร ทูตานุทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ รัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการและสตรีผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ จะได้ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพต่อไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีเสด็จพระราชดำเนินกลับ

เก็บพระบรมอัฐิ

วันที่ ๒๓ เมษายน เวลาเช้า เจ้าพนักงานเลี้ยงพระสงฆ์ที่สวดประจำช่างพระเมรุมาศ เจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงด้วยน้ำพระสุคนธ์ ประมวญพระบรมอัฐิและพระบรมราชสริราง-คารถวายคลุมไว้ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ตั้งเครื่องพระสุคนธ์ขันสรงพระโกศทองลงยาประดับมณีรัตน์สำหรับทรงพระบรมอัฐิ และทอดเครื่องราชสักการะไว้พร้อมสรรพ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง จากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปยังพลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวง

เวลา ๘ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระเมรุมาศ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ เจ้าพนักงานภูษามาลาเปิดคลุม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสรงพระบรมอัฐิด้วยน้ำพระสุคนธ์ เจ้าพนักงานแจงและแปรพระรูปแล้วถวายคลุมไว้ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการทองน้อย แล้วทรงทอดผ้าไตรแพร ๓ หาบ พระสงฆ์ ๙ รูปสดับปกรณ์พระบรมอัฐิแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาเปิดคลุม ทรงเก็บพระบรมอัฐิสรงในขันพระสุคนธ์ แล้วประมวญลงในพระโกศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิลงจากพระเมรุมาศไปยังพลับพลาทรงธรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม เจ้าพนักงานประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิในบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทอง เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ ทรงประเคนภัตตาหารเครื่อง ๓ หาบ แก่พระสงฆ์ ๙ รูปที่ได้สดับปกรณ์แล้วนั้น

ส่วนพระบรมราชสริรางคาร เจ้าพนักงานจะได้ประมวญเชิญลงในพระผอบ ถวายคลุมตาดประดิษฐานพักไว้ในพระเมรุมาศ

พระสงฆ์ ๙ รูป ที่ได้รับพระราชทานภัตตาหาร ๓ หาบฉันเสร็จแล้วถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกกลับ ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์อีก ๓๐ รูป สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกกลับ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากบุษบกแว่นฟ้าทอง ไปประดิษฐานบนพระที่นั่งราเชนทรยาน เชิญพระผอบพระบรมราชสริรางคารจากพระเมรุมาศไปประดิษฐานบนพระที่นั่งสีวิกากาญจน์หน้าพลับพลาทรงธรรม ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ ๔ สาย ธง ๓ ชายนำริ้ว นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ ตำรวจหลวง มหาดเล็กหลวง เป็นคู่แห่ ข้าราชการชั้นพิเศษ นายพลราชองครักษ์ เป็นคู่เคียงพระบรมอัฐิ พร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสาย สังข์แตรกลองชนะ เครื่องพระบรมราชอิสริยยศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระราชวงศ์ฝ่ายหน้า ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีจะได้เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพลับพลาทรงธรรมไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ยาตรากระบวนเชิญพระบรมอัฐิออกจากประตูราชวัตรพระเมรุด้านเหนือ เลี้ยวถนนพระจันทร์ไปออกถนนราชดำเนินใน เลี้ยวถนนหน้าพระลาน เข้าสู่พระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ถนนจักรีจรัณย์ กระบวนพระบรมราชสริรางคารแยกออกเลี้ยวถนนหน้าศาลาสหทัยสมาคม ไปเทียบพระที่นั่งสีวิกากาญจน์ที่เกยประตูหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสริรางคารขึ้นพระราชยานไปประดิษฐานพักไว้ในพระศรีรัตนเจดีย์

กระบวนพระบรมอัฐิตรงไปเข้าประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวถนนอมรวิถี เลี้ยวไปเทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งราเชนทรยานเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม เจ้าพนักงานภูษามาลาประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิในบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทอง ณ มุขตะวันตก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ

วันที่ ๒๔ เมษายน เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชกุศลพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งดุสิต-มหาปราสาท ซึ่งจะได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิ และพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชวงศ์ออกประดิษฐาน ณ พระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร และบนพระที่นั่งกงภายใต้ฉัตรขาวลายทอง ๕ ชั้น กับเชิญพระสัมพุทธพรรโณภาศประดิษฐานในพระแท่นมุก ทอดเครื่องนมัสการเครื่องราชสักการะและเครื่องพระบรมราชอิสริยราชูปโภคพร้อมสรรพ

เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ ซึ่งประดิษฐาน ณ พระราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ซึ่งประดิษฐาน ณ บุษบกพระแท่นแว่นฟ้าทอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระสงฆ์ ๓๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์พระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พระ ๔ รูปรับอนุโมทนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมกัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้า พระสงฆ์ ๕ รูปสดับปกรณ์ ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์อีก ๒๒ รูปสดับปกรณ์ พระบรมอัฐิ พระอัฐิ ซึ่งเชิญออกประดิษฐานในการพระราชกุศลแล้วถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันที่ ๒๕ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิตไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ซึ่งประดิษฐาน ณ บุษบกพระแท่นแว่นฟ้าทอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระสัมพุทธพรรโณภาศ ซึ่งประดิษฐานบนพระราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตรแล้ว พระสงฆ์ ๓๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อนถวายพรพระ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนภัตตาหารพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พระ ๔ รูปรับอนุโมทนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๕ รูปสดับปกรณ์ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา แล้วทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๙๓ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา

เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน

เมื่อเสร็จการพระราชกุศลแล้ว เจ้าพนักงานจะได้เทียบพระที่นั่งราเชนทรยานสำหรับเชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าที่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท

ตั้งกระบวนพระบรมราชอิสริยยศ ตำรวจหลวง มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ ๔ สาย ข้าราชการชั้นพิเศษ นายพลราชองครักษ์ เป็นคู่เคียงพระบรมอัฐิพร้อมด้วยพระอภิรุมชุมสายสังข์แตรกลองชนะเครื่องพระบรมราชอิสริยยศ พร้อมแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ลงจากบุษบกพระแท่นแว่นฟ้าทอง ไปออกพระทวารมุขตะวันออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปยังเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินตาม เจ้าพนักงานภูษามาลาประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิบนพระที่นั่งราเชนทรยานแล้ว ยาตรากระบวนเชิญพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ไปยังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินตามพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เทียบพระที่นั่งราเชนทรยานที่เกยอัฒจันทร์ตะวันออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ไปยังพระวิมานชั้นบน เมื่อประดิษฐานพระโกศพระบรมอัฐิในพระวิมานทองแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมอัฐิแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

งานบรรจุพระบรมราชสริรางคาร

เจ้าพนักงานจะได้เตรียมการพระราชพิธีบรรจุพระบรมราชสริรางคารสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาสไว้พร้อม

วันที่ ๒๗ เมษายน เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งไปยังพระบรมมหาราชวัง

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสริรางคารสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า โดยพระราชยานจากพระศรีรัตนเจดีย์ตำรวจหลวงนำไปออกประตูเกยหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญขึ้นประดิษฐานในรถยนต์พระที่นั่ง

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยาตรากระบวนเชิญพระบรมราชสริรางคารจากพระบรมมหาราชวัง กระบวนหน้าทหารม้าแห่นำออกทางประตูวิเศษไชยศรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินตามโดยกระบวนรถยนต์พระที่นั่ง แล้วทหารม้าตามเสด็จพระราชดำเนินต่อท้ายเป็นกระบวนหลัง

กระบวนเชิญพระบรมราชสริรางคารไปตามถนนหน้าพระลาน ถนนราชดำเนินใน ข้ามสะพานผ่านพิภพลีลา เลี้ยวไปตามถนนจักรพงศ์ ถนนสามเสน เลี้ยวเข้าถนนวัดราชาธิวาส รถยนต์พระที่นั่งซึ่งเชิญพระบรมราชสริรางคารเทียบที่ประตูทางไปพระอุโบสถ เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสริรางคารขึ้นพระราชยาน ตำรวจหลวงนำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินตาม

ขณะเชิญพระบรมราชสริรางคารลงจากรถพระที่นั่ง ทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระบรมราชสริรางคารไปประดิษฐาน ณ ม้าหมู่ทองในพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะพระบรมราชสริรางคารสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถและสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๓๐ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก แล้วเจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระผอบพระบรมราชสริรางคารออกจากพระอุโบสถไปยังที่จะบรรจุ ณ ท้ายจรนำด้านหลังพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินตาม เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระบรมราชสริรางคารลงสู่ถ้ำศิลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรึงหมุดที่ฝาปิดถ้ำศิลา ชาวพนักงานประโคมสังข์แตร กลองชนะทหารกองเกียรติยศถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีจบแล้ว เจ้าพนักงานเลื่อนถ้ำศิลาพระบรมราชสริรางคารเข้าสู่ที่บรรจุ ณ พุทธบัลลังก์แห่งพระพุทธปฏิมา พระประธานองค์เดิมของพระอุโบสถวัดราชาธิวาสเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่ห้องหลังพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุหร่ายที่แผ่นศิลาจารึกพระนามพระพุทธปฏิมาพระประธานองค์เดิมของพระอุโบสถวัดราชาธิวาส ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดขนานพระนามถวายว่า **พระสัมพุทธวัฒโนภาส** ชาวพนักงานประโคมฆ้องชัย สังข์ แตร ดุริยางค์ แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงจุดธูปเทียนถวายนมัสการพระสัมพุทธวัฒโนภาส แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะและวางพวงดอกไม้ถวายพระบรมราชสริรางคาร สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า เสด็จพระราชดำเนินกลับ

สำนักพระราชวัง
วันที่ ๑๒ เมษายน ๒๔๙๙

การแต่งกาย

งานพระราชกุศลออกพระเมรุ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันที่ ๒๑ เมษายน แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์
สายสะพายมงกุฎไทย

เชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ ถวายพระเพลิง

วันที่ ๒๒ เมษายน เวลาเช้า และ บ่าย แต่งเครื่องแบบเต็มยศ
ไว้ทุกข์ สายสะพายมหาจักรี

งานเก็บพระบรมอัฐิ

วันที่ ๒๓ เมษายน แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์
สายสะพายจุลจอมเกล้า

งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันที่ ๒๔ เมษายน แต่งเครื่องแบบเต็มยศ
สายสะพายมหาจักรี
วันที่ ๒๕ เมษายน แต่งเครื่องแบบเต็มยศ
สายสะพายจุลจอมเกล้า

งานบรรจุพระบรมราชสรีรางคาร ที่วัดราชาธิวาส

วันที่ ๒๗ เมษายน แต่งเครื่องแบบเต็มยศ
สายสะพายจุลจอมเกล้า

ตำแหน่งเฝ้าฯ

๑. งานพระราชกุศลออกพระเมรุ
๒. งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ก. พระบรมวงศานุวงศ์ เฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขใต้

ข. นายกรัฐมนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎร รัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายทหารและพลเรือน เฝ้าฯ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขเหนือ
นอกจากนี้ เฝ้าฯ ที่ปะรำหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตามลำดับ

ค. สตรีผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ
เฝ้าฯ ที่มุขกระสันพระที่นั่งพิมานรัตยา

๓. งานเชิญพระบรมศพ เวลาเช้า
ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงศานุวงศ์เฝ้าฯ บนพระที่นั่งเมื่อเชิญพระบรมศพ

ออกจากพระบรมมหาราชวังแล้วสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี จะได้เสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับยังปะรำหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน

ที่พลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวง

พระบรมวงศานุวงศ์ และสตรีผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ พักคอยที่พลับพลาทรงธรรม ด้านใต้ คณะรัฐมนตรี คณะทูตานุทูต สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการทหารและพลเรือน พักที่พลับพลาทรงธรรมด้านเหนือ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพลับพลาทรงธรรมนายกรัฐมนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎร รัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาด้านเหนือแถวกลาง

คณะทูตานุทูต ขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาด้านเหนือแถวตะวันออก

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหารและพลเรือนขึ้นเฝ้าฯ บนพลับพลาด้านเหนือแถวตะวันตก นอกจากนั้นเฝ้าฯ ที่ชั้นลดตามลำดับ

๔. งานถวายพระเพลิง เวลาบ่าย

เฝ้าฯ เช่นเดียวกับเวลาเช้า

๕. งานเก็บพระบรมอัฐิ

เฝ้าฯ เช่นเดียวกับวันถวายพระเพลิงพระบรมศพ

เว้นแต่ไม่มีคณะทูตานุทูตเฝ้าฯ

๖. งานบรรจุพระบรมราชสริรางคาร ที่วัดราชาธิวาส

พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ เฝ้าฯ ในพระอุโบสถ

นอกจากนั้นเฝ้าฯ ที่นอกพระอุโบสถ

ทางขึ้นลงพระเมรุมาศ
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

พระบรมวงศานุวงศ์ และสตรีผู้มีตำแหน่งเฝ้าฯ ขึ้นทางบันไดพระเมรุมาศด้านใต้

ลงทางบันไดตะวันตก

นายกรัฐมนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎร ขึ้นทางบันไดพระเมรุมาศด้านเหนือ

ทูตานุทูต รัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ลงทางบันไดตะวันตก
ข้าราชการ
บรรพชิต ขึ้นลงพระเมรุมาศทางบันไดตะวันออก

ริ้วกระบวนเชิญ
พระบรมศพ

ริ้วที่ ๑
จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปยังพระมหาพิชัยราชรถ
หน้าวัดพระเชตุพน

ธง ๓ ชาย				๒
คู่แห่ นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ				๒๗๖
กลองชนะแดงลายทอง		๑๖๐		
กลองชนะเงิน		๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง		๒๐		๒๐๔
จ่าปี่		๒	๔	
จ่ากลอง		๒		
แตรฝรั่ง		๒๐	๔๘	
แตรงอน		๒๘		๕๒
สังข์		๔		
เครื่องสูงพระนำ (หน้า)	๕ ชั้น		๖	๑๐
	บังแทรก		๔	
สนมเชิญพัดยศ				๑
เสลี่ยงกลีบบัวพระนำ คนหาม				๑๖
บังตะวัน		๑		๒
สัปทนตาด		๑		
อินทรเชิญจามร		๘		๑๖
พรหมเชิญจามร		๘		
คู่เคียงพระนำ				๑๖

เครื่องสูงพระนำ (หลัง)	๕ ชั้น	๔	๖
	บังแทรก	๒	
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ข้างละ ๑๐ คน			๒๐
เครื่องสูงหักทองขวาง (หน้า)	๗ ชั้น	๒	๒๔
	๕ ชั้น	๑๒	
	บังแทรก	๑๐	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหน้า			๖
พระยานมาศ ๓ คาน ทรงพระบรมศพ ปักพระเศวตฉัตรคันดาล ๗ ชั้น หามผลัดละ ๖๐ คน			๑๒๐
คู่เคียงพระบรมศพ ข้าราชการชั้นพิเศษ			๑๖
นายพลราชองครักษ์เคียงพระบรมศพ			๑๖
อินทร เชิญพุ่มต้นไม้เงิน ๘ พรหม เชิญพุ่มต้นไม้ทอง ๘			๑๖
ภูษามาลาประคอง			๒
พระกลด			๑
บังพระสูรย์			๑
พัดโบก			๑
เครื่องสูงหักทองขวาง (หลัง)	๗ ชั้น	๒	๒๐
	๕ ชั้น	๘	
	บังแทรก	๖	
	ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหลัง			๔
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องยศพระบรมศพ นาลิวันตาม			๔

พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า

ข้าหลวง

มหาดเล็กข้าในกรม

ริ้วที่ ๒
เชิญพระบรมศพแต่หน้าวัดพระเชตุพนไปสู่พระเมรุมาศ
ท้องสนามหลวง

กระบวนทหารบกนำ

แตรวงทหารบก
กองบัญชาการแห่พระบรมศพ
กองพันในกรมทหารราบที่ ๑๑ รักษาพระองค์
กองพันในกรมทหารม้าที่ ๑ รักษาพระองค์
กองพันในกรมทหารม้าที่ ๒
แตรวงทหารบก
กองพันทหารปืนใหญ่ต่อสู้อากาศยาน
กองพันทหารสื่อสาร
กองพันนักเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กองบรรเทาทุกข์และอนามัย
กองอนุกาชาด
กองอาสากาชาด

กระบวนพระบรมราชอิสริยยศ

ธง ๓ ชาย			๒
คู่แห่ นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ			๒๗๖
กลองชนะแดงลายทอง	๑๖๐		
กลองชนะเงิน	๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง	๒๐		๒๐๔
จ่าปี่	๒	๔	
จ่ากลอง	๒		
แตรฝรั่ง	๒๐	๔๘	๕๒
แตรงอน	๒๘		
สังข์	๔		

เครื่องสูงพระนำ (หน้า)	๕ ชั้น	๖	๑๐
	บังแทรก	๔	
สนมเชิญพัดยศ			๑
ราชรถพระนำ คนฉุดชัก			๗๕
สัปทนตาด			๑
บังตะวัน			๑
อินทรเชิญจามร		๘	๑๖
พรหมเชิญจามร		๘	
คู่เคียงพระนำ			๑๖
เครื่องสูงพระนำ (หลัง)	๕ ชั้น	๔	๖
	บังแทรก	๒	
เครื่องสูงหักทองขวาง (หน้า)	๗ ชั้น	๒	๒๔
	๕ ชั้น	๑๒	
	บังแทรก	๑๐	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่อง (หน้า)			๖
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน			๒๐
มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน			๒๐
พระมหาพิชัยราชรถทรงพระบรมศพ			
ฉุดชัก			๒๑๖
ภูษามาลาประคอง	๒		๕
พระกลด	๑		
บังพระสูรย์	๑		
พัดโบก	๑		
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงรายตีนตอง			๔
คู่เคียงพระบรมศพ ข้าราชการชั้นพิเศษ			๑๖
นายพลราชองครักษ์เคียงพระบรมศพ			๑๖
อินทร เชิญพุ่มต้นไม้เงิน	๘		๑๖
พรหม เชิญพุ่มต้นไม้ทอง	๘		
เครื่องสูงหักทองขวาง (หลัง)	๗ ชั้น	๒	๒๐
	๕ ชั้น	๘	
	บังแทรก	๖	
	ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหลัง			๔
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องยศพระบรมศพ			
นาลิวันตาม			๔

เสด็จฯ ตามพระบรมศพ

ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย ๆ ละ	๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์	๑
ธงชัยพระครุฑพ่าห์	๑
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม	
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด	๑
ราชองครักษ์	๘
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องตามเสด็จ	
พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า	
มหาดเล็กข้าในกรม	
คณะครูนักเรียนโรงเรียนราชินี	
ทหารมหาดเล็กแซงเสด็จฯ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒ สาย	

กระบวนทหารตาม

แตรวงทหารเรือ	
กองพันทหารเรือที่ ๑	
กองพันทหารเรือที่ ๒	
กองพันทหารเรือที่ ๓	
แตรวงทหารอากาศ	
กองพันนักเรียนนายเรืออากาศ	
กองพันทหารอากาศที่ ๑	
กองพันทหารอากาศที่ ๒	

ริ้วที่ ๓
กระบวนเชิญพระบรมศพเวียนพระเมรุมาศ

ธง ๓ ชาย			๒
เครื่องสูงพระนำ (หน้า)	๕ ชั้น	๖	๑๐
	บังแทรก	๔	
สนมเชิญพัดยศ			๑
เสลี่ยงกลีบบัวพระนำ คนหาม			๑๘
สัปทนตาด	๑		๒
บังตะวัน	๑		
คู่เคียงพระนำ			๑๖

อินทรเชิญจามร	๘	๑๖
พรหมเชิญจามร	๘	
เครื่องสูงพระนำ (หลัง) ๕ ชั้น	๔	๖
บังแทรก	๒	
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน		๒๐
มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน		๒๐
เครื่องสูงหักทองขวาง (หน้า) ๗ ชั้น	๒	๒๔
๕ ชั้น	๑๒	
บังแทรก	๑๐	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหน้า		๖
พระยานมาศ ๓ คาน ทรงพระบรมศพ คนหามผลัดละ ๖๐ คน		๑๒๐
พระกลด	๑	๓
บังพระสูรย์	๑	
พัดโบก	๑	
คู่เคียงพระบรมศพ ข้าราชการชั้นพิเศษ		๑๖
นายพลราชองครักษ์เคียงพระบรมศพ		๑๖
อินทร เชิญพุ่มต้นไม้เงิน	๘	๑๖
พรหม เชิญพุ่มต้นไม้ทอง	๘	
เครื่องสูงหักทองขวาง (หลัง) ๗ ชั้น	๒	๒๐
๔ ชั้น	๘	
บังแทรก	๖	
ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหลัง		๔
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องยศพระบรมศพ นาลิวันตาม		๔

เสด็จพระราชดำเนิน

ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย ๆ ละ ๔	๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์	๑
ธงชัยพระครุฑพ่าห์	๑
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด	๑
ราชองครักษ์	๘
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องตามเสด็จฯ พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า	
ทหารมหาดเล็กแซงเสด็จฯ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒ สาย	

ริ้วที่ ๔
เชิญพระบรมอัฐิ และ พระบรมราชสริรางคาร
จากพระเมรุมาศ เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ธง ๓ ชาย				๒
คู่แห่ นายทหารบก นายทหารเรือ นายทหารอากาศ				๒๗๖
กลองชนะแดงลายทอง		๑๖๐		
กลองชนะเงิน		๒๐	๒๐๐	
กลองชนะทอง		๒๐		๒๐๔
จ่าปี่		๒	๔	
จ่ากลอง		๒		
แตรฝรั่ง		๒๐		
แตรงอน		๒๘	๕๒	
สังข์		๔		
เครื่องสูง (หน้า)	๗ ชั้น	๒		
	๕ ชั้น	๖	๑๒	
	บังแทรก	๔		
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหน้า				๖
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน				๒๐
มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ต่อนายทหาร ๒ ข้าง ๆ ละ ๑๐ คน				๒๐
พระที่นั่งราเชนทรยานทรงพระบรมอัฐิ คนหาม				๕๖
พระกลด		๑		
บังพระสูรย์		๑		๓
พัดโบก		๑		
ภูษามาลาประคอง				๒
คู่เคียงพระบรมอัฐิ ข้าราชการชั้นพิเศษ				๑๖
นายพล ราชองครักษ์เคียงพระบรมอัฐิ				๑๖
อินทร เชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘		๑๖
พรหม เชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘		
ตำรวจหลวง ๒ คู่ นำพระบรมราชสริรางคาร				๔
พระที่นั่งสีวิกากาญจน์ ทรงพระบรมราชสริรางคาร คนหาม				๑๘

พระกลด		๑	๓
บังพระสูรย์		๑	
พัดโบก		๑	
ประคอง			๑
คู่เคียงพระบรมราชสริรางคาร ข้าราชการในพระองค์			๑๖
อินทร เชิญจามรหักทองขวาง		๘	๑๖
พรหม เชิญจามรหักทองขวาง		๘	
เครื่องสูง (หลัง)	๗ ชั้น	๒	๑๒
	๕ ชั้น	๔	
	บังแทรก	๒	
	ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหลัง			๔
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องยศพระบรมอัฐิ			

กระบวนเสด็จพระราชดำเนิน

ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย ๆ ละ ๔	๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์	๑
ธงชัยพระครุฑพ่าห์	๑
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม	
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด	๑
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องตามเสด็จฯ	
ราชองครักษ์	๘
พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า	
ทหารมหาดเล็กแซงเสด็จฯ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒ สาย	

ริ้วที่ ๕
เชิญพระบรมอัฐิจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

กลองชนะ เงิน ๒๐ กลองชนะ ทอง ๒๐			๔๐
จ่าปี่			๑
จ่ากลอง			๑
แตรฝรั่ง			๘
แตรงอน			๘
สังข์			๒
เครื่องสูง (หน้า)	๗ ชั้น	๒	๑๒
	๕ ชั้น	๖	
	บังแทรก	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหน้า			๓
ตำรวจหลวงเป็นคู่แห่ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒๓ คน			๔๖
มหาดเล็กหลวงเป็นคู่แห่ ๒ ข้าง ๆ ละ ๒๓ คน			๔๖
พระที่นั่งราเชนทรยานทรงพระโกศพระบรมอัฐิ คนหาม			๕๖
พระกลด			๑
บังพระสูรย์			๑
พัดโบก			๑
ภูษามาลาประคอง			๒
คู่เคียง พระบรมอัฐิข้าราชการชั้นพิเศษ			๑๖
นายพล ราชองครักษ์เคียงพระบรมอัฐิ			๑๖
อินทร เชิญพุ่มต้นไม้เงิน		๘	๑๖
พรหม เชิญพุ่มต้นไม้ทอง		๘	
เครื่องสูง (หลัง)	๗ ชั้น	๒	๑๒
	๕ ชั้น	๔	
	บังแทรก	๒	
	ชุมสาย	๔	
มหาดเล็กหลวงเชิญพระแสงระหว่างเครื่องหลัง			
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องยศพระบรมอัฐิ			

กระบวนเสด็จฯ

ตำรวจหลวงนำ ๒ สาย ๆ ละ ๔	๘
ธงชัยราชกระบี่ยุทธ์	๑
ธงชัยพระครุฑพ่าห์	๑

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตาม
ภูษามาลาถวายอยู่งานพระกลด ๑
ราชองครักษ์ ๘
มหาดเล็กหลวงเชิญเครื่องตามเสด็จฯ
พระบรมวงศานุวงศ์
ทหารมหาดเล็กแซงเสด็จฯ

ริ้วที่ ๖
เชิญพระบรมราชสริรางคาร

กระบวนทหารม้า นำ
รถยนต์พระที่นั่งทรงพระบรมราชสริรางคาร
รถยนต์พระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จักรยานยนต์ตำรวจแซงข้างละ ๒ คัน
รถพระที่นั่งรอง
รถกระบวน
กระบวนทหารม้าตาม

ภาพที่ ๗๖ พระโกศพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

หมายเหตุท้ายเล่ม

หม่อมราชวงศ์แสงสูรย์ ลดาวัลย์ เรียบเรียง

หมายเหตุท้ายเล่ม

เนื่องจาก **พระโกศ - พระลอง พระราชยานทรงพระบรมศพ - พระศพ ราชรถในกระบวน อัญเชิญพระบรมศพ - พระศพ ตลอดถึงเศวตฉัตรอันเป็นเครื่องแสดงพระราชอิสริยยศพระบรมศพและพระอิสริยยศพระศพ** เรียกชื่อต่างกัน สมัยหนึ่งเรียกอย่างหนึ่ง อีกสมัยหนึ่งเปลี่ยนเรียกไปอีกอย่างหนึ่ง อาจทำให้ผู้อ่านเกิดความสับสน เพื่อให้เกิดความเข้าใจดีขึ้น คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกฯ ในคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ จึงได้มอบให้ ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ กรรมการฯ ผู้หนึ่ง จัดทำคำอธิบายไว้เป็นหมายเหตุท้ายเล่ม ดังต่อไปนี้

พระโกศ - พระลอง

พระโกศที่ประดิษฐานพระบรมศพ - พระศพ ตลอดจนโกศที่บรรจุศพข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ หรือบรรดาผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสายสะพายขึ้นไปนั้น เท่าที่เห็น ณ ที่ประดิษฐาน หรือที่ตั้งบำเพ็ญกุศลอยู่นั้น มี ๒ ชั้น คือชั้นนอก และชั้นใน

ชั้นใน เป็นโลหะทรงกระบอกผิวเกลี้ยงปากผายเอวคอดเล็กน้อย ฝามียอดแต่ไม่สูงนัก ทาสีทองหรือปิดทองตลอด

ชั้นนอก สำหรับประกอบหุ้มชั้นในไว้ให้มิดชิด ทรงกระบอกปากผาย เอวคอด ยกเหลี่ยมเป็นแปดเหลี่ยมก็มี เป็นสี่เหลี่ยมคล้ายมณฑปพระไตรปิฎกก็มี เป็นสี่เหลี่ยมเอวคอดย่อมุมไม้สิบสองก็มี และทรงกลมไม่มีเหลี่ยมเลยก็มี ส่วนใหญ่ทำด้วยไม้ ด้านนอกจำหลักลวดลายบุทองคำแท้ก็มี จำหลักเป็นลายบัวกลีบขนุนซ้อนลงรักปิดทองแกมแก้วก็มี เป็นลายกระหนกฝังมุกก็มี ฝาแหลมสูงขึ้นไปเหมือนยอดมงกุฎที่เรียกกันว่ายอดทรงมงกุฎบ้าง ยอดดังยอดมณฑปบ้าง ยอดดังปราสาท

บ้าง มีพุ่มข้าวบิณฑ์ประดับยอดบ้าง มีเฟื่องห้อยรอบฝาบ้างไม่มีบ้าง แล้วแต่ชนิดของโกศ ถ้าเป็นโกศเจ้านายส่วนมากประดับพุ่มเฟื่องทั้งนั้น ฐานที่รองรับทำคล้ายแบบฐานสิงห์ หรือฐานบัว เชิงฐานผายออกทำให้ส่วนล่างสุดกว้างเสมอปากที่ผายออก และโดยเฉพาะองค์ที่หุ้มทองคำมีดอกไม้เพชรเป็นพุ่มข้าวบิณฑ์ มีดอกไม้ไหวที่ทำด้วยเงินประดับรัตนชาติแทรกระหว่างบัวกระจังบนฝา และมีดอกไม้เอว ทั้งหมดทำด้วยเงินประดับรัตนชาติขาวเช่นเดียวกัน

ดังอธิบายย่อ ๆ พอเป็นเค้า ก็คงจะทำให้เกิดภาพพจน์บ้างว่า ชั้นนอกนั้นงามวิจิตรกว่าชั้นในมากนัก แต่ชื่อที่เรียกกลับกันไปกลับกันมาสับสน บางสมัยก็เรียกชั้นนอกว่าพระโกศ ชั้นในว่าพระลอง บางสมัยก็เรียกชั้นนอกว่าพระลอง ชั้นในว่าพระโกศ แม้ความในหนังสือเล่มที่ท่านถืออยู่นี้ ก็เรียกกลับไปกลับมาถึง ๓ คราว

เรื่องการพระบรมศพในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ไม่ปรากฏรายละเอียดในพระราชพงศาวดารแต่อย่างใด มาปรากฏเรื่องการถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พอจะให้ทราบพิธีการโดยสังเขปบ้าง ก็คราวพระเมรุมาศสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ แต่ไม่ละเอียดพอที่จะให้ทราบได้ว่า ที่ท่านเรียกพระบรมโกศ หรือพระโกศนั้น คือชั้นนอกหรือชั้นใน เพราะเรียกรวม ๆ กันไป เช่นความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่กล่าวถึงการเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสู่กรุงศรีอยุธยา มีความว่า *"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พระเพทราชา) ก็อัญเชิญพระบรมโกษฐลงสู่เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย อันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตรบังรวิวร บังแทรกไสว แห่แหนไปโดยลำดับชลมารควิถี ฯลฯ"* และในตอนถวายพระเพลิงพระบรมศพมีความว่า *"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้อัญเชิญพระบรมโกษฐลงจากพระมหาปราสาทที่นั่งสุริยามรินทร์ประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ อันอลังการด้วยสุวรรณวิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยเศวตฉัตร บวรฉัตรขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังสุริยันบังแทรกสลอน พลแตรงอนแตรฝรั่ง อุโฆษสังข์นี่สนั่น บันลือด้วยศัพท์สำเนียงเสียงดุริยางค์ดนตรี ปี่กลองชนะประโคมครั่นครื้นกึกก้องกาหลนฤนาท และรถสมเด็จพระสังฆราชสำแดงพระอภิธรรมคาถา และรถโปรยข้าวตอกดอกไม้ รถโยง รถท่อนจันทน์ และรูปนานาสัตว์จตุบาททวิบาททั้งหลาย หลังมีสังเค็ตใส่ไตรจีวรเป็นคู่ ๆ แห่ดูมโหฬาราดิเรกพันลึก อทึกด้วยพลแห่แหนแน่นนันเป็นขนัด โดยกระบวนซ้ายขวาหน้าหลัง ฝรั่งพร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขลูกขุนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ล้วนแต่งกายนุ่งผ้าขาวห้องขาวกรวยเชิง ใส่ลอมพอกเสื้อครุยแวดล้อมพระพิชัยราชรถ และตามไปเบื้องหลังเป็นอันมาก ตามอย่างราชประเพณีมาแต่ก่อน จึงขยายพยุหยาตราไปโดยรัถยาราชวัตรอันรายรื่นเรี่ยทรายสะอาดตาฯ ถึงพระเมรุมาศจึงเชิญพระบรมโกษฐประดิษฐานในพระเมรุทอง"*

จากข้อความดังกล่าวไม่ปรากฏคำว่า พระลอง มีแต่คำว่าพระบรมโกษฐ ซึ่งน่าจะตีความว่า ท่านหมายรวมกันทั้งชั้นนอกชั้นใน ไม่มีการเรียกแยกให้เห็นพอจะถือเป็นบรรทัดฐานได้ แต่ที่มาทราบกันโดยแจ่มชัดว่าสมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกองค์ที่อยู่ชั้นใน ซึ่งเป็นโลหะผิวเกลี้ยงที่ทรง

พระบรมศพว่า **"พระโกศ"** และเรียกองค์ที่ประกอบชั้นนอกที่แลดูงดงามนั้นว่า **"พระลอง"** เมื่อพบต้นฉบับเดิมเรื่อง **"กฎหมายงานพระบรมศพครั้งกรุงเก่าฯ"** ที่บันทึกไว้แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งราชเลขานุการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ท่านได้ไปพบต้นฉบับจดหมายเหตุดังกล่าวในห้องอาลักษณ์มีเรื่องเกี่ยวกับการพระบรมศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระอัครมเหสีฝ่ายซ้ายในสมเด็จพระเพทราชา จึงได้ทรงนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเมื่อทรงแล้วก็ตรัสว่าเป็นหนังสือให้ความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมครั้งกรุงเก่าดีมาก จึงพระราชทานให้ผู้โดยเสด็จในการศึกษาโบราณคดีด้วยกันอ่าน ต่อมาได้มีการตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกภายใต้ชื่อเรื่องว่า **"สมเด็จพระบรมศพ"** เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ และพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ อีก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ และ พ.ศ. ๒๕๐๙ ในจดหมายเหตุดังกล่าวปรากฏความตอนหนึ่งว่า *"พระยาราชโกษา ชาวพระมาลา จึงเชิญพระลอง ออกจากพระบรมโกศแล้ว ชาวที่ ชาวพระมาลาจึงเชิญพระเสลี่ยงเงินเข้ารับสมเด็จพระบรมศพไปในพระเมรุแล้ว เวียนนอกเสาแฝดสามรอบแล้ว จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเบญจา แล้วเชิญพระลองประกับเข้าไว้"*

แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ ไม่ว่าจะในพระราชพงศาวดาร หรือเอกสารอันเกี่ยวกับการพระบรมศพ พระศพ เช่นหมายกำหนดการ ตลอดจนในหนังสือ **"ตำนานพระโกศ และหีบศพบรรดาศักดิ์"** ซึ่งพระบรมวงศ์ผู้ปรากฏพระนามว่าเป็นผู้ทรงรอบรู้ทั้งในทางศิลป์ทางโบราณคดี และทางขนบธรรมเนียมราชประเพณีถึง ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงช่วยกันเรียบเรียงไว้ บ่งบอกว่ามีการเรียกพระโกศทรงพระบรมศพ พระศพ และศพผู้มีบรรดาศักดิ์สูง ตรงข้ามกับที่เรียกอยู่ในเรื่อง **"สมเด็จพระบรมศพ"** คือเรียกชั้นในที่ทรงพระบรมศพ พระศพ ว่า **"พระลอง"** เรียกที่ประกอบชั้นนอกที่แกะสลักบุทอง หรือลงรักปิดทั้งอย่างทองแกมแก้ว ทองล้วนว่า **"พระโกศ"** ดังจะขอยกข้อความในหนังสือ **"ตำนานพระโกศ"** มาเป็นข้อความอ้างอิง คือท่านเขียนไว้ว่า *"ยังมีเครื่องประกอบสำหรับพระโกศอีกหลายอย่าง เช่น พระโกศทองใหญ่มีดอกไม้เพชร เป็นพุ่มข้าวบิณฑ์ ดอกไม้ไหว เฟื่องดอกไม้เอว ของเหล่านี้ประดับทุกอย่างแก่พระบรมศพ ถ้าพระราชทานให้ทรงพระศพเจ้านายโดยปรกติไม่มีเครื่องประดับ"* เครื่องประดับเหล่านี้ประดับได้แต่องค์ที่ประกอบชั้นนอกเท่านั้น ดังนั้นที่ท่านเรียกเครื่องประดับเหล่านี้ว่า ประดับพระโกศทองใหญ่ คำว่า **"พระโกศ"** ท่านจึงหมายถึง องค์ที่ประกอบข้างนอกแน่นอน ส่วนความอีกตอนหนึ่งชัดกว่าที่กล่าวแล้ว คือ ท่านเขียนอธิบายตำนานการสร้างโกศเกราะไว้ว่า **"โกศเกราะ"** *สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) สำหรับศพเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต กัลยาณมิตร) ด้วยท่านอ้วน ศพลงลองสามัญไม่ได้ต้องทำลองสี่เหลี่ยม จึงโปรดให้ทำโกศขึ้นประกอบที่เรียกว่า โกศเกราะ"* เพราะลายสลักเป็นเกราะรัด

ส่วนในหมายกำหนดการพระบรมศพก็ดี พระศพก็ดี ระบุแจ้งชัดว่าแต่ต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงกาลที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ เป็นเวลา ๑๕๐ กว่าปี

ท่านถือคำว่า**"พระโกศ"**หมายถึงองค์ที่ประกอบภายนอก ส่วนองค์ที่อยู่ภายใน คือ**"พระลอง"**ที่เป็น เช่นนี้จึงน่าจะเข้าใจว่าเป็นการเรียกตามธรรมเนียมของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งบัญญัติโดยพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้วยหมายกำหนดการทุกฉบับดังกล่าวนั้นเป็นพระบรมราชโองการทั้งสิ้น แม้ท่านจะพบการเรียกเป็นอย่างอื่นในเรื่องสมเด็จพระบรมศพก็ไม่ทรงเปลี่ยนธรรมเนียมการเรียกของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นไปตามสมัยกรุงศรีอยุธยา

แต่ครั้นต่อมาในสมัยประชาธิปไตย เมื่อพระยาเทวาธิราช ท่านเป็นสมุหพระราชพิธี มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับการพระราชพิธีในพระราชสำนัก ท่านคงจะได้เห็นหนังสือเรื่องสมเด็จพระบรมศพ ท่านจึงหวนกลับไปเรียกตามจดหมายเหตุนั้น โดยในชั้นแรกท่านเขียนเป็นคำอธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง **"ราชูปโภค และพระราชฐาน"** ว่า *"พระมหากษัตริย์ไทย ถ้าเสด็จสวรรคตหาพระองค์ไม่แล้ว พระบรมศพ ทรงพระโกษประดิษฐานบนพระมหาปราสาท พระโกษสำหรับทรงพระบรมศพนี้* **ชั้นใน** *คือ* **พระโกษทำด้วยเงิน** *และ* **พระลอง** *ที่ประกอบชั้นนอกพระโกษ เรียกว่า* **พระลองทองใหญ่"** นอกจากในหนังสือดังกล่าว ในหมายกำหนดการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ก็กลับเรียก ตรงข้ามกับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุค ๑๕๐ ปีแรก คือ กลับไปเรียกอย่างที่ปรากฏในจดหมายเหตุครั้งกรุงศรีอยุธยา เรื่อง **"สมเด็จพระบรมศพ"** ตามความเห็นของพระยาเทวาธิราชทั้งสิ้น ยิ่งกว่านั้นในสารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานซึ่งท่านข้าราชการผู้ใหญ่ที่เคยทำงานร่วมกับพระยาเทวาธิราชมาก็เขียนคำอธิบายเป็นแนวเดียวกับที่พระยาเทวาธิราชเขียนอธิบายไว้ในเรื่อง **"ราชูปโภค"** ด้วยคำว่า พระโกศ - พระลอง จึงเป็นคำใช้กลับกันไปกลับกันมาถึง ๓ สมัย ดังอธิบายมาข้างต้น

อนึ่งคำว่า **"โกศ"** ก็เขียนตัวสะกดต่างกันเป็นหลายอย่างด้วย ในจดหมายเหตุเรื่องสมเด็จพระบรมศพ ใช้ตัว **"ศ"** สะกด ในพระราชพงศาวดารที่เขียนครั้งต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ใช้ตัว **"ษฐ"** สะกด ในเรื่อง **"ราชูปโภค"** ของพระยาเทวาธิราช ใช้ตัว **"ษ"** สะกด พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานท่านให้ใช้ได้ทั้ง **"โกษ"** และ **"โกศ"** แต่คำแรกท่านว่าเป็นคำโบราณ ส่วน **"โกษฐ"** นั้นลิกใช้ แต่ถ้าหากเห็นในหนังสือเก่าก็โปรดเข้าใจว่า เป็นคำที่มีความหมายเดียวกัน

พระยานมาศสามลำคาน

พระยานมาศเชิญพระบรมศพแบบยกเป็นฐานสี่เหลี่ยมสองชั้น จำหลักลวดลายลงรักปิดทอง มีคานสำหรับคนแบกสามคาน คานหนึ่งใช้กำลังคนแบกหน้าหลัง ๒๐ สามคานใช้กำลังคนแบกหน้าหลัง รวม ๖๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนไว้ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๒ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เขียนไว้ในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ มีความต้องกันว่าสร้างขึ้นใหม่สำหรับเชิญพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นครั้งแรก ครั้งนั้นเรียกชื่อว่า พระยานุมาศสามลำคาน และเท่าที่ได้

ค้นหาหลักฐานในหมายกำหนดการงานพระบรมศพ และพระศพเจ้านายชั้นสูงตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นต้นมา ได้พบว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ครั้งพระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ได้เปลี่ยนเรียกว่า **"พระยานมาศสามคาน"** ต่อจากนั้นมาบางครั้งก็เรียก **"พระยานมาศสามลำคาน"**

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ที่กล่าวถึงการพระบรมศพพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ไม่ปรากฏชื่อพระราชยานนี้ ปรากฏแต่ในจดหมายเหตุเรื่อง **"สมเด็จพระบรมศพ"** เรียกว่า พระยาอนุมาศ จะเป็นกี่คานไม่ปรากฏแจ้งแต่จำนวนคนแบกหามว่า ๓๐ คน

การเรียกพระยานอนุมาศอย่างกรุงศรีอยุธยาก็ดี พระยานุมาศอย่างที่เรียกมาถึงปีที่ ๑๐ ในรัชกาลที่ ๖ ก็ดี ดูจะไม่ค่อยตรงความหมายนัก ที่เปลี่ยนเรียกว่า พระยานมาศสามลำคาน นั้นน่าจะถูกต้องที่สุด คือหมายถึงยานทรงที่นำหรือเชิญโดยใช้คนแบกหามสามลำคาน

ราชรถเชิญพระบรมศพสู่พระเมรุมาศ

ราชรถเชิญพระบรมศพ ที่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เรียกว่า **"พระมหาพิชัยราชรถ"** นั้นเท่าที่ปรากฏความเกี่ยวกับการถวายพระเพลิงพระบรมศพ ครั้งกรุงศรีอยุธยาหลายชื่อ ดังนี้

งานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เรียกว่า **"พระมหากฤษฎาธาร"** หมายถึง *"ราชรถที่ทำขึ้นสำหรับพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่"*

งานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เรียกว่า **"พระบุษบกพิมาน"** ก็เห็นจะเป็นราชรถที่ประกอบด้วยบุษบกดังราชรถสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี่เอง

ถึงงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเพทราชา พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ และพระอัครมเหสีเรียกว่า **"พระมหาพิไชยราชรถ"** ขอให้สังเกตคำว่า **"ไชย"** ท่านมิได้ใช้ **"ชัย"** ดังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นความหมายของชื่อราชรถจึงผิดกัน ครั้งกรุงศรีอยุธยาท่านคงหมายถึง *"ราชรถอันประเสริฐยิ่ง"* ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์เรียก **"พระมหาพิชัยราชรถ"** มาแต่แรกสร้างราชรถองค์นี้ในรัชกาลที่ ๑ ความหมายแห่งชื่อตามศัพท์จึงผิดกับราชรถครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ ต้องหมายถึง *"มหาราชรถทรงแห่งผู้ชนะ"* ทำไมจึงพระราชทานชื่อดังนั้น ไม่มีเอกสารหลักฐานแสดงไว้ แต่น่าสันนิษฐานว่า คงเป็นด้วยคติเดิมถือกันว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ป้องกันภัย ทรงเป็นชาตินักรบ ตามความหมายเดิมในภาษาสันสกฤต และตามความหมายของคำว่าขัตติยในภาษาบาลี ในโอกาสสุดท้ายของการส่งเสด็จสู่สวรรคาลัย จึงถวายราชรถที่ใหญ่และงดงามวิจิตรให้ทรงและให้นามว่า **"มหาพิชัยราชรถ"** คือราชรถทรงแห่งพระผู้ชนะ

ครั้นถึงงานถวายพระเพลิงเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ที่ปรากฏความตาม **"กฎหมายงานพระบรมศพครั้งกรุงเก่า"** เรียกราชรถเชิญพระบรมศพครั้งนั้นว่า **"พระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธาร"** และเรียกราชรถโยงพระภูษาโยงว่า พระพิไชยราชรถโยง เรียกราชรถทรงโปรยข้าวตอกดอกไม้ว่ารถปรายข้าวตอกดอกไม้ เรียกราชรถพระอ่านอภิธรรมว่า รถอ่านหนังสือ ลางทีจะเห็นว่าราชรถโยงนั้น โยงพระภูษาโยงซึ่งต่อเนื่องมาจากพระบรมศพ จึงเรียก **"พระพิไชยราชรถโยง"** ให้ต่างกับราชรถทรงพระบรมศพ เข้าใจว่าคงเป็นหลังเล็กอย่างที่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เรียกราชรถน้อย

เมื่อได้กล่าวถึงพระมหาพิชัยราชรถแล้วก็น่าจะได้กล่าวถึงราชรถอีกหลัง ๑ ทั้งรูปทรงและขนาดใกล้เคียงกันที่สุด ท่านว่าต่างกันก็แต่วิจิตรศิลป์ที่จำหลัก และตกแต่งที่องค์ราชรถ และว่าต่างกันเล็กน้อยจนคนไม่ช่ำชองในศิลปลายไทยสังเกตไม่ทราบว่าต่างกันตรงไหน สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน กล่าวกันมาว่าสร้างขึ้นเพื่ออัญเชิญพระศพสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ซึ่งโปรดให้ถวายพระเพลิงวันเดียว พระเมรุเดียวกับพระศพสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ราชรถหลังนี้เมื่อสร้างเสร็จพระราชทานชื่อว่า **"เวไชยยันตราชรถ"** ในกาลต่อมาได้ใช้ทรงพระศพเจ้านายชั้นสูงที่ถวายพระเพลิง หรือพระราชทานเพลิงที่พระเมรุท้องสนามหลวง และเพราะใช้บ่อย มีการซ่อมบ่อยสภาพจึงค่อนข้างดีและมั่นคงกว่าพระมหาพิชัยราชรถ ซึ่งหลายสิบปีจึงจะใช้อัญเชิญพระบรมศพสักครั้ง ในระยะหลังแม้การใช้เชิญพระบรมศพ ถ้าเจ้าหน้าที่ไม่มั่นใจในความมั่นคงของพระมหาพิชัยราชรถ และถ้าจะบูรณะให้มั่นคงใช้ได้ ก็จะสิ้นเปลืองมากก็จะใช้ เวไชยยันตราชรถ เชิญพระบรมศพแทน โดยใช้ชื่อว่า พระมหาพิชัยราชรถ ให้ต้องตามโบราณราชประเพณี

เวลาใช้ราชรถองค์นี้เชิญพระศพพระบรมราชวงศ์ชั้นสูง แต่เดิมก็เรียกว่า **"เวไชยยันตราชรถ"** ตามชื่อที่รัชกาลที่ ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานไว้ แต่ภายหลังได้เปลี่ยนไปเป็น **"เวชยันตราชรถ"** ได้ค้นหมายกำหนดการของกระทรวงวังดูแล้ว เห็นใช้ว่า **"เวชยันตราชรถ"** มาตั้งแต่งานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นต้นมา แล้วก็ใช้ชื่อหลังนี้ในงานพระเมรุ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา โดยลำดับยังค้นไม่พบเอกสารหลักฐานใดที่แสดงเหตุผลของการเปลี่ยนชื่อราชรถหลังนี้

การบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ

การเชิญพระบรมศพจากพระมหาปราสาทสู่พระเมรุมาศแต่ก่อนยังไม่มีการบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ อัญเชิญโดยกระบวนแห่ไปประดิษฐานบนพระเบญจาในพระเมรุมาศ รวม ๗ วัน ๗ คืน นัยว่าเพื่อเป็นการฉลองพระบรมศพ ระหว่างตั้งพระบรมศพที่พระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ เช่น นิมนต์พระสงฆ์ฐานานุกรมทั้งในกรุงนอกกรุงมาถวาย

เทศน์ สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์ รวมจำนวนพระสงฆ์ทั้งสิ้นหมื่นรูป นอกจากการบำเพ็ญพระราชกุศลยังโปรดให้มีมหรสพนานาชนิดและจุดดอกไม้ไฟบูชาพระบรมศพด้วย เมื่อบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองครบ ๗ วันแล้วจึงถวายพระเพลิง

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการสั่งถึงการจัดการพระบรมศพของพระองค์เองว่า อย่าสร้างพระเมรุมาศให้ใหญ่โตดังแต่ก่อน ให้สร้างเพียงพอเผาให้งดการสมโภชพระบรมธาตุ พระบรมอัฐิ และฉลองพระบรมศพที่พระเมรุเสีย การทำบุญอะไรถวายขอให้ทำให้เสร็จเสียแต่ในพระมหาปราสาท เมื่อเชิญพระบรมศพมาพระเมรุมาศ ก็ให้ถวายพระเพลิงในวันเดียวกัน ดังที่ท่านคงจะได้อ่านรายละเอียดแห่งกระแสพระราชโองการในหนังสือนี้แล้ว ด้วยเหตุอันได้งดการบำเพ็ญพระราชกุศลมากมายที่พระเมรุตามโบราณราชประเพณี จึงมีการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายแต่พอควร ณ พระมหาปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพก่อนกำหนดวันเชิญพระบรมศพไปถวายพระเพลิง การบำเพ็ญพระราชกุศลในโอกาสนั้นได้เรียกกันว่า การบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุสืบมา

สำหรับการสมโภชพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุรพการีที่พระเมรุมาศที่ยกเลิกไปได้เปลี่ยนเป็นอัญเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จบุรพมหากษัตริยาธิราชเจ้า สมเด็จพระบรมราชบุรพการีออกบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ในวันเดียวกับที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมอัฐิ ที่เพิ่งได้ถวายพระเพลิงและอัญเชิญพระบรมอัฐิคืนสู่พระบรมมหาราชวัง ก่อนการเชิญขึ้นประดิษฐานบนหอพระบรมอัฐิตามราชประเพณีต่อไป

พระเมรุมาศ

พระเมรุที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ เป็นที่รู้กันอยู่ทั่วไปว่า เรียกกันว่า **"พระเมรุมาศ"** แต่ก็น่าแปลกใจอย่างยิ่งที่มีการเรียกเป็นอย่างอื่นเกิดขึ้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรียกพระเมรุมาศถวายพระเพลิงสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า **"พระสุเมรุมาศ"** แต่เดิมก็คิดว่า พงศาวดารฉบับที่อ่านพบจะพิมพ์ผิด แต่ตรวจดูแล้วเห็นเรียกดังนี้ทุกแห่ง จึงแน่ใจว่าไม่ใช่การพิมพ์ผิด อาจต้องการให้ถือว่าเป็นการถวายพระเพลิงบนยอดเขาพระสุเมรุอย่างแท้จริง ไม่ใช่สมมตกระมังจึงเรียกเช่นนั้น สำหรับการพระบรมศพในรัชกาลต่อมาเรียกพระเมรุมาศทั้งสิ้น

เศวตฉัตร

ฉัตรขาว หรือเศวตฉัตร ซึ่งจะต้องถวายในการพระบรมศพเพื่อเป็นเครื่องแสดงพระราชอิสริยยศตามราชประเพณีนั้น มีทั้ง ๑ ฉัตรสวมยอดพระเมรุมาศ ๒ ฉัตรแขวนเพดานพระมหาปราสาทเหนือที่ประดิษฐานพระบรมศพ และแขวนเพดานพระเมรุมาศเหนือพระจิตกาธาน ตั้งแต่

เวลาถวายรุมพระบรมอัฐิไปจนเสร็จการเก็บพระบรมอัฐิ ๓ ฉัตรปักพระยานมาศ ปักเกรินตอน เชิญพระบรมศพขึ้น - ลงพระมหาพิชัยราชรถ และเชิญพระบรมศพเลื่อนขึ้นสู่พระเมรุมาศ

ฉัตรสวมยอดพระเมรุมาศตามข้อ ๑ มีคันฉัตรตรงลงมาจากศูนย์กลางฉัตรดังคันร่ม เวลาเชิญขึ้นปักยอดพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือพระบรมราชวงศ์ผู้แทนพระองค์จะทรงทำพิธีชักสายสูตรยกฉัตรขึ้นสู่ยอดพระเมรุมาศ ทำนองเดียวกับการยกช่อฟ้า ก่อนทรงชักสายสูตรยกฉัตรจะทรงพระสุหร่าย และทรงเจิมคันเศวตฉัตรก่อนด้วย

ฉัตรแขวนเพดานตามข้อ ๒ เป็นฉัตรไม่มีคัน มีห่วงสำหรับแขวนอยู่ยอดฉัตร ตรงศูนย์กลางฉัตรชั้นล่างสุดที่เรียกกันตามภาษาสามัญว่านมฉัตร ห้อยพู่ ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ (อาจทำด้วยเงินประดับรัตนชาติสีขาว)

ฉัตรปักตามข้อ ๓ คันฉัตรตอนบนงอเป็นมุมฉาก กับคันตอนล่างที่เป็นด้ามช่วงหนึ่ง งอเป็นมุมฉากขึ้นข้างบนตรงศูนย์กลางของฉัตรอีกช่วงหนึ่ง เรียกว่าด้ามงอเป็นมุมฉาก ๒ ชั้น ที่ทำเช่นนี้เพื่อให้เวลากางกั้นบนพระยานมาศ หรือบนเกริน ศูนย์กลางฉัตรจะได้ตรงยอดพระโกศถ้าใช้คันตรง ยอดพระโกศจะไม่ตรงศูนย์กลางฉัตร ฉัตรอย่างนี้แต่ก่อนท่านเรียกว่า **"เศวตฉัตรคันดาล"** เดี๋ยวนี้ไม่ได้ยินใครเรียก ในหมายกำหนดการยุคหลัง ๆ นี้ก็ไม่เรียก เกรงว่านานไปข้างหน้าจะเป็นชื่อที่หายไป จึงนำมาเขียนเป็นหมายเหตุท้ายเล่มไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย

ที่มาและความหมายของฉัตร

วัตถุประสงค์เดิมในการเขียนหมายเหตุท้ายเล่มในส่วนที่เกี่ยวกับเศวตฉัตร เพียงแต่จะแนะนำให้ผู้อ่านที่ยังไม่รู้จักเศวตฉัตรคันดาลได้รู้จัก ไม่ตั้งใจจะเขียนถึงที่มาและความหมายของฉัตรด้วย เพราะเรื่องดังกล่าว หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้เคยทรงนิพนธ์ไว้แล้ว และในสารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถานผู้เขียนก็ได้เขียนคำอธิบายไว้โดยละเอียดแล้วด้วย แต่ครั้นเมื่อได้ส่งต้นฉบับหมายเหตุท้ายเล่มให้คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกฯ ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เพื่อพิจารณา ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล อนุกรรมการเสนอต่อที่ประชุมว่า น่าจะเขียนความหมายของเศวตฉัตรไว้ด้วย เพราะคนเดี๋ยวนี้รู้ความหมายกันน้อย ทรงเคยได้ยินมากับพระกรรณว่า ชาวต่างประเทศที่เข้าชมพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังถามมัคคุเทศก์ว่าทำไมฉัตรขาวที่ปักอยู่บนราชบัลลังก์จึงมีเก้าชั้น มัคคุเทศก์ผู้นั้นตอบว่า พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๙ ของกรุงรัตนโกสินทร์จึงใช้ฉัตรขาวเก้าชั้น ความไม่รู้แล้วตอบส่ง ๆ ไปอย่างนี้อาจทำให้เกิดความเสียหาย ชาวต่างประเทศผู้นั้นอาจเข้าใจว่ารัชกาลต่อไปก็ต้องเพิ่มชั้นของฉัตรกันเรื่อยไป ถึงรัชกาลที่ ๒๐ ฉัตรจะกลายเป็น ๒๐ ชั้น คงไม่มีใครนึกออกว่าจะต้องทำฉัตรสูงใหญ่สักเพียงไหน และมีทางจะทำได้หรือ ถ้าผู้ได้ฟังนึกเพียงเท่านั้นก็ดีไป แต่เขาอาจนึกว่าคนไทยมีธรรมเนียมการบอกรัชกาลที่แปลกและค่อนข้างจะไร้เหตุผลเอาที

เดียวก็ย่อมเสียหายแก่เกียรติของคนไทย จึงควรอธิบายถึงที่มาและความหมายของเศวตฉัตรไว้ด้วย ที่ประชุมจึงรับข้อเสนอ แล้วมอบให้ผู้เขียนเขียนเพิ่มเติมขึ้น

โดยเหตุที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงนิพนธ์เรื่องพระมหาเศวตฉัตรไว้ ทรงอธิบายทั้งที่มาและความหมายไว้ด้วยข้อความที่กระทัดรัดและเข้าใจง่าย ผู้เขียนจึงขอเชิญนิพนธ์ของพระองค์ท่านมาลงไว้แทนการเขียนขึ้นใหม่ซึ่งก็ต้องอ้างอิงนิพนธ์ของท่านเช่นเดียวกัน

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

"เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรนครวัดในประเทศเขมร ข้าพเจ้าได้ตามเสด็จไปด้วย และรู้สึกสนุกสนานเป็นที่สุด เพราะไม่เคยคิดว่าจะได้เห็นเมืองหินอย่างมหึมาเช่นนั้น เราเที่ยวกันอยู่ตั้ง ๑๐ วันกว่า ทั้งเช้าทั้งเย็น ถ้ามีเวลาว่างเมื่อไร สมเด็จกรมพระยาท่านก็ปีนปราสาทขึ้นไปประทับในเก้าอี้ผ้าใบอยู่ที่พระระเบียงปราสาทนาน ๆ เพราะท่านทรงพิจารณาลายรูปแกะสลักต่าง ๆ ตามระเบียงนั้นอยู่ได้นาน ๆ มีแต่กาน้ำชาและกล้องยาสูบเท่านั้นที่วางอยู่ข้างพระองค์ พวกเราก็ไปเที่ยวเดินเล่นรอบ ๆ จนถึงหลายต่อหลายครั้ง หนักเข้าก็ชักเบื่อหน่าย ข้าพเจ้าจึงคิดอุบายจะไปที่อื่น ด้วยทูลท่านว่า "เราจวนกลับแล้ว พรุ่งนี้ทำกับข้าวไทยเลี้ยงพวกฝรั่งดูสักทีจะดีกระมัง" ท่านทรงหันมาตอบว่า "ดี" ข้าพเจ้าก็ถือโอกาสทูลลาท่านว่า "ถ้ายังงั้นหม่อมฉันไปตลาดเสียมราษฎร์นะเพคะ แล้วเลยกลับไปโฮเต็ล" ท่านคงจะเห็นสีหน้าข้าพเจ้าดีใจหรืออย่างไรไม่ทราบ ท่านทรงหันกลับมาจากรูปแล้วตรัสว่า "นึกว่าเขาไม่รู้เท่ารึ? นี่เบื่อเต็มทีแล้วซิ มานี่ก่อนจะเล่าให้ฟังว่าเขาดูอะไรกัน, อย่าโง่ไป" ข้าพเจ้าก็ต้องกลับเข้าไปใกล้ ๆ ท่านก็ทรงอธิบายให้ฟังว่า "รูปเก่า ๆ นี้ให้ความรู้เราได้มากถ้าเราดูเป็น เธอนึกว่าพ่อดูรูปอย่างเด็ก ๆ ยังงั้นรึ? ไม่ใช่, เรารู้อายุนครวัดแล้วว่าทำมาแล้วตั้ง ๑๐๐๐ ปีกว่า ฉะนั้นเราก็ดูชีวิตเมื่อพันปีมาแล้วนั้นว่าเขาทำอะไรกันบ้าง เขาแต่งตัวอย่างไร เขามีอะไรใช้แล้วบ้าง เช่นใบบัวเป็นต้นเดิมของร่ม, ร่มเป็นต้นเดิมของฉัตร, ยังเห็นได้อยู่ที่ลายนั้น" ซึ่งข้าพเจ้าก็ได้เห็นแล้วจริง ๆ ว่า มีคนถือใบบัวโตชูไปบนหัวคนเดินข้างหน้า แต่ก็ไม่ได้เอาใจใส่ พอฟังท่านทรงอธิบายแล้วก็คอยหาเวลาว่างทูลถามต่อว่า "ทำไมจึงไปถึงฉัตรด้วย" ท่านทรงอธิบายดังนี้

คนโบราณเขารู้แล้วว่า หัวคิดเป็นของสำคัญ เขาจึงปฏิบัติรักษาหัวเป็นพิเศษ เช่นนายทัพนายกองจะไปไหนก็มีคนกางร่มบนหัวไปให้ ทั้งจะเป็นที่แสดงให้ไพร่พลรู้ด้วยว่า หัวหน้าหมู่หรือคณะของตนอยู่ที่ไหน จะได้รับคำสั่งได้ถูกต้อง เมื่อหัวหน้าทุกคนต่างคนต่างมีร่มเป็นสัญญาณแล้ว ในเวลารบกันก็ย่อมจะต้องมีผู้ชนะฝ่ายหนึ่งเป็นธรรมดา ผู้ชนะนั้นจึงได้ร่มของผู้แพ้มาเป็นพยานชนะของตน ยิ่งชนะมากคนก็ยิ่งได้ร่มมากขึ้น ร่มจึงกลายเป็นเกียรติของผู้มีร่มหลายคัน ดังจะเห็นได้จากกระบวนแห่ของจีนและญวนอยู่จนบัดนี้ ที่เขาถือเป็นรูปกระบอกถือไปรอบ ๆ ตัวผู้เป็นประธานในกระบวนจนเป็นแพเต็มไปหมด เราไม่เห็นว่าสวย เพราะไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย ซ้ำปิดบังผู้เป็นประธานนั้นเสียด้วย เราจึงคิดจับร่มพวกนั้นขึ้นซ้อนกันเสียให้เป็นเถาไป ตามคตินิยมว่าผู้มีร่ม ๓ คันหรือ

ฉัตร ๓ ชั้น เป็นผู้ชนะมาแล้ว ๒ ทิศ คือตะวันออกและตะวันตกและของตัวเองอีก ๑ คันจึงเป็น ๓ คัน

ฉะนั้น ผู้มีร่ม ๕ ร่ม คือผู้ชนะ ๔ ทิศ ตะวันออก ตะวันตก เหนือ ใต้

ผู้มีร่ม ๗ ร่ม คือผู้ชนะ ๖ ทิศ ตะวันออก ตะวันตก เหนือ ใต้ และเฉียงเหนือและใต้

ผู้มีร่ม ๙ ร่ม คือผู้ชนะ ๘ ทิศ ทุกทิศทั้งหมด จึงไม่มีใครสู้

เมื่อเอามาปรับกับพระเกียรติพิเศษ เราก็จะเห็นได้ดังในปัจจุบันนี้ว่า

พระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้น จะเป็นของใครอื่นไม่ได้ นอกจากพระมหากษัตริย์

เศวตฉัตร ๗ ชั้น สำหรับสมเด็จพระยุพราช

เศวตฉัตร ๕ ชั้น สำหรับสมเด็จพระสังฆราชเจ้า หรือเจ้านายผู้ใหญ่

ฉัตร ๓ ชั้น สำหรับเจ้านายสามัญ กฎนี้พูดตามธรรมดา แต่มีการยกเว้นในกรณีพิเศษในเครื่องราชูปโภค พระมหาเศวตฉัตรเป็นสิ่งสำคัญเท่า ๆ กับพระมหามงกุฎ จนมีคำกล่าวถึงพระราชโอรสธิดาว่า ประสูติใต้หรือในพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งหมายความว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว"

ภาคผนวก

ภาคผนวกหมายเลข ๑

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยคำ พระเมรุทอง พิหารหลวง และพิหารราย

พระเมรุที่ปลูกเป็นรูปบุษบกสวมพระเบญจาเรียกว่า**"พระเมรุทอง"** ทำด้วยดีบุกก็ดี ทำด้วยทองอังกฤษก็ดี ทำด้วยทองน้ำตะโกก็ดี หรือจะลงรักปิดทองคำเปลวก็ดี หรือจะหุ้มทองคำจริงก็ดี ก็คงเรียกชื่อว่าพระเมรุทองทุกครั้งทุกคราว จะเรียกอย่างอื่นไม่มีฉันใด พระพิหารใหญ่ที่ต่อกับพระเจดีย์หรือพระปรางค์ในหลวงจะสร้างก็ดี ผู้อื่นจะสร้างก็ดีก็เรียกชื่อ**"วิหารหลวง"**เป็นชื่อของไม่เป็นชื่อตามความจริง ก็พิหารอื่นถึงจะใหญ่จะโตในหลวงจะทรงสร้าง ถ้าไม่มีพระเจดีย์พระปรางค์อยู่หลังพระระเบียงล้อมแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าพิหารหลวง

ส่วนหนังสือสวดอย่างเช่นเด็กๆสวดนั้น เรียกชื่อว่า**"สวดโอ้เอ้พิหารราย"**จะสวดที่พิหารรายก็ดี สวดที่พระระเบียงก็ดี สวดที่พิหารใหญ่ ที่ศาลากุฏีที่ใด ๆ ก็ดี ก็คงเรียกชื่อยืนอยู่อย่างเดียวว่าโอ้เอ้พิหารราย ไม่ยักย้ายไปตามที่สวดเลย ไม่รู้แน่ว่าชื่อเช่นนี้ ชื่อพระเมรุทองก็ดี ชื่อพิหารหลวงก็ดี สวดโอ้เอ้พิหารรายก็ดี เป็นแต่ชื่อของตามอาการที่เป็นที่มี ไม่เป็นชื่อตามความจริงที่ชื่อกล่าว อย่าให้เข้าใจผิดไป

หมายเหตุ จาก*ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* รวม ๒ หมวด (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกในงานศพ พันตรี หม่อมเจ้าไตรทิพเทพสุต เทวกุล วันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๐๕) พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕. หน้า ๑๑ - ๑๒.

ภาคผนวกหมายเลข ๒

ความเห็นเกี่ยวกับการเผาศพ
พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

วิธีเผาศพนั้น... ไทยทำตามอย่างศาสนาพราหมณ์ พะม่าทำตามอย่างพระพุทธศาสนา ตามคติพราหมณ์นั้น แต่คนเกิดก็ต้องจุดดวงไฟสำหรับตัวคนนั้นดวงหนึ่ง และต้องบูชารักษาไฟดวงนั้นไว้ตลอดชีวิต เมื่อตายเอาไฟดวงนั้นเผาศพแล้วจึงดับได้ ไทยเราจะได้รับตำราบูชาไฟเช่นว่ามาใช้เพียงไร แต่โบราณไม่ทราบชัด แต่ยังมีการทำกันในเหล่าบุคคลชั้นสูงศักดิ์เป็นเค้าอยู่จนทุกวันนี้ เป็นต้นว่าพอลูกคลอดออกมาก็ให้จุดเทียนเรียกว่า **"เทียนกัลเม็ด"** ตั้งไว้ในห้องที่ทารกอยู่ รักษาดวงไฟมิให้ดับเดือน ๑ แต่ภายหลังลดลงมาเพียง ๓ วัน ๗ วัน เมื่อใครตายลงก็จุดเทียนกัลเม็ดอย่างเดียวกันนั้นไว้ที่ข้างศพ จนย้ายศพไปตั้งหรือไปฝังแล้วจึงดับเทียนกัลเม็ด เมื่อจะเผาศพ ถ้าเป็นพระศพเจ้าหรือศพขุนนางพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานดวงไฟไปเผาศพ จึงเรียกกันว่า **"พระราชทานเพลิง"** ไฟที่พระราชทานไปเผาศพนั้นมิใช่ไฟสามัญ พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงฉายแสงอาทิตย์ด้วยแว่นให้เกิดดวงไฟ เรียกกันแต่ก่อนว่า **"ไฟฟ้า"** ทรงจุดเทียนด้วยไฟนั้นพระราชทานไปให้แห่นำหน้าศพไปยังเมรุแล้วเผาศพด้วยไฟดวงนั้น ถ้าเป็นเวลาไม่มีแสงแดดพอจะทรงฉายแว่นได้ ก็ทรงสับศิลาหน้าเพลิงให้เกิดไฟฟ้าอย่างเดียวกัน เพิ่งมาแก้ไขในรัชชกาลที่ ๕ โปรดให้จุดไฟฟ้า (คือไฟที่ทรงฉายมาจากแสงอาทิตย์) มีประจำไว้ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นนิจสำหรับพระราชทานเพลิงศพ ไม่ต้องให้ทรงฉายแสงอาทิตย์หรือสับศิลาหน้าเพลิงทุกคราวไป ถ้าพระราชทานเพลิงศพตามหัวเมือง อันไม่สามารถจะส่งดวงไฟไปได้ ก็พระราชทานศิลาหน้าเพลิงไปให้ผู้แทนพระองค์ในที่นั้นตีให้เกิดดวงไฟที่พระราชทานเพลิงศพ พิเคราะห์ความตามที่กล่าวมาส่อให้เห็นได้ว่าไทยเราเคยถือคติเรื่องดวงไฟอย่างพราหมณ์มาแต่ก่อน

ประเพณีการพระราชทานเพลิงศพทุกวันนี้ถ้าใครสังเกตก็จะเห็นได้ว่ามีของ ๓ อย่าง คือ ผ้าบังสุกุล ทำบุญอุทิศพระราชทานแก่ผู้ตาย อย่าง ๑ ข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียน ทรงขมาศพเพื่อระงับ

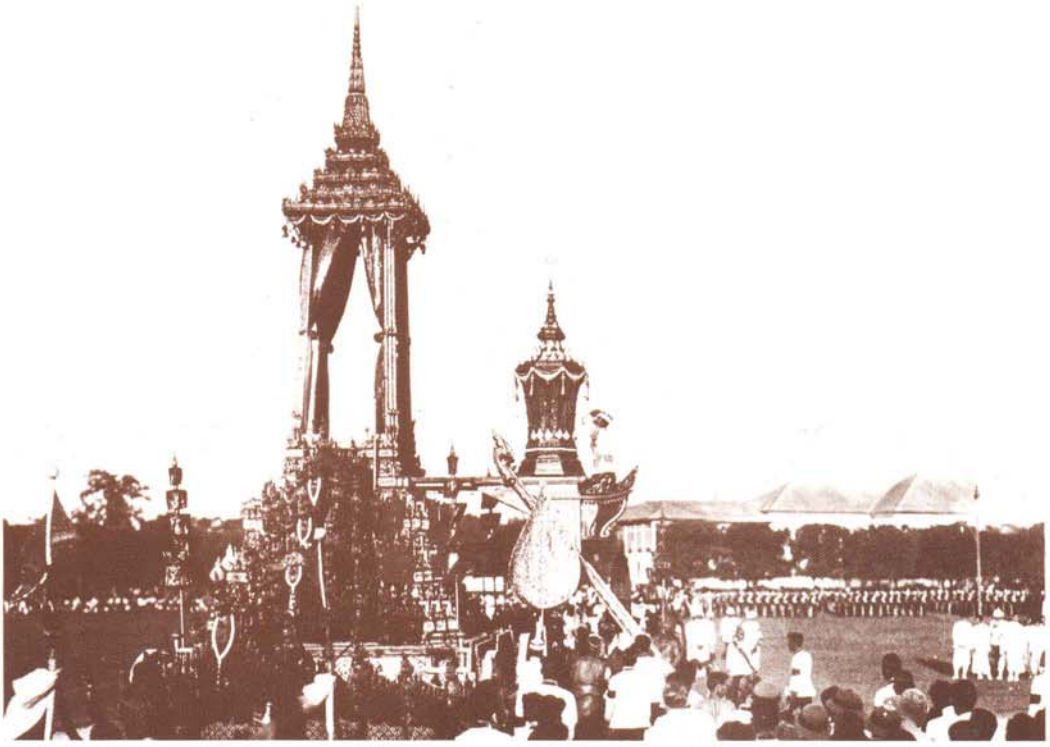
เวรกับผู้ตาย อย่าง ๑ ดวงไฟสำหรับเผาศพ อย่าง ๑ คนที่ไม่รู้มักสำคัญว่าธูปเทียนที่พระราชทานไปก็ดี ที่ตนเองเอาไปก็ดี สำหรับเผาศพ ตามที่จริงมิใช่เช่นนั้น ธูปเทียนกับทั้งข้าวตอกดอกไม้เป็นของสำหรับขมาศพเท่านั้น ในบัตรหมายก็เรียกว่า **"เครื่องขมา"** การที่เผาศพเผาแต่ด้วยดวงไฟที่พระราชทานไป ในเมืองเขมรเขายังใช้ประเพณีอันนั้นแลเห็นชัด เช่นเมื่อถวายพระเพลิงพระศพเจ้าศรีสวัสดิ์ พระเจ้ามณีวงศ์ผู้เป็นรัชชทายาทขึ้นไปถวายบังคมวางข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียนขมาพระศพก่อน แล้วออกมานอกพระเมรุ (เอาไฟฟ้า) จุดฝักแคถวายพระเพลิง ประเพณีในเมืองไทยถ้าเป็นศพที่สูงศักดิ์ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จเข้าไปทรงขมาถึงที่ตั้งศพ แล้วทรงจุดไฟฟ้าด้วยเทียนขมานั้นเองพระราชทานเพลิงศพ ถ้าเป็นศพศักดิ์ต่ำลงมาก็โปรดให้มีผู้แทนพระองค์เข้าไปวางเครื่องขมาที่ศพแล้วจึงทรงจุดฝักแคด้วยไฟฟ้าพระราชทานเพลิง ถึงกระนั้นก็เป็นแต่พระเจ้าแผ่นดินองค์เดียวที่พระราชทานเพลิง ถ้ามิได้เสด็จไปเองก็ให้ผู้แทนพระองค์พระราชทานเพลิง ผู้อื่นมีกิจเพียงเอาธูปเทียนของตนไปวางขมาที่ศพเท่านั้น หามีกิจที่จะเผาศพไม่ การเผาศพคนสามัญชั้นคฤหบดีแต่เดิมก็น่าจะเป็นตัวหัวหน้าในพวกเจ้าภาพที่เป็นผู้เผา แต่ภายหลังเกิดสำคัญไปว่าช่วยเผาศพเอาบุญ ก็พากันเอาเทียนขมาจุดไฟช่วยเผาศพด้วยทุกคน บางคนถึงเกรงว่าวางเทียนที่ใต้โลงจะไม่เป็นอันเผา จุดเทียนทิ้งลงไปทางปากโลงก็มี มันเลือนมาดังนี้ แต่ก็อยู่ในเลือนมาในประเพณีพราหมณ์อยู่นั่นเอง เมื่อฉันไปดูเผาศพพระพะม่ากลับมาเสียก่อนเขาจุดไฟ ด้วยเกรงว่าจะกีดขวางเขา แต่ไม่เห็นมีผู้มียศศักดิ์ไปนั่งงาน มีแต่พวกกรรมการที่ศิษย์พามาพาไปเที่ยวดูงาน นึกไม่ได้ว่าได้เห็นผู้คนถือธูปเทียนขมาหรือเขาจะขมากันเสียเมื่อเวลายังตั้งศพก็เป็นได้

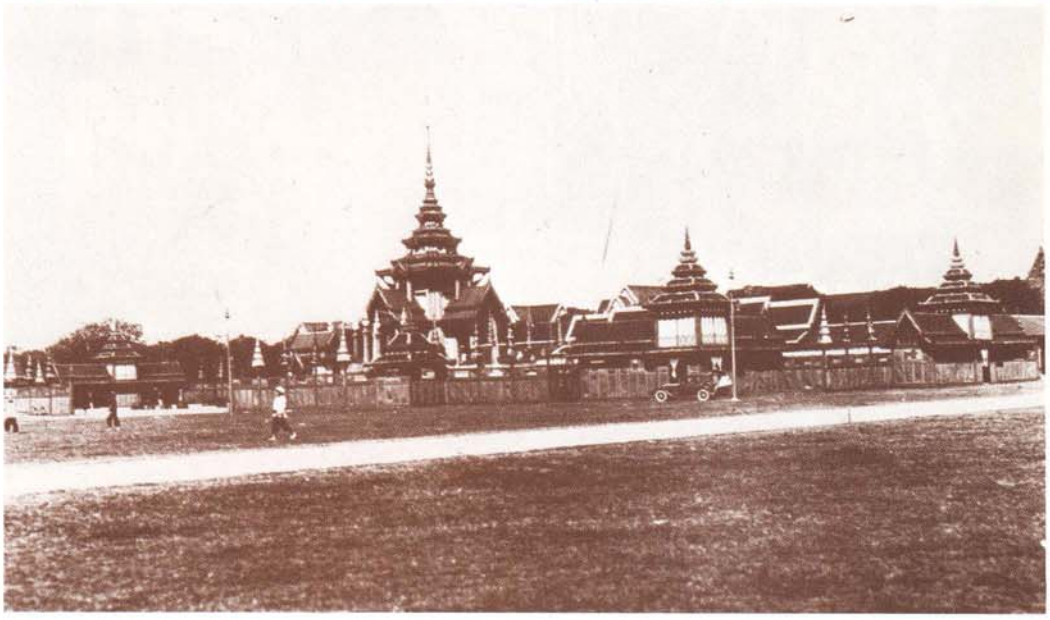
หมายเหตุ จาก *เที่ยวเมืองพะม่า* พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๙ หน้า ๔๓๐ - ๔๓๑.

ภาคผนวกหมายเลข ๓
มูลเหตุแห่งการถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระนิพนธ์สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

เดิมทีเอาฟืนกองกับพื้นดิน เอาศพวางบนนั้น แล้วจุดไฟเผา เป็นธรรมดาที่ไฟไหม้ฟืน ฟืนก็ย่อมจะแปรรูปไป ทำให้ศพเคลื่อนที่ ทางอุบลราชธานีเขามีไม้กดบนศพเรียกว่า**"ไม้ข่มเผง"**เพื่อกันไม่ให้ศพเคลื่อนไป เมื่อไฟไหม้ฟืนทรุดทีเราจะเห็นรุงรัง จึงแก้เป็นเอาไม้ปักกันฟืนไม่ให้กระจายออกไปนอกทาง เมื่อไหม้ไฟ ทีหลังทำพื้นบนไม้หลักนั้นเพื่อตั้งศพให้เรียบร้อย ทีหลังส่งเสาไม้หลักนั้นให้ยาว ทำปรำขึ้นบนปลายเสา เป็นสิ่งประดับศพให้ดูงามขึ้น นั่นเป็นรากเง่าของตารางและเมรุซึ่งทำครอบศพ ทีหลังไม้ปักกันกองฟืนนั้น แก้เป็นไม้ปักดินทำเป็นม้ายกไปได้ ใช้ฟืนกองใต้นั้น จึงเรียกว่า**"ร้านม้า"** ต่อมาจัดทำเป็นตะเฆ่ เอาร้านม้าตั้งบนนั้น สอดฟืนตั้งศพเสร็จ แต่ญาติที่โต ๆ ให้ชักตะเฆ่ไปเข้าเมรุซึ่งปลูกไว้ในทุ่ง จึงเรียกว่า**"ชักศพ"**และแต่งญาติที่เล็กๆให้โปรยข้าวตอกดอกไม้ไปหน้าตะเฆ่ ทีหลังก็แต่งให้ประณีตขึ้นอีก เช่นกองฟืนก็แต่งปิดเสียให้เห็นเป็นภูเขา เหนือภูเขาก็ทำเป็นรูปสัตว์มีหลังคา บนหลังเป็นที่ตั้งศพ ภายหลังขยายตะเฆ่ให้ใหญ่ ตั้งร้านพระสวดพระอภิธรรมไปบนนั้นด้วย ต่อมาก็เปลี่ยนไปเป็นเอาศพขึ้นรถลากไปแทนตะเฆ่ หรือหามไปก็ได้เหมือนกัน ตอนนั้นแหละ แม้จะยกพื้นเมรุสูงขึ้น ก็ไม่ขัดขวางเลย จะเห็นได้อยู่ว่าผู้ชักโยง ก็คือผู้แทนญาติโต ๆ ซึ่งเคยช่วยกันชักตะเฆ่ศพไปเข้าเมรุ ผู้โปรย ก็คือผู้แทนญาติเล็ก ๆ ซึ่งโปรยข้าวตอกดอกไม้ไปข้างหน้าตะเฆ่ พระอ่านอภิธรรมหน้าศพก็คือผู้แทนพระสวดทั้งร้าน แม้รูปสัตว์อันผูกขึ้นไว้บนตะเฆ่มีหลังคาบนหลังตั้งผ้าไตรก็คือที่ตั้งศพนั้นเอง หากทำแต่เล็ก ๆ ย่อมเห็นปรากฏอยู่ได้ทั้งนั้น

หมายเหตุ จาก*วารสารแห่งสมาคมค้นวิชาประเทศไทย* เล่ม ๓๒ ภาค ๒ หน้า ๖๒.

ภาพที่ ๗๗, ๗๘ และ ๗๙ งานพระเมรุ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พุทธศักราช ๒๔๗๒ พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ประสูติวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๒ สิ้นพระชนม์วันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ในรัชกาลที่ ๗ ต้นราชสกุล ภาณุพันธ์ ขานพระนามอีกอย่างหนึ่งว่า **สมเด็จวังบูรพา**
สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบพระเมรุ

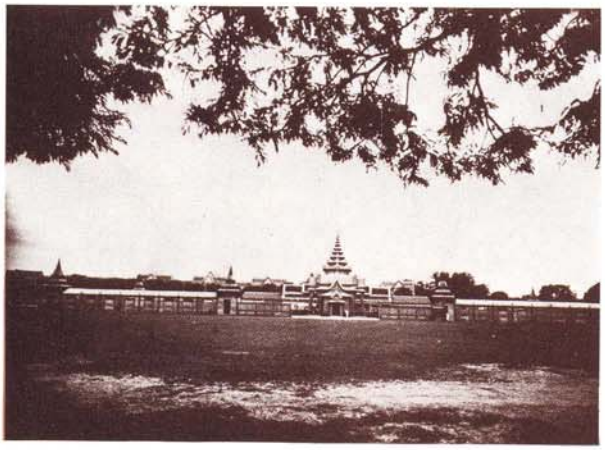

ภาพที่ ๘๐

พระเมรุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาแพ ประสูติวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๒ สิ้นพระชนม์วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชกาลที่ ๖

ภาพที่ ๘๑, ๘๒, ๘๓, และ ๘๔

งานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑๗ - ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาลำลี ประสูติวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ สิ้นพระชนม์วันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ในรัชกาลที่ ๗

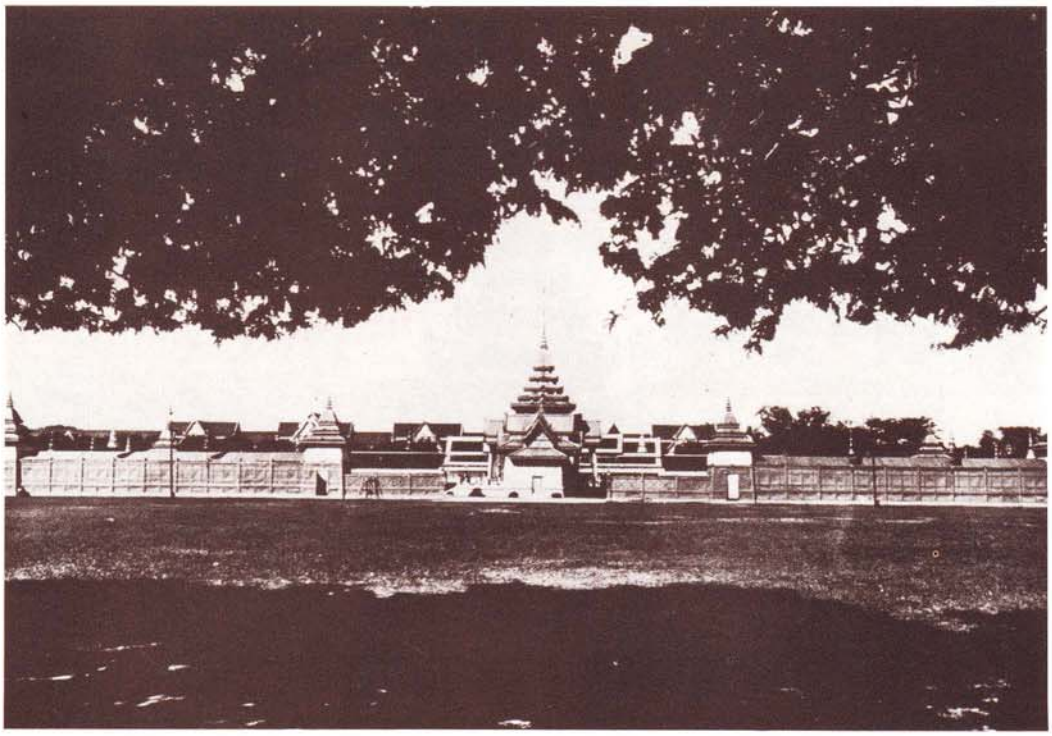
สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบพระเมรุ

ภาพที่ ๘๕, ๘๖ พระเมรุสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง

ภาพที่ ๘๗, ๘๘ และ ๘๙ งานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงรัตนโกสินทร สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประสูติวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๐ สิ้นพระชนม์วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ในรัชกาลที่ ๖

บรรณานุกรม พระราชประวัติย่อ

กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๗.
กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการเสกสมรสเจ้านายในพระราชวงศ์ พ.ศ. ๒๔๖๑.
จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
ราชกิจจานุเบกษา.
หมายกำหนดการพระราชพิธีของกระทรวงวัง.
หมายกำหนดการพระราชพิธีและรัฐพิธีของสำนักพระราชวัง.
เอกสารทางราชการของสำนักพระราชวัง.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. **เจ้าชีวิต.** พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒).

เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒. พระนคร : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ นายจิตติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๓).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.** ๒ เล่ม. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕.** พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๓.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.** พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** ๒ เล่ม. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔.** ๒ เล่ม. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔.

ประยุทธ สิทธิพันธ์. **ตามรอยบาทพระพุทธเจ้าหลวง.** พระนคร : สยาม, ๒๕๑๔.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. ๒ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : บรรหาร, ๒๕๑๐. (พระเจ้าวรวงศ์ พระองค์เจ้ารำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ ๕ รอบ (๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

_____. **จดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรง สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ในรัชกาลที่ ๕.** พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอกพระพินิจชนคดี (พินิจ อินทรทูต) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๓).

ศิลปากร, กรม. **พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๒๔. (ที่ระลึกในงานพระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์ วันที่ ๑๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓).

_____. **ราชสกุลวงศ์.** (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) กรุงเทพฯ : จันวานิชย์, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์บุญรับ พินิจชนคดี ท.จ. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕).

สมภพ จันทรประภา. **สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ.** กรุงเทพฯ : ผดุงศึกษา, ๒๕๑๔.

สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่ม ๑ ก-ม. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓. (คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๘ รอบ และ ๑๐๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเปิดหอวชิราวุธานุสรณ์ วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๔).

อุทุมพร. (นามแฝง). **สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.** พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๙.

บรรณานุกรม

"การบำเพ็ญพระราชกุศลสัปดาห์ พระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวง." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ ภาค ๓ (๒ พฤศจิกายน ๒๔๖๒) : ๒๑๔๒.

"การบำเพ็ญพระราชกุศลสตมาห ถวายพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวง." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ (๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๒) : ๓๖๔๒-๓๖๕๗.

"การสรงและเชิญพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ขึ้นประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ ภาค ๓ (๑ พฤศจิกายน ๒๔๖๒) : ๒๑๓๒-๒๑๓๗.

"ข่าวในราชสำนัก." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ (๑๔ ธันวาคม ๒๔๖๒) : ๒๖๓๖-๒๖๔๔.

"ข่าวในราชสำนัก." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ (๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๒) : ๒๔๒๗-๒๔๒๘.

"ข่าวในราชสำนัก." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ (๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๒) : ๓๕๓๔-๓๕๓๕.

"ข่าวในราชสำนัก." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๗ (๓๐ พฤษภาคม ๒๔๖๓) : ๖๕๐-๖๕๘.

"ข่าวในราชสำนัก." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๗ (๖ มิถุนายน ๒๔๖๓) : ๗๕๙-๗๖๓.

"ประกาศ." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๖ ภาค ๓ (๒๐ ตุลาคม ๒๔๖๒) : ๒๐๖๙.

เรื่องสมเด็จพระบรมศพ. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๙. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าสุธาสิโนทัย เทวกุล ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙).

ยิ้ม ปัณฑยางกูร. (รวบรวม). *"จดหมายเหตุงานพระบรมศพ."* **วารสารศิลปากร.** ปีที่ ๓ เล่ม ๕ (กุมภาพันธ์ ๒๔๙๓) : ๖๓-๗๒, ปีที่ ๓ เล่ม ๖ (เมษายน ๒๔๙๓) : ๕๑-๕๘, ปีที่ ๔ เล่ม ๑ (มิถุนายน ๒๔๙๓) : ๓๗-๗๗, ปีที่ ๔ เล่ม ๔ (ธันวาคม ๒๔๙๓) : ๗๘-๘๓, ปีที่ ๕ เล่ม ๒ (สิงหาคม ๒๔๙๔) : ๖๗-๗๐, ปีที่ ๕ เล่ม ๓ (ตุลาคม ๒๔๙๔) : ๖๑-๖๓, ปีที่ ๖ เล่ม ๑ (มิถุนายน ๒๔๙๕) : ๗๑-๗๔, ปีที่ ๖ เล่ม ๒ (กรกฎาคม ๒๔๙๕) : ๙๓-๙๖, ปีที่ ๖ เล่ม ๓ (สิงหาคม ๒๔๙๕) : ๗๑-๗๖, ปีที่ ๖ เล่ม ๔ (กันยายน ๒๔๙๕) : ๙๒-๙๔, ปีที่ ๖ เล่ม ๕

(ตุลาคม ๒๔๙๕) : ๘๑-๘๔, ปีที่ ๖ เล่ม ๗ (ธันวาคม ๒๔๙๕) : ๘๙-๙๑, ปีที่ ๖ เล่ม ๘ (มกราคม ๒๔๙๖) : ๑๐๓-๑๐๖, ปีที่ ๖ เล่ม ๑๐ (มีนาคม ๒๔๙๖) : ๑๐๕-๑๑๐, ปีที่ ๖ เล่ม ๑๑ (เมษายน ๒๔๙๖) : ๑๐๘-๑๑๒, ปีที่ ๗ เล่ม ๒ (กรกฎาคม ๒๔๙๖) : ๘๗-๙๒, ปีที่ ๗ เล่ม ๔ (กันยายน ๒๔๙๖) : ๙๐-๙๕, ปีที่ ๗ เล่ม ๕ (ตุลาคม ๒๔๙๖) : ๘๒-๘๖. ปีที่ ๗ เล่ม ๖ (พฤศจิกายน ๒๔๙๖) : ๘๒-๘๗, ปีที่ ๘ เล่ม ๓ (สิงหาคม ๒๔๙๗) : ๖๔-๖๗, ปีที่ ๘ เล่ม ๖ (พฤศจิกายน ๒๔๙๗) : ๔๑-๔๘.

ศิลปากร, กรม. *"การปลูกสร้างพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในหน้าที่ของกรมศิลปากร."* **วารสารศิลปากร**. ปีที่ ๖ เล่ม ๑ (มิถุนายน ๒๔๙๕) : ๘๗-๙๐, ปีที่ ๖ เล่ม ๒ (กรกฎาคม ๒๔๙๕) : ๙๘-๑๐๑, ปีที่ ๖ เล่ม ๓ (สิงหาคม ๒๔๙๕) : ๗๘-๘๑, ปีที่ ๖ เล่ม ๔ (กันยายน ๒๔๙๕) : ๙๗-๑๐๑, ปีที่ ๖ เล่ม ๕ (ตุลาคม ๒๔๙๕) : ๘๗-๙๑.

สำนักพระราชวัง. **กำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สยามินทราธิราช**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๓.

_____. **หมายกำหนดการถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๙**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๙.

ภาพ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง : กรมศิลปากร.

พระศรีรัตนศาสดาราม, วัด.

ริ้วกระบวนแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๑. เลขที่ ๖๖.

ริ้วกระบวนแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. พ.ศ. ๒๔๕๙. เลขที่ ๖๘.

ริ้วกระบวนแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (หมึก, สีน้ำยา). พ.ศ. ๒๔๖๒. เลขที่ ๒.

สำนักราชเลขาธิการ

การเรียบเรียงและรวบรวมหนังสือ "งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์"

พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชกระแสเรื่องเกี่ยวกับเมรุกรมหลวงโยธาเทพกับพระราชพงศาวดารและเรื่องพระราชมณเฑียรครั้งกรุงเก่า หน้า ๘๕ - ๙๓

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์

โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง หน้า ๙๗ - ๑๑๙

นายยิ้ม ปัณฑยางกูร

๑. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หน้า ๑๒๕ - ๑๒๗
๒. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า ๑๔๑ - ๑๕๐
๓. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๕๙ - ๑๖๕
๔. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๘๐ - ๑๙๔
๕. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๐๓ - ๒๔๑
๖. งานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๕๖ - ๒๕๙
๗. การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๗๙ - ๒๘๔

หม่อมราชวงศ์ แสงสูรย์ ลดาวัลย์

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หน้า ๑๒๓ - ๑๒๕
๒. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า ๑๓๙ - ๑๔๑
๓. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๕๗ - ๑๕๙
๔. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๗๗ - ๑๘๐
๕. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๑๙๙ - ๒๐๒
๖. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๔๙ - ๒๕๖
๗. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๒๗๑ - ๒๗๘
๘. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล หน้า ๒๙๑ - ๓๐๑
๙. พระราชประวัติสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง หน้า ๓๔๗ - ๓๕๒
๑๐. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า หน้า ๓๘๒ - ๓๘๗
๑๑. หมายเหตุท้ายเรื่อง หน้า ๔๑๑ - ๔๒๒

นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และ
นางสายไหม จบกลศึก

บทนำเรื่องพระเมรุมาศ หน้า ๕๗ - ๙๖
ภาคผนวก หน้า ๔๒๕ - ๔๒๘

คณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

๑. รองนายกรัฐมนตรี (นายพิชัย รัตตกุล)	ประธานกรรมการ
๒. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (พลเอก สิทธิ จิรโรจน์)	รองประธานกรรมการ
๓. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (นายชวน หลีกภัย)	รองประธานกรรมการ
๔. รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี (ร.ต.ท.ชาญ มนูธรรม)	รองประธานกรรมการ
๕. ผู้บัญชาการทหารสูงสุด (พลเอก อาทิตย์ กำลังเอก)	กรรมการ
๖. ปลัดกระทรวงมหาดไทย (นายพิศาล มูลศาสตรสาทร)	กรรมการ
๗. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (นายสมาน แสงมลิ)	กรรมการ
๘. ปลัดกระทรวงกลาโหม (พลเอก ชำนาญ นิลวิเศษ)	กรรมการ
๙. ราชเลขาธิการ (หม่อมหลวงทวีสันต์ ลดาวัลย์)	กรรมการ
๑๐. เลขาธิการพระราชวัง (นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์)	กรรมการ
๑๑. อธิบดีกรมโยธาธิการ (นายบำรุง อินทามระ)	กรรมการ

๑๒. อธิบดีกรมตำรวจ
(พลตำรวจเอก ณรงค์ มหานนท์) กรรมการ
๑๓. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
(นายดนัย ศรียาภัย) กรรมการ
๑๔. อธิบดีกรมการศาสนา
(นายมงคล ศรีไพรวรรณ) กรรมการ
๑๕. ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ
(นายบดี จุณณานนท์) กรรมการ
๑๖. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร
(นายอาษา เมฆสวรรค์) กรรมการ
๑๗. เลขาธิการนายกรัฐมนตรี
(พลโท จันทรคุปต์ สิริสุทธิ์) กรรมการ
๑๘. อธิบดีกรมธนารักษ์
(นายวิโรจน์ เลาหะพันธุ์) กรรมการ
๑๙. หม่อมเจ้า ยาใจ จิตรพงศ์ กรรมการ
๒๐. หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล กรรมการ
๒๑. หม่อมราชวงศ์ แสงสูรย์ ลดาวัลย์ กรรมการ
๒๒. หม่อมราชวงศ์ มิตรารุณ เกษมศรี กรรมการ
๒๓. นายกัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา กรรมการ
๒๔. นายชัย มุกตพันธ์ กรรมการ
๒๕. นายภาวาส บุนนาค กรรมการ
๒๖. นายเศวต ธนประดิษฐ์ กรรมการ
๒๗. นายแก้วขวัญ วัชโรทัย กรรมการ
๒๘. นาวาเอก สมภพ ภิรมย์ กรรมการ
๒๙. ศาสตราจารย์ ร.อ. กฤษฎา อรุณวงศ์ ณ อยุธยา กรรมการ
๓๐. หม่อมเจ้า การวิก จักรพันธุ์ กรรมการ
๓๑. คุณหญิง อารี กุลตัณฑ์ กรรมการ
๓๒. หม่อมราชวงศ์ ทองน้อย ทองใหญ่ กรรมการ
๓๓. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นายชูชาติ ประมูลผล) กรรมการและเลขานุการ
๓๔. อธิบดีกรมศิลปากร
(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๓๕. เลขานุการกรม สำนักพระราชวัง
(คุณหญิงวรรณนิตย์ พิสณฑ์) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๓๖. ผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
(นางประกอบ ลาภเกษร) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะอนุกรรมการฝ่ายพระราชพิธี

๑. รองนายกรัฐมนตรี
(นายพิชัย รัตตกุล) ประธานอนุกรรมการ
๒. เลขาธิการพระราชวัง
(นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์) รองประธานอนุกรรมการ
๓. ราชเลขาธิการ
(หม่อมหลวงทวีสันต์ ลดาวัลย์) รองประธานอนุกรรมการ
๔. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นายชูชาติ ประมูลผล) อนุกรรมการ
๕. ปลัดกระทรวงกลาโหม
(พลเอก ชำนาญ นิลวิเศษ) อนุกรรมการ
๖. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
(นายสมาน แสงมลิ) อนุกรรมการ
๗. ปลัดกระทรวงมหาดไทย
(นายพิศาล มูลศาสตรสาทร) อนุกรรมการ
๘. ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย
(พันเอก อาทร ชนเห็นชอบ) อนุกรรมการ
๙. ผู้แทนกองบัญชาการทหารสูงสุด
(พลโท ประชุม พิบูลย์ภาณุวัธน์) อนุกรรมการ
๑๐. ผู้แทนกองทัพบก
(พันเอก วัชรินทร์ ดวงมณี) อนุกรรมการ
๑๑. ผู้แทนกองทัพเรือ
(พลเรือตรี วิรัตน์ เมืองศรี) อนุกรรมการ
๑๒. ผู้แทนกองทัพอากาศ
(พลอากาศตรี เอนก ไล้เลิศ) อนุกรรมการ
๑๓. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร
(นายอาษา เมฆสวรรค์) อนุกรรมการ
๑๔. สมุหราชองครักษ์
(พลเอก นวล จันตรี) อนุกรรมการ

๑๕. อธิบดีกรมตำรวจ
(พลตำรวจเอก ณรงค์ มหานนท์) อนุกรรมการ
๑๖. อธิบดีกรมพิธีการทูต
(นายทวีพันธ์ สิงหะ) อนุกรรมการ
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
(นายดนัย ศรียาภัย) อนุกรรมการ
๑๘. อธิบดีกรมการศาสนา
(นายมงคล ศรีไพรวรรณ) อนุกรรมการ
๑๙. อธิบดีกรมศิลปากร
(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์) อนุกรรมการ
๒๐. อธิบดีกรมโยธาธิการ
(นายบำรุง อินทามระ) อนุกรรมการ
๒๑. อธิบดีกรมธนารักษ์
(นายวิโรจน์ เลาหะพันธุ์) อนุกรรมการ
๒๒. ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ
(นายบดี จุณณานนท์) อนุกรรมการ
๒๓. ผู้อำนวยการกองศาสนูปถัมภ์ กรมการศาสนา
(นายทวี วรรณพุฒ) อนุกรรมการ
๒๔. หัวหน้ากองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง
(นายเครือ กัณหานนท์) อนุกรรมการ
๒๕. นายภาวาส บุนนาค อนุกรรมการ
๒๖. นายแก้วขวัญ วัชโรทัย อนุกรรมการ
๒๗. หม่อมราชวงศ์ แสงสูรย์ ลดาวัลย์ อนุกรรมการ
๒๘. นายเศวต ธนประดิษฐ์ อนุกรรมการ
๒๙. หม่อมราชวงศ์ ทองน้อย ทองใหญ่ อนุกรรมการ
๓๐. พลตรี จรัล กุลละวณิชย์ อนุกรรมการ
๓๑. คุณหญิง อารี กุลตัณฑ์ อนุกรรมการ
๓๒. นายประสิทธิ์ ลุลิตานนท์ อนุกรรมการ
๓๓. หม่อมราชวงศ์เทพพงศ์ เทวกุล อนุกรรมการ
๓๔. นายปรีชา มุสิกุล อนุกรรมการ
๓๕. นายเสนาะ พึ่งเจียม อนุกรรมการ
๓๖. นายวัชรินทร์ เกตะวันดี อนุกรรมการ
๓๗. นายสัมพันธ์ แป้นพัฒน์ อนุกรรมการ
๓๘. นายถวิล ไพรสณฑ์ อนุกรรมการ

๓๙. เลขานุการกรม สำนักพระราชวัง
(คุณหญิงวรรณนิตย์ พิสณฑ์) อนุกรรมการและเลขานุการ
๔๐. รองอธิบดีกรมศิลปากร
(นายประพัฒน์ แสงวณิช) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๔๑. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะอนุกรรมการก่อสร้างพระเมรุ สิ่งก่อสร้างประกอบพระเมรุ ราชรถ พระยานมาศ และส่วนประกอบพระราชพิธี

๑. รองนายกรัฐมนตรี
(นายพิชัย รัตตกุล) ประธานอนุกรรมการ
๒. ผู้บัญชาการทหารสูงสุด
(พลเอก อาทิตย์ กำลังเอก) รองประธานอนุกรรมการ
๓. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
(นายสมาน แสงมลิ) รองประธานอนุกรรมการ
๔. ปลัดกรุงเทพมหานคร
(นายชลอ ธรรมศิริ) รองประธานอนุกรรมการ
๕. อธิบดีกรมศิลปากร
(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์) อนุกรรมการ
๖. อธิบดีกรมโยธาธิการ
(นายบำรุง อินทามระ) อนุกรรมการ
๗. เลขาธิการพระราชวัง
(นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์) อนุกรรมการ
๘. นายภาวาส บุนนาค อนุกรรมการ
๙. ผู้ว่าการการไฟฟ้านครหลวงแห่งประเทศไทย
(นายอำนวย อุดมสิน) อนุกรรมการ
๑๐. ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ
(นายบดี จุณณานนท์) อนุกรรมการ
๑๑. หัวหน้ากองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง
(นายเครือ กัณหานนท์) อนุกรรมการ
๑๒. หม่อมเจ้า ยาใจ จิตรพงศ์ อนุกรรมการ
๑๓. หม่อมราชวงศ์ มิตรารุณ เกษมศรี อนุกรรมการ
๑๔. นาวาเอก สมภพ ภิรมย์ อนุกรรมการ
๑๕. นายชัย มุกตพันธ์ อนุกรรมการ

๑๖. ศาสตราจารย์ ร.อ.กฤษฎา อรุณวงศ์ ณ อยุธยา อนุกรรมการ
๑๗. นายภิญโญ สุวรรณคีรี อนุกรรมการ
๑๘. หม่อมราชวงศ์ แสงสูรย์ ลดาวัลย์ อนุกรรมการ
๑๙. นายเศวต ธนประดิษฐ์ อนุกรรมการ
๒๐. นายฐิติ บุรกรรมโกวิท อนุกรรมการ
๒๑. นายประเวศ ลิมปรังษี อนุกรรมการ
๒๒. นางจิรา จงกล อนุกรรมการ
๒๓. นายสาโรช จารักษ์ อนุกรรมการ
๒๔. นายอาวุธ เงินชูกลิ่น อนุกรรมการ
๒๕. นายเมธี คันธโร อนุกรรมการ
๒๖. หม่อมราชวงศ์ จักรรถ จิตรพงศ์ อนุกรรมการ
๒๗. นายอารักษ์ สังหิตกุล อนุกรรมการ
๒๘. พลเรือตรี สนอง นิสาลักษณ์ อนุกรรมการ
๒๙. ร้อยตำรวจเอก เฉลิม อยู่บำรุง อนุกรรมการ
๓๐. นายชาญชัย วิศิษฏ์กุล อนุกรรมการ
๓๑. นายประพันธ์ หุตะสิงห์ อนุกรรมการ
๓๒. นายวันชัย เอกบัณฑิต อนุกรรมการ
๓๓. นายเนลสัน อเล็กซานเดอร์ อนุกรรมการ
๓๔. รองอธิบดีกรมศิลปากร
(นายสุวิชญ์ รัศมิภูติ) อนุกรรมการและเลขานุการ
๓๕. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๓๖. เลขานุการกรมศิลปากร
(นายสมคิด โชติกวณิชย์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๓๗. นายสนั่น สมพื้น อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะอนุกรรมการประชาสัมพันธ์

๑. รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี
(ร.ต.ท.ชาญ มนูธรรม) ประธานอนุกรรมการ
๒. ปลัดกระทรวงมหาดไทย
(นายพิศาล มูลศาสตรสาทร) รองประธานอนุกรรมการ
๓. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
(นายดนัย ศรียาภัย) รองประธานอนุกรรมการ

๔. ผู้แทนสำนักราชเลขาธิการ
(หม่อมราชวงศ์บุตรี วีระไวทยะ) อนุกรรมการ
๕. ผู้แทนสำนักพระราชวัง
(นายเกรียงไกร วิศวามิตร์) อนุกรรมการ
๖. โฆษกประจำสำนักนายกรัฐมนตรี
(นายไตรรงค์ สุวรรณคีรี) อนุกรรมการ
๗. ผู้อำนวยการสำนักงานสารนิเทศ กองบัญชาการทหารสูงสุด
(พลโท สำเภา ศรีคชา) อนุกรรมการ
๘. เจ้ากรมการสื่อสารทหารบก อนุกรรมการ
๙. เจ้ากรมสื่อสารทหารเรือ
(พลเรือตรี เจตน์ ธัมมรัตคิต) อนุกรรมการ
๑๐. เจ้ากรมสื่อสารทหารอากาศ
(พลอากาศตรี วินัย ยุกตะทัต) อนุกรรมการ
๑๑. ผู้บังคับการกองการสื่อสารตำรวจ อนุกรรมการ
๑๒. ประธานสมาพันธ์หนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย
หรือผู้แทน อนุกรรมการ
๑๓. นายกสมาคมนักวิทยุและโทรทัศน์ หรือผู้แทน อนุกรรมการ
(นายเสมา สุรสิทธิ์)
๑๔. ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์สี ช่อง ๓ อนุกรรมการ
๑๕. ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์สีกองทัพบก ช่อง ๕ อนุกรรมการ
๑๖. ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์สีกองทัพบก ช่อง ๗ อนุกรรมการ
๑๗. ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์สี ช่อง ๙
(นายสถาพร โฆษจันทร์) อนุกรรมการ
๑๘. ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
(พันเอกสมชาย หิรัญกิจ) อนุกรรมการ
๑๙. อธิบดีกรมสารนิเทศ กระทรวงการต่างประเทศ
หรือผู้แทน (นายสวนิต คงสิริ) อนุกรรมการ
๒๐. นายฐาปนา บุนนาค อนุกรรมการ
๒๑. หม่อมราชวงศ์ ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ อนุกรรมการ
๒๒. นายอาคม มกรานนท์ อนุกรรมการ
๒๓. พลตรี อุทาร สนิทวงศ์ ณ อยุธยา อนุกรรมการ
๒๔. นายปรีดา กนกนาค อนุกรรมการ
๒๕. นายกำจัด กีพานิช อนุกรรมการ
๒๖. นายวิจิตร อาวะกุล อนุกรรมการ
๒๗. นายอนันต์ บัวสุวรรณ อนุกรรมการ

๒๘. นายอำนาจ สอนอิ่มสาตร์ อนุกรรมการ
๒๙. นายระเด่น ทักษิณา อนุกรรมการ
๓๐. นายเจียม ลิ้มสดใส อนุกรรมการ
๓๑. รองอธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
(นายจำนง กุมาลย์วิสัย) อนุกรรมการและเลขานุการ
๓๒. ผู้ช่วยผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
(นางสายไหม จบกลศึก) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๓๓. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๓๔. ผู้แทนกรมประชาสัมพันธ์ อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
(นายบรรจบ จันทิมางกูร)

คณะอนุกรรมการฝ่ายรักษาความปลอดภัย ความสงบเรียบร้อย และการจราจร

๑. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย
(พลเอก สิทธิ จิรโรจน์) ประธานอนุกรรมการ
๒. ปลัดกระทรวงมหาดไทย
(นายพิศาล มูลศาสตรสาทร) รองประธานอนุกรรมการ
๓. ปลัดกระทรวงกลาโหม
(พลเอก ชำนาญ นิลวิเศษ) รองประธานอนุกรรมการ
๔. ผู้บัญชาการกองกำลังรักษาพระนคร
(พลเอก อาทิตย์ กำลังเอก) รองประธานอนุกรรมการ
๕. อธิบดีกรมตำรวจ
(พลตำรวจเอก ณรงค์ มหานนท์) รองประธานอนุกรรมการ
๖. สมุหราชองครักษ์
(พลเอก นวล จันตรี) อนุกรรมการ
๗. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครหรือผู้แทน
(นายประวิทย์ ชูติชูเดช) อนุกรรมการ
๘. ผู้บัญชาการตำรวจนครบาล
(พลตำรวจโท มานะ วงศ์สมบูรณ์) อนุกรรมการ
๙. ผู้บัญชาการศูนย์รักษาความปลอดภัย กองบัญชาการทหารสูงสุด
(พลโท บัณฑิต อมาตยกุล) อนุกรรมการ
๑๐. ผู้บังคับการตำรวจสันติบาล
(พลตำรวจตรี เกษม แสงมิตร) อนุกรรมการ

๑๑. ผู้บังคับการตำรวจกองปราบปราม
(พลตำรวจตรี บุญชู วังกานนท์) อนุกรรมการ
๑๒. หัวหน้าแผนกรักษาความปลอดภัย กรมราชองครักษ์
(พลโท เทียนชัย จั่นมุกดา) อนุกรรมการ
๑๓. ผู้แทนกองทัพบก
(พันเอก ธงชัย วิภัติภูมิประเทศ) อนุกรรมการ
๑๔. ผู้แทนกองทัพเรือ
(พลเรือตรี วิรัตน์ เมืองศรี และ
นาวาเอก สุนันท์ พัฒนวงศ์) อนุกรรมการ
๑๕. ผู้แทนกองทัพอากาศ
(นาวาอากาศเอก อำนวยพล ผุสสราค์มาลัย) อนุกรรมการ
๑๖. ผู้แทนมณฑลทหารบกที่ ๑
(พันเอก บัณฑูร เมฆวิชัย และ
พันโท คึกฤทธิ์ ลียะวณิชย์) อนุกรรมการ
๑๗. ผู้แทนสำนักพระราชวัง
(นายสหัส พุกกะมาน) อนุกรรมการ
๑๘. ผู้แทนสำนักราชเลขาธิการ
(นางภัทราภา ตัณสถิตย์ และ
พันตรี บัญชา ชัยปฏิยุทธ์) อนุกรรมการ
๑๙. อธิบดีกรมประมวลข่าวกลางหรือผู้แทน
(นายสัมฤทธิ์ ศรีสวัสดิ์) อนุกรรมการ
๒๐. ผู้อำนวยการกองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย
(นายคำรณ บุญเชิด) อนุกรรมการและเลขานุการ
๒๑. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๒. ผู้กำกับการนโยบายและแผน กองบังคับการอำนวยการ
กองบัญชาการตำรวจนครบาล อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะอนุกรรมการจัดทำตารางการปฏิบัติงานและติดตามผลการปฏิบัติงาน

๑. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
(นายชูชาติ ประมูลผล) ประธานอนุกรรมการ
๒. อธิบดีกรมศิลปากร
(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์) รองประธานอนุกรรมการ

๓. รองอธิบดีกรมศิลปากร
(นายสุวิชญ์ รัศมิภูติ) อนุกรรมการ
๔. รองอธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
(นายจำนง กุมาลย์วิสัย) อนุกรรมการ
๕. เลขานุการกรม สำนักพระราชวัง
(คุณหญิงวรรณนิตย์ พิสณฑ์) อนุกรรมการ
๖. ผู้อำนวยการกองจดหมายเหตุแห่งชาติ
(ร้อยเอกหญิง ประนอม ปัญญางาม) อนุกรรมการ
๗. ผู้อำนวยการกองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย
(นายคำรณ บุญเชิด) อนุกรรมการ
๘. ผู้แทนสำนักงบประมาณ
(นางพรรณี ศรประชุม) อนุกรรมการ
๙. ผู้อำนวยการกองคลัง สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี อนุกรรมการ
๑๐. พลตรี จรัล กุลละวณิชย์ อนุกรรมการ
๑๑. นางสายไหม จบกลศึก อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๒. นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์ อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คำบรรยายภาพปก

พระเมรุมาศพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

พระเมรุมาศประดิษฐาน ณ ท้องสนามหลวง ก่อสร้างแบบศิลปสถาปัตยกรรมไทย ทรงปราสาทจตุรมุข ประดับตกแต่งด้วยลวดลายและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ผนังภายในใช้สีชมพูเป็นพื้น ตกแต่งประดับลายกระดาษทองย่น ผนังภายนอกประดับลายกระดาษทองย่นฉลุสาบสีแบบลงยาโดยทั่วไป สูงจากพื้นดินถึงยอดฉัตร ๓๐ เมตร

ฐานทักษิณกว้าง ๒๕ เมตร ยาว ๓๒ เมตร มีบันได ๔ ทิศ บนแท่นเสาพนักลูกกรงระเบียงทักษิณ ติดตั้งรูปเทวดานั่งคุกเข่าถือแว่นแก้ว และที่พื้นชานทักษิณโดยรอบองค์พระเมรุมาศตั้งฉัตรผ้าลายทองโดยรอบ จากพื้นชานชั้นทักษิณ มีบันไดทอดขึ้นสู่องค์พระเมรุมาศ ทั้ง ๔ ทิศ อีกชั้นหนึ่ง

องค์พระเมรุมาศ เป็นอาคารโถงตกแต่งลวดลายทั้งภายนอกและภายใน พร้อมด้วยม่านผ้าตาดและฉากบังเพลิงไม้สักแกะสลักลายปิดทองคำเปลว ประดับภาพเขียนสีรูปเทวดาถือดอกไม้ กึ่งกลางพระเมรุมาศตั้งพระจิตกาธานเป็นแท่นไม้ แกะสลักลวดลายทาสีปิดทองคำเปลว หลังคายอดทรงบุษบก

ส่วนยอดพระเมรุมาศ เป็นหลังคายอดทรงมณฑปประกอบพรหมพักตร์ หน้าบันเล็กภายในมุขทิศ ประดับพระนามาภิไธยย่อ รพ. ยอดพระเมรุมาศประดิษฐานสัปตปฎลเศวตฉัตร

พระเมรุมาศตั้งอยู่กึ่งกลางปริมณฑล พื้นที่ ๘๐๐ ตารางเมตร เขตปริมณฑลล้อมรั้วราชวัติ ภายในประกอบด้วยทับเกษตร ๘ หลัง และช่างที่แนวรั้วราชวัติด้านทิศเหนือ และทิศใต้ ๔ หลัง ด้านตะวันออกของพระเมรุมาศตั้งหอเปลื้องเครื่อง ด้านตะวันตกของพระเมรุมาศตั้งพระที่นั่งทรงธรรม ซึ่งกระหนาบด้วยทิมพัก ๒ หลัง ด้านทิศเหนือและใต้ รวมเนื้อที่ภายในปริมณฑลพระเมรุมาศ ประมาณ ๗ ไร่ ๒ งาน ด้านทิศเหนือภายนอกปริมณฑลพระเมรุมาศมีพลับพลายก ๑ หลัง

สถาปนิกผู้ออกแบบ คือ **นายประเวศ ลิมปรังษี** ผู้อำนวยการกองหัตถศิลป กรมศิลปากร โดยดัดแปลงจากแบบ **พระเมรุมาศพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖.**

